

Франсуа Моріак

**ПОЦІЛУНОК,
ДАРОВАНИЙ ПРОКАЖЕНОМУ**

ОСНОВИ

Франсуа Моріак

**ПОЦІЛУНОК,
ДАРОВАНИЙ ПРОКАЖЕНОМУ**

Переклав з французької

Анатоль Перепадя

Київ

Видавництво «ОСНОВИ»

1994

Французький письменник Франсуа Моріак народився 1885 року в Бордо в багатій родині комерсантів та землевласників і був вихований суворою матір'ю, ревною католичкою. Його перша збірка віршів «З'єднані руки» (1909), хоча й удостоєна похвали Барреса, так само як і перший роман «Дитя під тягарем вериг» (1913), минули непоміченими. Слава до нього прийшла в двадцяті роки, коли письменник оприлюднив романи «Поцілунок, дарований прокаженому» (1922), «Пустеля кохання» (1925), «Тереза Дескейру» (1927). Наступні романи й повісті «Гадючник» (1932), «Таємниця родини Фронтенак» (1933), «Дорога в нікуди» (1939), «Фарисейка» (1941), «Мавпуля» (1951), «Агнец» (1954), «Старосвітський хлопчина» (1969) підтвердили його реноме тонкого майстра психологічного аналізу, творця родинних саг французької провінції. 1952 року Моріакові присуджено Нобелівську премію. Помер Франсуа Моріак 1970 року в Парижі, оточений почесними й всенародною шаную.

М 4703010100—030 Без оголош.
94

ISBN 5-77075609-8

- © Le baiser au lépreux.
Editions Bernard Grasset, 1922.
- © Le Sagouin. Librairie Plon. 1951.
- © L'Agneau. 1954. Un adolescent
d'autrefois. 1969.
Editions Flammarion.
- © Анатоль Перепада.
Український переклад. 1994.

**ПОЦІЛУНОК,
ДАРОВАНИЙ ПРОКАЖЕНОМУ**

РОМАН

РОЗДІЛ ПЕРШИЙ

Жан Пелуейр, який лежав на постелі, розплющив очі. Довкола будинку тріщали цикади. Крізь жалюзі, немов розплавлений метал, лилося світло. Жан Пелуейр прокинувся з гірким присмаком у роті. Він був такий маленький, що його мізерне личко, запалі щоки, довгий, гостренький, ніби обструганий ніс з червоним кінчиком,—не ніс, а обсмоктана дитиною цукерка на паличці, відбилися в нижній частині трюмо. Короткий чубчик спадав клинцем на вже зморшкуватий лоб, рот викривлений так, що було видно ясна й попсовані зуби. І ось це ненависне йому самому страшидло він співчутливо закликав: «Іди-но прогуляйся, бідолашний Жане Пелуейре!» — і рукою погладив неголене підборіддя. Але як його вийти з дому, не розбудивши батька? Між першою і четвертою пан Жером Пелуейр запровадив тиху годину: якби він не відпочивав удень, його давно замордували б нічниці. Батькова сієста сковувала летаргією весь дім: не дай, Боже, рипнути дверми, озватись словом чи навіть чхнути, отак за десять років постійних вимог і нарікань привчилися дотримуватись абсолютної тиші Жан, служники, ба навіть перехожі,— ті, проходячи під вікнами, несамохіть стишували голос. Візники, щоб не торохтіти перед під'їздом, об'їжджали особняк кружною дорогою. І все ж, хоч як дбали всі про тишу, пан Жером, прокинувшись, завжди скаржився, що його щось розбудило: брязкіт тарілки, собачий гавкіт або чийсь кашель. Чи, може, він сподівався, що тільки тихо-тихесенько його дрімота перелетється в вічний сон, як переливається якась річка в безкрає море? Завжди невиспаний, мерзнучи навіть у спеку, він сідав з книжкою в кухні біля плити; на його лисині танцювали відблиски полум'я. Кадетта поралася з каструлями, зважаючи на господаря не більше, ніж на підвішені до сволоків окости. А той позирав на стару селянку й дивувався: як це вона, народившись за царювання Луї-Філіппа, після всіх революцій, воєн, лихоліть, нічого не знала, крім

свого кабанчика і його годівлі; коли на Різдво кабана кололи, на її каправі очі наvertsалися скупі сльози.

У цій задусі, хоч і боязно було порушити батьків відпочинок, Жанові кортіло вийти надвір, завдяки задусі йому можна побувати на самоті: він гайне попід будинками в ріденькому затінку, не наражаючись на дівочий сміх. Дівчата, сидячи з шитвом на порозі, завжди зустрічали його скрадливу прогулянку сміхом. Але о другій дня вони ще дрімають і щось бурмочуть уві сні, зганяючи мух зі спітнілого лоба. Без рипу він відчинив добре змащені двері, перейшов передпокій; від шаф на стінах війнуло запахом варення і цвілі, з кухні несло підгорілим жиром. Пантофлі на мотузяній подошві ступали нечутно. Він зняв почеплену на стіні під вепрячою головою рушницю двадцять четвертого калібру, знайому всім місцевим сорокам: Жан Пелуейр був сорочачим пострахом. У підставці стояла ціла колекція ціпків, зібрана кількома поколіннями Пелуейрів: тростина-рушниця дідового брата Узілана, тростина-вудка і тростина-шпага діда Лепеньїна та інші палиці з залізними нако-нечниками, сувеніри з літнього відпочинку в Баньєр-де-Бігоррі. На буфеті стояло опудало чаплі.

Надворі Жан пірнув у спеку з головою, як пірнають у воду в басейні. Може, піти до струмка, до того його найближчого до села коліна, де під густим вільшаником скупчується вся прохолода, вся джерельна свіжість. Але ні, там напередодні його комарі заїдали. Крім того, хочеться побалакати з якоюсь живою душею. Він вирішив піти до лікаря П'ешона, його син, студент-медик, Робер приїхав сьогодні вранці на канікули.

Усе вимерло, усе, здавалося, вимерло: хіба що іноді за непричиненими віконницями зблиснуть проти сонця окуляри, зсунуті на лоба в якоїсь бабусі. Жан Пелуейр рушив між двома глухими садовими мурами. Йому подобалися ці суточкі, тут він міг поринути в свої думки, не остерігаючись чужих очей. На самоті він морщив лоба, жестикулював, сміявся, декламував вірші — ця пантоміма потішала все містечко. Надійно прикритий деревами самотній перехожий міг досхочу вправлятися в своєму красномовстві. Та все ж не порівняти з вулицею великого міста, там можеш розмовляти з самим собою, і ніхто на тебе не озирнеться! Принаймні так запевняв у листах до Жана Пелуейра Даніель Тразіс. Жанів товариш поїхав, не послу-хавшись батьків, у Париж, щоб «кинутися в літературу». Жан уявив собі, як його приятель став нині вправним

плавцем у бурхливому паризькому житті, вимахуючи руками й пирхаючи, він пливе назустріч своїй меті: багатству, славі, коханню, а тобі до цього зась, бідолашний Жане Пелуейре!

Жан тихо ввійшов до лікарєвого будинку. Господарі, як сказала йому служниця, обідали в місті. П'ешона-молодшого Жан вирішив почекати в його кімнаті. Заходили туди з передпокою. Ця кімната так характеризувала свого хазяїна, що його можна було уявити ще до знайомства з ним: на стіні розвішані різні люльки й афіші студентських балів, на столі лежали людський череп з устромленою в зуби носогрійкою; книжки, куплені для літнього дозвілля: «Афродита», «Римська оргія», «Сад тортур», «Щоденник покоївки». Жана зацікавило «Вибране» Ніцше, він погортав томик. У розчиненій валізі лежав купою легкий одяг, пригтовлений для літа. Увагу Жана Пелуейра привернули рядки: «Що є добро? Добро є все, що викликає в нас почуття сили, сама сила. Що є зло? Зло є все, що корениться в людській слабкості. Хай гинуть слабаки і невдахи: а ми їм ще й допоможемо зникнути з лица землі. Яке зло найгірше? Найгірше зло жалість, виявлена до всіх, хто звироднів і впав, тобто християнство».

Жан Пелуейр відклав книжку: ці слова ввірвались у нього, як вривається до кімнати крізь розчинені віконниці проміння пообіднього сонця. Він мимоволі підійшов до вікна, впустив небесний вогонь до товаришевої кімнати і знову перечитав жорстоку фразу. Заплющив очі, потім широко розплющив і роздивлявся своє відображення в дзеркалі: страшне лице ландського карлика, «ландяка», як прозвали його в колежі, недомірок, чю вроду не могла скрасити навіть юність, убога жертва для священних криниць у Спарті! Він згадав, як п'ятирічним хлопчиком ходив на уроки Закону Божого до сестер-черниць. Що з того, що Пелуейри посідали високе становище, однаково перші місця і вищі бали діставалися гарненьким кучерявим діткам. А той екзамен з читання, коли він прочитав найкраще, а зайняв останнє місце! Іноді Жан Пелуейр сумнівався навіть у материнській любові до нього, адже мати рано померла від сухот, і він її не знав. Батько, якщо й любив Жана, то лише як бліду копію себе, як власну миршаву тінь у тому світі, де він никав у капцях або спочивав у пропахлій валер'янкою та ефіром спальні. Старша сестра пана Жерома, Жанова тітка, не зненавиділа хлопця лише тому, що обожнювала власного сина, Фернана Казнава, разом з яким

жила у Б.: з цього державного діяча, голови департаментської ради, вона зробила культ, що крім нього просто нікого не помічала, інші люди для неї не існували. Та все ж вряди-годи, чи то усмішкою, чи то словом, вона воскрешала Жана Пелуейра з небуття: адже ця кволла парость хворобливого батька, цей приречений на безшлюбність і передчасну смерть бідолаха, за її розрахунками, повинен передати Фернанові Казнаву пелуейрівський маєток. Жан зненацька відкрив, у якій страшній пустці він живе. За три роки навчання в коледжі він марно намагався подружитися з кимось, але ні його однокласник Даніель Трезіс, ні абат, викладач риторики, так і не збагнули, чому він зазирає їм в очі, як безпритульний пес.

Жан Пелуейр розгорнув томик Ніцше на іншій сторінці, вчитався жадібно в афоризм двісті шістдесятій з книги «По той бік добра і зла» — в ньому ішлося про подвійну мораль: мораль панів і мораль рабів. Потім знову оглянув себе в дзеркалі, жовтизна його лица була помітна навіть на сонці, він повторив прочитане, вдумався, і слова Ніцше засвітли в його вухах, як свистить жовтневий вітер. На мить йому здалося, що його віру вирвано з його душі, як вириває бурелом з корінням дуба. Хіба цього спекотного дня не рухнула його віра? Та ні, ні, дерево його віри тільки зігнулося під вихором, але вистояло, Жан Пелуейр знову в його благословенному затінку, під густою спокійною кроною містичної тайни. Під її егідою ніч-розрадниця відкривала цьому виродкові сироті обійми. Друзів у нього нема, зате є живий вівар, а його синівські почуття до матері перебирала на себе Богородиця. Зболіла душа виливалась у сповідальні або в темному притворі, такому прохолодному в години вечірньої молитви. Він припадав усім своїм палким серцем до невидимих стін. Але якби в Жана Пелуейра були кучері й личко Данієля Тразіса, цього херувимчика, улюбленця жінок, хіба опинився б він в отарі старих дівок і куховарок? Атож, він із породи рабів, що їх таврував Ніцше, він упізнавав у собі їхню нікчемну подобу, в нього на обличчі було незмивне тавро. Він такий самий невдаха, як і його батько, теж дуже побожний, але краще за Жана обізнаний з богослов'ям, до останнього часу ретельний читач святого Августина і святого Томи Аквінського. Віровченням Жан мало цікавився, а релігія зводилася в нього до виливу почуттів, і тому він дивувався, як це батько примирює віру в Бога з раціоналізмом. А втім,

батько любив приказувати: «Не можна ж бути Хомою невірним!» Щоправда, його віра не була такою сильною, щоб він через неї ризикував застудитися. На великі свята він слухав відправу з натопленої ризниці, сидючи, тепло закутаний, на стільці.

Жан Пелуейр повернув назад. Він знову побрів між глухими мурами, в затишку дерев, жестикулюючи на ходу. Іноді пробував уявити собі, як почувається безбожник: що було б, якби корковий пояс, який утримував його на поверхні життя, зненацька розв'язався. От він опинився без нього, без ніякої підпори! Йому ставало солодко і страшно від своєї безпорадності, на язиці крутилися слова, знайомі ще зі школи: «Не ждав, що це таке велике горе!... О Небо, дякую, що ти таке суворе!...» Невдовзі він заходився переконувати своїх співрозмовників — дерева, посипані жорсткою алеї і мури, — що можновладці трапляються й серед християн і що прагненням здобути силу наділені і святі подвижники, і чернечі ордени, і вся нинішня Церква.

Поринувши в такі думки, він опам'ятався лише тоді, коли почув своє човгання в передпокої — на це човгання озвався з другого поверху стогін. Плачливий сонний голос кликав Кадетту, у відповідь стукнули в кухні куховарчині капці, рипнули віконниці, забрехав пес — пробудження пана Жерома розбуркало весь дім.

О цій порі він завжди мав запухлі очі, в роті було кисло, і світ був йому немилий. Жан Пелуейр, подалі від гріха, шаснув у парадну вітальню, холодну, як склеп. Шпалери на стінах повідклеювались. Хід дзигарів був невловний для вуха. Жан утонув у кріслі. Очевидно, в його вірі є вразливе місце, куди й проникає туга. Муха дзигчала, сідала, знову злітала. Раптом почувся спів півня, потім коротка пташина трель, знову півень... Годинник вибив половину... півень... півні... Жан задрімав. Проспав він аж до тієї благословенної пори, коли він пробирався бічними вуличками до тильного ходу в церкву й поринав у її духовитий морок. Може, сьогодні краще не йти туди — на єдине побачення, доступне такій мокриці, як Жан Пелуейр? Рушив він не до церкви, а в сад, сонце сідало, і йому згадався вірш: «Той жар спаде». Білі метелики пурхали в повітрі. Кадеттин онук поливав салат; дівчата любили цього гарного хлопця в сабо, а Жан завжди уникав його, така несправедливість, саме він, привілейований виродок, повинен був би слугувати цьому квітучому, юному городньому божеству! А Жан навіть

боявся всміхнутися йому: він і так був несміливий, а з селянами й зовсім губився. Не раз брався він допомагати священникові у добродійній і просвітницькій діяльності, але довго не витримував, і, зниклою, засоромлений, відступав.

Пан Жером ішов алеєю серед груш, кушів геліотропу, резеди й герані, але він чув тільки один запах, всюдисущий запах величезної крислатої липи. Пан Жером ледве ноги тягнув. З-під холош штанів виглядали щиколотки й капці. Муарова стрічка прикрашала пом'ятий солом'яний бриль. На плечах у нього лежала стара плетена пелерина, що її залишила в його домі сестра. Жан угледів у батькових руках книжку Монтеня. «Проби», як і релігія, мабуть, допомагали йому виправдувати свою пасивність? «Так, так, — повторював подумки Жан, — бідолашний тато називає своє пропаче життя то стоїцизмом, то християнською покурою». О, яким же ясновидцем відчував себе Жан! Його батько гідний любові й жалю і водночас зневаги! А хворий скаржився: у карку шпигає, дихати нічим, весь час нудить... Подумати лишень, один орендар, такий собі Дюберн д'Уртіна прийшов до нього поділитися житловими проблемами, йому нема де поставити шафу заміжньої доньки! Коли йому, хворому, дадуть спокій? Коли йому дадуть спокійно померти? До того ж завтра четвер, базарний і приймальний день, а базар неподалік від їхнього дому. В оселі хазяйнуватимуть сестра Фелісіте Казнав з небожем. Уже спозаранку ревітиме худоба на площі — де вже тут поспиш. Потім загуркоче під дверима машина Казнавів — це лихо повторюється щотижня. Тітка Фелісіте одразу ж скасує на кухні братову дієту і замовить меню для свого сінка. Ввечері, після їхнього від'їзду, Кадетта давитиметься сльозами, а її хазяїн задихатиметься від нападу ядухи.

Пан Жером був запобігливий і поблажливий з ворогом, а в душі ладен був кусати його за п'яти. Він так часто погрожував залишити Казнавам «дулю з маком», що й цього разу Жан пропустив повз вуха батькові слова:

— Ми їм підкладемо свиню з твоєю, Жане, допомогою... Тільки чи ти погодишся?

Жан, чий думки витали від Казнавів за тридев'ять земель, посміхнувся у відповідь. А батько пильно оглянув його і раптом кинув:

— У твоєму віці треба вдягатися кокетливіше, який ти весь обскубаний, соколику!

Хоч пан Жером уперше звернув увагу на його зовнішність, Жан Пелуейр не став його ні про що розпитувати. Хіба він міг здогадатися, який сюрприз підготувала йому доля! Він узяв з батькових рук Монтеня і прочитав: «Щодо мене, то я прихильник тихого самотнього життя без потрясінь...» О, так, їхнє життя теж минало тихо, самотньо, без потрясінь! З хвилину обидва мовчки спостерігали за брижами на воді в басейні, там утонув кріт, і тепер біля трупа кишіли пуголовки. Пан Жером злякався вечірньої роси і поспішив до будинку. Жан визирнув знічев'я у хвіртку, відчинену на вуличку. Там Кадеттин онук обіймався з якоюсь дівулею, але, помітивши Жана, кинув її, як кидають зірване яблуко.

РОЗДІЛ ДРУГИЙ

Тієї ночі Жанові Пелуейру не спалось. Білясто-молочна ніч тислася у відчинені вікна, ще гамірніша, ніж день, через жаб'яче кумкання у ставку. А головне — аж до світання кукурікали півні, охрипнувши вітали таємниче й оманливе зоряне світло. Містечкові півні перекликалися з сільськими, весь час тривала перезва: «Сто вартових повторюють це гасло...»¹ Щоб приспати себе, Жан бурмотів цього вірша. Віконні рами чорніли, врзані в зоряну блакить. Жан устав з ліжка, босий підійшов до вікна, пригадував назви зірок і знов задумався, як учора, що йому ближче: аскетизм чи культ витончених утіх? Сильні світу сього в Бога, звичайно, вірили. Але ж Шатобріан віддав за пестоші своє спасіння? А скільки разів зраджував Сина Людського за поцілунок Барбе д'Оревільї? І хіба не через цю зраду вони й прославили своє ім'я?

На зорі Жана збудило поросяче кувікання. У четвер, щоб уникнути цікавості базарювальників, він залишав віконниці зачиненими. Пані Бурідес, галантерейниця, зупинила Ноемі д'Артіай, жінки стояли на тротуарі проти вікна й розмовляли про сніданок. Жан так і прикипів поглядом до сімнадцятирічної Ноемі. Фігура в неї повненька, а темноволоса кучерява голівка, як у іспанського ангела. Проте контраст

¹ Рядки з вірша Шарля Бодлера «Маяк».

між херувимським личком і молодими, буйними, грубо витесаними формами Жанові дуже подобався. Недарма жінки казали, що Ноемі д'Артіай гарна, як намальована. У Жана ж ця рафаелівська, хоч і тілиста, мадонна викликала то високі помисли, то нищу хтивість, словом, і найкращі, і найгірші почуття. На шиї в неї, на м'якому вигині грудей блищали росинки поту. Безбарвні вії надавали темним мигдалевидним очам цнотливості; личко ще дитинне, невинні повні губи і водночас сильні хлоп'ячі руки, литки, перев'язані внизу, над п'ятами, шнурками, а щиколотки, це справжні щиколотки! Цього ангела Жан Пелуейр розглядав потайки; Кадеттин онук, той би не посоромився: вродливі хлопці, навіть із простолюду, мають право лупати очима на всіх дівчат. Недавно на урочистій месі Ноемі, проходячи головним нефом, зачепила його стільця, і Жан Пелуейр завмер, відчувши повів її перкалевої сукні, запах туалетного мила й чистої білизни. Жан Пелуейр зітхнув, надів сорочку, яку носив уже два дні. Чи ж варто було йому чепуритись? Умивався він з глека, втуленого над маленькою раковиною так, щоб його не розбити, опускаючи кришку комода, що стояв поряд. У саду під липою він не молився, а читав газету, причому тримав її так, щоб прикриватися нею від Кадеттиного онука. Цей нікчема, уявіть собі, висвистував! Заткнувши за вухо червону гвоздику, він пишався і красувався, наче молодий півник. Його штани кольору індиго були підперезані паском. Жан Пелуейр відчував до нього нищу ненависть і соромився її. Не втішала його й думка про те, що скоро цей хлопець стане репаном селюком, бо тоді грядки салату поливатиме інший хлопець, такий самий дужий, такий самий ставний, і так само, як сьогодні вранці, в повітрі пурхатимуть інші метелики. «О душе моя,— сказав собі Жан Пелуейр,— душе моя, цього літнього ранку ти ще страшніша за моє обличчя!»

З дому почувся мелодійний голос священика. Чим же це викликаний його невчасний візит? Та ще й сьогодні, коли він ризикує зіткнутися з Фернаном Казнавом, який аж казиться, побачивши сутану. З-за стовбура липи Жанові видно, як Фернан вийшов пройтись, як завжди за п'ять хвилин перед обідом. Слідом за ним поспішала засапана мати. Дебела постать на страшенно цибатих ногах, випуклий бюст, голова старої Юнони насаджена прямо на грудях — уся ця могутня, але розладнана, побита машина слухалася наказів улюбленого сина, як слухався б керова-

ний кнопками механізм. Радник зволив зупинитися, щоб почекати її, вивер хусточкою спітніле чоло і шкіряну підшивку свого капелюха. Це похмуре божество пітніло у своїй альпаковій парі. Сталево-сірі очі за окулярами, здавалося, не бачили нікого й нічого. Дорогу йому проклала мати, зустрічних вона розсувала і розводила вбік, як гілки кущів. Розповідали, наче вона колись кинула фразу: «Якщо Фернан одружиться, невістці довго не жити». Такої невістки-смертниці не знайшлося, та і якій дівчині захотілося б морочитися з цим державним мужем, котрому перескочило за п'ятдесят, а він ще вередував, як мала дитина? Задушливе повітря сколихнув ангелюс. Жан Пелуейр почув сердитий голос радника:

— Кляті дзвони!

За стіл він прошмигнув уже тоді, коли там старшинували тітка і Фернан з пов'язаними під шиєю серветками. Пан Жером спізнився теж, він сів обереженьенько, але окинув стіл поглядом і навіть сказав, що його затримає кюре. Ввібравши голову в плечі, Пелуейри чекали бурі, але буря зчинилася тоді, коли подали баранину. Фернан, наготувавши виделку, запитливо глянув на матір. Фелісіте понюхала шмат, перевернула на другий бік і прорекла: «Пересмажена!» Обоє дружно відсунули від себе тарілки. Прибігла Кадетта, очі в неї були, як у наполоханої курки, і заходила-ся своїм крикливим діалектом виправдуватися. Це була буря в склянці води: радник наминав пересмажене м'ясо так, що за вухами лящало. Наївшись, він вибачився, що не привітався з дядьком Пелуейром раніше: через повішений у передпокої попівський капелюх. Адже Пелуейри знають, що він фізично не переносить попів. Тоді пан Жером, не підводячи очей, зронив своїм монотонним голосом:

— Знаєш, Жане, пан кюре приходив через тебе. Бачиш, йому спало на думку одружити тебе.

Почувши таке, Фернан зареготав і сказав, що це несерйозна затія.

— Чому несерйозна? Жанові, як-не-як, пішов двадцять третій рік.

І знову Фернан Казнав не витримав і вигукнув: куди, мовляв, цей довгополий лізе? Яким таким правом пхає він свого носа в наші родинні справи? І, втративши почуття міри, він висловив сумнів у Жановій «змужності». Мати поглядом закликала його до порядку.

— Звичайно, було б добре, якби Жан одружився,—

сказала вона.— Цьому дому так бракує господині. Ось тільки молоді жінки схильні до сваволі, як би від цього не порушився Жеромів режим.

Фернан, уже заспокоївшись, підтримав матір і сказав, що Жан, безперечно, міг би завести сім'ю. Але чи не вилізе це йому боком? У нашого голубчика вже з'явилися звички і манії, як у старого парубка. На що тітка Фелісіте відповіла, що тоді її брат мав би рацію, якби вимагав окремого проживання з молодими. Для нього це було б надто важким випробуванням. І вона нагадала невдалі спроби Жана Пелуейра поїхати в колеж, для хлопця вже було приготовлене місце, зібрані речі, перед ганком стояв екіпаж, але батько в останню мить його не пустив.

Жан, хоч і був стривожений, не сумнівався, що всі ці розмови про одруження не що інше, як звичайнісінька витівка пана Жерома. Задумавшись, він згадав ті дощові вечори другого жовтня, коли старовинне ландо чекало надворі під дощем, щоб одвезти його в Базаде до монастирського інтернату, в стінах якого гнули спину над словниками ландські діти, мріючи про полювання з рушницею. Його дорожня скриня, успадкована від двоюрідного діда, була ще й досі обклеєна клаптями квітчастого паперу. Пан Жером ридав, хапаючись рукою за серце, всяка розлука була для нього нестерпна! Суворою тиші він вимагав од усіх уже тоді, проте згоден був терпіти якісь шуми, що їх здіймав своїм тихим існуванням по сусідству з ним Жан. Таким чином Жан Пелуейр учився до п'ятнадцяти років з кюре, а до колежу з'явився скласти іспит на бакалавра... Звідки взялася ця батькова фантазія оженити його? Жанові Пелуейру згадалися дивні батькові слова, сказані недавно в саду... Але з якої речі йому хвилюватись? Адже казали, що Жанові Пелуейру не вистачає «змужності». Вважати цей фарс трагедією з боку Казнавів було б наївністю. Зараз мати й син намагалися з'ясувати ім'я обраної дівчини. Пан Жером відкрутився від цього запитання, пославшись на свій режим. Стурбована парочка, зневаживши спеку, пішла в сад, а Жан залишився в коридорі, щоб підслухати їхню розмову.

Їхній галасливий від'їзд машиною розбудив хворого. Почувши човгання батькових капців, Жан увійшов до кімнат, просяклих запахом ліків. І в цьому аптечному смороді Жанові повідомили, що його вирішено оженити, і що за нього віддають Ноємі д'Артій. У великому трюмо відбива-

лася вся Жанова постать, чорніше за вересові пустоші в спалених ландшах. Він бурмотів:

— Вона за мене не піде,— і затрепетав, почувши неймовірні слова:

— Вона знає і вона не проти...

Ця пропозиція старим д'Артіаєм здалася чудесним сном, вони не вірили своєму щастю. Проте Жан крутив головою, відмахувався руками, немов від видіння. Покірна, в його обіймах, дівчина? Ноємі, така, як на урочистій месі, Ноємі з оксамитними, немов дві чорні квітки, очима, на яку він боявся глянути? Повітря, потривожене її таємничим тілом, коли вона проходила мимо нього в церкві, Жан Пелуейр відчув шкірою, як ще не звіданий ніколи поцілунок. Батько тим часом ділився з ним планом, який уклав разом з кюре: головне, забезпечити продовження роду Пелуейрів і відвернути загрозу передачі чогось тітці Фелісите й Фернанові Казнавам. І пан Жером додав:

— Знаєш, коли кюре за щось візьметься, то доведе до кінця.

Жан криво посміхнувся і промовив тремтячими губами:

— Я викликати му в неї огиду.

Цього батько не заперечував, оскільки сам він прожив не любленим, то й не сподівався, що синові пощастить більше, ніж йому. Зате він охоче визнавав чесноти Ноємі: кюре обрав її з-поміж усіх дівчат як взірець на цілу парафію. Тілесних радощів у шлюбі жінка не шукатиме, зате вона виконуватиме свій обов'язок, буде вірна Богові й мужеві, з неї вийде одна з тих матерів, які ще на світі не перевелись і які, незважаючи на часту вагітність, живуть у простодушному невіданні. Розчулившись, пан Жером кахикнув:

— Знаючи, що ти вдало одружився, і що Казнави до тебе не доберуться, я помру спокійно...

Кюре не дрімав: побачитися з Ноємі Жан зможе завтра, вона чекатиме на нього по обіді в церковному домі, де пані д'Артіай під якимсь приводом залишить їх віч-на-віч. Пан Жером викладав це скоромовкою, боячись неминучої суперечки, Жанові відмови, необхідності його переконувати; руки в нього тремтіли. Жан, геть розгублений, не здобувся на слово. Щоб можна було так сторопіти — який сором! Хіба не пора йому нарешті вирватися зі стада рабів і поводитись як годиться панові? Ось вона, унікальна нагода, щоб порвати свої ланцюги і стати справжнім чоловіком. Зрозумівши, що треба щось відповісти, Жан згідливо кивнув. Уже згодом, коли він згадував про цю доленосну мить,

він признався, що все вирішили десять абияк прочитаних сторінок Ніцше. Жан утік, а пан Жером, уражений такою легкою перемогою, поспішив передати новину в церковний дім.

Спускаючись сходами, Жан Пелуейр намагався осмислити це чудо, що сталося з ним, і душа його непомітно для нього втратила якусь частку непорочності. Хай він дівич, але його невинність, як він тепер зрозумів, не триватиме вічно. Він спробував уявити любий йому образ, уп'явся очима в його темні зіниці. Ох, від цієї спроби він мало не зомлів! Жан Пелуейр відчув, що йому слід скупатись. Але ванна у Пелуейрів, як у всіх жителів Жіронди, була засипана картоплею, довелося сказати Кадетті, щоб вона її спорожнила.

Після вечері Жан Пелуейр вийшов на прогулянку. Тепер він уже стежив за собою: ніякої жестикуляції, ніяких розмов уголос. Статечний, церемонний, порівнявшись з кожною оселею, він вітався з людьми на порозі; при його наближенні западала тиша, як над жаб'ячим ставком, і жодного тобі пирхання. Нарешті позаду лишилися останні будинки, ще біліє піщана дорога, і тут, між двома чорними колонами сосон, окурений їхнім гарячим подихом і фіміамам живиці, що точився з горщиків, як із тисяч кадил цього лісового храму, він міг реготати, стрибати, клацати пальцями, репетувати: «Я владар, владар, владар!» і скандувати двовірш: «Якими чарами, з чієї тільки згоди в Небес він заслужив такої нагороди?»

РОЗДІЛ ТРЕТІЙ

Жан Пелуейр боявся, щоб розмова не зачахла: кюре і пані д'Артіай зі страху перед мовчанкою хапаються за всякі теми, гарячково їх перебирають. Скоро їм не буде про що говорити. Сукня Ноемі не вміщається на стільці, вона розповзлася за ним, як розповзається за вінця тісного вазона надто м'ясиста квітка магнолії. Цю вбогу приймально, де скрізь, на стінах і на каміні, присутній Бог, Ноемі сповнює своїм дівочим запахом — цього золотистого липневого дня цей запах такий же міцний, як аромат тих дурманних квітів, що їх треба виносити на ніч зі спальні. Жан повертає не голову, а тільки очі; тепер її, спущену з п'єдесталу й посажену зовсім близько, можна роздивлятися, ніби кризь збільшуване скло. Він жадібно шукає на

цьому живому і трепетному металі якоїсь вади, «недоробки»: на крилах носа видно чорні цяточки, на горлі шкіра, мабуть, попечена старою йодною настоянкою. Ось вона, почувши якийсь дотеп кюре, коротко засміялась, і Жан Пелуейр устиг у блискучому разку її зубів помітити один темнуватий різець, певне, попсований. Під його допитливим поглядом її великі чорні очі весь час потуплені; можливо, він і дивився так пильно на Ноемі, щоб вона не дивилася на нього. Хвалити Бога, кюре вмів говорити за двох, і він безладно говорить, перескакуючи з одного на друге. Сам він маленький, кругленький, а веселості в нього ні на гріш. Від його огрядної постаті віяло строгістю. З фермерами спільної мови він не знайшов, зате його люблять у містечку, під його проводом не одна душа ступила на шлях самовдосконалення. Цей духовний пастир, як це нерідко трапляється, стояв обома ногами на землі. Він був лагідний, сумирний, але твердий, мов криця. Завдяки йому найвродливіші дівчата перестали відвідувати недільні бали, а хлопці напропале залицятись. Це ж саме він схопив за руку поштарку, коли та намірялася скочити в гречку. Він же й дійшов до висновку, що не гоже Жанові Пелуейру залишатися в парубках. Кому, як не душпастиреві, подбати про те, щоб дім Пелуейрів не став домом Казнавів, щоб не вкрався вовк до кошари.

Жан ніколи не помічав, як жінки дихають: груди в Ноемі, набираючи повітря, здіймалися мало не до підборіддя. Переставши підтримувати бесіду, кюре підвівся й сказав, що любі дітки, мабуть, хочуть порозмовляти сам на сам. І він запросив пані д'Артій піти в сад помилуватися ренклодами.

У темній кімнатці, ніби для проведення якогось ентомологічного експерименту, залишилося двоє: переляканий чорний маленький самець і пишна самичка. Жан Пелуейр сидів нерухомо, потупившись. Тепер було навпаки, тепер він був скутий її пильним поглядом. Так ось яку жалюгідну лялечку з сірими крильцями послала їй доля! А де нині той багатолокий принц, витвір усіх дівочих мрій, до чиїх широких грудей хотілося ночами припасти, спочити в обіймах дужих рук, його вже нема в цій напівсутіні церковного дому, натомість у найтемнішому куточку вона бачить лише цього пропащого цвіркуна. Ноемі розглядає свого судженого, вона знає, що вороття нема: молодшому Пелуейрові не піднесеш гарбуза. Батько і мати Ноемі потерпали тільки, щоб сватання не зірвалося, вони не уявляли, що дочка

може виявити непослух. Вона теж, до речі, цього не уявляла. Ось уже чверть години він те й робив, що кусав собі нігті, крутився на стільці. Тепер він підвівся, стоячи, він здався ще меншим, і заговорив, буркнув якусь фразу, Ноємі першу не розчула, і він її повторив:

— Знаю, що я такої честі не заслуговую...

Дівчина заперечила:

— Що ви, пане!..

У нападі самозневаги він визнавав, що недостойний кохання, але просить у неї дозволу кохати її. Слова у нього так і лилися, складалися у речення. У свої двадцять три роки він ще не освідчувався жодній жінці. Виливаючи прекрасні пориви своєї душі, він жестикулював, як це завжди робив на самоті, хоч і зараз залишався самотнім.

Ноємі нітрохи не була здивована, лише на двері позирала, адже вона чула відгуки про Жана Пелуейра: «Великий оригінал, трохи схиблений». Він говорив, а дверей ніхто не відчиняв; якщо щось жило в цьому церковному домі, то лише цей тип з його жестами. Ноємі захвилювалася, її душили сльози. Нарешті Жан замовк, і їй стало ще страшніше: здавалося, ніби до кімнати влетів кажан і десь зачався. Коли кюре з пані д'Артіай повернулися, Ноємі кинулася матері на ший, не подумавши, що такий вияв почуттів міг свідчити про згоду. Але кюре уже ткнувся щоголю в Жанову щоку. Жінки пішли додому самі, щоб уникнути пустої цікавості сусідок. Жан Пелуейр дивився з-за віконниць їм услід: поруч із постаттю пані д'Артіай, вугластою і кощавою, якомсь по-собачому скособоченою — сукня Ноємі, вона вже прим'ята і її складки ніколи не розправляться, похилена шия — немов скошена гострою косою вже прив'яла квітка.

Цей молодий дикун, який завжди цурався людей і обминав усіх десятою дорогою, кілька днів не міг звикнути до того, що говорили про нього. Доля вирвала його нарешті з мороку, слова Ніцше, як магічне закляття, повалили мури його темниці; зіщулений, засліплений, він роззирався на всі боки, мов нічний птах, випущений на волю. Його оточення теж змінилося: пан Жером, забуваючи про режим, уривав час сієсти для походів до кюре в ризницю. Казнави у четвер більше не з'являлись і нагадували про своє існування лише дикими плітками про темперамент Жана Пелуейра і про вроджені протипоказання щодо його одруження.

А ще Жан Пелуейр, у своїй самозневазі, дивувався, що в д'Артіаїв знайшлися через нього заздрісники. Скрізь

тільки й чути було, що Ноемі, звісно, заслуговує на своє щастя. Ця стара добропорядна родина сіла на міліну. Запопадливий пан д'Артіай багато за що брався, але всюди прогорів, і тепер скромно служив у мерії. Ні для кого не було більше секретом, що на Великдень д'Артіай розрахували свою єдину служницю. Жан Пелуейр, заглядаючи в дзеркало, вже не вважав себе потворним. Пан кюре доводив кожному зустрічному, що Пелуейр-молодший хоч і програвав своєю зовнішністю, зате відзначався розумом і доброзвичайністю. Шаноблива мовчанка Ноемі, з якою вона слухала щовечора Жана Пелуейра в вітальні на канапі, змушувала юнака повірити, як запевняв кюре, в те, що така серйозна дівчина, як вона, справді цінує нареченого за душевні якості. Він, як тоді, коли був самотнім, вправлявся перед нею в красномовстві, гримасував, жестикулював, цитував, не кажучи звідки, вірші — і ця вродливиця, скулена в куточку канапи, здавалася йому таким самим доброзичливим слухачем, як недавно дерева на безлюдній алеї. У своїх звірваннях він зайшов дуже далеко, послався навіть на Ніцше як на винуватця його нового підходу до життя. Ноемі скрученим у кульку носовичком витирала вогкі долоні й позирала на двері, за якими перешіптувались її батьки, про що саме, було нечутно, і слава Богу! Плітки про майбутнього зятя неабияк турбували батька д'Артіая, який через свої вічні житейські злигодні не сумнівався, що це видиме щастя закінчиться крахом. Зате пані д'Артіай запевняла, що ці нікчемні наклепи можна пояснити лише явною недоброзичливістю Казнавів і цуранням з боку Жана Пелуейра жінок, яке було викликане чи то його релігійністю, чи то несміливістю. Світив місяць, дзигарі вибили одинадцятку. Пані д'Артіай, ні стукнувши, ні кашлянувши, відчинила двері, проте застати молодих людей так, як їй би хотілося, не змогла. Вона вибачилась, що турбує «пару голубків», і сказала, що «вже зіграли вечірню зорю». Жан губами торкнувся волосся Ноемі й пішов попід будинками у супроводі власної тіні. Зачувши його переможну ходу, зчиняли гавкіт цепні собаки, яким не давав спати місяць; отже, навіть уночі він здіймав гамір на все містечко! Дивно тільки, що він не відчував більше такого хвилювання, як тоді, коли Ноемі проходила під час урочистої меси. Він струснув головою, відганяючи думку про ту вересневу ніч, коли вона стане його. Ця ніч ніколи не надійде: вибухне війна, хтось нагло помре, станеться землетрус...

Ноемі д'Артіай у довгій до п'ят сорочці молилася перед зоряним небом. Босі ноги приємно холодила вимощена плитами підлога, відкриті груди відчували подих ночі. В кутик рота їй скотилася сльоза, але вона не витерла її, а злизала язиком. Тихо шелестіла липа, її пахощі линули вгору аж до срібного пояса Молочного Шляху. Віднині вже не витати в цих небесних просторах її наївним дівочим мріям. Хто тепер буде її повелителем, підказували своїм сюрчанням трав'яні коники. Лежачи через нічну задуху розкритою, вона спершу тихо схлипувала, потім довго плакала й скрушно оглядала себе: тіло у неї, чисте, незаймане, так і пашисть життям, шкіра свіжа, як поверхня рослини. Що з ним зробить цей цвіркун? Вона знала, що він матиме право обіймати її і навіть вдаватися до тих таємних і страшних пестошів, після яких народжується дитина, він матиме на це право, той чорний і миршавий карлик Пелуейр... Цвіркун супроводжуватиме її все життя і навіть у постелі не розлучатиметься з нею. Почувши доччине ридання, прибігла мати (нічна кофтина з фестонами, ріденька кіска). Дитя придумало собі, що заміжжя — це смерть і що краще вже піти в монастир. Пані д'Артіай, не сперечаючись з донькою, гоїдала її в обіймах, поки схлипування стихли. А потім пояснила їй, що в цьому питанні найліпше порадитися зі своїм духівником; хіба не сам пан кюре підвів її до думки про одруження? Ноемі, мамина доня, сама лагідність і покірність, не вміла нічого доводити. Романів вона не читала; за неї думали й вирішували все батьки; її умовляли, що врода чоловікові не потрібна; що любов такий же плід шлюбу, як персик плід персикового дерева... Зрештою, щоб остаточно її переконати, повторювали аксіому: «Молодому Пелуейру не підносять гарбуза!» Хіба можна відмовитися від ферм, маєтків, овечих отар, столового срібла, від білизни, що її акуратно зберігають уже десять поколінь у широких, високих, пахучих шафах,— від родичання з найкращим, що можуть дати ланди. Синові Пелуейра не відмовляють!

РОЗДІЛ ЧЕТВЕРТИЙ

Землетрусу не сталося; жодного знамення не появилось на небі, той вересневий вівторок зайнявся і осяяв світ тихою вранішньою зорею. Жан Пелуейр так міцно спав, що його довелося будити. Плити передпокою і кам'яний поріг

зникли, вкриті самшитовим і лавровим гіллям, магнолієвим листям. Міцний аромат цього зеленого килима під ногами забивав усі домашні пахощі. Дружки нареченої стояли, щоб не пом'яти суконь, і шукалися між собою. Зала під назвою «Червоний кінь» була прикрашена паперовими гірляндами. Десятигодинним поїздом мали прибути готові страви, замовлені в Б. Усіма дорогами у відкритих колясках під'їздили гості в білих рукавичках. На головах у чоловіків виблискували на сонці циліндри, але селян більше вражали їхні «хвостаті» фраки.

Пан Жером засвітив свої карти: йому приписано постільний режим. Він завжди так робив, коли рідні справляли весілля або когось хоронили. Під час цих урочистих подій він ковтав таблетку хлоралу і запинав штори. Досить згадати, як конала внизу його дружина, а він забрався на останній поверх, ліг там і встав лише тоді, коли йому сказали, що труну вже засипали землею і що поїзд забрав останнього гостя. В день синового весілля він не дозволив Кадетті відчинити віконниці, коли Жан Пелуейр, зелений і зовсім розгублений у своєму фраці, прийшов просити його благословення.

Це був жахливий день! До Жана Пелуейра зненацька вернулася його хвороблива сором'язливість. Процесію весільчан супроводжувало оглушливе бамкання дзвонів, але його тонкий слух мисливця не міг не вловити вигуків розчарування. Один молодик не витримав і пробурмотів: «Який жаль!» Молоді дівчата, котрі повилазили на стільці, пирхали в кулак. Стоячи між яскраво освітленим вітарем і гомінким натовпом, він поточився, вчепився руками в оксамит молитовного ослінчика. Поряд із собою він не бачив, а тільки відчував трепетну таємничу плоть якоїсь жінки... Кюре читав, читав. Чи ж скінчиться коли-небудь ця його проповідь? Але сонце, осипавшись на старі плити конфетті, заїде, — і тоді відкриється нове й незнане царство ночі.

Жара трохи попсувала деякі приготовлені на столі страви; одна з лангуст трошки тхнула. Морозиво в вигляді пірамідки обпливло, розтікаючись жовтим кремом. Мух легше було вбити, ніж зігнати з птіфурів, і повні жінки неабияк потерпали в своїй амуніції: засупонена корсажем шкіра свербіла від надмірної пітливості. Лише дитячий стіл озивався веселим щебетом. З дна свого пекла Жан Пелуейр стежив за обличчями: що це там Фернан Казнав нашіптує одному з дядьків Ноємі? Наче глухонімий, Жан з поруху

губів прочитав його репліку: «Це нещастя можна було відвернути, якби прислухалися до того, що ми казали, але наполягати, зважаючи на наше становище, ми не могли...»

РОЗДІЛ П'ЯТИЙ

Меблі в цьому номері сімейного пансіону в Аркашоні були підроблені під бамбук. Посудини під туалетним столиком так і стояли на видноті, а на шпалерах виднілися плями від розчавлених комарів. За відчиненим вікном відчувався подих бухти з її запахом риби, водоростей і солі. Гуркотіла моторка, яка відчалила й виходила на рейд. На кретонних фіранках сором'язливо затулялися руками двоє янголів охоронців. Жанові Пелуейру довелося довго боротися, спершу зі своїм власним холодом, потім з мертвою. Нарешті на зорі кволий зойк сповістив про завершення цієї шестигодинної боротьби. Мокрий від поту, Жан Пелуейр боявся навіть поворухнутися — так, наситившись, відваляється від трупа хробак.

Вона лежала як мучениця, зморена сном. Її личко здавалося ще меншим від прилиплого до лоба, наче в агонії, волосся, личко побитої малої дитини. Благочестиво схрещені на грудях руки, блідувате плече, виляючий скапулярій і освячені медальйони. Йому слід було б цілувати ці ноги, підхопити на руки це безвладне тіло, але так щоб не розбудити, і побігти з ним до безкрайого моря, там непорочно біла піна обмила б його.

РОЗДІЛ ШОСТИЙ

На свій кільцевий квиток молодята могли подорожувати три тижні, але не минуло після весілля й десяти днів, як вони вже повернулися в дім Пелуейрів. Містечко загуло від поговору, на місце подій примчали, не дочекавшись свого четверга, Казнаві і не зводили очей з Ноємі. Проте молода жінка нічим не зраджувала своїх почуттів. А втім, сімейство д'Артіаїв і кюре заткнули роти пліткарям: наша пара голубків воліє, — казали вони, — домашнього затишку, а не готельну й вокзальну метушню. Після закінчення урочистої меси вичепурена й усміхнена Ноємі потискувала руки: якщо людина сміється, значить, вона щаслива. Трошки дивна була тільки її щоденна присутність на службі Божій. Жінки

підмітили, що її руки навіть після причастя не відриваються від змарнілого і скорбного личка. Цей пригнічений стан Ноемі приписали її вагітності. Тітка Фелісите, заявившись одного дня, крадькома позирала на талію молоді жінки. Проте, пошептавшись з Кадеттою, яка прала білизну, заспокоїлася. Відтоді вона вдалася до тактики «моя хата скраю», щоб не освячувати, як казала вона, своєю присутністю цього протиприродного союзу, цієї витівки попів. От як зчиниться буча, а буча в такій драмі неминуча, тоді тітка Фелісите й приїде.

А тим часом пан Жером дивом дивувався, як невістка почала самовіддано дбати про нього, мов якась сестра з конгрегації Сен-Венсен-де-Поль. Приносила в точно визначену годину ліки, стежила за суворим дотриманням дієти і лагідно, але владно вимагала від усіх тиші під час сієсти. Як і раніше, Жан Пелуейр тікав з батьківського дому, пробираючись попід мурами глухих вуличок. Сховавшись за стовбуром якоїсь сосни, на краю просяного поля, він влаштовував засідку на сорок. Аби ж можна було затримати кожну наступну хвилину, відтягти до безконечності прихід вечора. Але швидше, ніж він сподівався, сутеніло. Сосни, в цю пору вітрів рівнодення, знову починали тихо скаржитись, як їх навчила Атлантика в цих пісках Мімізана і Біскароса. У густій папороті виростали вересові курені, потрібні жителям ланд, щоб у жовтні полювати на припутнів. Навколо ферм смерком так гарно пахло житнім хлібом. Сонце вже стояло на вечірньому прюзі, коли Жан Пелуейр стріляв останніх жайворонків. У міру того, як він наближався до містечка, хода його сповільнювалася. Зажди, зажди ще трохи, Ноемі одразу засмутиться, відчувши твою присутність у домі! Він тихо прокрадався до вестибюля, вона зустрічала його з піднятою над головою лампою і з привітною усмішкою, підходила, підставляла йому чоло, знімала ягдташ, словом, поводитись як дружина, що раділа поверненню коханого чоловіка. Але вона грала цю роль лише кілька хвилин, і жодної секунди більш не могла плекати якісь ілюзії! За столом від мовчанки її рятував пан Жером: з тих пір, як ним стала опікуватися юна доглядачка, він міг годинами описувати своє самопочуття. А після того, як вона взяла на себе прийом орендарів, Ноемі мала тримати його в курсі справ у маєтку. Пан Жером захоплювався тим, що ця молодесенька дівчина єдина в цілому домі вміла перевірити рахунки управителя

і наглядати за продажем кріпильного лісу. І це її заслуга, що він після синового одруження поправився на два кілограми.

Після вечері, коли пан Жером, упершись ногами в камінні ґратки, дрімав, молоде подружжя, без усякої підтримки, опинялося віч-на-віч. Жан Пелуейр сідав поодаль від лампи, тамував подих, тушувався в тіні. Але хоч як старайся, а він тут, і все одно о десятій Кадетта принесе сюди свічки. О, цей важкий підйом сходами до їхньої кімнати нагору! По черепиці барабанив осінній дощ. Стукала надвірня віконниця; торохтів десь далеко візок. Перед страшним ложем Ноемі вклякала й стиха молилася: «Простерта ниць перед Тобою, дякую Тобі, Боже, за те, що Ти дав мені серце, здатне пізнати Тебе і любити...» В п'ятні Жан Пелуейр помічав, як стискається і як відсувається якомога далі від нього тіло його обожнюваної жінки. Іноді, коли Ноемі простягала руку до невидимого, а тому не такого бридкого, обличчя свого чоловіка, вона відчувала на ньому гарячі сльози. І тоді, у пориві каяття й жалю, так, як кидалася в Колізеї назустріч левові з заплющеними очима й зціпленими зубами перша християнка, вона розкривала свої обійми цьому бідоласі.

РОЗДІЛ СЬОМИЙ

Полювання на припутнів було для Жана Пелуейра приводом, щоб пропадати цілими днями далі від очей тієї, котру сама його присутність мучила. Уставав він так тихо, що Ноемі нічого й не чула. Коли вона прокидалась, він був уже далеко: двоколка везла його по болотистих дорогах. На якійсь фермі він випрягав коня і, наближаючись до куреня, починав скрадатись і свистів з досади, думаючи, що тяга почалася без нього. Кадеттин онук гукав, що можна йти не криючись, і чатування в засідці починалося: довгі години густих туманів і сновидінь, під акомпанемент вигуків пастухів і каркання. О четвертій годині полювання закінчувалось; але Жан, щоб повернутися додому якомога пізніше, заходив по дорозі до церкви; там він не молився; він відводив душу. Часто на очі йому наринали сльози; йому здавалося, що він припадає головою до чийхось колін. Удома Жан Пелуейр кидав на кухонний стіл аспідно-чорних припутнів з роздутими від жолудів волами. Мокрі черевики парували

біля вогню; сука лизала йому руку теплим язиком. Кадетта заливала бульйоном шматочки хліба, прямуючи за нею, Жан входив до вітальні.

Ноемі казала йому:

— А, я й не помітила, коли ти повернувся.— А потім додавала: — Може, помиєш руки?

Він переходив у свою кімнату, віконниці там були ще відчинені: світло ліхтаря виривало з п'ятьма коліями, залляті дощем... Жан Пелуейр мив руки, але нігті йому вичистити не вдавалось, і він ховав їх під столом, щоб Ноемі не побачила. Він позирав на неї спідлоба: які в неї білі вуха! В неї не було апетиту. Він незграбно припрохував її взяти печені.

— Кажу ж тобі — я не голодна!

І одразу ж, щоб згладити прояв своєї досади, намагалася лагідно всміхнутись, іноді складала губи як для поцілунку. Вона дивилася на чоловіка широко розплющеними очима, так умирущий, який вірить у Царство Небесне, споглядав би саму смерть. Вона втримувала на устах усмішку, як роблять ті, хто хоче заспокоїти невиліковно хворого. Це саме він, він, Жан Пелуейр, гасив ці очі, знекровлював ці вуха, ці губи, ці щоки: ніхто інший, тільки він висмоктував це юне життя. Змарніла, вона була йому ще любішою. Чи хоч один кат любив свою жертву дужче, ніж він?

Один лише пан Жером розкошував. У цього добряги було все просто: як біди не видно, отже, вона не твоя. Проте, що його здоров'я значно поліпшилося, він був ладен говорити з кожним зустрічним. Астма його відпустила. Без усякого снотворного він спокійно спав аж до світання. На поправку в нього пішло відтоді, запевняв він, як його перестав курувати доктор П'ешон, чий син харкав кров'ю і лікувався вдома у батька. Пан Жером, побоюючись заразитися, зі своїм давнім приятелем порвав. Він присягнувся, що його невістка вдатна до всього, може дечому навчити й лікаря. Нічим не гребує: навіть убиральню влаштувала. Вона чудово готує страви, навіть прісну діету. Прянощі йому не можна вживати, тож вона бере лимон, апельсин, іноді долле трошки старого арманьяку, і от уже до пана Жерома повернувся апетит, втрачений п'ятнадцять років тому. А щоб полегшити свекрові травлення, Ноемі спробувала читати йому вголос, і що ж, це читання прижилося. Читала вона невтомно й рівно і ніби не помічала, як пан

Жером починав посапувати, збираючись поринути в сон. Дзигарі вибивали першу — отже, на годину їй менше здригатися від огиди в темній спальні, бачити, як поруч із нею ворочається страшно тіло того, хто з жалю до неї вдає, ніби спить. Іноді її будив дотик його ноги; тоді вона вся скулювалася між стіною і ліжком; бувало вона здригалася від легесенького дотику: це він, подумавши, що дружина спить, наважувався на несміливі пестощі. Тоді Ноємі й собі прикидалася сонною, побоюючись, що Жан Пелуейр знову повторить свої споби.

РОЗДІЛ ВОСЬМИЙ

До сварок, які розлучають коханців, у них не доходило ніколи. Вони обоє усвідомлювали, що надто глибокі їхні рани; найменша образа роз'ятрила б їх, зробила б невиліковними. Кожен намагався не торкатися виразки другого. Кожен їхній рух був розрахований так, щоб щадити одне одного: він завжди відводив погляд, коли Ноємі переодягалася, і ніколи не входив до ванної кімнати, коли вона милася. Чистота стала для нього культом, він щедро напахчувався одеколоном і, ловлячи дрижаки, обливався крижаною водою з шаплика. Винуватцем свого лиха Жан вважав тільки самого себе, а Ноємі ненавиділа себе за неспроможність бути даною Богом дружиною. Ні словом, ні поглядом вони ніколи не докоряли одне одному, тільки дивилися винувато. Зате молитися вони могли разом: це вечірнє моління примиряло їхню плотську ворожнечу; принаймні їхні голоси могли лунати в унісон; такі близькі й далекі водночас, вони десь сходилися між собою.

Якось уранці, не змовляючись, вони зустрілися біля узголів'я одного старого інваліда, і вхопилися за цей новий спосіб зв'язку; відтоді раз на тиждень вони удвох провідували хворих, приписуючи заслугу в цьому одне одному. Крім цих прогулянок, Ноємі уникала Жана, скоріше, тіло Ноємі уникало тіла Жана, — а Жан уникав огиди Ноємі. Марно силкувалася вона перебороти свою фізичну відразу: одного похмурого дня вона, домосідка, захотіла піти з Жаном Пелуейром у ланди, і вони забрались аж у ті пустельні болота, такі глухі, що в затишшя перед бурєю туди долітає глухе бухання океанських хвиль у пісок. Блакитний, як людські очі, терлич уже відцвів. Ноємі вирвалася уперед, наче втікала, а Жан ішов за нею назирці. Беарнські пасту-

хи, предки Жана Пелуейра, які мали право користуватися цим угіддям, кілька віків тому викопали тут для своїх стад худоби криницю; біля її мулистого витоку подружжя зійшлося. І Жан пригадав цих старих пастухів, вражених таємницею недугою ланд — пелагрою, їх ще й досі знаходять на дні такої криниці або на мілководді лагуни, з головою уткнутою в пісок. О, йому так захотілося впасти в обійми цієї скупі землі, якавиліпила його за своєю подобою, і задихнутися від її поцілунку.

РОЗДІЛ ДЕВ'ЯТИЙ

Нерідко читання книжки вголос уривав своєю появою кюре. Він звертався до Ноемі — «дитино моя», випивав чарочку горіхового лікеру; але вести з паном Жеромом богословські диспути або розважати його клерикальними анекдотами він ніби розучився. Кожен у присутності цього судії знов надівав маску. Очі нічого не виражали; душі вичікували. Кюре уже не вів безладної розмови про будь-що: все, що він говорив, здавалося, мало якусь приховану мету. Він простягав до вогню свої короткі, опухлі ноги і раптом, уколовши мовчазну пару гострим поглядом, одразу вмовкав. Уже не такий категоричний, не такий самовпевнений, він не розповідав, як полюбляв раніше, про свої сутички з тим чи іншим раціоналістом, присмачувані улюбленим зворотом: «А я йому відповів, як в око вліпив...» Пан Жером запевняв, що бачив кюре таким стурбованим лише одного разу, тоді як колишній мер вимагав для громадського похорону подзвіння і парафіяльного катафалку на прокат. Так ось, кюре домагався від Жана Пелуейра повернення до його роботи, пов'язаної з місцевою історією, той працював над нею з запалом, а рік тому облишив. При цьому послався на брак дуже істотних документів. Що й казати, хлопець він беручкий, але посидючості йому не вистачає. Перші сторінки його власних книжок рясніли помітками олівцем, а останні були нерозрізані. А все тому, що він не любив кабінетної роботи, розумувати йому найкраще під час ходіння. Одного вечора, коли пан Жером пішов спати, кюре знову сів на свого коника. Жан Пелуейр заявив, що для продовження роботи йому треба ознайомитися з вірогідними джерелами в Національній бібліотеці: однак їхати зараз він не може до Парижа.

— А чому, мій любий сину, не можеш?

Кюре задав це запитання півголосом, він грався торочками свого пояса, і очі його були втуплені в вогонь. Почувся ледве чутний голосок:

— Мені б не хотілося Жана відпускати.

Але кюре наполягав на своєму: заковувати талант гріх. Вести якісь заняття чи іншу роботу з людьми Жан не здатний, а сидіти довго згорнувши руки без ніякого діла шкідливо... Святий отець розвивав далі тему безділля. Сумний голосок, ніби переборюючи щось, знову втрутився:

— Тоді з Жаном поїду і я...

Кюре похитав головою: без Ноемі тяжкохворому свекрові не обійтися. Зрештою розлука буде недовга — кілька тижнів, кілька місяців... Протестувати більше в Ноемі не стало сил. Ніхто не промовив жодного слова, поки кюре вдягав свою тілогрійку і взував сабо. Жан Пелуейр закутався в пелерину, запалив ліхтар і провів гостя.

Дошестий грудень і короткі дні не давали подружжю тікати одне від одного — хіба лише, коли Жан Пелуейр полював на бекасів; але й тоді йому доводилося вертатися разом із сутінками о четвертій. Тільки вогонь, тільки лампа збирала біля себе цих тілесних ворогів. Дім присипляв своїм плюскотом дощ. У пана Жерома щозими появлялися болі в лівому плечі, і він постогнував. Зате Ноемі ніби ожила. Вона взяла собі за щоденний обов'язок відраджувати Жана від наміченої поїздки; вона давала обітницю поставити найбільшу свічку, аби тільки він залишився вдома. Саме ці благання заважали бідоласі залишатися в непевності і, замість утримувати його, підштовхували до якогось рішення. Він дивився на свою молоду жінку, як побитий пес: «Ноемі, я мушу, мушу їхати!» Вона весь час сперечалась, але коли він нібито ладен був уже поступитися, вона не скористалася цим і більше не наполягала. Пан Жером, хоч і любив цитувати рядок з «Двох голубків»: «Найтяжче переносити розлуку», в душі радів перспективі жити самому при невістці. А тут ще й кюре, під час кожної зустрічі, обробляв Жана. Що міг удіяти бідолашний хлопець проти цього єдиного фронту? Хоча в глибині душі цей вирок про своє вигнання він схвалював. З дому він виїздив лише двічі — на прощу в Лурд і у весільну подорож в Аркашон. Потрапити самому в паризьке стовпище! Це все одно що дати себе затягти у вир людського океану, ще грізнішого, ніж Атлантика. Але надто дружно штовхали його до безодні. Нарешті на другий тиждень лютого було призначе-

но від'їзд. Ноємі почала збирати валізу і необхідні речі заздалегідь. Жан Пелуейр ще не поїхав, а до неї повертався апетит. Щоки її порожевіли. Одного сніжного дня після полудня вона перекидалася з Кадеттиним онуком сніжками, і Жан Пелуейр, стоячи біля вікна на другому поверсі, спостерігав за їхньою грою. Він бачив на власні очі це воскресіння з мертвих. Як поле визволяється від зими, так ця жінка визволялася від нього: щоб вона могла розцвісти, він повинен був піти геть.

Жан Пелуейр, опустивши брудну вагонну шибку, дивився, як йому махає вслід носовичок Ноємі. Як же він тріпотів на вітрі, цей вимпел прощання й радощів! Цього останнього тижня вона намагалася бути з мандрівником ніжною, і одної ночі через її палкість, коли йому здалося, ніби вона оживає під його подихом, він дійшов до того, що шепнув:

— А що як я не поїду, Ноємі?

О, хоч у кімнаті панувала пільма і хоч відповіла вона лише здавленим вигуком, він добре відчув увесь її переляк, увесь жах, і тому поспішив додати:

— Заспокойся, я їду!

Уже одна ця репліка свідчила, що він ні в чому не обманювався. Ноємі обернулася до стіни і він почув, що вона плаче.

Жан Пелуейр стежив за тим, як поїзд мчав його крізь ряди знайомих сосон; ось у цьому чагарнику він промахнувся, стріляючи в бекаса. Паралельно насипу пролягала дорога, якою він часто їздив двоколкою. А ось цю ферму, он вона видніє в диму й тумані, край голого поля, з пекарнею, стайнею, колодязем, він привітав по імені, він знав її власника. Потім новий поїзд поніс його через ланди, де він ніколи не полював. У Лангоні він попрощався з останніми соснами, вони як друзі провели його якнайдалі й нарешті спинились, і посилали йому своїми рукавами благословення.

РОЗДІЛ ДЕСЯТИЙ

У першому ж готелі, що його Жан Пелуейр побачив на набережній Вольтера, він і зупинився. Вранці, під дощем дивився на Сену, але переходити на той берег не став, потім, опівдні, добрався аж до кафе Орлеанського вокзалу і дрімав там за столиком, під гуркіт поїздів, які везли на

Південний Захід щасливчиків. Попоївши, він не зважувався сидіти, нічого не замовляючи, після пляшки білого вина випивав ще дві чарки лікеру, і скоро його розум почав витати у високостях. Його нервовий тик, уривчасті фрази викликали іноді усмішки в сусідів і гарсонів; але, завдяки облюбваному ним між дверним тамбуром і самотньою колоною місцю, його присутності майже ніхто не помічав. Він читав усю, аж до рекламних оголошень, газету: убивства, самогубство, драми, скоєні з ревнощів і в стані афекту, все це утверджувало Жана Пелуейра в думці про торжество світового зла. Пообідавши, купив за два су квиток для виходу на перон: він шукав вагон з написом «Грун» на табличці, у широких вікнах якого завтра вранці відіб'ються одноманітні ланди. Він вирахував, що цей поїзд проходить від дому Пелуейрів за якихось вісімдесят кілометрів, якщо брати по прямій. Він проводив по вагонній стіні рукою і, коли поїзд рушав, поводився як людина, в котрої вирвали і назавжди забрали половину її душі. В кафе, куди він знову повернувся, вже гримів оркестр, і Жан Пелуейр з розпачем відчував, як музика заповнює його. Перед очима в нього незмінно поставав образ Ноемі. Думка його бродила по її тілу, яке він міг споглядати лише тоді, коли вона спала. Під час сну, в довгі вересневі ночі, коли місячний промінь падав на ліжко, меланхолійний фавн вивчив це тіло краще, ніж це зумів би щасливий коханець, який володів би ним у взаємному сп'янінні. І хай в обіймах його лежав тільки труп, але очі пронизували його навскрзь. Любов без взаємності робить нас куди зіркішими, ніж любов щаслива. О цій порі Ноемі, мабуть, уже спить у великій холодній кімнаті, спить блаженна, вільна від його осоружної присутності, розкинувшись на всю широчінь подружнього ложа. Навіть на такій великій відстані він відчував, як радіє його дружина, радіє, що його нема біля неї. Обхопивши голову руками, Жан Пелуейр розпалював себе: ось повернеться він додому, візьметься по-справжньому за цю жінку, і хоче вона чи не хоче, а він натішиться нею вволю! Вона буде в нього за підстилку... Але одразу ж виринали перед ним нове видіння: німа, покірنا Ноемі, така доступна зі своїми солодкими й важкими персами, як дерево з плодами. Він згадав, як вона ладна була вмерти з жаху, але не кричала... Жан Пелуейр розплатився, повернувся набережною до готелю і роздягнувся потемки, щоб не бачити зайвий раз себе в дзеркалі.

Через день йому з чашкою какао приносили листа, якого він розпечатував іноді лише ввечері. О, чого варті були ці лицемірні побажання швидшого повернення! Та все-таки Жанові Пелуейрові було приємно, коли він думав, що ось на цьому аркуші лежала рука Ноемі, що ось ця лінія під кожним словом зроблена нігтем її мізинця. Наприкінці березня йому здалося, що звернення до нього Ноемі не позбавлені щирості: «...Даремно ти не віриш, що я хочу побачити тебе знову. Просто ти погано знаєш свою жінку...» В іншому місці вона писала: «Якби ж ти знав, як я скучила за тобою». Жан Пелуейр зібгав аркушик у руці і знову перечитав батькового листа, одержаного з цією самою поштою:

«...Ти Ноемі не впізнаєш, вона поповніла, зробилася пишною... а за мною так уже ж доглядає, так уже впадає коло мене, що не знаю як і дякувати їй. Казнави більше не потикаються до нас, але я знаю, що вони вигадали байку про сварку між вами: хай собі балакають. Я оклигую; зате он П'єшон-молодий уже не ходить, а його тільки возять, і взагалі він уже, як кажуть, не живе на цьому світі, хоча один лікар з Б. похваляєтьсявилікувати його йодною настоянкою, розбавленою водою: молоді тепер помирають швидше за старих...»

Коли настали перші теплі дні, Жан Пелуейр нарешті зважився перейти через мости. Сена була повна вечірнього золота, його руки торкалися теплого парапету, пестили його, як живу істоту. І в цей час над його вухом почувся шепіт. Він розібрав слово: «дорогесенький», потім ще одне: «ходімо!» Зовсім близько до його обличчя присунулося молоде обличчя, наквацяне так, що, здавалося, в ньому не було й кровинки. Набрякла рука з обрізаними до м'яса нігтями ловила його руку. Він кинувся тікати і зупинився, щоб передихнути, аж біля кас Лувру. Чи міг він розраховувати на увагу бодай таких істот? Іншої, ніж Ноемі, жінки?.. Вперше в житті він спробував увявити собі якусь коханку, хай вона буде з ним якщо й не щаслива, то хоч би не байдужа, і щоб не відчувала до нього огиди; але навіть таке жалюгідне щастя йому було б недоступне, і це гірке усвідомлення всієї глибини своєї недолі викликало в нього новий спалах гніву. О, чому цього вечора йому не піти на те, щоб дістати змогу забутися в співчутливих і згодних на все обіймах? Хіба ці торговки пестощами не існують саме для таких, як Жан Пелуейр? О восьмій він милувався небом, що відбивалось у водоймищах Тюльрі; його жести-

куляція привернула до себе увагу дітей. Зігнувшись у три погібелі, він рушив геть, обійшов площу, вийшов на вулицю Рояль, а що настала пора вечеряти, то він осмілився зайти у відоме кабаре.

Жан Пелуейр сів напроти дверей, лицем до бару, за стойкою якого повсідалися на табуретах, як чубаті папужки на сідалах, жінки, і тішився тим, що на нього не показують пальцями ні дами, ні метрдотелі — ці чорні й жирні пацюки дорогих ресторанів. Надто багато зібралося в цій розкішній бонбоньєрці американських дикунів, фермерів і провінційних адвокатів, щоб вони могли кепкувати з якогось там Жана Пелуейра. З порожевільними од вувре вилицями він усміхався цьому бидлу, яке стирлувалося біля корита з червоного дерева. Ось одна дебела блондинка злізла з табурета, попросила в нього припалити, випила з його склянки, упівголоса пообіцяла ошчасливити за п'ять луїдорів і знову вернулася на своє сідало. Старий добродій за сусіднім столиком порадив йому посидіти, поки ресторан закриється. «Тоді ті, хто діждеться закриття, скинуть ціну». Не послухавшись його, Жан Пелуейр зажадав рахунку і вийшов за поріг ресторану, де враз до нього приєдналася дама. Вона гукнула таксі й висадила свого клієнта неподалік від церкви Мадлен. Сходи до готелю, в якому не було вестибюлю, вели прямо вгору з тротуару — дихайте, друзі, навколишніми міазмами з риштаків.

Дзенькіт на мрамурі заколок для волосся вивів Жана з заціпеніння. Він побачив руки і був вражений їхньою товщиною в передпліччі. Шовкові рожеві стрічки прикрашали це драглисте тіло. Жінка дуже обережно стягла з ніг свої панчохи з натурального шовку і при цьому роздяганні назвала його вовчиком. Побачивши цю квапливу готовність віддатися, цю згоду на все, цю покірність без будь-якого почуття огиди до клієнта, Жан Пелуейр зазнав шоку ще більшого, ніж тоді, коли Ноємі кричала йому всією своєю плоттю: «Hi!» Дівуля з подивом побачила, як на стіл летить асигнація і, перш ніж устигла його зупинити, він уже був надворі й тікав вулицею не озираючись, мов злодій. Штовхаючись у юрмі на Великих Бульварах, він відчував у душі блаженство, знайоме тому, хто уникнув грізної небезпеки. Голі каштани на Єлисейських Полях привернули його увагу. Одна лавка була вільна, він сів, щоб заспокоїтись, відкашлятись. Оцей ущерблений місяць, притьмарений тут дуговими лампами, спокійно сяяв і над темними вершинами гір, розкиданих від Піренейського півострова до Атланти-

ки. Душа його вже не боліла, до нього знову вернулася така звична йому чистота. В його неспоганеній убогості була якась насолода. До них, до Ноемі і Жана, ще прийде любов, прийде одного літнього незахідного дня. І це злиття їхньої гордої плоті він передчуває уже тепер. Незгасне світло, і в ньому переклик їхніх безсмертних, нетлінних тіл! Жан Пелуейр сказав уголос:

— Ніяких владик нема, всі ми народжуємося рабами і стаємо Твоїми вільновідпущениками, Господи!

При цих словах до нього підійшов сержант поліції, окинув його поглядом, потім знизав плечима і пішов геть.

Щодня, надвечір, Жан сидів за столиком на терасі кафе «Мир», на березі каламутного потоку людських облич. Тамсні хвороби, алкоголь, наркотики перетворили ці колись славні дитячі личка на подобу якоїсь одної огидної мацапури. Жан Пелуейр цікавився роботою повій, підраховував кількість поголів'я цих худих вовчиць. Він придумав собі гру — вгадувати, який порок погнав цього месьє з моноклем і вислою губою на полювання. Жан Пелуейр жадібно шукав бодай одне обличчя, позначене печатку володаря і хазяїна, бодай одне-єдине, може б він пішов за цим обранцем, але в усіх бігали очиці, тремтіли руки; фізіономії тих, котрі не здогадувались, що він їх розглядає, перекошувала нечестива хтивість. А втім, якби такий Хазяїн на світі й існував, чи мав він безсмертну душу? Сидячи за столиком на Бульва-рах, Жан Пелуейр енергійно жестикулював, як робив це десь у суточках у своєму містечку, і нагадував самому собі, що сказав Паскаль про те, чим закінчилося найдивовижніше життя, яке тільки було на землі. Ми завжди програємо, ми завжди програємо, чи чуєш це ти, Ніцше, з твоїм роз-м'якшеним мозком! Молодики, які сиділи по сусідству, штовхали один одного під боки. Жінка з їхньої компанії сказала щось Жанові Пелуейрові. Він здригнувся, висипав на столик жменьку монет і пішов геть. Жіночий голос гукнув услід:

— Дивіться, цей намаханий утік!

І ось тепер він пробирався крізь юрбу, прошмигував, як миша, попід вітринами, і в голові його визрівав задум статті під назвою: «Бажання панувати і Святість». Іноді, помічаючи своє зображення в дзеркальній вітрині, він не впізнавав себе. Через погане харчування він схуд і змізернів ще більше. А тут ще цей вугільний паризький пил, від якого так дере в горлі. Замість того, щоб кинути курити, він

смалив сигарету за сигаретою, нині його прогулянки супроводжувалися кашлем і харканням. Запаморочення змушувало його хапатися руками за ліхтарні стовпи. Постувати йому було легше, ніж, попоївши, мучитись від болю в шлунку. А що як його колись підберуть у риштаку, як здохлого kota? Ноемі тоді стане вільною... Такі марення переслідували його в кінотеатрі, куди він забридав, приваблений не стільки екраном, скільки грою тапера. Нерідко, розпашілий, збуджений, страшенно зморений, заходив він до лазні. Коленорова завіса затінювала світло, лебедині шії кранів бризкали водою, тіло ставало невагомим, ніби розчинялося в воді. Жан Пелуейр ховався тут лише тому, що довгий час знав у Парижі тільки одну церкву — Мадлен, розташовану на дорозі між його готелем і кафе «Мир». Але одного дня, змінивши звичний маршрут, він відкрив для себе церкву святого Роха і відтоді щодня входив під склепіння її темнуватої каплички, як у надійний притулок. Там пахло йому чимось рідним — виявляється, навіть на цьому середохресті великого міста може домовати, як десь у закинутому містечку, Господь Бог. А от бібліотечно-го порогу він не переступив ані разу.

Можливо, він би й жив тут до смерті, якби одного ранку не одержав листа від кюре, в якому той кликав його повернутися до церкви. Поради кюре звучали якось надто наполегливо, хоча новини про пана Жерома і Ноемі були якнайкращі. Охоплений великою тривоگوю, Жан Пелуейр піднявся в експрес, який не раз рушав у його присутності, наче відривався від його душі, і, набираючи швидкість, котив на Південний Захід вагон з табличкою «Ірун».

РОЗДІЛ ОДИНАДЦЯТИЙ

Лист пана кюре не був пов'язаний з якоюсь конкретною подією: панотець узявся за перо після суботньої сповіді, на якій Ноемі покаялась, як завжди, в дрібних прогріхах. Але при цьому попросила наставника про покріплення її духу проти спокус і замішання, природи яких називати не стала.

Після від'їзду Жана Пелуейра її охопило якесь млосне блаженство, схоже на те, якого зазнає видужуючий. Самота здалася їй суцільним любострастям; стомлена душею, вона милувалася собою. Неспроможна розібратися в почуттях, вона все ж не могла не помітити метаморфози, що сталася

з нею: хоч вона знову зажила дівочим життям, але плоттю не відчувала себе більше дівчиною. Почуття відразу перешкодило помітити, що в ній пробуджується жінка, і ось тепер ця нова Ноемі вимагала від неї задоволення якоїсь своєї таємної потреби. Збентежена незмогою віднайти спокій, утрачений відтоді, як нею оволодів цей чоловік, чи могла вона збагнути, звідки цей розлад між її серцем, що все ще дримає, і напівпробудженим тілом? З жахом переживала вона цю роздвоєність свого ества, але що вдієш: у плоті своя пам'ять, на ній закарбовується все, що було з нею. А оскільки з книжок молода жінка розгортала тільки молитовник і оскільки знатність і бідність змушували молоду дівчину триматися далі від будь-якого інтимного товариства, то жоден роман, жодна відверта розмова так і не просвітили її щодо цієї таємної потреби. Отоді-то доля і послала їй одну особу.

Березневе сонце перетворило в дзеркала калюжі на площі. Сіста Жерома Пелуейра зачаровувала дім такими непереможними чарами, що навіть меблі боялись рипнути. Все містечкове жіноцтво займалося шиттям, шила і Ноемі, примостившись з шитвом на нижньому поверсі в ніші вікна, віконниці якого залишалися прочинені. На робочому столику лежала купою білизна, наготовлена для латання. За вікном почувся гуркіт коліс, Ноемі визирнула й побачила, як напроти дому зупинилась англійська двоколка. Віжки тримав, озираючись довкола, молодик, очевидно, він шукав кого б про щось запитати на цій безлюдній площі. Ноемі з цікавості розчинила віконниці ширше, тоді незнайомиць обернувся, скинув капелюха і спитав, як проїхати до лікаря П'ешона. Вислухавши пояснення Ноемі, він подякував, торкнув батоном кінського крупа і поїхав. Ноемі знов узялась до латання, цілий день тягла і тягла свою голку, а її думка несамохіть верталася до цього обличчя, що відбилося в її свідомості. Назавтра, о тій самій годині, незнайомиць проїхав знову, але не зупинився. Порівнявшись з будинком Пелуейрів, він лише притримав злегка коня, шукаючи очима у щілині між причиненими віконницями молоду жінку. На всяк випадок він уклонився. За вечерею пан Жером розповів про те, що він почув од кюре: здоров'я П'ешонового сина все гіршає, і його батько викликав молодого субпрефектурського лікаря, озброєного новим методом: він лікував сухоти «масивними дозами» йодної настоянки; хворому дають ковтати сотні крапель,

розбавлених водою. Пан Жером сумнівався, щоб шлунок молодого П'ешона міг витримати таку мікстуру. Знайоме тильбюрі проїздило щодня і щодня, порівнявшись з будинком Пелуейрів, їхало повільніше, але віконниць Ноемі більше не розчиняла. Молодий лікар тільки вклонявся цій тінявій решітці, за якою жила і дихала невидима краса. Йодна терапія зацікавило містечко; її випробували на собі сухотники всього кантону. Чулися запевнення, що син П'ешона одужує. Весна прийшла рання; з теплом останніх березневих днів світ відтанув. Одного вечора Ноемі могла вже сидіти біля відчиненого вікна роздягнутою. Щаслива і замріяна, вона сперлася ліктями на лутку, спати не хотілося. Вона залишилася нині наодинці з ніччю, і та, завдяки своїй таємничій роботі, «підставила» їй чоловіче обличчя, яке запало в її душу. І тоді вона вперше стала розмірковувати над тим, як їй слід повестися: оскільки цей незнайомец щодня вітається з нею, не бачачи її, то чи не краще було б розчинити завтра віконниці й відповісти на його привітання? Приймавши таке рішення, вона навіть не змогла одразу злягти, таке солодке хвилювання охопило її. Одна за одною зринули в пам'яті подробиці його зовнішності: чорні густі кучері, відкриті на мить піднятим для привітання капелюхом, кармін повних уст, що видніли під короткими вусиками, спортивний костюм з блискучим затискачем застромленої в кишеню авторучки, без краватки, але сорочка з виложистим коміром, з легкого шовку тюсору.

Хоча Ноемі й жила інстинктами, однак її привчили звирятися з голосом сумління, і вона одразу ж сполошилася: вперше тривога з'явилася в неї під час молитви, вона ніяк не могла зосередитись: як тільки складала молитовно руки, між Богом і нею поставала усміхнена чорна постать. Вона переслідувала її в постелі, а при пробудженні, коли голова ще не очистилася від сну, її перша думка була про майбутнє побачення з нею. На вранішній месі руки Ноемі не відривалися від обличчя. Під час сіести, коли перед будинком Пелуейрів пригальмувало тильбюрі, всі віконниці на першому поверсі були герметично зачинені.

Саме в цей час паризькому вигнанцеві й почали надходити ті дивні листи від Ноемі, в яких вона писала: «Коли б ти знав, як я скучаю по тобі...» Саме тоді й перечікувала вона в затемнених покоях, коли проїде тильбюрі, щоб мати змогу повідчиняти віконниці й сісти до шитва. Та ось одного пообіддя вона сказала собі, що надмірна делікат-

ність — це теж гріх. «Я вбила собі в голову бозна-що», — подумала вона. Щоб покінчити з усіма цими переживаннями, вона вигляне цього разу у вікно й відповідь на привітання незнайомця. Почувши, як їй здалося, стукіт коліс, вона взялася за шпінгалет, але вперше за ці два тижні двоколка так і не появилася.

В той час, коли пан Жером приймав валер'янку, Ноємі зайшла до нього в кімнату й не втрималася, щоб не сповістити йому, що новий лікар не приїхав до П'єшонів. Пан Жером про це знав: у сина П'єсона стався рецидив, йоду його організм не приймає. За словами кюре, він вивергнув повну раковину крові. Навесні слабогрудим треба особливо берегтися. Лікар П'єшон, звичайно, сказав кілька різних слів колезі, який сюди тепер, мабуть, носа не потикатиме. Того дня Ноємі прийняла ще орендаря, допомогла Кадетті поскладати білизну. О шостій годині вона пішла на службу Божу; потім, як робила щодня, заглянула до батьків. Але після вечері, поскаржившись на мігрень, вона зачинилася в своїй кімнаті.

Життя Ноємі стало ще діяльнішим, у її сім'ї панувала згода. Причепурившись, вона ходила в гості до знайомих — містечкові дами щороку вчисто обмінюються такими візитами. Потім почала об'їжджати фермерські господарства. Вона любила ці поїздки бідкою по лісових путівцях, розбитих колесами возів. Конем правив Кадеттин онук, сидячи поруч із молодого жінкою. Терник жовтів у хащах сухої папороті. Дуби ніяк не хотіли під теплим подувом південного вітру скидати з себе мертвий лист. В напрочуд округлому свічаді лагуни віддзеркалювались гілки колони сосон, і їхні крони, і небесна блакить. Свіжі рани, зроблені на сотнях стовбурів, кривавили і, ятрячись, напоювали своїм ароматом день. Кували зозулі, їхнє кування нагадувало про минулі весни. Підстрибуючи на вибоїнах, Кадеттин онук і Ноємі сміялись, як діти. Наступного дня молода жінка скаржилася на крепатуру, і об'їзд ферм завершував замість неї управитель. Відтоді Ноємі бачили тільки на обідні, і так тривало аж до того ранку, коли Жан Пелуейр вернувся додому.

РОЗДІЛ ДВАНАДЦЯТИЙ

Вона зустрічала його на вокзалі: її сукня з органді просто цвіла на сонці. Вона наділа нитяні рукавички, а на голу шию повісила медальйон: на ньому два купідони боролися з цапом. Діти вигадали гру: хто краще пройде по одній рейці. Свисток поїзда почувся раніше, ніж він сам появився. Ноемі хвилювалась і їй хотілося вірити, що це від радості. Розлука згладила в її пам'яті риси Жана Пелуейра, і їй треба було створити свого чоловіка заново, щоб він перестав здаватися негарним, щоб залишився тільки його хвацький, підретушований образ. І таке сильне було її прагнення любити його, що вона, як їй здавалося, згорала від нетерпіння швидше обняти цього вигаданого Жана Пелуейра. І хоча її розквітле ніжне тіло ширило круг себе флюїди бажання, пестячи, всупереч їй самій, цими флюїдами інші обличчя, Бог відав, що зараз вона дуже далека від усякої грішної думки. Зате сама вона була свято переконана в дарованій їй згори незвичайній ласці: побачити, як із поїзда сходить її чоловік, нітрохи не схожий на того, якого вона проводжала з легким серцем.

На східцях вагона другого класу показався Жан Пелуейр. Але ж він і справді був несхожий на самого себе. Схудлі руки його ледве тримали валізу і впустили б, якби її не підхопив Кадеттин онук. Коли Ноемі обняла його, він злегка поточився.

— Жане, голубчику, та ти ж хворий!

Він теж не впізнавав своєї дружини, так пішла їй на користь його відсутність — вона розквітла і стала ще вродливішою, ніж тоді, коли вони вперше зустрілися в домі кюре: чудовий екземпляр самички в товаристві непоказного самця. Довкола подружньої пари чувся шепіт. Жан Пелуейр соромився продавця газет, начальника станції й носія.

— Екіпаж було б узяти. Чому ти не писав, що захворів?

Ноемі постелилася, вимила Жанові Пелуейрові обличчя й руки, накрила білою скатертиною нічний столик і поклала на нього журнали — їх чимало зібралось, а вона їх навіть не розгортала. Жан, не привчений до такої уваги, тільки подячому кліпав своїми гострими очіцями. Пан Жером був проти того, щоб викликати доктора П'ешона: щоб у домі завівся ще один хворий, для цього добряги це було як ніж у серце. Щойно вклали в ліжку його сина, він теж одразу ліг, скаржачись на болі в усьому тілі, а спроби Кадетти прислужитися йому були відкинуті мало не з лайкою. Но-

емі, заглянувши до свекра, замість поцікавитися його здоров'ям, умовляла його дозволити викликати лікаря. Він був невблаганний: П'ешон невідлучно доглядає інфекційно хворого сина. Якщо без ескулапа вже не обійтись, хай вона викличе «йодного молодика». Ноемі, одвернувшись, відповіла, що він не викликає в неї довіри; та й, зрештою, хіба сам він не куратор усіх окружних туберкульозників? Пан Жером гостро урвав її, гукнувши, що це його останнє слово і взагалі він уже ситий по горло цими розмовами. Як у найчорніші дні, він уткнувся носом у стіну й почав з розпачливим стогоном приказувати: «О Господи, Господи!» — ці його зойки колись будили Жана вночі.

Коли Ноемі вернулася до своєї кімнати, там уже стояла розкладачка, що її поставила няня. Жан Пелуейр — на валику-подошці горіли червоним вогнем його очі, а вилиці вкрилися яскравим рум'янцем, і стирчав гостренький ніс — пробелькотава, що у великому ліжку він мерзне, що в нього звичка до вузької койки і що взагалі до лікарського огляду дилити леже з Ноемі необачно. Йй би треба було запротестувати, прикинутися обуреною. Але вона промовчала і тільки цмокнула Жана Пелуейра у вогкий лоб; він одвернувся, не в змозі витерпіти страшної вдячності, вкладеної в цей поцілунок. Так минув цей день, такий тихий і меланхолійний. Притулившись у своєму німому закуті, він дрімив і прокидався лише од дзенькоту чайної ложечки об блюдечко. Ноемі, напуваючи, притримувала йому голову як тяжкохворому, і він пив маленькими ковточками, щоб довше відчувати її теплу руку на своїй шиї. Смеркало, загув церковний дзвін. З подвір'я доносилося «тпру», «но» — то Кадеттин онук запрягав коня. В проїмі дверей з'явився пан Жером, він був у капцях на босу ногу, в закапаному ліками халаті. Охоловши, він прийшов перепросити за свій недавній спалах, почав розігрувати тривогу, казав, що не заспокоїться, поки не з'ясується все: він звелить, щоб Кадеттин онук привіз «йодного лікаря». Жан Пелуейр запротестував, кажучи, що в нього це просто втома, кілька днів відпочинку, і він поправиться; лікар буде стривожений таким нагальним викликом.

Сидячи в тіні, Ноемі не проронила й слова, слухала тільки, як стихає в даліні гуркотіння коліс, і, не здригаючись, не схлипуючи, плакала. В шибки сипнуло дощем, ніч одразу ж як обвалилась, але ні одне з подружжя не

згадало про світло. Нарешті Кадетта принесла лампу і поставила біля Жанової постелі прибор. За вечерею Ноємі спитала, як його історична розвідка, чи вже завершена. Він похитав головою, і вона не стала більше розпитувати. На подвір'ї знову заторохтіла двоколка. Жан Пелуейр сказав:

— Це лікар.

Ноємі підвелась і стала далі від лампи. Вона прислухалась, як прислухаються до бурі, до басу і кроків на сходах, що все наближалися. Кадетта відчинила двері, лікар увійшов. Він виявився кремезнішим, аніж здавалося Ноємі, таких у Пелуейровому краю називають «хлопець хоч куди». Волосся в нього було чорне, а шкіра рожева, як цвіт граната, його довгасті, наче в андалузського мула, очі одразу безсоромно вп'ялися в очі Ноємі, а потім з повільною методичністю оглянули її всю від голови до п'ят. Отже, й він думав про неї, він теж думав! Вона тремтіла, як у пропасниці, боячись потрапити на світло. Тим часом він оглядав хворого.

— Сорочку розстебніть, будь ласка. Чи не знайдеться носовичка, пані?.. Рахуйте: тридцять один, тридцять два, тридцять три...

Лампа освітлювала ключиці, лопатки, ребра — сама шкура й кості. Ні, ні, здоров'я пана Пелуейра ніяких побоювань не викликає, треба тільки берегти «верхівки». Ось його рецепти — покріплювальне, уколи какодилату. Час від часу він поглядав на Ноємі. Може, вона тільки старається зробити його вхожим у дім? Погодьтеся, якимось дивно, щоб лікар трясся проти ночі шість кілометрів на візку для того, щоб оглянути дистрофіка! З від'їздом він не поспішав, почавши гучним як у бочку басом виправдуватися: у П'єшонного сина туберкульоз в останній стадії, ніяке йодне лікування йому вже не допоможе. В його наспівному селяцькому голосі звучали мужні, рішучі нотки. Ноємі відчувала на собі його бистрі погляди з-під шафранно-жовтих повік; але ці погляди наштовхувалися тільки на мовчазний привид. Зрештою він визнав користь профілактики і сказав, що пан Пелуейр являє собою сприятливий ґрунт для паличок Коха. «Ґрунт, так би мовити, туберкульозний. Пані Пелуейр, здається, померла від сухот?» Медична термінологія не дуже в'язалася з цими свіжими устами, ніби створеними для дзвінких поцілунків. За хворим, звичайно, треба простежити. Сказавши ці слова, він сподівався почути нове запрошення. Але Ноємі промовчала. Тоді він

підвівся і прямо спитав, як пан Пелуейр бажає — повторювати йому візит чи ні, ну, хоча б для того, щоб зробити уколи.

— Як, Ноемі?

Жінка мовчала, і Жан, подумавши, що вона не розчула його, спитав ще раз: — Ноемі, скажи, чи слід панові приїжджати ще?

Нарешті вона відгукнулася:

— Ні, це зайве.

Тон її відповіді був такий, що Жан Пелуейр злякався, як би гість не образився, і поспішив заявити, що «хай вирішує сам доктор». Молодий кремез, нітрохи не бентежачись, пообіцяв прибути на перший же виклик. Тоді Ноемі, взявши лампу, пішла його проводити. Спускалася вона дуже швидко, відчуваючи потилицею його гарячий подих. Перед ганком стояла двоколка. Молодик сів у неї, не дочекавшись прихильного погляду. Кадеттин онук клацнув язиком. Світло ліхтаря падало на кінські крупи. Подуvom нічного вітру загасило лампу, підняту над головою молодої жінки, і вона так і лишилася стояти в п'ятьмі, на порозі мертвого дому, а візок уже торохтів ген-ген далеко. Тієї ночі їй не спалося. Жан Пелуейр метався на своїй залізній койці, щось бурмотів уві сні. Ноемі вставала, підгортала йому ковдру, обережно, щоб не розбудити, мацала лоба — на її руках була тільки така дитина, іншу вона навряд чи народить.

РОЗДІЛ ТРИНАДЦЯТИЙ

На третій день Жан Пелуейр вернувся до своїх давніх звичок. Він наче кіт викрадався під час батькової сієсти надвір, чигав з рушницею на сорок і, помолившись на зворотному шляху в церкві, вертався додому, намагаючись відтягнути якнайдовше цей прихід. Від недавнього розквіту Ноемі нічого не зосталося. Жан Пелуейр помічав, які в неї під очима синці, і як вона сумно, але покійно й ніжно дивиться на нього. Унікаючи спати з нею в одному ліжку, він сподівався привчити Ноемі якомсь акліматизуватися біля нього. А його дружина з усіх сил намагалася перебороти свою відразу до нього і падала з ніг, утомлена цією боротьбою. Не раз уночі вона кликала Жана Пелуейра до себе, але він удавав сонного, і тоді вставала вона й цілувала його — так святі цілували колись прокажених. Хтозна, чи раділи вони, відчуваючи, як до їхніх виразок припадають уста

цих блаженних. Зате Жан Пелуейр почав від цих пестоців ухлятись, і тепер він злякано кричав їй:

— Облиш мене!

Над високою огорожею садів скипав махровий бузок. Жасмин наповнював своїм ароматом сутінки. Хрущі любили густі з останніми променями сонця. У місяць Діви Марії кюре, коли відспівали літанію, звернувся до пастви з такими словами:

— А зараз помолимося, помолимося за те, щоб успішно склали екзамени хлопці, щоб вдало повиходили заміж дівчата, щоб вернувся в сім'ю пропащий батько і щоб урятувався від смерті недужий хлопець...

Усі знали, що священник має на увазі сина П'ешона, враженого новим загостренням хвороби. Розквітли червневі лілеї. Ноемі дивувалася, що Жан перестав брати з собою рушницю, він пояснив, що сороки тепер знають його як облупленого і навчилися й близько не підпускати. Вона висловила побоювання, чи не шкідливі взагалі йому ці походи, адже він уже вертається з них не бадьорий, як раніше, а якийсь пригнічений, блідий. Блідість свою він пояснив спекою. Яюсь уночі Ноемі почула його бухикання. Вона покликала його стиха:

— Жане, ти спиш?

Він послався на дряпання в горлі — це швидко минеться; але, говорячи ці слова, довго стримував готовий прорватися кашель, однак не зміг і знову закашлявся. Запаливши свічку, Ноемі підійшла до нього й побачила, що він увесь мокрий від поту. Вона стривожено оглянула його. Жан лежав заплющившись і ніби прислухався до того таємного, що відбувалося в ньому. Він усміхнувся своїй дружині, і Ноемі зворушила ніжність і погідність його усмішки. А він шепнув їй:

— Мені пити хочеться.

На ранок жар спав, температура була навіть нижча від нормальної. Ноемі заспокоїлася; після сніданку, коли він зібрався йти, вона спробувала спинити його, але не змогла. Наполегливість Ноемі, здавалося, дратувала Жана, який усе позирав на годинника, наче боявся спізнитися кудись. Пан Жером не втримався від жарту:

— Гляди, вона подумала, що в тебе побачення!

Жан нічого не відповів; його квапливі кроки чулись уже в вестибюлі. Грозове небо поблякло. Завмер пташиний

щебет, завмерло й листя. Весь цей день, що його Ноємі провела біля вікна на нижньому поверсі, вона чогось з острахом чекала. О четвертій годині озвався дзвін, почувши його тихі й рідкі удари, молода жінка перехрестилася: значить, хтось при смерті. З площі почувся чийсь голос:

— Це по П'ешону-молодшому. В нього вже агонія.

Пахла курява, щедро пририта дощовими краплями в ці грозові вечори. Свекор ще спав, і Ноємі пішла в кухню — поговорити з Кадеттою про Робера П'ешона. Через свою глухоту стара не чула подзвіння. Вона порадила звернутися до «муссю Жана». Побачивши, що Ноємі здивована, Кадетта забідкалася, пустила сльозу: отже, «містрес», як вона й думала, нічого не знала: інакше не пустила б «*lou graou moussu*»,¹ з таким поганим здоров'ям, просиджувати всю другу половину дня біля сина П'ешона; і це вже триває більше місяця! Своїй старенькій Кадетті він заборонив про це і заїкатися. Ноємі приховала своє потрясіння. Вона вийшла з дому; дощ припинився; курний вітер розчищав од хмар небо.

Ноємі підійшла до лікарєвого будинку, де смерть уже позачиняла всі віконниці. На порозі показався Жан Пелуейр: він кліпав засліпленими очима, хоч день був хмарний, і своєї дружини не помітив. Лице в нього було землисте, потойбічне, він рушив інстинктивно до церкви і зайшов досередини. Ноємі простувала за ним назирці. На неї війнуло різкою вогкістю притвору — цей холод землі, холод свіжовикопаної ями, що обдає тіло живих у тих церквах, які осідають з часом у землю і в які можна дістатися східцями, що спускаються вниз. Ноємі знову почула знайомий глухий кашель, який розбудив її минулої ночі, але цього разу його звук був підсилений високим склепінням.

РОЗДІЛ ЧОТИРНАДЦЯТИЙ

Жан Пелуейр попросив, щоб його ліжко перенесли на перший поверх і поставили в кімнатці з вікнами в сад. Під час нападів ядухи залізне ліжко витягали на веранду, і там його погляд привертали клапті блакиті між листям, — вітер, повіваючи, то урізав їх, то доточував. У нього завелася своя морозивниця, щоб готувати в ній фруктове морозиво — Жан міг тільки ковтати холодне молоко і трошки

¹ Молодий панич (*діал.*).

морозива. Хворого провідував батько, однак підходити близько боявся, всміхався лише здалеку. Звичайно, Жан волів би лежати в темній спальні, тоді б його агонії не бачили, але він обрав для останніх своїх годин сад — там менший ризик заразити Ноємі. Уколи морфію присипляли його. Спочити! Спочити після цього страшного чергування при узголів'ї сина П'ешона. Як той бідолаха кричав, як побивався, що більше йому не гуляти з бордоськими друзками-бражниками, не танцювати під звуки піанолі в приміських кабаре, не гнати велосипеда, крутячи спітнілими волохатими ногами педалі і здіймаючи куряву, а головне, не жирувати більше з дівчатами. Казнави цього разу пустили плітку про нелюдську скупість пана Жерома, який відмовився повезти сина в тепліші краї або в гірський санаторій. Але, по-перше, Жан помирати десь далеко від дому не захотів би нізащо, а, по-друге, доктор П'ешон переконував усіх, що проти сухот найкращий засіб ландський ліс: він навіть кімнату хворого заклечав, як на Свято тіла Господнього, молодими сосновими гілками і обставив ліжку горщиками з наливою по вінця живицею. Вичерпавши весь свій медичний арсенал, він закликав на допомогу молодого колегу, хоча вже було й так ясно, що йодної терапії та ще в «масивних дозах» Жан Пелуейр не витримає. Ноємі зустрічала цього молодого красеня зовсім байдуже, хоча не настільки, щоб не помічати, як він блідне від її погляду або коли доторкалися між собою їхні руки. Під час кожної їхньої зустрічі вона все більше утверджувалася в думці, що на цьому світі для неї не існувало нічого, крім її прикутого до ліжка чоловіка. Та цілком можливо, що в глибині серця вона відчувала, як міцно, піймавшись на гачок, сидить у неї цей молодий самець, і що весь спокій її породжений вірою в те, що вона одного дня зможе легко витягти його на берег, і він тільки тріпатиметься... Цілувати себе Жан Пелуейр заборонив Ноємі, але не заперечував, коли вона прикладала свою прохолодну долоню до його чола. Чи ж повірив він тепер у її кохання до нього? Атож, він повірив у це і тому твердив подумки: «Боже, Боже, Ти сотворив таке чудо: послав мені перед смертю жіночу любов!..» І як колись на самотніх прогулянках бурмотів без кінця той самий вірш, так і нині, втомившись перебирати чотки, і поки Ноємі рахувала йому пульс, приказував упівголоса Полінин вигук: «Мій Поліевкт вже при смерті лежить» — і всміхався. Не тому, що вважав себе мучеником. Він завжди чув на свою адресу: «Бідолаха!»

І втім, що він бідолаха, Жан не сумнівався ніколи. Озираючись назад, він бачив тільки сіру поверхню свого життя, і це посилювало в ньому почуття самозневаги. Яке болото! Але крізь це мертвододя пробивався ледь помітний струмочок живої води, і ось, дивіться, він прожив як мертвий, а тепер умирає так, ніби воскресав.

Одного вечора кюре і доктор П'єшон затримались у вестибюлі, і Ноємі, наздогнавши їх, стала дорікати; чому їй не сказали, що Жан кожного дня чергував біля сухотника? Лікар похнюпився й почав виправдуватися своїм незнанням стану здоров'я Жана. Знаючи його незмірне милосердя, він не був здивований, що Жан проявив до його сина відданість не меншу, ніж проявляв він, його батько. Кюре не розгубився і відверто сказав, що мовчати його попросив Жан Пелуейр; а духовний наставник секрети тих, кого він наставляє, повинен берегти свято.

— Але ж це ви, пане кюре, наполягали на тій фатальній поїзді до Парижа!

— Хіба тільки я, Ноємі?

Стоячи біля стіни, вона колупала її розмальований під мармур тиньк. З кімнати почувся кашель. Стукнули Кадетині сабо. Кюре додав:

— Я нічого не роблю, не помолившись, Ноємі. Шляхи Господні несповідимі.

Він натягнув свою тілогрійку. Однак, треба сказати, що в глибині душі кюре роздирали суперечливі почуття, і в безсонні ночі він оплакував Жана Пелуейра. Марно він намагався заспокоїти себе тим, що хворий склав духівницю на користь Ноємі, і що пан Жером збирається після синовієї смерті передати будинок і майже все майно молодій жінці, — при умові, що вона не вийде більше заміж. Кюре, людина педантична, але дуже співчутлива до чужого горя, зазирає у свою душу. Що цей шлюб був щасливим, кюре не сумнівався, та й хіба *sub specie aeterni*¹, не достойний він був, щоб ним захоплюватись? А що виграв він сам від цього? Як добрий пастир він повинен тільки дбати про своє стадо. Кюре і засуджував себе і виправдував, але це самосудження ніяк не припинялося. Він боявся, що вже не відчуває різниці між праведним і неправедним, і вагався в оцінці своїх дій. Принижений, він став скромніший: перестав на щоденну месо вдягати парадну сутану й трикутний капелюх — предмет туалету, який вирізняв його з-по-

¹ З погляду вічності (латин.).

між колег. Усі його маленькі слабості поступово зникли. Він без захоплення сприйняв звістку, що єпископ надав йому, котрий не був кюре-старійшиною, право носити коротку мантию з капюшоном поверх стихаря. Щоб охоронцеві душ зважати на такі дрібниці? Це вже не було головним для нього тепер, коли він мав визначити свою роль у цій драмі: чи він тільки слухняне знаряддя в руках Божих, чи в даному випадку бідний сільський священник підмінив Абсолютну істоту?

А тим часом щовечора трясся двоколкою по підмерзлій дорозі молодий лікар. Крізь верхів'я густих рядів сосон пробивалося місячне світло, вириваючись по дорозі з їхніх густих рукавів. Їхні круглі й темні верхів'я танцювали в небі, залишаючись самі на місці. Вряди-годи, за сотню метрів попереду коня шастали від косогору до косогору якісь куці тіні — це перебігали дорогу веїпри. Та ось сосни, щоб обійти стороною якусь хмару при самій землі, розступались і відкривали за собою луки. Дорога круто йшла вниз і назустріч тягло крижаним подихом якогось струмка. Одягнутий у козячий кожушок молодик, відгороджений од світу туманом і люльковим димом, уже не міг бачити зірок над соснами. Його ніс тепер майже не піднімався від мерзлого груддя, опущений униз, наче морда якогось пса. І коли він не думав про вогонь на кухні, біля якого незабаром сушитиметься, чи про бульйончик, який він підкріпить ще й вином, то думав тільки про Ноемі, таку ніби близьку, але все ще неприступну. «А проте,— втішав себе цей молодик,— я не промахнувся, вона вже підранок...» Інстинкт, як завжди, підказував, що його жіноча здобич уже загнана, що вона от-от капітулює. В його вухах уже звучав крик цієї молоді самички. Скількох жінок він завойовував, вони теж були порядні й одружені, та ще й із справжніми чоловіками, а не з таким недогризком, як цей Пелуейр! Беззахисніша від будь-якої іншої жінки, Ноемі не могла не впасти. Ну, хай тепер, коли її чоловік на тонку пряде, вона шанується зі скромності, але раніше, ще до смертельної хвороби її чоловіка, хто стримував цю майже зачаровану куріпку? Що змушувало її забиратися в тінь, далі від світла лампи? Інше кохання? В її святенництво він не вірив, такий тип жінок молодому лікареві був уже добре знаний з власного досвіду: відбиваючи для себе одну овечку, йому вже довелося помірятися силами з кюре. Святенниця любить тільки погратися: дозволить собі дрібний грішок, покружляє біля вогню, обпалить крильця, але

в останню мить — шусть від тебе і в сповідальню, ніби її на невидимій нитці туди втягли. Він уже будував плани на близьке майбутнє, коли Жан Пелуейр «відкине копита». Він сказав собі: «Вона буде моя!» І сміявся, бо мав терплячість жителя ланд, привченого ждати дичину в засідці.

О цій порі ті з містечкових богомольців, які заходили до церкви помолитися на самоті, здригалися від звуків зітхання на хорах: туди підіймався в кожную вільну від служби хвилину кюре, щоб побути віч-на-віч зі своїм судією. Лише там на нього сходило умиротворення, але не те, яке стає можливим у тиші тьмавих і ніби вгрузлих у землю сільських церков, а те умиротворення, якого не може принести ніщо на цьому світі. Як же далеко, думав кюре, усе одно як від землі до неба, від того жалюгідного карлика, від того Жана Пелуейра, здатного хіба що на те, щоб протерти перед святом кришталіки свічників або назбирати довгі пасма моху, з якого жінки плели гірлянди,— як же далеко від нищителя сорок до цього умирующего, який поклав своє життя для спасіння інших. Кюре падав ниць перед Тим, що володів незбагченною таїною робити з рабів істот, подібних до Бога.

РОЗДІЛ П'ЯТНАДЦЯТИЙ

Літо, ставши погідним, замилувалося над ядушним Жаном Пелуейром. У вересні від частих борвіїв пожовкло листя. Кадеттин онук приносив хворому перші боровики з їхнім лісовим духом, показував йому вівсянок, пійманих на зорі: він збирався відгодовувати їх у темряві й почастивати ними муссю Жана, потушкувавши їх у витриманому арманьяку. Перельоти припутнів віщували ранню зиму: скоро почнеться полювання на підсадну птицю... Як любив Жан Пелуейр наближення пізньої осені, коли твоє серце чимось зворушують уже голі просовиська, коли над поруділими ландами літають тільки припутні, а по землі гуляють овечі отари і вітер. На світанні, коли розчиняли вікно, щоб йому легше дихалося, він жадібно ловив ніздрами пахощі, знайомі йому з часів сумних походів у жовтневих сутінках. Але діждатися спокійно свого кінця йому не судилося: Ноемі не здогадувалась, як потрібний умирушому спокій, і як раніше не могла приховати своєї огиди до нього, так само тепер не вміла обергати його від свого запізнілого

каяття. Вона скроплювала слізьми його руку, гаряче благаючи прощення. Марно він заспокоював її:

— Це я тебе вибрав Ноемі, я... і не дбав про тебе...

Вона хитала головою, нічого не бачачи, крім Жана, який умирав у неї на очах: ось хто сама шляхетність і велич! Коли б він одужав, як би вона його любила, як би любила! Та ніжність, на яку раніше вона так скупилася, пролилася б на нього сторицею! Звідки Ноемі було знати, що коли б Жан Пелуейр бодай трошки оклигав, знову б ожила вся її колишня зневага до нього, і що її любов до чоловіка викликана лише його близьким кінцем. Жінка вона була молода, недосвідчена, палка і свого серця не знала. А це серце, сповнене жаги, було нелукаве й богобоязливе. Ось чому вона так незграбно вимолювала в умирущего того останнього слова, яке заспокоїло б її сумління. Від цих розмов Жан занепадав духом і вже хотів позбавитись її товариства,— вони тепер здебільшого залишались удвох (пан Жером уже не підводився з ліжка через безліч своїх болячок). Зате молодий лікар став справжнім подвижником! Така щира відданість з боку незнайомця немало дивувала Жана Пелуейра. Підтримувати розмови з ним він не міг, зате візітам його радів.

Якось по обіді наприкінці вересня, прокинувшись після довгої дрімоти, Жан побачив, як у кріслі біля вікна спала, відкинувши голову, Ноемі; він прислухався до її рівного дитячого дихання і заплющився. Двері стукнули, він розплющив очі; до кімнати тихо ввійшов доктор; Жан, злякавшись, що йому теж доведеться говорити щось, удав, ніби спить. Мисливські черевики молодика рипнули. Стало тихо: ця тиша й змусила Жана Пелуейра глянути. Незнайомец стояв над заснулою жінкою. Спершу він тримався рівно, та ось він непомітно нагнувся, і його волохате ручисько затремтіло... Жан заплющив очі й почув тихий голос Ноемі:

— Даруйте, лікарю... Я, здається, задрімала... Наш хворий сьогодні зовсім знесилів... Ця погода так давить! Дивіться: листя на деревах не ворухнеться...

Лікар зауважив, що вітер сьогодні південно-західний.

А Ноемі додала:

— Як вітер з Іспанії, отже, чекай грози.

Цією грозою і був саме цей блідий, охоплений жагою молодик, його очі здавалися «наелектризованими», як небо за вікном. Ноемі встала, підійшла до Жана, тепер залізна койка стала перешкодою між нею і цим чоловіком, який пожирав її поглядом. Він промимрив:

— Вам, пані, треба берегтися — хоча б задля нього.

— О, я дуже витривала... У мене вистачає сили їсти і спати на ногах, немов у якоїсь звірючки... Та ж як інакше жити тим, хто вмирає з горя?

Вони посідали у протилежних кутках кімнати. Жан Пелуейр, ніби все ще вві сні і, не ворущачи губами, наспівував речитативом: «Мій Пелуейр вже при смерті лежить...»

Ніби лежачи в обіймах пізньої осені, в її серпанку, в запаху її сліз, Жан задихався менше, ніж раніше, потрошку їв: а проте це були дні найбільших страждань для нього. Нині, коли він ще живий, хоч і стоїть одною ногою в могилі, він не сумнівався в Ноемі, — але як тільки піде в небуття, то як же зможе вона захищатися від цього такого вродливого молодика? Тим, кого непереможно вабить одне до одного, жалюгідна тінь якогось небіжчика не завада. Жодним м'язом не видавав хворий своїх душевних мук; з доктором він ручкався, всміхався до нього. О, якби йому жити, жити хоч би для того, щоб узяти гору над своїм суперником, щоб побути у шкурі щасливого обранця! Звідки з'явилось в нього це безглузде прагнення — шукати смерті? Хай би навіть він утратив Ноемі, утратив дружину, зате можна було б пити повними грудьми повітря; а відчувати пестощі досвітнього вітру, хіба вони не варті всіх інших пестощів?.. Плаваючи в поту, в огидному запахові своєї хвороби, він дивився, як Кадеттин онук показує йому у вікно трофей — першого підстреленого в цьому сезоні вальдшнепа... О, ці ранки в день відкриття полювання! Гордовита краса сосон і їхні темні верхівки в блакиті, такі смиренні, хоч приєднуй до святих! А потім десь у найглухіших лісових дебрях зелений розмай різнотрав'я, вільшаника і туманцю — певна ознака, що тут протікає джерельце з іржавою від пісковика водичкою. Сосняк Жана Пелуейра тягнеться фронтом величезного війська, що проливає кров між Атлантикою і Піренеями, він оточує Сотерн і жарку долину, де в кожній виноградинці кожного виноградного грона міститься часточка сонця... З плином років Жан Пелуейр менше уваги звертав би на свою зовнішність, та й зрештою на старість усі стають однакові, красиві люди і некрасиві. В нього були б свої невеличкі радощі: повернення додому з впольованими трофеями, з грибами. Кожне прожите красне літо палає в пляшках ікему, а призахідне сонце минулих років забарвлює в рубіновий колір грюолароз. Посідавши на кухні біля яскравого жаркого вогню,

вони читають уголос, усамітнені в околиці дощистих ланд... Тим часом Ноемі казала лікареві:

— Завтра приїжджати не варто...

А він відповідав:

— Що ви, що ви! Приїду...

Чи зрозуміла його Ноемі? Хіба їй було незрозуміло? Чи освідчиться він коли-небудь їй у коханні? Невже Жан Пелуейр так і помре, не діждавшись розв'язки цього змагання при його узголів'ї? Здавалося, хтось напевно бачив, що цей бідолаха ішов з цього світу, ще не випивши до дна своєї гіркої чаші, і тепер гарячково сплітав йому такі пута, щоб видертися з них можна було тільки з м'ясом. Але всі пута лопнули ще до останнього загострення хвороби: його пристрасті погасли, перш ніж почалося його згасання, і ось настав день, коли він почав усіх наділяти однією й тією самою усмішкою, однією й тією самою вдячністю. І вже не вірші він повторював, а тільки слова: «Це Я. Не бійтеся...»

Темна кімната здавалася ще меншою від зимових дощів за вікнами. Навіщо ці запитання про те, чи дуже Жан Пелуейр страждав — адже страждання для нього тільки радість. З усіх звуків життя він чув небагато: півнячий спів, гуркіт візка, заклики дзвону-скликанчика, і цей безупинний плюскіт по черепиці, а вночі — клекіт хижих птахів і передсмертний крик їхніх жертв. Та ось до шибок припав останній світанок. Кадетта розпалила вогонь, і в кімнаті запахло смолястим димом. Цей гарячий подих горілої сосни, такий звичний для кожного жителя ланд у спекотне літо, Жан Пелуейр відчув усім своїм умираючим тілом. Д'Артіаї запевняли, що він ще чує, але вже не бачить. Пан Жером у своєму закапаному ліками халаті стояв на порозі, з хусточкою біля рота. Він плакав. Кадетта з онуком уклакнули в темному кутку. Голос священника, здавалося, проламував своїм благанням ступки невидимої брами:

— Зійди зі світу сього, душе християнська, в ім'я Господа Бога всемогутнього, Творця твого, в ім'я Ісуса Христа, Сина Божого, Спасителя твого; в ім'я Духа Святого, що зійшов на тебе; в ім'я Ангелів і Архангелів, в ім'я Престолів і Царств, в ім'я Князівств і Держав...

Ноемі захоплено дивилась на нього, кажучи подумки: «Який він гарний...» Подзвін по умираючому люди в містечку переплутали з уранішнім Ангелюсом.

РОЗДІЛ ШСТНАДЦЯТИЙ

Пан Жером зліг. Дзеркала, в яких так часто пересвідчувався в своїй непривабливості Жан Пелуейр, позапинали білою матерією. Тіло обрядили, як на урочисту месу: Кадетта наділа на голову фетрового капелюха і вклала до рук молитовника. Кухня наповнилася святковим гамором — тому, що в їдальні готували столи на сорок душ. Фермерки завели біля катафалка гучне голосіння, вони виявляли своє горе, немов античні плакальниці. Похорон за таким високим розрядом кюре відправляв уперше. Всім запрошеним роздали по парі рукавичок і по одному су, загорнутому в папірець. Поки відспівували, йшов дощ, але потім, коли вже поверталися з кладовища, небо проясніло. Жан Пелуейр чекав тепер на воскресіння з мертвих у землі, в сухому піску, в якому трупи зсихаються на мощі, на мумії. Ноємі Пелуейр на три роки поховала себе під кременем. Ця глибока жалоба зробила її буквально невидимою. З дому вона виходила лише, щоб піти на месу, і площу переходила, тільки впевнившись, що там немає людей. Навіть коли настала літня спека, її шию закривав комірець з білою обляміркою. Дехто критикував її чорну шовкову сукню, що вона занадто блискуча, і Ноємі перестала вдягати її. Десь у цей час пішли розмови про помічену в молодого лікаря раптову побожність: щонеділі він приходив на месу. Для цього викроював час між візитами до своїх пацієнтів. Кюре, коли його запитували, що він думав про таку радісну для душпастиря подію, тільки мовчки всміхався своїм безгубим, ніби зашитим ротом. Можливо, лише втратою його авторитету і вмінням переконувати можна було пояснити, що він не домагався від пана Жерома усунення з духівниці статті, яка позбавляла Ноємі права на повторне заміжжя. Так само провалилась і його спроба умовити її не так суворо дотримуватися трауру, такої надмірної строгості він не схвалював. Пан Жером пишався своєю приналежністю до родини, в якій удови ніколи не скидали жалоби, та й д'Артіаї доклали чимало зусиль до того, щоб заохотити Ноємі поховати себе. Ось чому цими зимовими ранками в темній церкві молодий лікар міг роздивитися вдову під чорним заминалом не більше, ніж вона сама могла бачити крізь скріплені цементом плити, яких щодня торкалися її коліна, свого чоловіка. Лише іноді при світлі він мигцем бачив її молоде личко, таке свіже і юне, незважаючи на всі постування перед вранішнім причастям і самотне

чернече життя. На другий день після поминальної меси в річницю смерті Жана, коли Ноємі Пелуейр не підняла своєї вуалі, все християнство з доктора злетіло. Він занедбав не лише Бога, а й своїх пацієнтів. Старий П'ешон чув, що його молодий колега п'є, прикладається до чарки навіть ночами. Пан Жером хворів тепер менше, і в його невістки з'явилось більше вільного часу, хоч вона господарювала в маєтку, але за соснами особливого нагляду не треба. Період її ревної, гарячої побожності був короткий, священних книг вона майже не читала. Неспроможна робити будь-які умовиводи, вона полюбляла здебільшого користуватися готовими формулюваннями. І оскільки бідняків у краю живиці не було, а крикливих дітей Марії вдавалося збирати біля фісгармонії лише один раз на тиждень, то Ноємі залишалося тільки, як було заведено серед ландських жінок, розважати себе, звичайно, знаючи міру, їжею. На третьому році своєї жалоби Ноємі дуже розтовстіла, і доктор П'ешон порадив їй щодня ходити пішки не менше години.

Якогось дня, пополудні, коли вже припікало сонце, Ноємі доплентала до ферми під назвою Тартеум і, втопившись, сіла на пагорку. Довкола неї в кущах дроку гули бджоли, а гедзі й оводи, вилітаючи з заростей вересу, жалили їй ноги. Ноємі чула, що серце в неї б'ється важко, як у всіх повних людей, і думала про те, що їй доведеться знову брести по цьому курному путівцю, голому після свіжого порубу, відкритому пекучим променям сонця, брести назад ще три кілометри. Саме тут вона відчула себе вічною полонянкою цих незліченних сосон з червоними і клейкими зарубками на стовбурах, полонянкою цих пісків та вигорілих ланд. І ось ця темна й неосвічена жінка десь глибоко в душі невиразно відчула ту саму суперечність, яка терзала Жана Пелуейра: чи не ця спопеліла земля, не це пустельництво змушували таку змучену спрагою бідолаху, як вона, піднімати весь час голову вгору й тягнутися всім тілом до вічної прохолоди? Вона витирала хусточкою з чорною облямівкою вогкі руки й бачила тільки свої запоросені черевки і канаву, порослу молодими пагонами папороті, схожими на пальці. Та ось вона звела очі, відчувши ніздрями запах житняка, що його приніс вітер із ферми, рвучко підхопилася на рівні й здригнулась: знайоме їй тильбюрі зупинилося перед будинком. Скільки разів зі свого укриття за зачиненими віконницями ловила вона цей блиск осей,

прекрасніший для неї за блиск зірок. Вона струснула з подолу пісок; десь торохтіли підводи, крикнула сойка. Завмерши на місці, уже не відмахуючись від рою оводів, Ноемі прикипіла очима до дверей, до яких підійшов молодий чоловік. З роззявленим ротом, з розпухлим горлом, вона стояла і чекала, чекала — слухняна, віддана собачка. Коли двері ферми відчинилися, вона, придивившись, розгледіла в напівтемряві якусь постать; дуже знайомий голос радив місцевою говіркою приймати у великих дозах йодну настоянку... Ось він показав: сонце плавало кожен гудзик на його мисливській куртці; фермер тримав за вуздечку коня; він говорив про велику небезпеку лісових пожеж цього року: все позсихалося під ногами, ніякої зеленої підстилки, ланди більше не заливає весняною водою... Молодик підбрав віжки. Чому ж Ноемі відступила назад? Якось невідома сила втримала її порив до нього, відкинула назад. Вона метнулася в зарості дроку, вищі за неї, його колючки подряпали їй руки. На мить вона спинилась, прислухаючись до гуркоту екіпажу, який зник з її очей назавжди.

Звичайно, рятуючись утечею, вона думала про те, що люди їй би ніколи не подарували, якби вона втратила свій ранг вірної вдови, і що стаття в духівниці пана Жерома не допускала будь-якої можливості згоди д'Артіаїв на те, що пані д'Артіай називала «дурним мар'яжем». Але хіба не змів би на своєму шляху інстинкт Ноемі всі перешкоди, якби її не стримував інший закон, куди вищий за її інстинкт? Мала, вона була приречена на велич; рабині, їй судилося царювати. Ця розповніла буржуазка не могла нічого вдіяти з собою: всі шляхи вели її до одного — до самозречення. В цю хвилину, в повному мух сосняку вона зрозуміла: зберігати вірність своєму покійному чоловікові — ось у чому її скромна слава, і переламати себе вона безсила. Ноемі бігла, набираючи в черевики піску, важко дихаючи, через вересові пустоші, бігла, щоб обняти стовбур миршавого дуба, який стояв у рам'ї свого мертвого листя, але весь тріпотів під вогненным подихом, — цей чорний дуб був схожий на Жана Пелуейра.

*Ламотт, Вемар, липень,
Жоанне, Сен-Сімфор'ен, вересень 1921*

МАВПУЛЯ

ПОВІСЬ

I

— І ти ще смієш казати, що знаєш урок? Ти нічогосінько не знаєш!.. Бачте, він учив урок! Учив? Напам'ять вивчив?

Пролунав звук ляпаса.

— Марш до своєї кімнати! І до обіду не смій показувати мені на очі!

Хлопчик схопився за щоку і зарепетував так розпачливо, ніби йому зламали щелепу.

— Ой-ой-ой! Боляче! (Вигідніше було прибільшити міць удару.) Ось я скажу бабусі...

Увійшовши в раж, Поль схопила його за худеньке плічко і відважила другого мордаса.

— Ах, ти бабусі скажеш? Бабусі? Піди ще татусеві своєму пожалійся! Ну? Чого ти чекаєш? Геть звідси!

Мати випхнула сина в коридор, зачинила двері, потім знов розчинила і пожбурила йому вслід підручника й зошити. Хлопчик з гучними схлипами підібрав їх, повзаючи по підлозі. Потім запала тиша, з темряви лише ледь чутно долітали хлипання. Забрався таки нарешті!

Мати дослухалася до тупоту дитячих ніг, що даленів. Звісно, до батька він не побіжить шукати співчуття і захисту. Баби, його дорогої бабусі, нема дома — саме пішла в його справах до вчителя. Отож побіг на кухню плакатися фрейлейн. Мабуть, зараз «вилизує якусь каструльку», а стара австріячка дивиться на нього жалісливим поглядом. «Так і бачу його...» Коли Поль думала про свого сина, вона уявляла собі тільки його криві коліна, тонкі, мов патички, ноги, шкарпетки, що спустилися на черевки. Вона зовсім не помічала, що у недомірка, якого сама привела на світ, величезні оксамитні, темні очі, зате з огидою дивилася на його рота, завжди роззявленого, як у всіх дітей, котрим заважають дихати поліпи, на його спідню губу, правда, не таку вислу, як у батька, але все ж ця губа нагадувала матері рота ненависного їй чоловіка.

Знов у ній закипіла скажена лють — лють, а може, це було просто почуття розпуки. Іноді не так легко відрізнити розпуку від ненависті. Поль повернулася до своєї кімнати і, зупинившись на хвилинку перед дзеркальною шафою, оглянула себе. Яку вже осінь вона носить цю зелену вовняну кофтину, комірець геть розтягнувся, скрізь плями, хоч скільки її чисть, масні плями однаково проступають. До брунатної спідниці поприсихали бризки грязюки, перед піднявся, як у вагітної. Один Бог бачить, що це не так!

Вона вимовила упівголоса: «Баронеса де Серне. Баронеса Галеас де Серне. Мадам Поль де Серне...»

Губи її торкнула усмішка, від якої нітрохи не проясніло жовчне обличчя, вкрите помітним пушком над губою і на підборідді (хлопці в селі глузували з бурців пані Галеас). Поль де Серне усміхнулася, згадавши, як тринадцять років тому вона, молодесенька дівчина, достоту так само стояла перед дзеркалом і, щоб легше було переступити фатальний поріг, правила собі: «Барон і баронеса Галеас де Серне. Пан Констан Мельєр, колишній мер міста Бордо, та його дружина мадам Мельєр мають за честь сповістити вас про шлюб своєї небоги Поль Мельєр з бароном Галеасом де Серне».

Ні дядько, ні тітка, хоча їм дуже кортіло швидше збути з рук небогу, не штовхали її на цей божевільний крок, навпаки, навіть відраджували. Хто ж навів їй пошану до дворянських титулів? Можливо, вона винесла її з ліцею? Що її спонукало до цього? Тепер вона вже не могла цього пригадати. Можливо, в ній озвалася цікавість, захотілося проникнути в заборонене їй середовище... Ніколи їй не забути: у великому сквері граються дівчата, парості родовитих сімейств — Кюрзе, Пішон-Лонгвіль, — але ти і не смій мріяти про дружбу з ними. Даремно мерова небога вертілася довкола цих бундючних дуреп. «А мама нам не велить з тобою гратися...» Ось доросла дівчина і поклала собі помститися за те дівчисько. Та ще здавалося, що заміжжя відкриє їй шлях до чогось незвіданого, до якогось іншого, дивовижного, незвичайного життя. А нині вона чудово знає, що таке «замкнуте середовище». Справді замкнуте! Здається так важко, майже неможливо проникнути в нього, але спробуй-но тепер вирватися звідси!

І задля цього занепасти все своє життя! Ні, не почуття жалю, що налітало іноді, навіть не болісна думка, що стала наслідком, а саме ця несхитна очевидність, невідступна свідомість свого ідіотичного марнославства, злочинної своєї

глупоти, що непоправно знівечили її долю. Ось де розгадка всіх її бід! І на довершення всього вона навіть не стала «баронесою». Існує лише одна баронеса Серне — стара свекруха. А Поль, дружина її сина, назавжди залишилася просто мадам Галеас. Приклеїли їй безглузде ім'я якогось кретина — тепер вона навіки зв'язана з ним, оскільки вийшла за нього заміж; його жалюгідна доля тепер назавжди буде і її долею.

Навіть уночі її не покидала думка про цю насмішку долі, про це жахіття: продалася з марнославства і так ошукана! Нема навіть слабкої тіні втіхи марнославних сподівань. І вона все думала про це, не спала до світання. Навіть коли намагалася розважитися, вигадуючи якісь цікаві, іноді непристойні історії, в голові у неї незмінно копошилася одна й та сама думка. Поль ніби борсалася в темній ямі, в яку сама кинулася стрімголов, і добре знала тепер, що їй уже не вибратися звідти. Ночі були однаково болісні в кожную пору року. Восени в старих тополях, ледве не під самими вікнами спальні, протягло пугикали сови, ніби вили на місяць пси. Але в сто разів мерзенніше їхніх криків було безжальне тьохкання весняних солов'їв. А вранці, в мить пробудження, надто взимку, коли фрейлейн рвучким порухом розсувала на вікнах шторки, раптом так болісно пронизувала серце думка, що доля жорстоко ошукала її: випірнувши з мороку сна, Поль бачила за вікном схожі на примари дерева в руб'ї іржавого листя, що розгойдували по вітру своє чорне гілля.

І все ж це були кращі хвилини за день! Можна було полежати в заціпенінні дрімоти, пригрівшись під ковдрою. Гійом залюбки «забував» зайти поцілувати неньку. Нерідко Поль чула, як у коридорі свекруха упівголоса умовляла хлопчика зайти побажати мамі доброго ранку. Стара баронеса терпіти не могла невістку, але не допускала порушення традицій. Гійом несміливо входив до кімнати і з порога зі страхом дивився на цю грізну голову, що втопала в подушках, на це чорне, прилизане на скронях волосся, вузький, зарослий, слабо окреслений лоб і на жовту щокку з родимкою, що визирала з-під темного пушка. Нахилившись, він швидким поцілунком торкався цієї щоки і вже заздалегідь знав, що мама квапливо витре її і бридливо скаже: «Знову всю обслинив!..»

Поль не намагалася боротися з почуттям бридливості до свого сина. Хіба вона винна, що її син така жалюгідна істота? І годі з ним щось вдіяти! Ну що можна зробити

з такою недоумкуватою і потайливою дитиною, яка до того ж завжди відчуває за собою підтримку бабусі або старої фрейлейн? Але, здається, уже й сама баронеса починає прозрівати: погодилася, наприклад, побалакати про хлопця з шкільним учителем. Так-так, з учителем світської школи. А втім, вибору у них немає, священник обслуговував три парафії, та й мешкав за чотири кілометри від садиби. Уже двічі, 1917 і 1918 років, після укладення перемир'я, Гійома пробували віддати в пансіон: спершу лаштували його в Сарла, до езуїтів¹, а потім віддали в семінарію в Нижніх Піренеях. Обидва рази його через три місяці повернули до батьків. Мавпуля обгиджував простирадла. Навчальні заклади, які утримувалися духовними особами, не були пристосовані в ті роки для виховання відсталих чи хворих дітей. А як зустрине стару баронесу цей молодий кучерявий учитель, дивом уцілілий під Верденом²? У нього такі веселі очі. Можливо, йому буде приємно, що сама баронеса прийшла до нього як прохачка? Поль не побажала взяти участь у цих переговорах — тепер вона ні з ким не наважувалася зустрічатися, і більше всіх вона боялася цього учителя, що вславився своїми блискучими педагогічними талантами. Управитель маєтку Серне, Артур Лусто, хоч і був в «Аксьйон франсез»³, захоплювався учителем, запевняючи, що хлопець піде далеко... «Стара баронеса,— думала Поль,— як і всі дворяни, що вирости в селі, уміє говорити з селянами. Знає всі тонкощі місцевого діалекту. Мабуть, однією з рисочок чару, що ще збереглася в неї, саме є її мова — всі ці старовинні слова і вирази, які вона вимовляє з якоюсь старосвітською вишуканістю. Так, але ж шкільний учитель — соціаліст, людина зовсім іншого розбору; надмірна люб'язність баронеси, можливо, здається йому образливою. Людей цього гатунку не візьмеш підкресленою поштивістю, що ніби знищує соціальну різницю. А втім, хто його знає. Він був поранений під Верде-

¹ Орден езуїтів («Товариство Ісуса») заснований 1540 року Ігнатієм Лойолою. Виховання юнацтва при самому виникненні ордену було включено до числа основних його завдань. У Франції керовані езуїтами навчальні заклади були дуже поширені.

² Верден — місто на північному сході Франції, в департаменті Мез. Під час першої світової війни, 1916 року, Верден став місцем запеклих сутичок між німецькими та французькими військами.

³ Аксьйон франсез — Ліга французької дії — організація, що стояла на крайніх правих націоналістичних та монархічних позиціях. Органом «Ліги» була газета «Аксьйон франсез», що видавалася з 1908 по 1944 р. під керівництвом Шарля Морраса та Леона Доде.

ном. Ця обставина може зблизити його з старою, адже її молодший син, Жорж де Серне, безвісти пропав у Шампані»¹.

Поль розчинила вікно і побачила в кінці алеї худу і згорблену постать свекрухи. Баронеса йшла, міцно налягаючи на палицю. Чорний брилик кумедно стирчав у неї на самій маківці. Стара повільно простувала між двох лав старих берестів, що полум'яніли в промінні заходу, який заливав своїм світлом і її саму. Невістка помітила, що баронеса сама з собою розмовляє і жестикулює. Отже, вона дуже схвильована, а це кепська прикмета. Поль спустилася чудовими сходами (гордість замку де Серне), що розходилися двома півкрукжжями, і почекала свекруху в вестибюлі.

— Це справжній хам, моя люба! Хам! Як і слід було чекати.

— Він відмовився? Можливо, ви образили його? Мабуть, трималися занадто гоноровито? Я ж вам казала і попереджала...

Баронеса затрясла головою, ніби відкидаючи обвинувачення невістки, насправді ж це були мимовільні рухи, якими старі ніби кажуть «ні!» смерті, що стоїть перед ними. Біла матер'яна квітка кумедно підскакувала на чорному бриликові. В очах старої застигли сльози.

— А під яким приводом від відмовився?

— Каже,— нема коли. Дуже багато часу забирають обов'язки секретаря мерії...

— Облиште! Мабуть, ще якісь причини наводив...

— Та ні, дитино моя, запевняю вас... Увесь час розповідав, яка він заклопотана людина. Тільки про це й правив.

Тримаючись за поруччя, баронеса піднімалася сходами, раз у раз пристаючи, щоб відсапатися. Невістка йшла за нею слідком і з несвідомою скаженою злобою уперто провадила свій допит. Помітивши нарешті, що зовсім залякала стару, Поль постаралася збавити тон, але слова вихоплювалися у неї з якимось зміїним сичанням.

— Чому ж ви тоді сказали, що він поводився по-хамському?

Баронеса присіла на м'яку банкетку, поставлену на помістку сходів; голова в неї все ще тряслася, а губи скривила гримаса, схожа на насмішку. Поль знову зарепе-

¹ Влітку 1918 року на сході Франції, в Шампані, точилися жорстокі бої.

тувала. Так чи ні? Назвала свекруха учителя хамом чи не називала? Хай скаже!

— Та ні, моя люба, ні. Я прибільшила... Можливо, я не так зрозуміла його слова. Цілком можливо, що він говорив щиро... Мабуть, я побачила натяк там, де ніякого натяку і не було.

Поль причепилася до цих слів. Що за натяк? Який натяк? З приводу чого?

— Та ось, коли він запитав, чому ми не звернулися до священика. Я відповіла, що священик живе далеко, що в нього на руках три парафії. І раптом, уявіть собі, що мені заявляє цей шкільний учитель... Та ні, ви, чого доброго, розсердитесь на мене, дочко моя...

— Що ж він вам сказав? Повторіть-но слово в слово! Чуєте?

— Ну, гаразд. Посміхнувся і сказав, що в єдиному цьому питанні він цілковито солідаризується зі священиком, він, бачте, не любить історій і не бажає, щоб у нього були історії в нашому замку. Я зразу збагнула, на що він натякає... Далєбі, якби ця людина не дістала поранення під Верденом, я, люба моя, будьте вже певні, змусила б його висловитися до кінця і вже зуміла б вас захистити...

Злостиве збудження невістки зразу вшухло. Вона похнюпила голову. Не сказавши ані слова, стрімко збігла сходами і зірвала з вішалки свою тальму.

Баронеса почекала, поки грюкнули двері, і вся просіяла в усмішці, що відслонила чудово зроблені вставні зуби. Перехилившись через поруччя, вона буркнула: «Що, облизня спіймала?» — і раптом деренчливим, але пронизливим, тонким голоском покликала:

— Галеасе! Гійу! Діти!

Знизу, з надр челядницької та кухні, одразу донісся крик у відповідь:

— Бабусю! Бабцю!

Батько і син збігли сходами зовсім нечутно, оскільки обидва роззули дерев'яні черевики в кухні й залишилися в грубих вовняних шкарпетках. Поклик старої означав, що ворог на короткий час пішов собі. Можна зібратися всім разом і посидіти біля вогню в затишній бабусиній кімнаті.

Галеас узяв матір під руку. У нього були вузькі й сутулі кощаві плечі, обтягнуті брунатною плетеною фуфайкою, завелика на його зріст голова з цілою копицею волосся, досить гарні очі, що дивилися якимсь дитинним поглядом, і потворний, вічно роззявлений рот з мокрими губами

і товстим язиком. Він був худий, мов скелет,— штани теліпалися на його худих ногах, звисали ззаду великими складками.

Гійом ухопився за вільну бабусину руку і терся щокою об її долоню. З розмови дорослих він уловив лише те, що було важливо для нього: шкільний учитель не хоче давати йому уроки. Отже, не треба буде трепетати перед учителем, страшна тінь потвори пішла собі. Все інше він не зовсім зрозумів. Бабуся сказала: «Я підпустила твоїй дружині шпильку...» Що це означає — «підпустила шпильку»? Яку шпильку? Всі троє ввійшли до своєї улюбленої бабусиної кімнати. Гійом одразу шаснув до свого заповітного куточка — між ліжком і лавочкою, на яку бабуся під час молитви вклякала. Віко лавочки відкривалося, всередині було влаштовано шафку. Тут зберігалася ціла колекція старих чоток: одні чотки були з перламутру, їх благословив сам папа римський; інші чотки — з оливкових кісточок, бабуся привезла їх з Єрусалима. Була там ще металева шкатулка з зображенням собору святого Петра в Римі¹ — спогад про хрестини: на шкатулці блищало срібними літерами ім'я Галеаса. Були у бабусі ще молитовники з силою-силенною малюнків, із них усміхалися обличчя якихось неживих людей. Бабуся і тато шушукалися біля столу, освітленого висячою лампою. В коминку яскраво горіли сухі виноградні лози; тремтячі відсвіти полум'я освітлювали всі кутки кімнати. Бабуся дістала зі скриньки круглого столика засмальцьовані пасьянсові карти.

— Ну, сьогодні хоч зітхнемо спокійно. До вечері вона не вернеться. Можеш пограти на піаніно, Галеасе...

І бабуся заглибилася в розкладання пасьянса. Піаніно перенесли до її кімнати, і так уже заставленої всякими меблями, на вимогу Поль: вона не зносила, коли її чоловік «бринькав» на піаніно. Гійомові заздалегідь було відомо, які марші, вальси та етюди гратиме батько, всі ці музичні п'єси йшли одна по одній у незмінному порядку. Спершу лунали звуки «Турецького маршу»². Гійу уже знав, у якому місці батько зіб'ється, і щовечора чекав цієї фальшивої ноти. Іноді Галеас, не уриваючи гри, перекидався з бабусею корот-

¹ Собор святого Петра в Римі опоряджали Рафаель, Мікеланджело, Берніні.

² «Турецький марш» Вольфганга-Амадея Моцарта (1756—1791) — III частина ля-мажорної фортепіанної сонати, 1778 р.

кими репліками. Його безбарвний голос здався ще тьмянішим.

— Скажіть, мамо, цей учитель червоний?

— Лусто каже, просто страх який червоний.

Мелодія «Турецького маршу» закульгала далі. Гійом намагався уявити собі цього червоного чоловіка, вимазаного з голови до ніг бичачою кров'ю. Правда, він кілька разів його зустрічав, вічно ходить без капелюха, накульгує і спирається на гарну палицю з червоного дерева. Мабуть, це з-під одежі не видно, що він червоний. А сам червоний, як рибки в акваріумі. Крізь зашторені вікна ще пробивалося присмеркове світло. Мама блукатиме в полях до самої вечері. Вона завжди десь блукає, якщо розсердиться. Вернеться розпатлана, в забризканій болотом сукні, від неї тхнутиме потом. Як тільки встануть з-за столу, піде до себе в спальню й ляже в постіль. До вечері ще довго, можна посидіти біля бабусиноного коминка. В кімнату ввійшла фрейлейн — висока, гладка, пухка баба. Вона завжди знаходила якийсь привід, щоб побути з ними, поки спільний ворог гасає десь дорогами. Які подати каштани? Варені чи смажені? Чи не треба зварити яйце для Гійу? Фрейлейн приносила в бабусину кімнату запах цибулі і кухонного чаду. Думки хазяїв вона питала лише для годиться: яйця для Гійу все одно були б подані до обіду (з початку війни хлопчика стали звати Гійу, бо він, на своє нещастя, був тезком кайзера Вільгельма¹, або «кезера», як вимовляла бабуся).

І зразу розмова пішла про неї: «А вона мені сказала: «У вас на кухні брудно». А я їй кажу: «Пробачте вже, але на кухні хазяйка я...» Гійу спостерігав за дорослими: бабуся і тато, випнувши худі шиї, уважно слухали фрейлейн. Йому самому були зовсім нецікаві такі історії, він не відчував до інших людей ні ненависті, ні любові. Бабуся, батько і фрейлейн створювали довкола нього зону безпеки, звідки мати завзято намагалася його видобути, наче тхір, який нападає на кролика, що забився аж на дно нірки. Приголомшеному, зляканому звіркові мимоволі доводиться виповзати зі свого рятівного притулку, терпіти нападки розсатанілої жінки; він весь зіщулювався і покійно чекав, коли минеться буря. Однак завдяки міжусобній війні, що ніколи не вщухала вдома, хлопчик користувався відносним спокоєм. Він ховався за широку спину фрейлейн, і стара австріячка простира-

¹ Тут мається на увазі німецький цісар Вільгельм II (по-французькому Гійом) (1859—1941).

ла над ним благодатний захисток своєї грубуватої опіки... Бабусина кімната була надійнішим притулком, ніж кухня, але непомильне чуття підказувало хлопчикові, що не варто надто довіряти бабусиним пестоцям чи словам. Одна лише фрейлейн любила своє «курчатко», своє «качення» незмінною, нерозсудливою материнською любов'ю. Вона досі мила його в ванні і терла наміленою рукавичкою, не шкодуючи своїх зашкарублених рук.

Вибігши з під'їзду, Поль звернула на стежку, яка йшла ліворуч від ганку, і, ніким не помічена, вийшла задами на вузьку, майже пустельну дорогу. Вона йшла рішучим чоловічим кроком, з якоюсь дивною покvapливiстю, хоча їй нікуди не треба було поспішати і нікуди не треба було йти. Але швидка ходьба допомогла їй вникнути у вчителеві слова, які переказала свекруха, а в словах цих, безперечно, був натяк на її взаємини з колишнім парафіяльним священником.

Постійну гіркоту свідомості, що вона сама винна в своїй злочасній долі, ще можна було б перенести, якби в перші роки заміжжя на неї не обрушилася незаслужена ганьба; і тепер уже нічого не можна було вдіяти — в очах усіх вона мала на собі тавро не звершеного нею гріха, ничого, а головне, смішного переступу. Проте винуватцями наклепу, що заплямував її, були цього разу не чоловік і не баронеса, і вона нічим не могла помститися своїм невідомим ворогам. Лише одного разу вона бачила в церкві цих головних вікаріїв, цих каноників, що вважали невістку баронеси де Серне особою, згубною для священнослужителів. Мерзенну вигадку рознесли по всій єпархії. В Серне вже змінилося троє священників, і кожному єпархіальне начальство нагадувало, що тепер служити месу в домашній капличці замку в Сарне не дозволено: незважаючи на блиск славетного, знатного імені, треба, додержуючись усіх правил ввічливості, цуратися цього сімейства, бо «всім пам'ятний скандал».

Уже багато літ через мадам Галеас у капличці баронів де Серне не правили служби; ця обставина нітрохи не засмучувала Поль (навіпаки, оскільки парафіяльна церква була далеченько, можна було під цим приводом і зовсім туди не заглядати). Але на десять льє в окрузі всі чудово знали, чому каплиця потрапила під заборону: через невістку старої баронеси, у якої була історія з парафіяльним священником. Поблажливіші додавали, що, звісно, ніхто не знає, наскільки далеко зайшла справа. Не хочеться вірити, що

було щось погане. Але, в кожному разі, священника довелося перевести до іншої парафії...

Стовбури дерев потемніли, але на обрії ще червоніла смужка заходу. Уже давно Поль не звертала уваги на дерева, на хмари, на широкі далі. Якщо вона іноді і вдивлялася в них, то так, як вдивляються селяни, щоб угадати, яка завтра буде погода, холодно буде чи тепло. В ній відумерла та частка душі, яка колись так жадібно сприймала весь навколишній світ. Колись такої самої години вона йшла цією самою дорогою поряд зі священником, високим, сухорлявим і геть-то наївним молодиком. Він вів свій велосипед за кермо і упівголоса розмовляв з Поль. Селяни, які бачили їхні прогулянки, не мали сумніву, що вони провадять любовні розмови. Але у них і мови не було про кохання. Просто зустрілися в житті двоє нещасних і самотніх істот.

Поль почула за поворотом дороги веселий регіт: йшла сільська молодь — хлопці і дівчата, вони підходили все ближче; Поль кинулася до ліска, щоб їх не бачити, щоб вони її не побачили. Точнісінько така сама нерозважлива втеча викликала в минулому перші підозри, коли вона звернула якось на бічну стежку, тягнучи за собою попутника. Зараз земля була вогка, але Поль все ж присіла під каштаном на ворох жовтого опалого листя і, підбравши коліна до підборіддя, обплела їх руками. Де він тепер, цей нещасний хлопець, цей священник? Вона не знала, що з ним, де він мучиться, але якщо він ще живий, то вже, звичайно, мучиться. Але ж нічого між ними не було, зовсім не це їх зв'язувало. Інтрижка з священником здавалася їй немислимою. Поль з дитинства прищеплювали огиду до сутани. А ці дурні з доброго дива зарахували її до якихось маніячок, які ганяються за служниками церкви. І тепер уже не зірвати з себе цього ярлика. А він, бідолаха,—в чому була його вина? На гіркі виливання молоді жіночої душі він відповідав не порадами духовного пастиря, а сам відкривав їй душу: оце і весь його злочин. Вона шукала в нього підтримки — то було її право; він же поставився до неї, ніби потерпільний від аварії корабля, викинутий на безлюдний острів, і той, хто раптом побачив, як на берег виходить інший нещасливець, його співбрат у біді.

Вона так і не зрозуміла як слід таємних причин розпуки цього священника, який ще зберіг юначу подобу. Наскільки Поль могла судити (а такого роду питання її не цікавили), він вважав себе викинутим з життя, нікому не потрібним,

зайвим. У ньому зародилася ненависть до косного селянського середовища; він не умів говорити з цими товстошкірими людьми, у яких на умі був лише свій наділ і які нітрохи не потребували духовного наставника. Ця відчуженість доводила його до божевілля. Так, він майже схибнувся від самоти. І Господь Бог не змилювався, не послав йому помочі. Тож цей хворобливий юнак розповідав Поль, що вирішив стати священиком у хвилину екстазу, коли відчув, що його, як він висловився, окрила «благодать Божа», потрапив у сильці, бо відтоді, як він прийняв сан, нічого подібного з ним не повторювалося. Ніби хтось заманив його в пастку. Піймав, а потім і думати про нього забув. Так принаймні Поль витлумачувала його скарги. Але все це стосувалося, на його думку, зовсім безглузлого, «немислимого» нашарування почуттів. Вона неухважно слухала нарікання свого співрозмовника, і, як тільки він змовкав, щоб звести подих, вона сама починала нарікати: «А у мене...» — і знову на всі лади перебирала історію свого заміжжя. Яюсь, коли вони розмовляли в саду біля церковного дому, він, ледве не зомлівши від кволості, на мить опустив голову їй на плече. Вона одразу відсунулася. Але сусіда побачив їх. Усе з цього й почалося. Через таку дрібничку (таж через неї, мабуть, перевернулося все життя цього юнака) ніколи більше не затеплиться лампада в вітварі домової каплички садиби Серне. Стара баронеса майже не ремствувала проти цієї заборони, ніби вважаючи це цілком природним: для Бога стало незручним перебування в Серне відтоді, як там оселилася дружина її сина, уроджена Мельєр.

У гаю вже стемніло. Поль тремтіла з холоду. Вона підвелася і, обтрушуючи сукню, вийшла на дорогу. Між темних верхівок дерев показалася одна з вежок замку — та, що була збудована XIV віку. Стало так темно, що погонич мулів, який зустрівся на дорозі, і справді не впізнав її.

Дванадцять років вона зносила ганьбу брудних наклепів, що ширилися про неї всюди, і раптом їй стало нестерпно, що ця брехлива обмова дійшла до якогось учителя, з яким вона зроду й словом не перемовилася. Вона добре знала в обличчя всіх мужчин в околицях і будь-якого впізнала б здалеку, але, мабуть, образ цього кучерявого незнайомця, образ шкільного учителя, глибоко запав їй у душу і запам'ятався, хоча вона навіть не знала його імені. А втім, ні учитель, ні священик не потребують імен — обов'язки, які вони виконують, достатньо їх визначають. Поль не могла

примиритися з думкою, що учитель ще один зайвий день віритиме тим мерзенним поголоскам, які про неї розпустили. Вона вирішила розповісти йому всю правду. Її знов мучила потреба вилити все, що накіпіло на душі, скинути нестерпну ношу,— та сама болісна потреба, яка дванадцять років тому штовхнула її на відверті і необережні признання людині надто молодій і слабкій. Доведеться перебороти свою несміливість, піти до вчителя і ще раз звернутися до нього з проханням, в якому він відмовив старій баронесі. Можливо, він погодиться. У кожному разі, вони познайомляться, а, можливо, і зблизяться.

Вона повісила тальму в вестибюлі. Звичайно вона мила перед обідом руки під краном у буфетній, а потім ішла до їдальні для прислуги, що з часу смерті Жоржа, молодшого сина баронеси, правила за їдальню панських трапез. Парадна їдальня, величезна і холодна, як погріб, відмикалася лише на Різдво і в вересні, коли з Парижа приїздили гості: старша дочка баронеси, графиня д'Арбі, з дітьми і маленька Даніель, дочка покійного Жоржа. Тоді двоє садівникових синів убиралися в лівреї, баронеса наймала куховарку, брала для парижан напрокат двох верхових коней.

Але того вечора Поль хотілося почати швидше суперечку з приводу учителя, і вона рушила не в їдальню, а в кімнату свекрухи, куди заглядала не більше десяти разів на рік. Біля дверей вона в нерішучості зупинилася на хвилинку, дослухаючись до веселого гомону трьох змовників і звуків піаніно, на якому Галеас награвав одним пальцем мелодію якоїсь пісні. Виразно пролунав голос фрейлейн. Мабуть, вона відпустила якийсь жарт, бо стара баронеса гучно засміялася своїм поблажливим і робленим сміхом, який Поль ненавиділа. Тоді вона, не постукавши, розчахнула двері і ввійшла. В кімнаті зразу всі позавмирили, як заводні фігурки на старовинних дзигарях. Баронеса застигла з піднятою рукою, в якій тримала карту. Галеас, прибивши віко піаніно, рвучко обернувся на табуреті. Фрейлейн звернула до недруга своє широке обличчя і всім своїм виглядом нагадувала кішку, яка, побачивши перед собою собаку, дивиться на нього, прищуливши вуха, вигнувши дугою спину, і от-от пирхне. Гійу, що вирізував з журналу малюнки з аеропланами, кинув ножиці на стіл і знову забився в свій закуток між бильцем ліжка та лавочкою. Там згорнувся клубочком і завмер, як неживий.

Усе це було для Поль звичне, але ще ніколи вона так

ясно не відчувала силу своєї згубної влади над трьома цими істотами, з якими їй доводилося жити. Одначе стара баронеса швидко оговталася від страху, і, криво посміхаючись, заговорила з невісткою з підкресленою, солодкавою люб'язністю, ніби звертаючись до сторонньої людини, що посідає залежне становище. Бідолашка Поль, певне, в неї зовсім промокли ноги, хай швидше сяде біля вогню погрітися й обсушитися.

Фрейлейн замурмотіла, що, мовляв, не варто затримуватися, зараз вона подасть суп. Як тільки фрейлейн рушила до дверей, Галеас і Гійом кинулися за нею слідком. «Ну, зрозуміло,— подумала баронеса,— віддали мене одну на поталу».

— Дозвольте, дитино моя... Я зараз поставлю біля вогню екран, а то ще вилетить іскра.

Біля порога вона делікатно відсторонилася, нізащо не побажала вийти першою і весь час говорила, говорила, так що невістка, поки не сіли до столу, не могла вставити ані слова. Галеас і Гійу вже чекали їх, стоячи біля своїх стільців, а як тільки посідали, заходилися гучно сьорбати суп. Баронеса раз у раз зверталася до них, закликала їх у свідки того, що вечір незвичайно теплий і що в листопаді в Серне ніколи не буває холодів. Саме сьогодні вона почала варити варення з дині. Нині вона збирається додати до динного варення сушених абрикосів.

— Хочу взяти тих самих, який мій бідний Адемар так кумедно називав «бабусині вуха». Пам'ятаєш, Галеасе?

Баронеса говорила, говорила, аби лиш не мовчати. Для неї важливо одне: завадити Поль знову почати сварку. Але, нишком спостерігаючи за невісткою, вона помітила на її ненависному обличчі небезпечні ознаки роздратування. Гійом сидів, ввібравши голову в плечі, відчуваючи, що мати не спускає з нього очей. Він теж передчував близьку бурю і здогадувався, що мова піде про нього. Даремно він намагався злитися якнайщільніше зі столом, зі стільцем, він розумів, що безперервна бабусина балаканина не може запобігти зловісних хвилин мовчанки, що вона надто слабка перешкода для грізного потоку слів, готових вирватися з міцно зціплених уст супротивника.

Галеас їв і пив, не зводячи очей, так низько нахилившись над тарілкою, що Поль бачила перед собою тільки копицю посивілого волосся. Він дуже зголоднів, бо цілий день працював на цвинтарі, наводячи там лад,— то було його улюблене заняття. Завдяки цьому на кладовищі в Серне всі

могили були доглянуті. Галеас відчував себе спокійно, дружина тепер зовсім не помічала його, йому поталанило: вона викреслила його з свого життя. Тому тільки він один тримався за столом невимушено і міг безкарно виконувати всі свої забаганки: «робити бурду» (наливати вино в суп), винаходити всілякі суміші, «мішанку», як він казав. Він кришив, роздавлював, розминав кожную страву, розмазував її по тарілці, і баронесі було дуже важко утримувати Гійома від наслідування батька, причому в своїх настановах вона намагалася не применшувати батькового авторитету: «Тато має право робити все, що він хоче», «Тато може дозволити собі все, що йому заманеться...» А Гійу повинен триматися за столом як вихований хлопчик.

Гійу й гадки не мав судити батька, він навіть подумати про це не міг. Тато належав до зовсім особливого розбору дорослих — до розбору безпечних, яких можна не боятися. Така була думка Гійу, хоча він і не умів її висловити. Тато все робив нечутно, але заважав Гійу розповідати самому собі цікаву історію, навіть міг сам ввійти в фабулу на манір безголосого і нешкодливого персонажа, як-от віл чи собака. Зате мати силоміць вдиралася в його внутрішній світ і залишалася ніби якесь чужорідне тіло, присутність якого відчуваєш не завжди, але буває, що раптом непомільно відкриваєш вражене ним місце. Ось вона вимовила його ім'я... Почалося! Знову говоритимуть про нього. Мати згадувала ім'я учителя. Гійом намагався зрозуміти, про що йдеться. Бідного кролика схопили за вуха і витягли з нори на світло, на яскраве, сліпуче світло, звичне для дорослих.

— Так ось, люба мамо, скажіть, будь ласка, що ви збираєтеся робити з Гійомом? Думали ви про його майбутнє? Ви ж знаєте, він уміє читати, писати, рахує аби-як. І тільки. Але ж йому тринадцятий рік!.. Куди це годиться?..

На думку баронеси, нічого ще не було згаяно. Слід оглянутися, поміркувати...

— Але ж його уже вигнали з двох колегів. Ви запевняєте, що тутешній учитель не хоче давати йому уроків. Залишається тільки одне: найняти гувернера чи гувернантку. Хай живе тут і займається з Гійомом.

Баронеса поспішно заперечила. Ні-ні, не треба вводити в дім сторонніх... Вона трепетала на думку, що з'являться свідки їхнього життя в Серне, того жадливого життя, яке запанувало в замку відтоді, як Галеас дав своє ім'я цій фурії.

— А у вас, моя люба, є якийсь план?

Поль душком випила чарку і налила собі ще вина: З першого ж року шлюбу Галеаса баронеса і фрейлейн помітили, що їхній ворог поклоняється скляному богу. Фрейлейн почала відмічати олівцем рівень вина у пляшці, тоді Поль почала ховати в своїй шафі горілку і лікери: ганусівку, шері, кюрасо. Стара фрейлейн знайшла і їх. Баронеса вважала за свій обов'язок попередити «любу доньку», вказавши їй на небезпеку зловживання міцними напоями, але Поль влаштувала такий скандал, що свекруха уже ніколи більше не порушувала цього питання.

— Я вважаю, люба мамо, що нам нічого іншого не залишається, як гарненько попросити учителя...

Сплеснувши руками, баронеса обурено заперечила. Ні-ні, ні за що на світі вона не згодиться ще раз вислухати вихватки цього комуніста. Але Поль запевнила, що про це й мови бути не може — тепер уже до учителя піде не баронеса, а вона сама, і, можливо, їй пощастить умовити його. Заперечення свекрухи вона перепинила, заявивши різким тоном, що вона так вирішила, а в питаннях виховання Гійома останнє слово завжди за нею.

— Одначе, мені здається, що і мій син може сказати своє слово.

— Ви чудово знаєте, що ніякого свого слова він сказати неспроможний.

— У кожному разі, моя люба, я маю право вимагати, щоб ви говорили з цим суб'єктом лише від свого імені. Можете сказати йому, що я нічого не знаю про ваші клопоти. А якщо ця невинна брехня вам прикра, прошу вас повідомити йому, що ви звертаєтеся до нього всупереч моєму бажанню, вираженому мною зовсім ясно і певно.

Поль знущальним тоном порадила старій баронесі в ім'я блага її онука перенести з християнською сумирністю ці приниження.

— Е ні, дочко моя, я зовсім не збираюся відповідати за те, що ви уже зробили або надалі хочете зробити. Не бажаючи вас образити, скажу, що можна тільки дивуватися, як ви не пасуєте до нашої родини!

Баронеса говорила поштивим тоном світської дами і навіть усміхалася люб'язною усмішкою, від якої посіпувалася її довга верхня губа, відкриваючи надто рівні і білі зуби.

Поль уже не могла довше стримувати роздратування.

— Ви маєте цілковиту рацію, люба мамо. Я нітрохи не намагаюся скидатися на панів де Серне.

— Ах, так! Що ж, люба моя, ви можете радіти: ніхто ніколи не вважатиме вас людиною нашого кола. Ви увільнені від такої несправедливої образи. Ви завжди були, є і будете самі собою.

Гійому дуже хотілося втекти з їдальні, але він не посмів. До того ж його цікавила битва богів, що гриміла над його головою, хоча він і не розумів сенсу тих образ, яких завдавали одне одному супротивники. Галеас, що не любив вершкового крему, звівся з-за столу, коли подали солодке, і вийшов — мовляв, лайтеся на здоров'я.

— На жаль, мене все одно вважатимуть членом вашої сімейки того дня, коли прийдуть підпалювати з чотирьох кінців ваш замок...

— Ви хочете залякати мене? Не вийде! Славу Богу, наш рід завжди шанували і любили. І в цьому немає нічого дивовижного. Чотириста років де Серне робили тут добро людям і подавали приклад...

Від обурення у баронеси тремтів голос.

— Вас люблять? Шанують? Хто це вам сказав? Та в селі вас ненавидять. Ви ж, наприклад, під час війни не побажали розлучитися зі своєю австріячкою...

— Ах, не смішіть, будь ласка! «Моїй» австріячці шістьдесят чотири роки. Вона поступила до нас дівчинкою і відтоді невідлучно живе в нашому домі... Військові власті і ті обачно заплющували очі...

— А тутешні мешканці радо ухопилися за цей привід... Ні, далєбі, яке засліплення! Просто неймовірне засліплення! Адже вас завжди ненавиділи! Невже ви думаєте, що ваші орендарі і торговці зачаровані вашою медоточивою люб'язністю? А через вас люди ненавидять усіх, кого ви любите: священників та інших! Ось побачите, ось побачите... На жаль, і я загину разом з вами, і все-таки, хочу сподіватися, я умру задоволена.

І на завершення Поль вимовила упівголоса таку брутальну фразу, що баронеса застигла на місці. Вона зроду не чула нічого подібного. «Як мова зраджує людину!» — подумала вона і зразу ж заспокоїлась. Іноді траплялось, що її дочка, яка приїздила з Парижа, і навіть нуки дозволяли собі вживати при ній жаргонні слівця, але таких вульгарних виразів вона ніколи від них не чула. «Заткни краще хайло...» Так, вона саме так і сказала. Як завжди, скажена лютя невістки вернула старій баронесі спокій. Вона зразу дістала перевагу, яку дає самовлада.

— Та ні, ні... Ваша ненависть до дворян нітрохи мене не

дивує, та кажіть що завгодно, а селяни нас люблять. Вони відчувають себе з нами на рівній нозі. Якщо хто і ненавидить нас, то лише буржуазія, дрібна і середня, і ненавидить тому, що заздрить. У часи терору найбільше катів дала саме буржуазія.

Невістка з самовдоволеним виглядом зауважила, що зрада емігрантів цілком виправдує терор — він був необхідним і справедливим заходом.

Баронеса, велично випроставшись, відповіла:

— Мій прадід і двоє моїх двоюрідних дідів загинули на ешафоті, і я забороняю вам...

Поль одразу подумала про вчителя. Адже це задля нього вона говорила все це, йому, звісно, сподобалося б, він би її схвалив, а вона просто наслухалася таких тирад від свого дядька, Мельєра, радикала і франкмасона, людини з вузьким кругозором. Але якою палкою виразністю раптом обарвилися ці слова в устах Поль Галеас, коли вона вимовляла їх в ім'я кучерявого учителя! Вона поклала собі піти до нього завтра ж, у четвер, цього дня він вільний, заняті у школі нема. Вона уже говорила під його впливом (її дядько, старик Мельєр, був тут ні при чому),— під впливом людини, з якою вона ніколи не перемовилася словом, лише зустрічала його зрідка на дорозі; якщо вона проходила селом, коли він копався в своєму садку, він навіть не вклонявся їй, тільки кидав лопату і дивився їй услід.

— Знаєте, хто ви така, дочко моя? Палійка, всього-на-всього палійка!..

Гійом звів голову. Йому було відомо, що таке «палійка». Він сто разів бачив у старому ілюстрованому журналі малюнок, присвячений подіям 1871 року: двоє жінок сидять у мороці погибки біля підвальної продухвини якоїсь великої кам'яниці і розводять щось ніби багаття. У обох на головах високі чіпці, які носять простолюдинки. Багаття вже розгоралось, і омахи полум'я піднімаються вище цих чіпців. Роззявивши з подиву рота, Гійом утупився в матір. Палійка? Ну так, авжеж...

Поль схопила його за руку.

— А ну, вставай з-за столу! Гайда!

Бабуся квапливо перехрестила його, але не поцілувала, а коли він вийшов з кімнати, зауважила:

— Нам слід оберегати дитину від таких сцен.

— Заспокойтеся, люба мамо, він нас не чує, а якщо й чує, то нічого не розуміє.

— Ви помиляєтеся. Бідолашний мій котик! Він розуміє

куди більше, ніж нам здається... Тому нам слід вернутися до того самого питання, від якого ми зовсім даремно ухилилися. Так ось... Я гадаю і дуже сподіваюся, що учитель знову відмовиться...

— Ну що ж! Хай тоді ваш Гійом росте, як сільський хлопець. Дивитися тоскно, коли багатим бовдурам дають освіту, якої вони не достойні, а прості хлопці, діти з народу...

Знову її сп'янили ті загальновідомі істини, про які в її присутності любив розводитись дядько, радикал Мельєр. Мабуть, учитель дотримується таких самих переконань. Поль приписувала йому всі ті погляди, які вважаються передовими. Вона не сумнівалася, що в цьому відношенні він цілком відповідає визнаному взірцеві.

Бажаючи уникнути нового спалаху, стара баронеса нічого не відповіла і встала з-за столу. Поль рушила слідом за нею сходами.

— А чи не могли б ми з вами займатися з ним і передати йому наші скромні знання? — сказала баронеса.

— Займайтеся, любя мамо, якщо у вас стане терпіння, але я вже геть змучилася.

— Ну, завтра буде видніше. На добраніч, дочко моя. Прощу вас, забудьте, якщо я сказала щось для вас образливе. І я теж охоче прощаю вам образу.

Невістка знизала плечима.

— Ах, усе це слова! Хіба вони змінять хоч трошки справжні почуття? Ми з вами уже не можемо тішитися ілюзіями...

Вони стояли одна проти одної в коридорі, який вів у спальні, і обидві тримали у руці по запаленій свічці. Тремтятьє полум'я яскраво освітлювало їхні риси, і в молодшої з них обличчя здавалося особливо суворим.

— Повірте, Поль, я зовсім не така несправедлива до вас, як ви, очевидно, вважаєте. І щоб вибачити вас, досить згадати, яке життя ви провадите тут, адже для молодшої жінки це важке випробування.

— Мені було тоді двадцять шість... — сухо сказала Поль, уриваючи свекруху. — Я нікого не винувачу. Я сама обрала свою долю. А втім, і ви, бідна мамо...

Слова ці означали: насамперед мій жалюгідний чоловік доводиться вам рідним сином. Поль утішалася думкою, що вона не одна страждає в цьому пеклі — разом з нею пекельні муки терпить і давній її недруг. Але баронеса не побажала зрозуміти натяку.

— О ні, мені випала зовсім інша доля! — вигукнула вона, і голос її затремтів від хвилювання.— У мене був дорогий Адемар. Ми прожили з ним у любові і згоді двадцять п'ять років, я була найщасливішою з жінок...

— Можливо, але не найщасливішою з матерів!

— Ось уже скоро п'ять років, як мій Жорж поліг смертю хоробрих: я його не оплакую. У мене залишилася крихітка Даніель, його дочка. Залишився Галеас...

— Власне... Галеас!

— У мене в Парижі живе дочка, у неї діти,— уперто не бажала здаватися баронеса.

— Авжеж... Але ж сімейство Арбі вас обирає. Ви завжди були для них дійною коровою, та й годі. Немає чого вам хитати головою, ви чудово знаєте, що це правда. Фрейлейн теж дорікає вам за це, коли ви обидві думаєте, ц.с я вас не почую... Стривайте, не перебивайте... Якщо я захочу, то на весь голос кричатиму...

Слова ці лунко розносилися по коридорі і збудили Гійома. Він піднявся і, сівши на постелі, прислухався. Ага, боги все ще ведуть битву над його головою. Він знову забрався під ковдру. Уткнувся одним вухом у подушку, а друге затулив долонею і, чекаючи тієї миті, коли до нього знову прийде сон, заходився сам собі розповідати чудову історію про те, як він знайшов незвичайний острів в океані, і там виявилася печера — словом, усе як у «Дванадцятилітнього Робінзона»¹. Тьмяний вогник нічника ледь освітлював тісну комірчину, не комірчину, а закуток, де хлопчик спав, і перед його очима в мерехтливому світлі чадної лампочки проходили любі серцю картини і приручені чудовиська.

— Ми живемо в цьому замку, як жебраки, ради того, щоб ваша дорога донька, мадам Арбі, могла жити на широку ногу й вести «шлюбну політику», як вона висловлюється. Якщо ми тут усі здохнемо з голоду, вона й вухом не поведе, аби лиш її Йоланта вийшла за якогось герцога єврейської крові, а її найлюбіший Станіслав одружився б із безсоромною вертихвісткою-американкою...

Поль насідала на стару баронесу, а та, вирішивши мовчати, відступила до своєї кімнати і, гайнувши в неї, замкнулася зсередини. Але й крізь замкнені двері до неї донісся невблаганний голос невістки, що гукнула на прощання:

¹ Дитяче видання роману англійського письменника Даніеля Дефо (1660—1731) «Життя і пригоди Робінзона Крузо».

— Можете розпрощатися зі своїми надіями... Станіслав ніколи ні з ким не одружиться... Це ж дівчисько...

І на завершення вона відпустила такий жартик, що баронеса все одно не зрозуміла б його, навіть якби розчула, навіть якби, не рухнувши на лавочку, не почала молитися, обхопивши голову обіруч.

Але, як тільки Поль ввійшла у свою спальню, гнів її зразу вщух. У коминку ще жевріли дві-три головешки. Вона кинула туди в'язанку хмизу, запалила гасничку, що стояла на столі біля шезлонгу, роздяглася перед вогнем, накинула на себе старий халат на теплій підшивці.

Про людину іноді кажуть: «Вона віддається коханню». З таким самим правом можна сказати: «Віддається ненависті». Віддаватися ненависті приємно, це дає відпочинок, нервову розрядку. Поль відчинила дверці шафи і нерішуче простягла руку. Що взяти? Вона вибрала кюрасо. Потім кинула на килим подушки з канапи, ближче до вогню, і лягла біля коминка так, щоб пляшка і склянка були наповхаті. Вона курила сигарету за сигаретою, присьорбуючи кюрасо, і все думала про вчителя, про ворога аристократів та багатіїв. Адже він червоний, можливо, навіть комуніст. Він терпить зневагу тих самих людей, які зневажають і її також. Вона завоює його своїм смиренням... І зрештою ввійде в його життя... Він одружений. Яка у нього дружина? Вона ж бо теж учителька. Поль зовсім її не знала, навіть ні разу не бачила. Зараз Поль її відстороняла, не хотіла, щоб ця фігура потрапила в той роман, який вона створювала в своїй уяві. Вона поринула в свої вимисли, вкладаючи в них куди більше фантазії, ніж ті, кому належить розповідати читачам вигадані історії. Видіння, що виникали перед її внутрішнім зором, переважали все, що може висловити людська мова. Вона лежала нерухомо, підводячись лише для того, щоб налити собі вина або підкинути хмизу у вогонь. Потім знову витягалася на подушках, і часом полум'я, спалахнувши, раптом освітлювало її закинуту голову й худе обличчя — обличчя злочинниці або мучениці.

II

Другого дня по сніданку, надівши непромокальний плащ і черевики на грубій підшві, низько начоливши берет, Поль вирушила в село. Йшов дощ, але так навіть ліпше, думалося їй, принаймні холодні струмені змиють з обличчя сліди її

самотньої оргії. Вело її не вчорашнє збудження, а лише одна воля. На її місці інша жінка ретельно б вибрала туалет, придатний для такого візиту, і, вже в кожному разі, спробувала б причепуритися. Мадам Галеас навіть на думку не спало напудритися і спробувати зробити не таким помітним темний пушок над губою і на щоках. Вона не вимила навіть голови, щоб волосся не звисало масними пасмами. Їй і на думку не спало, що незнайомий учитель, як і більшість чоловіків, мабуть, чутливий до гарних парфумів... Ні, вона вділила турботам про свою зовнішність не більше уваги, ніж звичайно, і, вирішивши востаннє спробувати щастя, рушила до своєї мети такою нечупарою, як завжди.

А її герой, шкільний учитель, сидів у себе на кухні напроти дружини і, розмовляючи з нею, лушив квасолу. Це було в четвер, у найблагодословенніший день тижня. Шкільний будинок був біля самої дороги, так само, як усі інші споруди в цьому незатишному селі Серне. Кузня, різницька, бістро, поштове відділення не стояли мальовничою групою довкола церковної дзвіниці. На горбі, який, ніби мис, виступав над долиною Сірона, самотньо височіла церква, коло неї тіснилися могили. В Серне пролягала лише одна вулиця — власне, це була шосейна дорога. Школа стояла на околиці села. Діти входили до неї через головні двері, а двері в квартиру учителя були з правого боку споруди, в вузькому проході, який вів на шкільне подвір'я, де учні гралися на перерві. За подвір'ям були сад та город.

Подружня пара, Робер і Леона Бордас, не тривожачись ніякими передчуттями щодо гості, яка наближалася до їхнього дому, все ще говорили про дивну відвідувачку, котра явилася до них напередодні.

— А все-таки, — заперечувала дружина, — це складе сто п'ятдесят, а можливо, навіть двісті франків щомісячної надвишки до нашої платні. Урок з баронським хлопцем — це ж бо не дрібниця. Подумаймо-но ще раз гарненько...

— Та що в нас, гірка нужда чи що? Чого нам, скажи, будь ласка, бракує? Тепер я навіть дістаю безкоштовно майже всі книжки, які мені потрібні. (Він писав для «Учительської газети» огляди романів і віршів.)

— Ти тільки про себе думаєш, а в нас бо син росте.

— Жан-П'єр теж нічого не потребує. Може, ти хочеш, щоб я йому репетиторів наймав?

Дружина поблажливо всміхнулася. Зрозуміло, їхній син

анітрохи не потребував репетиторів. Він ішов перший з усіх предметів. У тринадцять років він уже був у передостанньому класі — на два класи випередив своїх перевесників. Мабуть, йому доведеться два роки пробути у випускному класі, бо йому навряд чи дозволять у чотирнадцять років тримати іспит на атестат зрілості. Його уже вихваляли і балували як майбутню гордість ліцею. Викладачі не сумнівалися, що він витримає конкурсні іспити в Еколь Нормаль і з літератури, і з математики.

— А ось уяви собі, я хочу, щоб він брав приватні уроки.

Леона сказала це, — точніше, зробила цю заяву, — не супроводивши її ні поглядом, ні жестом, що свідчили б про сумнів чи прохання. У цієї худенької, блідої, ледь рудуватої жінки було витончене, принадне, хоча вже змарніле личко; говорила ж вона різким, пронизливим голосом, оскільки звикла кричати в класі.

— Так-так, йому треба брати уроки верхової їзди.

Робер Бордас лушив далі kwasолу, вдаючи, ніби вважає слова дружини дотепним жартом.

— Авжеж, авжеж! Як же без верхової їзди? І до того ж ще уроки танців, якщо уже ти так розмахнулася!

Він сміявся, мружачи свої мигдалевидні, вузькі очіци. Хоча він був неголений, одягнутий у стару сорочку з розстебнутим коміром і був не такий уже молодий — літ сорока, в ньому ще збереглася юнача чарівність. Кожен міг уявити собі, яке лице було в цього чоловіка в дитинстві. Він піднявся з місця і обійшов довкола стола, спираючись на палицю з гумовим наконечником і ледь накульгуючи. В лініях його худобі і гнучкої, як у кішки, спини було щось хлоп'яче. Він закурив і сказав:

— Подумати лишень! Прагне революції і при цьому мріє, що її син триматиме скакових коней.

Вона знизала плечима.

— Чому ж у такому випадку ти хочеш зробити з Жан-П'єра кавалериста? — наполягав він. — Щоб він вступив до Лібурнського драгунського полку і всілякі шалапути знущалися з учительського сінка?

— Ну-ну, не хвилюйся, прибережи свої голосові зв'язки для публічного виступу одинадцятого листопада ¹.

¹ 11 листопада 1920 року під Триумфальною аркою на площі Зірки в Парижі були врочисто поховані останки Невідомого солдата, полеглого під Верденом, і запалений вічний вогонь. 11 листопада в Парижі і по всій країні відбуваються церемонії, присвячені пам'яті жертв війни.

З виразу чоловікового обличчя дружина збагнула, що зайшла надто далеко, тому швидко пересипала з фартуха горошок на таріль і підійшла до чоловіка. «Послухай, Робере», — сказала вона, пригортаючись до нього. Всі бажання Леони збігалися з бажаннями її чоловіка, і він чудово це знав. Вона йшла за ним сліпо, з беззастережним довір'ям. Хай вона слабо розуміється на політиці, хай навіть не зовсім ясно уявляє собі, яким буде світ після перемоги революції. Одне вона знала твердо: керування країною доручать кращим людям, найкультурнішим, найосвіченішим і, звісно, тим, хто має всі прикмети вождя.

— Ну і що такого? Так, я хочу, щоб наш Жан-П'єр умів їздити верхи, хочу зробити з нього людину спритну, хоробру, мужню, адже погодься, що йому треба загартуватись. Природа наділила його всім, а ось щодо гарту...

Робер Бордас розгублено дивився на дружину, але вона не помічала цього. Зараз її душа була далеко від чоловіка.

— Еколь Нормаль готує вершки університетської професури, — зауважив він сухо. — Ради цього вона і існує.

— Ну, що ти! А міністри, а великі письменники, а партійні вожді, які звідти вийшли? Згадай хоча б Жореса¹. Леона Блюма²!..

— Мене особисто цілком влаштувало б, якби Жан-П'єр захистив дисертацію і став викладачем факультету словесності, — урвав її Робер. — Більшого я не вимагаю. І хто знає, можливо, навіть у Сорбонні? Або в Колеж де Франс³? Ось це справді було б чудово!

Дружина ядуче засміялася.

— Атож, ну й революціонер із тебе, як я подивлюся! Значить, по-твоєму весь цей мотлох уціліє?

— Авжеж, уціліє! Навчання в університеті буде перебудоване, оновлене, але вища освіта у Франції залишиться вищою освітою... Ти просто не розумієш, про що говориш...

Робер зненацька змовк: з туманної запони виступила жіноча постать і рушила до скляних дверей.

— А це що таке?

¹ Жорес Жан (1859—1914) — діяч французького і міжнародного робітничого руху, фундатор французької соціалістичної партії, борець проти милітаризму.

² Блюм Леон (1872—1950) — французький політичний діяч, лідер соціалістичної партії.

³ Вищий навчальний заклад, заснований 1530 року, де читають лекції з усіх галузей сучасної науки найбільші вчені. Лекції можуть відвідувати всі бажуючі. По закінченні курсу немає екзаменів і не видається диплом.

— Мабуть, якась матуся приставатиме й нарікатиме, що її маля даремно скривдили.

Біля входу Поль довго шкребла об скобу підосви своїх черевиків, щоб не нанести до приміщення бруду. Учитель і його дружина не впізнали її. Вони здивовано дивилися на дивну одвідувачку — берет був начолений низько, до самих брів, чорні, обведені синявою очі блищали, щоки були покриті темним пушком, як у юнака. Поль не назвала себе, а просто сказала Роберові, що вона мати тієї дитини, з приводу якої баронеса де Серне приходила сюди напередодні. Поки чоловік намагався зрозуміти, про що йдеться, Леона уже все зметикувала.

Вона запросила пані Галеас пройти в сусідню нетоплену кімнату і відчинила віконниці. Тут усе блищало: паркет, буфет і стіл. На вікні — фіранки з небіленого мережива. По широкому карнизу йшли величезні букети гортензій. Шпалери були темно-червоного кольору.

— Тут ви можете вільно побалакати з моїм чоловіком...

Поль заперечила — у неї нема ніяких секретів, їй хочеться тільки з'ясувати вчорашнє непорозуміння. Кров раптом прилила до блідих щік Робера Бордаса — така досадна слабкість, червоніти не до речі, лишилась у нього ще з юначих років. Вуха його запалали. Значить, ця дама з недобрим поглядом наважилася вимагати у нього пояснення з приводу вчорашнього жартівливого натяку? Очевидно, так! У неї вистачило зухвалості забалакати про це, причому без усякого зніяковіння. Одначе гостя сказала тільки, що її свекруха, мабуть, не зовсім зрозуміла його невинне зауваження і даремно погарячкувала. Вона не бажає виривати у пана Бордаса згоду, оскільки він відмовився, але була б просто в розпачі, якби через цей дрібний інцидент у неї, беззахисної жінки, появився тут, у селі, новий ворог, і хто ж, єдина людина, від якої вона має право чекати розуміння.

Її блискучі очі перебігали з Робера на Леону. Опущені куточки губ надавали їй великому, вкритому темним пушком обличчю виразу трагічної маски. Робер пробурмотів, що йому прикро, але в нього не було ані найменшого наміру кого-небудь образити. Поль, не дослухавши, удалася до Леони:

— Я так і думала. Ви обоє відчули на собі тутешні звичаї, і, отже, знаєте, як тут охоче розносять будь-яку плітку.

Чи зрозуміло подружжя Бордас натяк, прихований у її словах? Чи дійшла до них чутка, яка облетіла все село,—

учитель, мовляв, під час війни окопався в тилу і був поранений десь за тридев'ять земель від фронту? Дехто з злопихателів твердив навіть, що надто вже незграбно він розрядив рушницю... Але пара Бордасів не виявила ані найменшого хвилювання. Тому Поль не зрозуміла, чи досяг її удар цілі. На всяк випадок вона додала:

— Я знаю, пані, що ви належите до старовинного сімейства з околиць Бордо.

Насправді батьки Леони походили зі старовинного роду селян-землевласників, але односельці косували на них як на вільнодумів: дочка в церкві не вінчалася, і невідомо ще, чи хрещений їхній Жан-П'єр. Не бажаючи розлучатися з рідними, Бордаси недавно відмовилися від підвищення.

— Наше Серне,— сказала Поль,— не заслуговує такого вчителя.

Молодяве обличчя Робера знову залилося краскою, але гостя твердо повторила: «Не заслуговує». Вона, слава Богу, знає, що при бажанні Робер Бордас міг би засідати в Бурбонському палаці¹. Робер знову почервонів і знизав плечима:

— Ви, очевидно, насміхаєтесь наді мною!

— О, пані,— весело підхопила Леона,— мій бідолашний Робер тепер зовсім запишається!

Робер усміхнувся, його мигдалевидні молоді очі звузилися.

— Я тут ні при чому, я повторюю тільки слова пана Лусто, нашого управителя і, якщо не помиляюся, вашого приятеля. Хоча він рояліст, але він уміє віддати належне супротивникові. І коли, пані, маєш такого чоловіка, як ваш, можна не боятися видатись надто марнославною.

Поль додала упівголоса: «Ах, якби я була на вашому місці...» Слова ці були вимовлені саме тим тоном, яким вимагалось їх вимовити. В них пролунав хай ледь чутний, але явний натяк на її злощасного чоловіка.

— В нашому сімействі місце великої людини уже зайнято заздалегідь,— заперечив, сміючись, учитель,— і зайнято воно нашим сином Жан-П'єром, правда, Леона?

Їхній маленький Жан-П'єр? Люб'язна усмішка зм'якшила суворі риси гості. Ну, звісно, вона чула про нього, той самий пан Лусто весь час про нього править. Як, мабуть, пишаться таким сином щасливі батьки! Знову зітхання,

¹ Бурбонський палац у Парижі, збудований 1722 року архітектором Джиральдіні. В Бурбонському палаці засідають французькі Національні збори (до 1946 року — Палата депутатів).

знову натяк на своє власне нещастя. Але цього разу вона сміливо додала:

— Якщо ми заговорили про вашого чудового хлопця, дозвольте й мені поговорити про мого нещасного сина. Можливо, моя свекруха прибільшила. Не перечу, це відстала дитина. І я чудово розумію, що вас це й відлякує!

Робер палко запротестував, мовляв, його відмова спричинена цілковитим браком часу — та й годі; крім того, він просто побоюється, що не зуміє приділити приватному уроку достатньої уваги: секретаріат мерії і власні праці забирають буквально весь вільний від роботи в школі час.

— Так, я знаю, що ви невтомний трудівник, навіть чула про деякі ваші статті в газеті «Франс дю Зюд-Уест», що з'явилися без підпису,— додала вона запобігливим і змовницьким тоном.

Щоки і вуха в Робера запалали. Бажаючи перевести розмову на іншу тему, він почав розпитувати гостю про Гійома: чи вміє хлопець вільно читати, чи пише він? Чи береться коли-небудь за книжку не з принуки, а з власного почину? В цьому разі ще не все втрачено.

Поль завагалася. Їй не хотілося наперед відлякувати учителя, але водночас необхідно було хоч почасти підготувати його до зустрічі з майбутнім учнем-напівдіотом. Так, вимовила вона твердо, він читає й перечитує дві-три улюблені книжки, наприклад, без кінця гортає альманахи «Сен-Нікола»¹ (випуск дев'яностих років), але нікому не відомо, чи запам'ятовує він прочитане, чи розуміє що-небудь. Леле, її нещасна мавпуля не надто прихилиє до себе серця, не надто приваблива, де там! Вона, рідна мати, і то іноді насилу його терпить.

Учитель уболівав за неї. Він запропонував привести хлопця сюди завтра годині о п'ятій, коли вже учні розійдуться. Він подивиться, а поки нічого обіцяти не може... Поль схопила його за руки. Наполовину вдаване хвилювання стискало їй горло, вона вимовила задихаючись:

— Я з жахом думаю, що ви неминуче будете проводити паралель між моїм нещасним хлопцем і вашим Жан-П'єром.

Вона відвернулася, ніби бажаючи приховати краску соро-

¹ Ілюстрований тижневик для дітей, з'явився вперше 1880 року. Журнал друкував казки, оповідання про мандрі і пригоди, давав своїм маленьким читачам початкові знання про науку й мистецтво, розповідав про нові ігри. Припинив своє існування наприкінці XIX сторіччя.

му. Далебі, сьогодні вона діє з натхненням! Ця учительська пара, що вже давно живе у ворожій атмосфері — селяни ставилися до Бордасів з недовірою, як до багатіїв, духовенство косилося на цих ворогів суспільства, — навіть не могла собі уявити, що щось подібне ще можливе: один з мешканців замку запобігає ласки в них, благає їх про послугу, мало того, захоплюється ними, заздирить їм. З яким смиренням ця дама відверто натякнула на свого чоловіка, на свого дегенерата сина! Робер, трохи схвилюваний всією цією розмовою і тим, що до нього з'явилася справжня баронеса, хай у насунутому на чоло береті і непромокальному плащі, вимовив добродушним тоном:

— Знаєте, пані, я навіть здивований, як це ви не боїтеся поганого впливу на вашого сина... Адже вам, сподіваюся, відомі мої зловредні думки?

Він засміявся, очі його звузилися, і Поль бачила тепер лише дві шпарки, що яскраво горіли.

— Ви мене не знаєте, — поважно вимовила Поль, — ви не знаєте, яка я.

Якби вона сказала, що навіть буде рада їхньому впливу на хлопця і хоче, щоб цей вплив був якомога більшим, вони все одно не повірили б.

— Адже мені, так само, як і вам, чужі ідеї мого середовища. Коли-небудь я вам про все розповім.

Це було уже передоднем майбутніх відвертих звірянь. І не треба більше нічого додавати, тільки напсуєш. Поль підвелася і стала прощатися з хазяями, котрі здивовано презиралися, згадуючи її слова про ідеї. Було домовлено, що завтра після четвертої вона приведе Гійома. Але раптом гостя заговорила світським тоном, наслідуючи свою свекруху і зовицю Арбі.

— Вельми вам вдячна! Ви уявити собі не можете, яку ви мені зробили послугу. Так-так, саме послугу!

— Ти їй сподобався, я зразу помітила, — сказала Леона.

Вона звільнила ріжок столу і з зітханням підсунула купу зошитів.

— А по-моєму, вона не така вже противна.

— Подивіться-но! Вона перед тобою запобігає, але, згадай моє слово, остерігайся її!

— Мені здається, що вона не зовсім сповна розуму... У кожному разі, особа занадто екзальтована.

— Не сповна розуму, а чудово знає, чого хоче. Згадай-

но, що про неї кажуть, хоча б цю історію з священником! Дивись, бережися!

Робер устав зі стільця, потягнувся, широко розкинувши свої міцні руки, і сказав:

— Ну, знаєш, я не любитель бородатих дам.

— Якби вона про себе дбала, вона була б нічого,— зауважила Леона.

— Я тепер згадав, що мені розповідав Лусто. Вона сама не аристократичного походження, чи то дочка, чи то небога Мельєра, колишнього мера Бордо. А чому ти смієшся?

— Тому що ти ніби пожалкував, що вона не справжня аристократка...

Робер сердито глянув на дружину і, горблячись, підійшов до порога; там він прихилився до стіни і люто, навіть з присвистом, заходився смоктати люльку.

В той час поки мати передавала сина до рук червоного учителя, її нещасний кролик, добутий на світло Боже зі свого скромного притулку, куди, на жаль, не було вороття, дивився на дорослих і розгублено кліпав, ніби від надто яскравого світла. За маминої відсутності між трьома добрими божествами — татом, бабусею і фрейлейн — почалася суперечка. Щиро кажучи, бабуся і фрейлейн часто зчіплялися, але звичайно через дрібниці. Австріячка іноді дозволяла собі зухвалі вирази, які здавалися особливо дивними від того, що в розмові з своєю баронесою вона задля поштивості вживала третю особу. Але сьогодні Гійом здогадався, що й фрейлейн теж хоче віддати його червоному учителеві.

— Чому б йому не стати освіченим паном? Він не гірший за інших, повірте!

І, повернувшись до Гійома, вона вимовила:

— Піді пограйся, дитино, в кімнатах, іди, моє кришенятко...

Хлопець вийшов, але тут же знову шаснув на кухню: адже все одно вважалося, що він нічого не чує, а якщо чує, то не розуміє.

Баронеса, навіть не сподобивши відповіддю зухвалу фрейлейн, картала сина, який сидів у своєму улюбленому солом'яному кріслі біля кухонного вогнища: взимку він проводив усі вечори, роблячи паперові сірники або начищав до блиску батьківські рушніці, хоча ні разу сам не вистрелив.

— Покажи хоч тепер свою владу, Галеесе,— благала

його стара баронеса,— скажи тільки: «Ні, не бажаю! Не бажаю довіряти свого сина цьому комуністові», а буря тим часом минеться.

Але фрейлейн знову втрутилася в розмову:

— Не слухай баронеси (вона була годівницею Галеаса і тому казала йому «ти»). Чому це Гійу не повинен бути таким самим освіченим, як діти Арбі?

— Дайте дітям Арбі спокій, фрейлейн. Вони тут зовсім ні при чому. Я просто не бажаю, щоб мій онук набрався у цієї людини шкідливих ідей, та й годі.

— Бідолашне моє кришенятко, та невже з ним про політику говоритимуть...

— При чому тут політика... А релігія — це, по-вашому, нічого не значить? Він і так слабкий у катехізисі...

Гійом не спускав очей з батька, який нерухомо сидів у кріслі, дивлячись на сухі виноградні лози, що палали в вогнищі, і тільки вряди-годи ледь похитувався — ліворуч, потім праворуч. Хлопець, роззявивши рота, намагався збагнути, про що ж воно йдеться.

— Баронесі, звісно, начхати, що він виросте невіглахом. Хто знає, може, баронеса саме цього і хочуть!

— Зовсім зайве захищати від мене інтереси власного онука! Це вже занадто,— твердо промовила баронеса, але в її удавано-обуреному голосі почулися збентежені нотки.

— Зрозуміло, баронеса дуже люблять Гійу, вони раді, що він при них живе, а ось коли мова заходить про майбутнє, про родину, так баронеса на деякого іншого розраховують.

Баронеса заявила, що фрейлейн усюди суне свого носса. Але пронизливий голос австріячки легко заглушив її репліку.

— Будь ласка! Ось вам і докази! Адже було вирішено по Жоржевій смерті, що старший Арбі, Станіслав, приєднає до свого імені ім'я Серне, ніби нема на світі, окрім нього, інших Серне, ніби наш Гійу не зветься Гійом де Серне...

— Малий слухає,— раптом вимовив Галеас. І знову замовк.

Фрейлейн узяла Гійу за плечі і тихенько випроводила його за двері. Але він зупинився у буфетній і почув її крики:

— Одначе когось не побажали назвати Дезіре — жаданий, коли він народився! Хай баронеса згадають, що вони мені тоді казали: «Нечасто буває, щоб хворий зробив доглядачці дитину...»

— Нічого такого я вам не казала, фрейлейн. Галеас

почувався чудово. І до того ж казати такі грубощі не в моїх звичках.

— Тоді хай баронеса згадають, що хлопець з'явився на світ, так сказати, поза програмою. Я то добре знаю мого Галеаса, я знаю, що він не роззява якась, не згірше, слава Богу, інших, це всім відомо...

Підозріливий вогник спалахнув між рожевих, безвіїх повік австріячки. «У вас судакові очі»,—сказала їй якось пані Галеас. Шокована баронеса повернулася до фрейлейн спиною.

Притиснувшись носом до віконної шибки, Гійу стояв у буфетній і дивився, як дощові краплі підскакують, ніби маленькі танцівники-чоловічки. Дорослі без кінця займалися ним і ніяк не могли домовитися щодо нього. Його не захотіли назвати Дезіре. Добре було б зараз згадати ті історії, які він сам собі розповідав, які знав він один, але сьогодні розважитися йому не щастило, він повинен спершу переконатися в остаточній відмові учителя. Ото буде радість, ото буде щастя, і він нітрохи не шкодуватиме, що виявився небажаним. І взагалі нічого йому не треба, хай тільки не змушують бути разом з іншими дітьми, які мучать його, хай тільки не наймають учителів, які говорять таким гучним голосом, дратуються, так сердито викрикують якісь безглузді слова.

Бабуся не бажала його, а мама й поготів! Невже вони заздалегідь знали, що він вийде не такий, як інші хлопчики! Ну, а бідолашний тато? Принаймні тато не віддасть його учителю. А баронеса тим часом наставляла сина:

— Ти тільки скажи «ні»... Невже так важко сказати всього одне слово! Адже я тобі повторюю, скажи тільки «ні»... Скажи тільки «ні»...

Але син мовчки хитав важкою головою в шапці посивілих кучерів і нарешті заявив:

— Я не маю права...

— Як так, Галеасе? Батько має всі права у питанні виховання дітей.

Але він уперто хитав головою і твердив: «Я не маю права...»

В цю хвилину в кухню вдерся Гійом і, ридаючи, уткнувся в коліна фрейлейн.

— Мама йде! Йде і сміється сама з собою. Значить, учитель згодився.

— Ну й що з того? Не з'їсть же він тебе, дурнику. Витріть йому носа, фрейлейн, на дитину гидко дивитися.

Коли мама, тріумфуючи, переступила поріг кухні, Гійу устиг сховатися за шаплик.

— Ну, все владналося,— сказала вона.— Завтра о чет-вертій годині я відведу до нього Гійома.

— Якщо тільки ваш чоловік дасть згоду.

— Безперечно, мамо, але він, звичайно, згоден, правда, Галеасе?

— У кожному разі, люба моя дочко, хлопець завдасть вам клопоту.

— До речі, де він? — запитала Поль.— По-моєму, він десь тут сопе?

При цих словах з-за шаплика виліз Гійом; вигляд у нього був особливо жалюгідний, він розмазував по всій фізіономії соплі, слину і сльози.

— Не піду,— пхикав він, не дивлячись на матір.— Не піду до вчителя!

Щоразу, бачачи сина, Поль не могла позбутися почуття сорому; але сьогодні на цьому маленькому личку, спотвореному гримасою, особливо чітко проступили риси батька, який спокійно сидів у кріслі. Цей напіввідкритий рот був точною копією його холодного і слинявого рота. Поль стрималася і вимовила майже м'яко:

— Не поведу ж я тебе до учителя силоміць. Значить, доведеться віддати тебе пансіонером до ліцею.

Баронеса знизала плечима:

— Ви ж чудово знаєте, що нашого нещасного малюка не триматимуть у ліцеї.

— Тоді залишається одне: влаштувати його до виправно-го закладу.

Мати так часто повторювала свою погрозу, що Гійу досить часто уявляв собі цей страшний виправний притулок. Він затремтів усім тілом і, ридуючи, вигукнув: «Не треба, мамо, не треба!», потім кинувся до фрейлейн і сховав своє обличчя на її м'яких грудях.

— Та ти не вір їй, кришенятко... Невже я дозволю, як ти гадаєш?

— Фрейлейн не уповноважена вирішувати такі питання, і цього разу я говорю цілком серйозно, я уже все обміркувала і узнала навіть адресу,— додала Поль з якимсь веселим збудженням.

Але, мабуть, найбільше налякало хлопця те, що його бабуся голосно розсміялася.

— Тоді чому ж, люба, усе не зразу в мішок? Чому тоді не утопити його в річці, мов кошеня?

Збожеволівши зі страху, Гійу тер лице брудним носовичком.

— Ні, бабусю, ні, не треба в мішок!

Хлопець був позбавлений почуття гумору і все приймав за чисту монету.

— Ну-ну, дурнику! — сказала баронеса, пригортаючи до себе онука.

Але одразу ж легенько відштовхнула його.

— Не знаєш, як до нього приступитися, справжня мавпуля! Відведіть його, фрейлейн. Іди вмийся...

Дзвонячи зубами зі страху, хлопець пролепетав:

— Я піду до вчителя, мамо, я слухатимусь!

— От і добре. Нарешті ти взявся за розум!

Умиваючи Гійу з крана над шапником, фрейлейн намагалася заспокоїти його;

— Це вони хочуть налякати тебе, а ти їм не вір, начхай на них.

Галеас раптом підвівся з крісла і, не дивлячись на присутніх, вимовив:

— Сонечко визирнуло. Підеш зі мною на кладовище, хлопче?

Гійу не надто любив гуляти з батьком, але цього разу швидко простягнув йому руку і, схлипуючи, поплентав геть з кухні.

Дощ перестав. Мокра трава блищала під теплим сонячним промінням. Дорога в село йшла через луки. Гійу страх як боявся корів, які, забачивши перехожого, піднімали голову і довго стежили за ним очима, ніби роздумуючи, кинутися на нього чи не варто. Батько стискав синове рученя і не промовляв ні слова. Вони могли ходити цілі години, не розмовляючи. Гійу не здогадувався, що бідний барон ледве переносить цю гнітючу мовчанку, що він старається зібратися з думками, але марно: він не знав, про що говорити з дитиною. На кладовище вони проникли через зарослий кропивою вилам у мурі позаду церкви.

На могилах в'янули квіти, принесені сюди в День усіх святих¹. Галеас випустив синове рученя і взявся за візок. Гійу дивився вслід батьковій постаті, що віддалялася. Заштопана брунатна фуфайка, відвислі ззаду штани, сплутана густа шевелюра і маленький беретик — ось він,

¹ Католицьке свято всіх святих, відзначається 1 листопада. 2 листопада, в день поминання померлих, заведено класти квіти на могили.

його тато. Гійу присів на могильну плиту, що майже зрівнялася з землею. Осіннє сонце злегка нагріло камінь, але хлопцеві було холодно. А що як він простудиться, захворіє і не зможе завтра вийти з дому? Помре... Стане таким самим, як ті, що лежать тут, у цій масній землі, стане, як мерці, яких він силкувався уявити собі, як ці люди-кроти, чию присутність видають лише низенькі горбочки.

За кладовищенською огорожею він бачив по-осінньому безлюдні поля, змерзлі виноградники, липку і чорну землю, ніби змащену маслом, цю ворожу людині байдужу стихію, таку саму підступну, як хвилі моря, довірится яким може тільки шаленець. Біля підніжжя пагорба тік струмок, притока річки Сірон, він здувся від осінніх злив, вбирав у себе таємниці боліт і непрохідних хащ; Гійу чув, що іноді на тому березі піднімали бекасів. Хлопець, видобутий зі свого сховища, тремтів від холоду і страху, опинившись серед усього цього ворожого життя, недружелюбної природи. По схилах пагорбів блищала карміном нова черепиця на покрівлях будинків, але його погляд несвідомо звертався до блідо-рожевої, полинялої під дощами, старої круглої черепиці. Біля нього ящірки оскверняли стіни храму, один вітраж був розбитий. Гійу знав, що Боженьки там більше нема, що пан священник не побажав залишити тут Боженьку, побоюючись святотатців. Не було Боженьки і в старій домашній капличці, де фрейлейн складає тепер мітли, ящики та поламані стільці. Де ж у цьому жорстокому світі домує Бог? Де він залишив бодай якийсь слід?

Гійу замерз. І боляче ужалив кропивою ногу. Він підвівся, підійшов до пам'ятника полеглим воїнам у вигляді піраміди, який звели торік. Тринадцятеро імен на одне їхнє маленьке сільце: Серне Жорж, Лаклот Жан, Лапейр Жозеф, Лапейр Ернест, Лартіг Рене... Гійом бачив, як над могилами мірно схиляється брунатна батькова фуфайка, чув пронизливе вищання візка. Завтра його віддадуть червоному вчителю, але ж учитель може нагло померти сьогодні вночі. А що коли щось трапиться: ураган, землетрус... Та ні, ніщо не змусить замовкнути страшний мамин голос, ніщо не пригасить блиску її злих очей, прикутих до нього, і під цим поглядом він раптом починає бачити і своє худеньке тільце, і брудні колінця, і спущені на черевики шкарпетки; в такі хвилини Гійу судорожно ковтає слину і, бажаючи умилюстити ворога, намагається закрити рота... А сердитий голос вигукує (йому здається, що його розкоти чутні навіть тут, на маленькому кладовищі, де він дзвонить

зубами від холоду): «Забирайся куди хочеш, щоб я тебе більше не бачила!»

А Поль тим часом розпалила в спальні коминак і мріє. Ніхто не в силі змусити себе полюбити, ніхто не здатен сподобатися іншому, але ні земні, ні небесні сили не можуть перешкодити жінці обрати собі мужчину і зробити його своїм богом. Хай навіть він про це нічого не знає, якщо від нього нічого не вимагають натомість. І ось вона неодмінно створить собі кумира, і він стане осереддям усього її життя. Вона зведе вітвар серед навколишньої пустелі і присвятить його кучерявому божеству, бо нічого більше їй не залишається.

Хай інші жінки рано чи пізно починають благодіяти ласки у їхніх богів, вона знає твердо, що нічого не чекатиме від свого кумира. Вона вкраде лише те, що можна взяти непомітно. Чудову владу має погляд нишком, невловна для іншого думка! Можливо, настане день, коли їй дозволено буде наблизитися до свого кумира, можливо, Бог стерпить доторк її губів до його руки...

III

Мама стрімко тягла його за собою по дорозі, поораній глибокими коліями, де стояла дощова вода. Назустріч траплялися школярі, вони розходилися додому без криків і сміху. Від невидимих ранців за плечима відстовбурчувались їхні пелерини, від чого діти здавалися маленькими горбанями. З-під капюшонів, насунутих на лоба, поблискували карі або голубі очі. Дивлячись на школярів, Гійу думав, що всі ці хлопці, такі мирні з вигляду, одразу б обернулися в його мучителів, якби йому довелося сидіти разом з ними в класі або гратися на шкільному подвір'ї. Але зараз його віддадуть учителеві, і той займатиметься тільки з ним одним, на нього одного буде звернута вся небезпечна влада дорослих, які намагаються пригнітити маленького Гійу своїми запитаннями, збентежити своїми поясненнями і доказами. Цієї влади з лихвою вистачило б на цілий клас. А доведеться одному Гійу протистояти цьому чудовиську ученості, яке сердитиметься й кричатиме на дитину, яка не розуміє змісту гучних промов.

Він ішов до школи того часу, коли всі інші хлопці розходилися додому. Гійу наче щось шпигонуло у серце: він раптом ще гостріше відчув свою відмінність від них, свою

самоту. Суха, тепла рука, що тримала його ручку, судомно стислася. Байдужа, якщо не ворожа, сила тягла його за собою. Замурована в своєму нікому не відомому світі пристрастей і думок, мати за всю дорогу не сказала синові ні слова. Ось уже виступили з присмерку перші будиночки, запахло димом, замигтіли за каламутними шибками вогни-ки гасничок, заблищали яскраві вогні готелю Дюпюї. Посеред дороги стояло два вози, і широкі спини візників загорджували стойку. Ще хвилина — і ось він, той вогник... Гійу згадалося, як бабуся, розповідаючи йому казку про Хлопчика-мізинчика, вимовляла страшним, товстим голо-сом: «Перед ним був дім людожера». Крізь скляні двері Гійу розгледів постать людожерової дружини. Вона стояла, очевидно, очікуючи свою здобич.

— Чому ти тремтиш, дурнику? Пан Бордас тебе не з'їсть.

— Може, він змерз?

Поль знизала плечима і кинула знеможено;

— Ні, це в нього нервово, починається зовсім несподіва-но і без усяких причин. У півтора року у нього був роди-мець.

Зуби в Гійу голосно цокотіли. В кімнаті чувся тільки цей дріб та мірний стук маятника великих стінних дзигарів.

— А ну, Леона, зніми з нього черевики,— скомандував людожер.— І взуй у туфлі Жан-П'єра.

— Будь ласка, не треба,— благально вимовила Поль.— Не турбуйтеся.

Але Леона уже винесла з сусідньої кімнати пару ту-фель. Вона посадила Гійу на коліна, зняла з нього пелерину і підсунулася до вогню.

— Соромся, такий великий хлопець,— сказала мати.— Я не принесла сьогодні ні книжок, ані зошитів,— додала вона.

Людожер запевнив, що це зовсім не обов'язково: сьогодні ввечері вони тільки побалакають, познайомляться.

— Я зайду через дві години,— сказала Поль.

Гійу не чув, про що говорили мати і вчитель, який пішов провіджати Поль до входних дверей. Мати пішла, і він відчув це, бо йому одразу стало тепліше. Двері зачинилися.

— Хочеш, давай будемо разом лушити квасолю,— за-пропонувала Леона.— А може, ти не вмєшш лушити квасолі?

Гійу зареготав і сказав, що він завжди допомагає фрей-лейн лушити квасолю. Те, що перша фраза, з якою до нього звернулися, була про квасолю, збадьорило його. Він на-стільки посмілішав, що навіть додав:

— А у нас квасолію уже давно зібрали.

— Ну, це, бачиш, послідки,— пояснила вчителька.— Серед них багато попованих, доведеться відбирати.

Гію підійшов до столу і взявся за діло. Кухня в Бордасів була схожа на всі кухні — велика пічка, над вогнем висить на гаку казан; довгий стіл, на одній полиці — мідні каструлі, на сусідній вишикувані в ряд горщики з маринадами, зі сволоків звисають два окости, загорнуті в мішковину. Одначе Гію здалося, що він потрапив у дивний і чудовий світ. Може, причиною цього був легенький запах тютюну, який ішов від люльки пана Бордаса, що її він не виймав з рота. А головне, книжки, скрізь книжки, купи газет на буфеті і на круглому столу, що стояв біля учителя. Зручно випроставши ноги, не звертаючи ніякої уваги на Гію, учитель розрізав сторінки журналу в білій обкладинці, на якому великими червоними літерами була виведена назва.

Над коминком висів портрет якогось товстого бородатого чоловіка зі схрещеними на грудях руками. Під портретом був напис, і хлопець, випроставши ший, намагався впівголоса прочитати його по складах: Жор... Жор...

— Жорес,— раптом підказав людожер.— Ти знаєш, хто такий Жорес?

Гію заперечно похитав головою.

— Маю надію, ти не збираєшся починати урок з розмови про Жореса? — запротестувала Леона.

— Та він сам зі мною про Жореса забалакав,— відповів пан Бордас.

Він засміявся. Гію з утіхою подивився на його очі, що звузилися, як шпарки. Йому дуже хотілося знати, хто такий був Жорес. Луцтити квасолію, мабуть, навіть було приємно. Зіпсовані стручки він відкладав набік. Ніхто не звертав на нього уваги. Він міг думати про що завгодно, дивитися на людожера і на людожерову дружину, озирати їхню оселю.

— Можливо, годі? — раптом запитав пан Бордас.

Учитель не читав журналу, він вивчав зміст, розрізав сторінки, роздивлявся підписи, близько підносячи журнал до обличчя і з насолодою вдихаючи запах друкарської фарби. Адже цей журнал прибув з самого Парижа... Робер думав про те, як повинні бути немислимо щасливі ті, хто співробітничав в цьому часописі. Він намагався уявити собі їхні обличчя, редакційну кімнату, де вони збираються, щоб обмінятися думками,— збираються люди, котрі знають усе, оглянули всі філософські системи. Навіть від Леони він

приховав, що надіслав до журналу статтю про Ромена Роллана. І дістав відмову, правда, дуже ввічливу, але все ж відмову. Стаття, писали йому, має надто політичне спрямування. Дощові краплі стікали тепер прямо з даху, оскільки переповнена ринва уже не вмщала води. Людині дане всього одне життя. Робер Бордас ніколи не узнає, що таке паризьке життя. Пан Лусто сказав йому, що його тутешнє життя в Серне може стати матеріалом для творчості... І порадив вести щоденник. Проте Робер особливо не цікавився власною персоною. А втім, і інші люди цікавили його не більше. Йому хотілося переко- нувати їх, прищеплювати їм свої погляди, але їхні ін- дивідуальні особливості не принадували його уваги... Він був талановитим промовцем, міг одним духом напи- сати статейку. Його замітки для «Франс де Зюд-Уест», на думку все того самого пана Лусто, були куди вищі всього, що друкували в Парижі, звісно, за винятком «Аксьйон франсез». А в «Юманіте», якщо вірити панові Лусто, ніхто з ним не міг зрівнятися. Париж!.. Робер дав слово Леоні, що ніколи не покине Серне, навіть коли Жан-П'єр вступить до Еколь Нормаль, навіть потім, коли син здобуде успіх, висунеться в перші лави. Не слід йому заважати, завдавати йому турбот. «Кожному своє місце»,— думала Леона.

Робер устав і притиснувся лобом до скляних дверей. Але, коли обернувся, зауважив, що Гійу стежить за ним лагідни- ми вогкими очима. Хлопець одразу ж одвів погляд. Робер згадав, що його новий учень любить читати.

— Чи не досить тобі лущити квасолю, малий? Хочеш, я дам тобі книжку з малюнками?

Гійу відповів, що хоче будь-яку книжку, навіть без малюнків.

— Покажи йому бібліотеку Жан-П'єра,— сказала Ле- она,— хай сам вибере.

Ідучи слідом за паном Бордасом, який ніс лампу, хлопець переступив поріг подружньої спальні. Вона вразила його своєю пишнотою. На величезному ліжку з різьбленим узором розкинувся царствено прекрасний пуховик пурпуро- вого кольору, ніби на стьобану ковдру перекинули пляшку смородинової настойки. Під самою стелею були розвішані збільшені фотографії. Потім пан Бордас ввів Гійу до кімнати меншої, там пахло якоюсь пусткою. Учителю з гор- дістю підняв лампу, і Гійу захоплено оглянув кімнату молодого Бордаса.

— Звісно, в замку апартаменти розкішніші, але все-таки й тут незле,— додав учитель не без утіхи.

Хлопець не вірив своїм очам. Уперше в житті маленький панич раптом ясно уявив собі крихітну комірчину, де він спав. Там незмінно панував запах мадемуазель Андрієн, на обов'язку якої лежали штопка і латання панської білизни і яка весь пообідній час проводила в комірці. Поряд зі швацькою машиною стояв манекен, яким уже давно не користувалися. В кутку стояло складане ліжко в чохлах, на ньому під час хвороби Гійу звичайно спала фрейлейн. Хлопець раптом виразно побачив потертий килимок біля постелі, на який він стільки разів перекидав свій нічний горщик. А у Жан-П'єра була своя власна спальня, де він жив один, було біле ліжечко, розмальоване голубими квітками, була шафа, де за склом стояли ряди книжок.

— Майже всі ці книжки Жан-П'єр дістав у нагороду за успіхи,— пояснив пан Бордас.— Усі нагороди в класі завжди дістає він.

Гійу полестив долонею спинку кожної книжки.

— Вибирай, що хочеш.

— Ой! «Таємничий острів»... Ви читали? — запитав Гійу, глянувши на вчителя. Очі його заблищали.

— У твої роки читав,— відповів учитель.— Але, щиро сказати, призабув. Здається, це щось на зразок «Робінзона»?

— Ні, це краще, ніж «Робінзон»! — палко вигукнув Гійу.

— А чим же краще?

Але при цьому запитанні, поставленому руба, хлопець знову сховався в свою шкаралупку. Погляд його став відсутній, майже тупий.

— А я думав, це продовження,— сказав, помовчавши, пан Бордас.

— Так, спершу треба прочитати «80 000 лье під водою» і «Діти капітана Гранта». Я не читав «80 000 лье під водою»... Але, знаєте, все одно зрозуміти можна. Тільки я пропускаю ті сторінки, де Сайрес Сміт виготовляє динаміт.

— А там, у «Таємничому острові», був якийсь чоловік, котрого знайшли інженерові супутники на сусідньому острові, чи не було?

— Був, був, Айртон. Значить, ви пам'ятаєте? Як добре йому Сайрес Сміт сказав: «Ти плачеш — значить, ти людина».

Не дивлячись на хлопця, пан Бордас зняв з полиці грубу книжку в червоній оправі й подав її Гію.

— Нумо, знайди це місце. По-моєму, там був ще малюнок.

— Це кінець п'ятнадцятого розділу,— пояснив Гію.

— А знаєш що, прочитай мені цю сторінку, я послухаю, так ніби я маленький.

Пан Бордас запалив гасничку і посадив Гію біля столу, який Жан-П'єр облив колись чорнилом. Хлопець почав читати переривчастим голосом. Спершу учитель розрізняв тільки окремі слова. Він зумисне сів осторонь і майже не дихав, ніби боячись сполохати дику пташку. Але через кілька хвилин голос Гію зміцнів. Очевидно, він забув, що його слухають.

— «Дійшовши до того місця, де височіли перші могутні лісові дерева, листя яких злегка колихалося од вітру, незнайомець з насолодою вдихнув різкий запах, що насичував повітря, і глибоке зітхання вихопилося з його грудей. Колоністи стояли позаду, готові схопити незнайомця при першій спробі втекти. І справді, бідолаха замалим було не кинувся в струмок, що відокремлював його від лісу; ноги його на мить напружились, як пружини... Але він одразу ступив крок назад і опустився на землю. Сльози покотилися з його очей. «О, ти плачеш,— вигукнув Сайрес Сміт,— значить, ти знову став людиною!»

— Як це прекрасно! — сказав пан Бордас.— Тепер я пригадую... Здається, на їхній острів напали пірати.

— Так, напали. Айртон перший помітив чорне вітрило... Хочете, я вам прочитаю?

Учитель відсунув стільця ще далі. Він міг би, він мав би дивуватися, слухаючи виразне читання хлопчика, якого всі вважали мало не кретином. Він міг би, він мав би радіти цьому новому завданню, яке взяв на себе, радіти, що в його владі врятувати цю маленьку, тріпотливу істоту. Та він прислухався не стільки до голосу дитини, скільки до сум'яття у власних думках. Він, сорокалітній мужчина в розквіті сил, сповнений бажань і думок, приречений навіки животіти тут, у цій школі, що притулилася край безлюдного шляху. Він усе розуміє, він правильно міркує про все, що надруковано в журналі, солодкий запах якого — друкарської фарби і клею — він вдихав з такою втіхою. Будь-яка журнальна дискусія була йому доступна і зрозуміла, хоча тут він міг говорити на такі теми тільки з одним паном Лусто. Леона, звісно, теж могла б зрозуміти

багато чого, але вона воліла за краще оглушувати себе щоденною роботою. І чим ледачішим ставав її мозок, тим з більшим запалом віддавалася вона фізичній діяльності. Вона пишалася тим, що вечорами, напоравшись за день, ледь не засинає на стільці. Бувши від природи розумницею, вона часом жаліла чоловіка, усвідомлювала, що він страждає, але ж у них є Жан-П'єр, і він винагородить їх за всі злигодні. Вона вірила, що мужчина у віці Робера може довірити синові звершити те, чого не судилося звершити йому самому... Вона вірила в це!

Робер помітив, що Гійу дочитав розділ і зупинився.

— Читати далі?

— Ні, не треба,— сказав пан Бордас.— Відпочинь. А ти теж добре читаєш. Хочеш, я дам тобі додому якусь книжку Жан-П'єра?

Хлопець жваво схопився зі стільця і почав знову роздивлятися одну по одній книжки, читаючи упівголоса назви.

— А «Безрідний» цікаво?

— Жан-П'єр дуже любив цю книжку. А зараз він читає серйозніші речі.

— А ви думаєте, я зрозумію?

— Авжеж, зрозумієш! Бачиш-но, школа забирає у мене надто багато часу, і мені нема коли читати... Ти щовечора щось мені розповідатимеш, а я залюбки послухаю.

— Ну так, це ви навмисне кажете, для сміху...

Гійу підійшов до коминка. Він не відриваючись дивився на фотографію, прихилену до дзеркала: лицейсти півколом стоять біля двох учителів у пенсне, на чиїх товстих колінах мало не лопають штани. Гійу запитав, чи є на фотографії Жан-П'єр.

— Є, у першому ряду, справа од учителя.

Гійу подумав, що, якби йому навіть не показали Жан-П'єра, він усе одно узнав би його. Серед безбарвних фізіономій його обличчя світилося. А може, це тільки так здавалося, бо Гійу стільки чув розповідей про Жан-П'єра. Вперше в житті дитина з такою увагою приглядалася до людського обличчя. Досі він міг годинами розглядати якусь картинку в книжці, вдивлятися в риси неіснуючого героя. І раптом він подумав, що цей хлопець з високим чолом і коротенькими кучериками, з твердою складкою між брів, що цей самий хлопець читав усі ці книжки, працював за цим столом, спав у цій постелі.

— Значить, це його власна кімната? І до нього не можна ввійти, якщо він не хоче?

Він, Гійу, був на самоті лише у вбиральні... Дощ уперто барабанив по даху. Як, мабуть, прекрасно жити тут, серед книг, у цьому тихому пристановищі, куди нема доступу стороннім. Але Жан-П'єр не потребував ні тихого пристановища, ні покровительства, адже він був першим у класі з усіх предметів. Навіть за гімнастику він дістав нагороду, як сказав пан Бордас. Леона тихенько прочинила двері.

— За тобою мама прийшла, малий.

Гійу пішов слідом за вчителем, який ніс лампу, до подружньої спальні. Поль де Серне сушила біля вогню свої брудні туфлі. Як звичайно, вона весь вечір прошвендяла стежками.

— Боюся, вам мало що пощастило з нього вивудити?

Учитель запротестував.

— Навпаки, для початку зовсім незле.

Хлопець стояв, похнюплений. Леона застебнула йому пелерину.

— Проведіть мене трошки,— попросила Поль.— Дощ перестав, і ви мені скажете відверто вашу думку про хлопця.

Пан Бордас зняв з вішалки непромокальний плащ. Дружина пішла з ним у спальню: невже він піде вночі блукати дорогами з цією божевільною? Та на нього пальцем показуватимуть. Але він сухо урвав дружину. Хоча подружжя розмовляли упівголоса, Поль здогадалася, про що точилася суперечка в спальні, але і навзаки не подала і, повернувшись на порозі, почала дякувати Леоні і запевняти її в своїх дружніх почуттях. Нарешті вона вийшла за учителем у вогні осінню млу і наказала синові:

— Ходи вперед, не плутайся під ногами.

Потім вона прямо запитала учителя:

— Не приховуйте від мене нічого. Хоч би який болісний був для матері ваш присуд...

Він сповільнив ходу. Чому він не послухався Леони? Було зовсім ні до чого опинитися в стязі світла, що падало з дверей готелю. Але якби навіть Робер був твердо впевнений, що ніхто його не бачить, він усе одно волів за краще триматися насторожі. Саме так він і поводився щодо жінок навіть у молоді літа. Вони виявляли ініціативу, а він старався стушуватися, і зовсім не на те, щоб підігріти інтерес до своєї особи. Коли вони підійшли до готелю, Робер зупинився.

— Давайте краще побалакаємо завтра вранці, я іду з мерії приблизно о пів на дванадцятую.

Поль зрозуміла, чому він раптом зупинився, але навіть зраділа: це скидалося на змову між ними двома.

— Так-так,— прошепотіла вона,— так буде ліпше.

— До завтра, Гійоме. Ти мені почитаєш «Безрідного».

Пан Бордас доторкнувся пальцем до берета, він навіть не подав їй на прощання руки. Вечірній смерк уже поглинув його, але ще довго Поль чула стук ціпка об бруківку. Хлопець теж стояв нерухомо серед дороги, обернувшись у той бік, де сяяв вогник у спальні Жан-П'єра Бордаса.

Мати схопила його за руку. Вона навіть не запитала його ні про що: все одно з нього слова не витягнеш. А втім, чи так це вже важливо? Завтра відбудеться їхня перша зустріч, їхнє перше побачення. Вона міцно стискала рученя Гійу і часом здригалася з холоду, оступившись у крижану калюжу.

— Підійди до вогню,— звеліла фрейлейн,— ти ж промок до нитки.

Очі всіх присутніх уткнулися в Гійу. Довелося відповідати на їхні запитання.

— Ну як, не з'їв тебе твій учитель?

Хлопець не знав, що відповідати. І справді, що він робив дві години? Мати вщипнула його за руку.

— Ти що, не чуєш, чи що? Що ти робив там дві години?

— Лушив квасолю.

Баронеса піднесла до стелі зморшкуваті руки.

— Вони змусили тебе лушити квасолю. Шикарно! Шикарно! — повторила вона, мимоволі наслідуючи жаргон своїх паризьких онуків Арбі.— Ні, ви чуєте, Поль? Учитель і його дружина тепер хвалитимуться, що змусили мого онука лушити квасолю. Це нечувано! А кухню вони не веліли тобі підмести?

— Ні, бабусю, я тільки лушив квасолю... Там було багато попсованої, треба було її відбирати.

— Вони зразу збагнули, на що він здатний,— зауважила Поль.

— А по-моєму, вони просто не хотіли лякати його першого разу,— заперечила фрейлейн.

Проте баронеса чудово знала, чого можна чекати від «таких людей», коли потрапиш до їхніх лап.

— Ці люди раді знущатися з нас. Але якщо вони сподіваються мене подразнити і уявляють, що мене можна цим зачепити, дарма стараються...

— Якби вони погано ставилися до Гійу,— ущипливо ввернула фрейлейн,— я впевнена, що баронеса не потерпіла б, хіба це не їхній онук?

Гійу заговорив голосніше:

— Та він зовсім не злий, учитель!

— Тому що змусив тебе лушити квасолою? Звісно, тобі це подобається, ти тільки і здатний, що возитися на кухні... Та дарма, він тебе засадить за читання, за письмо, за арифметику... І з ним справа піде на лад, — додала Поль. — Та ти розумієш, який він учитель?

Гійу повторив тремтячим, тихим голосом:

— Він зовсім не злий, він уже велів мені читати, він сказав, що я добре читаю...

Але мама, бабуся і фрейлейн уже зчепилися і не слухали його. Ну й хай! Ну й хай! Він збереже для себе одного свою таємницю. Учитель велів йому читати вголос «Таємничий острів», а завтра він читатиме «Безрідного». Щовечора він ходитиме до пана Бордаса. І дивитиметься, скільки йому захочеться, на фотографію Жан-П'єра. Він уже палко любив Жан-П'єра. Під час різдвяних канікул вони неодмінно подружаться. Він прочитає всі-всі книги Жан-П'єра — книги, яких торкалися руки Жан-П'єра. Думка не про пана Бордаса, а про незнайомого хлопця переповнювала його щастям, і він приховував своє щастя від усіх, сидючи безконечно довго за вечерею, поки розгнівані боги, поділені безоднею мовчанки, вперто не вимовляли ні слова, і Гійу чув тільки, як плямає і голосно ковтає батько. Це відчуття щастя не покидало його, коли він напوماцки роздягався в кутку між манекеном і швацькою машинкою, коли тремтів з холоду під засмальцьованою ковдрою, коли повторював слова молитви, коли боровся проти бажання повернутися на живіт. Він заснув, а усмішка ще довго освітлювала це дитяче, це старече личко з мокрою відвислою губою. І якби його мати за прикладом усіх матерів піднялася до нього, постояла біля його ліжечка, благословляючи на ніч свого сина, вона здивувалася б цьому відблиску щастя.

А в цей час Леона кричала на чоловіка, що сидів з журналом на руках.

— Тільки поглянь, що він наробив з книжками Жан-П'єра! Ця нещасна мавпуля всі обгортки замацала пальцями. Навіть сліди соплів видно. І чому це ти раптом вирішив йому дати книжки Жан-П'єра?

— Ну, знаєш, це ж бо не святиня, і ти теж не Божа Мати...

Але роздратована Леона закричала ще голосніше:

— Я не бажаю, щоб ця мавпуля шлялася до нас, чуєш?

Давай йому уроки де хочеш — у школі, в конюшні, але тільки не тут.

Робер згорнув журнал, підійшов до вогнища і сів поряд з дружиною.

— Яка ж бо ти непослідовна, — сказав він. — Ти дорікала мені, що я неввічливо обійшовся з старою баронесою, а тепер сердишся, що я надто люб'язно прийняв її невістку... Признайся краще, що ти просто боїшся бородатої дами! Бідна бородата дама!

Обоє розсміялися.

— А все-таки ти запишався! — сказала Леона, обіймаючи чоловіка. — Я тебе розумію, ще б пак, баронеса з замку!

— Якби я навіть хотів, боюся, що не зміг би.

— Справді, — погодилася Леона. — Адже ти мені сам пояснив, яка різниця між чоловіками: одні завжди можуть, а інші не завжди...

— Ті, які можуть завжди, для цього і живуть, бо це, що не кажи, все-таки найприємніше на світі...

— А ті, які можуть не завжди, — підхопила Леона (подружжя десятки років обговорювало ці давно вирішені, сокровенні питання — так повелося у них ще з часів заручин, і щоразу це обговорення клало кінець їхнім суперечкам), — ті присвячують себе Богу, науці чи літературі...

— Або гомосексуалізму, — завершив Робер.

Леона розреготалась і пройшла до туалетної кімнати, не зачинивши за собою дверей. Роздягаючись на ніч, Робер крикнув:

— А знаєш, мені було б цікаво зайнятися мавпулею!

Леона вийшла з туалетної кімнати і з щасливою усмішкою підійшла до чоловіка. Вона заплела на ніч свої ріденькі кіски і тепер, у рожевій батистовій сорочці, здавалася дуже гарненькою.

— Отже, ти відмовишся?

— Тільки не через бородату даму, — сказав він. — Ти знаєш, що я подумав: треба припинити це все. Взагалі я даремно погодився. Ми не повинні мати ніяких стосунків із замком. Класова боротьба — адже це не просто так, для підручників. Вона вторгається в наше повсякденне життя, вона повинна скеровувати всі наші вчинки.

Робер замовк. Дружина, скорчившись, стригла собі нігті на ногах, вона явно його не слухала. Ну хіба можна говорити з жінками? Матрац гучно скрипнув під його великим тілом. Леона задмухнула свічку і пригорнулася до чолові-

ка. Їх обдало звичним і особливо дорогим їм запахом стеарину — він, цей запах, вістував любов і сон.

— Ні, сьогодні не треба,— сказала Леона.

Вони лежали поруч і перешіптувались.

— Змовкни, я спати хочу.

— Я хотів тебе ось про що запитати: як би нам розумніше спекатися цієї мавпулі?

— А ти напиши бородатій дамі, поясни їй про класову боротьбу. Вона зрозуміє. Подумаєш! Мадемуазель Мельєр! А завтра вранці пошлемо листа з якимсь хлопцем... Ти подивися лишень, яка ніч ясна!

У селі перекликалися півні. В білизняній замку, де фрейлейн забула опустити шторки, місяць освітлював Гію, маленький привид, що сидів, скорчившись, на горщику, а позаду нього здіймався безрукий і безголовий манекен, яким ніхто не користувався.

IV

Лист, який приніс хлопець, підняв маму і бабусю значно раніше звичайної години. Вони спустилися вниз страшні, які бувають страшні вранці немолоді люди, котрі ще не встигли умитися: їхні сірі зуби, вкраплені в рожеву каучукову щелепу, заповнюють всю склянку, що стоїть на тумбочці біля узголів'я ліжка. Крізь жовтуваті пасма у бабусі прозирала блискуча шкіра черепу, а беззубий рот провалився. Обидві говорили водночас. Галеас сидів за столом, на підлозі примостилися двоє гончаків, які страшенно клацали зубами, коли він кидав їм шматочки хліба. Тато пив каву з таким виглядом, ніби це завдавало йому болю. Здавалося, кожен ковток насилу проходить йому в горлянку. Гійом думав, що цей величезний татів борлак перепиняє шлях їжі. Він намагався зосередити думки на батькові. Він не бажав знати, чому, діставши листа, мама і бабуся зразу почали лаятися і про що вони лаються. Але він уже знав, що ніколи більше не зайде до кімнати Жан-П'єра.

— Мене це нітрохи не чіпає! Подумаєш! Якийсь учительок-комуніст!— кричала бабуся.— Він же вам написав, це все маскування, моя любя.

— Причому тут маскування! Він дав мені урок і вчинив цілком слушно, і мені нітрохи не соромно, що мені дали урок. Класова боротьба? Я теж вірю в класову боротьбу. Не бажуючи завдати йому зла, я спонукала його зрадити свої прин...

— Та киньте ви, моя любя, нема чого вигадувати!

— У нього попереду все життя, він має право розраховувати на багато що, а я мало не скомпрометувала його в очах товаришів та його вождів... І чого ради? Кого ради, я вас питаю? Ради маленького виродка, ради дегенерата...

— Я тут, Поль.

Поль радше здогадалася, ніж розібрала цей чоловіків оклик-протест, чоловік сидів, уткнувши носа в кухоль з накришеним у каву хлібом. Коли він хвилювався, затовстий язик не слухався його і говорив він так, ніби рот у нього був повний каші. Він додав голосніше:

— Гійом теж тут.

— Ні, ви тільки послухайте! — закричала фрейлейн і по плечі пірнула в шапчик, в якому прала білизну.

Тим часом стара баронеса звела дух.

— Гійом, якщо не помиляюся, і ваш рідний син!

Голомшива голова баби, уже готової піти в небуття, затряслася від ненависті ще дужче. Поль нахилилася і шепнула їй на вухо:

— Та подивіться ви на них обох. Невже ви не бачите, що він викапаний портрет батька? До галюцинації схожий!

Стара баронеса велично випростала стан, озирнула невістку з голови до ніг і, нічого не відповівши, не сказавши ні слова Гійу, виплила з кухні. Та й що могло виразити це сіре дитинне личко? На подвір'ї згущався туман, а що фрейлейн ніколи не мила єдиного кухонного вікна, кухню освітлювало лише полум'я від коминка, в якому горіли сухі виноградні лози. Собаки повлягалися, уткнувши морди в лапи, біля грубо обструганих ніжок величезного столу, які на мить освітив багряний язик полум'я.

Усі замовкли. Навіть Поль зрозуміла, що перебрала міру; вона образила весь рід Галеасів, цілий сонм предків, що спочили навіки. Галеас підвівся, випростався на своїх цибатих ногах, утер рота тильним боком долоні і спитав Гійу, де його пелерина. Він сам застебнув на цій курчачій шийці застібку і взяв сина за руку. Собаки, думаючи, що їх теж візьмуть на прогулянку, весело застрибали довкола барона, але він копнув їх ногою. Фрейлейн запитала, куди вони йдуть. Але за них відповіла Поль:

— На кладовище. Куди ж іще?

Так, вони пішли на кладовище. Багряно-червоне сонце силкувалося пробитися крізь свинцеву запону, а туман ніби роздумував, чи піднятися хмарою в небо, чи пролитися

дощем. Гійу взяв був батька за руку, але тут же випустив її, така вона була вогка. До самої церкви вони йшли мовчки. Усипальниця баронів Серне виступала над огорожею цвинтаря, який панував над усією долиною Сірона. Галеас зайшов до ризниці, де він ховав мотику. Хлопець присів осторонь на могильну плиту. Він низько насунув свій капюшон на лоба і не ворухився. Пан Бордас не хоче з ним більше займатися. Туман був наповнений звуками: скрип візка, спів півня, одноманітне гудіння мотору були особливо чутні на тлі немовчного акомпанементу млинового кола і реву води біля греблі, де влітку купалися голі хлопці. Зовсім поряд з Гійу заспівала вільшанка. Його улюблені перелітні птахи уже полетіли у вирій. Пан Бордас не бажав більше з ним займатися, і ніхто не бажає. Він твердив упівголоса: «Ну й нехай...» Він повторював це «ну й нехай» ніби назло невидимому ворогові. Як голосно реве вода біля греблі! Правда, до нього навпростець не більше кілометра. З розбитого вітража вилетів горобець. «Там Боженьки нема,— казала бабуся,— забрали у нас Боженьку». Боженька, мабуть, тепер тільки на небі. Якщо хлопець чи дівчинка умирають, вони стають ніби ангелами і лица у них чисті й осяйні. А бабуся каже, що лице Гійу від сліз стає все брудніше. І що довше він плакав, то брудніше ставало його лице, бо руки у нього були в землі і весь він брудний. А коли він вернеться додому, мама йому скаже... бабуся йому скаже... фрейлейн йому скаже...

Пан Бордас не бажає більше з ним займатися.

Ніколи в житті він не переступить порога спальні Жан-П'єра. Жан-П'єр! Жан-П'єр Бордас! Як дивно любити хлопця, якого ти ніколи не бачив, з яким ти ніколи не познайомишся. «Якби він мене побачив, я теж подумав би, що я поганий, що я брудний і дурний». «Ти поганий, брудний і дурний»,— щоранку правила йому мама. Жан-П'єр Бордас ніколи не узнає, що Гійом де Серне був поганий, брудний і дурний хлопець, справжня мавпуля. І ким ще? Що зараз сказала про нього мама? Якесь слово, почувши яке тато здригнувся, ніби його ударили каменем у груди. Гійу старався згадати і нарешті пригадав: ренегат. Не зовсім так, але схоже на слово «ренегат».

Сьогодні ввечері він засне не зразу. Доведеться ждати, коли ще наляже сон, ждати цілих півночі, і ніч не буде схожа на вчорашню, коли він трепетав від щастя. Він заснув тоді в надії, що, прокинувшись, знову побачить пана Бордаса, що ввечері в спальні Жан-П'єра він почне читати йому

вголос «Безрідного»... Ах, подумати лишень, що і сьогодні ввечері в домі і все довкола буде таке саме, як і завжди... Гійу піднявся, обійшов усипальню баронів Серне, переступив через низеньку огорожу і пішов крутою стежкою, що спускалася до Сірони.

Коли Галеас обернувся, він помітив, що хлопця нема. Він підійшов до огорожі: серед виноградників мигтів маленький капюшон. Галеас кинув мотику і поспішив за сином, що віддалявся. Коли ж він майже наздогнав хлопця, він сповільнив ходу. Гійу скинув капюшон, а берет він забув удома. Порівняно з величезними відстовбурченими вухами його наголо острижена голова здавалася зовсім крихітною. Криві ноги, взуті в величезні черевики, нагадували виноградні лози. З надто широкого коміра пелерини стирчала курчава шийка. Галеас жадібно дивився на цього маленького чоловічка, що дріботів перед ним, на цю поранену землерийку, що вирвалася з капкана і стікала кров'ю. Це його син, його подоба, перед ним усе довге життя, а він уже достатньо настраждався і зараз страждає. Але тортури листе починалися. Одні кати в людини у дитинстві, інші — в юності. І ще нові отруять його зрілі роки. Чи зуміє він зачерствіти, зашкарубнути? Чи зможе захистити себе, захистити кожну мить свого життя від жінки, від вічної присутності цієї жінки, від жінки з жовчним і злим обличчям Горгони? Він задихався від ненависті, але ще дужче задихався від сорому, бо він сам був катом цієї жінки. Він володів нею тільки раз, усього один раз; вона була ніби зачинена у конурі собака, зачинена не на день і не на два, а на всю свою молодість. І довго їй ще вити, закликаючи відсутнього самця. А він, Галеас, чим він тільки не обманював свого голоду: мріями, навіть жестами. І так щовечора, так, щовечора! І щоранку теж... І така сама доля цього недоноска, що народився від їхніх єдиних обіймів, який дріботить зараз, квапиться — куди? Чи знає він сам куди? Хоча хлопець ні разу не озирнувся, він, мабуть, відчув батькову присутність. Галеас раптом зрозумів це: «Він знає, що я йду за ним. Він не старається навіть сховатися від мене і заплутати сліди, він веде мене туди, куди хоче, щоб я йшов за ним». Галеас не наважився уявити собі той кінець, який поспішали прийняти обидва останніх Серне. Тріпотливе листя вістувало близькість річки. Ні, не лісовий цар скавав, наздоганяючи сина в скаженій і останній його скачці, а син сам тягнув розвінчаного і згнєбленого батька до мертводдя шлюзу, де влітку купалися голі

хлопці. Ось зараз вони досягнуть вогких берегів царства, де мати, де дружина не зможе їх більше терзати. Зараз вони визволяться від Горгони, зараз вони заснуть.

Вони зійшли під покров сосен, що особливо вільно порозросталися через близькість річки. Не діткнута ще морозом папороть була одного зросту з Гію, і Галеас насилу розгледів у її іржавих брижах синову стрижену голівку. Потім хлопець знову зник за поворотом піщаної стежки. Їм міг трапитися смолокур, погонич мулів з млина, мисливець за бекасами. Але всі статисти покинули цей куточок світу, щоб могло нарешті розігратися дійство, яке їм судилося звершити, — один тягнув другого або штовхав його, навіть того не бажаючи? Ніхто ніколи не узнає! І не було інших свідків, окрім велетнів сосен, що тіснилися біля греблі. Вони згоріли потім через рік, у серпні. Сосен ніхто так і не постарався зрубати, і ще довго вони, звуглілі, простягали обгорілі руки до мертвоводдя. І довго ще скидали до небес свої почорнілі голови.

В окрузі вирішили, що Галеас кинувся у воду, щоб урятувати сина, що хлопець учепився йому за шию і потягнув за собою батька. Неясні поголоски, які поширювалися, вмовкли перед зворушливою картиною: син, учепившись рученятами за батька, похитуючи головою, казав: «А як на мене, не так усе це було», він усе одно не міг собі уявити, що ж сталося в дійсності. Та ні, звичайно, ні! Як запідозрити батька, який обожнював свого сина і щодня водив його з собою на цвинтар? «Пан Галеас був простуватий, але щодо здорового глузду — не скажіть, і добрішого за нього нікого не було».

Ніхто не оспорував права фрейлейн на пелерину Гію, яку вона зняла з мокрого маленького тільця. Стара баронеса втішилася тим, що діти Арбі віднині йменуватимуться де Серне; окрім того, з її життя навіки йшла невістка Поль. Вона поїхала до своїх Мельєрів. «Знову сіла нам на шию», — як вони висловлювалися. Але у неї виявилася злаякісна пухлина. На гладенькій блискучій стіні, в задушливій лікарняній атмосфері (і доглядачка входить з судном, хочете ви чи не хочете, навіть якщо ви не в силі розплющити очей, і морфій, який погано діє на її печінку, і відвідини тіткм, невтішної перед лицем величезних і марних видатків, оскільки рецидив неминучий), на цій гладенькій і блискучій стіні іноді, як на екрані, виникала величезна кучерява голова Галеаса, а мавпуля пікнімала над розірваною книжкою, над заллятим чорнилом зошитом свій брудний і стурбований писочок. Невже це їй лише здалося? Дитина йшла берегом, підходила впритул до води: він тремтів, він боявся — ні, не смерті, а холоду. Його батько покрадьки пробирався за ним або, можливо, взяв дитину на раку і сказав:

«Пригорнись до мене міцніше і не обертайся...» Поль не знала цього і не дізнається ніколи. Вона раділа, що смерть її близька. Вона твердила доглядачці, що від морфію їй робиться зле, що при її печінці взагалі не можна робити ніяких уколів, вона бажала випити чашу страждань до останньої краплі не тому, що вірила, ніби існує цей якийсь невидимий світ, де нас чекають замучені нами жертви, де можна впасти навколішки перед тим, хто був довірений нам і загинув з нашої вини. Вона не уявляла собі, що може стати перед судилищем... Вона відповідала лише перед своїм власним сумлінням. Вона прощала собі свою огиду до сина — живого портрета ненависного батька. Вона виригала з себе Серне, бо ніхто не владний над млостю. Але від неї залежало, чи ділити ложе з цим чудовиськом, з цим виродком. Ці обійми, на які вона відповіла, були в її очах воістину смертним гріхом.

Біль часами ставав нестерпним, і, піддавшись спокусі, Поль згоджувалася на укол. Тоді, у хвилини полегкості, вона мріяла про інші життєві шляхи, якими могла б піти. Ось вона — дружина Робера Бордаса, довкола граються здорові хлопці, і спідня губа у них не відвисла, і з неї не стікає слина. Щовечора мужчина бере її в свої обійми. Вона засинає, пригорнувшись до нього. Вона мріяла про волохаті чоловічі груди, про запах мужчини. Вона не знала, ніч зараз чи день. Біль уже стукав у двері, проникав у неї, вмощувався по-хазяйському і починав повільно її гризти.

«Мати, яка соромиться свого сина і внука, та де ж це бачено?» — думала фрейлейн. Фрейлейн не могла простити своїй хазяйці, що вона так недовго оплакувала Галеаса і Гійу, а можливо, навіть радіє їхній смерті. «Нічого, баронеса поплатяться за це. Арбі не дадуть їм спокійно померти в Серне. Тільки не хочеться повторювати, що мені наказав шофер, тоді, в день похорону! «Садівник, помічник садівника, двоє слуг! Та чи в їхні роки вести такий дім! Мабуть, божеволіють». Я-то знаю, що Арбі вже прицінювалися до місця в богадільні Верделе. Баронеса, зарившись у подушки, заперечливо хитала своєю лисою хижою голівкою. Не поїде вона ні в яку богадільню. Але якщо Арбі захочуть, баронеса поїдуть, і я з ними. Адже баронеса ні за що не наважиться сказати Арбі «ні». Арбі їх зовсім залякали, і мене також».

Сьогодні четвер, уроків не буде. Але сьогодні учитель працює в мерії. Він швидко проводить губкою по спухлому від сну лицю. Чи варто голитися, та й навіщо? Черевиків теж не треба: цієї пори року тепло і в домашніх капцях, а якщо взути ще сабо, то нема чого боятися промочити ноги. Леона пішла до різника. Він слухає, як стукають по черепиці краплі: дощова вода заповнила обидві колії і калюжею розлилася посеред шляху. Коли Леона вернеться, вона

спершу запитає: «Про що ти думаєш?» І він відповість: «Ні про що».

Вони ні разу не говорили про Гійу від того самого дня, коли біля млинового кола знайшли два тіла. Того дня він лише сказав: «Хлопець покінчив самогубством, або його батько...» Але Леона знизала плечима: «Та що ти». І з тих пір вони ні разу не вимовили його імені. Одначе Леона чудово знає, що маленький скелетик у пелерині і низько начоленому капюшоні день і ніч никає в школі, пробирається він і на шкільне подвір'я, але ніколи не грається з дітьми... Леона пішла до різника. Робер Бордас входить до кімнати Жан-П'єра, знімає з полиці «Таємничий острів», книжка сама розгортається все на тій самій сторінці: «І справді, бідолаха мало був не кинувся у струмок, що відокремлював його від лісу; ноги його на мить напружилися, як пружини... Але зараз же ступив крок назад і опустився на землю. Сльози покотилися з його очей. «О, ти плачеш,— вигукнув Сайрес Сміт,—значить, ти знову став людиною!» Пан Бордас сідав на ліжко Жан-П'єра, тримаючи на колінах розгорнуту грубу книжку у червоній оправі. Гійу... Свідомість повільно зріла в цьому хирлявому тільці. Ах, як чудово було б допомогти їй вирватися назовні! Можливо, для цього труду і явився на землю Робер Бордас. В Еколь Нормаль один з викладачів пояснив студентам походження слова «учитель», «наставник», «вихователь». Учитель — той, хто навчає, хто вчить, той, хто пробуджує людське в людині,— яке ж це прекрасне слово! Можливо, во, на його шляху зустрінуться ще такі, як Гійу. І ради дитини, смерті якої він не запобіг, він ні в чому не відмовить тим, хто прийде до нього. Але ні один з них не буде цим маленьким хлопчиком, померлим тому, що пан Бордас пригрів його якось увечері, а на ранок вигнав, ніби бродячого пса, якого впускають у дім лише на хвилину... Він повернув його п'ятому, і п'ятому навіть поглинула дитину. Але чи п'ятому це? Його погляд ковзає поверх книжок, поверх стін, поверх черепичного даху, Чумацького Шляху, сузір'їв зимового неба і шукає, шукає царство духа, звідти, можливо, хлопець, що віднайшов вічне життя, дивиться на нього, Бордаса, бачить, як по його щоці, порослій чорним заростом, повзе сльоза, яку він забув витерти.

Навесні трави заповнили весь цвинтар. Занехаяні могили знову поросли чортополохом, і мох так густо вбрав могильні плити, що годі розібрати надгробні епітафії. Відтоді як пан Галеас узяв свого хлопця за руку і вирішив розділити з ним вічний сон, нема кому більше в Серне поклопотатися про мерців.

АГНЕЦЬ

РОМАН

Читачі, що знають «Фарисейку», знову зустрінуть тут Жана де Мірбеля, Мішель і Бріжітту Піян. А проте це не продовження і не епілог. Між трагедією «Агнець» і романом, написаним п'ятнадцять років тому, нема ніякого зв'язку. Але все, що здається дивацьким, а може, навіть потворним тридцятилітньому чоловікові, названому в «Агнці» Жаном де Мірбелем, буде зрозуміліше для того, хто згадає його молодість такою, якою я змалював її в «Фарисейці». Як і в багатьох моїх романах, у «Агнці» драма, що розігрується протягом кількох днів, але корінням сягає далеко й глибоко: швидко тільки розв'язка, сама ж драма визрівала протягом довгого часу.

Ф. М.

*Безмежною ніжністю сповнена любов,
дарована мені нещастям...*

Сімона Вель¹

Вона прокинулася від холоду чи, точніше, тому, що бракувало звичного тепла... тепла великого тіла, яке відчувала завжди під боком. Вона простягла руку, щоб торкнутися його, але нічого не намацала, окрім крижаного простирадла.

— Жане, де ти?

Вона чула його віддих. Тоді вона засвітила лампу й побачила його: він стояв навколішки, а голову прихилив до крісла. Вона підійшла до нього: він спав, він так і заснув, стоячи навколішки; його худа шия викликала жаль — вона припала до неї губами. Він застогнав, як стогнуть уві сні і звів до неї змарніле обличчя. Розхристана піжама відкривала густе рудувате волосся на грудях.

— Ти зовсім замерз. Лягай у постіль, швидко!

Він ліг слухняно, як дитина. Вона сказала:

— Притулися до мене, — і, торкнувшись долонями його ніг, заходилася їх розтирати.

Вона тихо спитала:

— Ти хотів помолитися?

Він не відповів; вона теж замовкла, сподіваючись, що він засне, але з запаху його обличчя зрозуміла, що він плаче. Тоді вона шепнула йому на вухо:

— Ні, не ти його вбив.

Він простогнав:

— Або його вбив я, або він сам... але святі не вкорочують собі віку, то виходить, це я...

Вона не здобулася на відповідь і тільки повторила:

— Спи.

А він у глухій тиші ночі слухав, як шумить кров у вухах — цей невпинний, потік, що вже тридцять років клеко-тів у його тілі.

Нараз він голосно промовив:

¹ Вель Сімона (1909—1943) — французька письменниця і філософ.

Перекладено за виданням: François Mauriac. L'Agneau. Editions Flammarion, 1954.

— Я думаю про те, що ти подумала, Мішель, чого ти не могла не подумати.

Вона пробувала боронитися:

— Та ні! Ні!

Але він наполягав на своєму:

— Хлопець, багато молодший за мене, аж на дванадцять років... зовсім незнайомий — я навіть імені його не знав... І от зустрічаю його в паризькому поїзді потому, як я розлучився з тобою назавжди і через два дні повертаюся сюди до Ларжюзона, разом із ним... Атож, ти так і подумала, ти не могла нічого іншого подумати! Та Бог свідок, що це було не те...

Ніби заспокоюючи хворого чи дитину, вона повторила:

— Авжеж, це було не те! — і раптом, уже іншим голо-
сом, запитала:— Скажи, що сталося з тобою? І з ним?

Він, здавалося, вагався, добирав слів.

— Ти думаєш, я буду щось вигадувати, щоб тебе не вразити, не збудити в тобі огиди, а мені просто хочеться з'ясувати те, чого я й сам не збагну. Я був іншим.

Вона й далі допитувалася:

— Ну, а він? Він же їхав до семінарії, для нього було наготовлене там місце, його чекали. І раптом він усього зрікається, щоб кинутися за першим-ліпшим зустрічним...

Він запитав:

— Як же ти це поясниш? Що ти гадаєш?

— Він хотів тебе врятувати? Так, зрештою...

— Не знаю,— сказав він.

Вона стисла його в обіймах і, обцілюючи йому обличчя, простогнала:

— Але від чого тебе врятувати, Жане? Від чого?

РОЗДІЛ ПЕРШИЙ

Ксав'є міг не купувати квитка загодя: в купе було зайняте одне місце, саме напроти нього. Там лежали брунатний фетровий капелюх, рукавички і бувалий у бувальцях плащ. Валізка в сітці теж була аж ніяк не нова. Ксав'є сподівався, що попутником його буде простоволосий молодик, який стояв на пероні спиною до вагона і розмовляв з молодою жінкою. Адже цілком імовірно, що вона тільки проводжала його. Справді, вона дивилася на нього так, що Ксав'є вже не сумнівався: вона залишається. Вона кохає його і користується останніми хвилинами, щоб закарбувати

в пам'яті кожному рису його обличчя, що за мить вона вже не побачить.

«А от я,— подумав Ксав'є,— зможу доскочу надивитися на нього. Всі сім годин, поки ми їхатимемо до Парижа, це обличчя буде переді мною».

Йому стало соромно за свою цікавість, а втім, зовсім невинну. Але ж невинної цікавості не буває. Він зосередився й заходився старанно розрізувати сторінки «Духовного життя» — часопису, який він читав з обов'язку, не бачучи в цьому читанні ніякого глузду, хіба що йому здавалося корисною всяка справа, зроблена без утіхи, тільки завдяки зусиллю волі.

Але погляд його несамохіть повернувся до пари, чие мовчання було промовистіше за всі слова. Їхня сварка була для Ксав'є очевидна. Хоча двоє літніх добродіїв і дама, котрі стояли в коридорі вагона і теж дивились, як парочка прощається, цього не помітили. А Ксав'є знав, що вона насилу стримує сльози лише до тієї хвилини, коли, провівши поїзд, сяде в свій автомобіль. (Він пригадав, що зовсім недавно бачив їх у закритому лімузині на привокзальній площі. Вона сиділа за кермом.) Від її огряденької, трошки осадкуватої постаті так і пашіло здоров'ям і силою; вона вперто водила похмурим поглядом по вагонах, ніби забороняючи собі востаннє подивитись на лице молодика — приятеля? коханця? нареченого? чоловіка? — яке незабаром зникне, перетвориться в невловимий образ. Тепер Ксав'є дозволив собі зосередити жадібну увагу на ній, адже він уже ніколи її не побачить, він назавжди розлучиться з нею, так, ніби він раптом умирав, упевнений, що все, що може виникнути між ними, урветься тієї ж миті, коли поїзд рушить,— це безперечно. Її полотняний костюм у дрібну чорно-білу клітинку був залегкий для цього останнього, але ще не дуже прохолодного вересневого дня; чи не змерзне вона ввечері, повертаючись у село, де вона — Ксав'є був цього певен — жила. А втім, нічого в її убранні не виказувало в ній сільської жителя, нічого, крім грубуватих череви́ків. Але так не засмагнеш — він подивився на її трошки повнувату шию — за кілька днів перебування на морському пляжі. Та Ксав'є не потребував ніяких прикмет, йому й так було ясно: вона живе в селі й сама веде господарство — так він вирішив і край.

Грюкали, зачиняючись, двері вагонів, останні пасажирки заходили до своїх купе, тільки ця пара стояла ще на пероні. Нараз молода жінка втратила самовладання. Він

одвернувся, його широкі плечі трошки піднялися. Вона поспіхом ковзнула губами по його щоці, він не поцілував її у відповідь і піднявся в тамбур. Хоч поїзд ще не рушив, а жінка все ще стояла на пероні, закинувши голову, молодик навіть не удостоїв її поглядом, якого випрохували її очі.

Ксав'є здавалося, що він чує крик, який вирвався з цих німих уст, тепер він бачив їх зовсім близько, бо вона підступила до самого вагона. На матовій шкірі шиї, що здіймалася від швидкого дихання, блищав золотий ланцюжок. Ксав'є ладен був благати свого попутника: «Озвіться ж до неї! Скажіть же їй що-небудь!» Але той уткнувся в газету: це був орган крайніх правих. Ксав'є був певен, що він лише вдає, ніби читає. Хоч би який він був черствий, хіба можна читати в цю хвилину? Над усяке сподівання їй ще даровано якусь часинку: поїзд, який мав уже відійти, чомусь затримувався, щоб усе порятувати в останню мить, вистачило б усмішки, помаху руки, поруху вуст.

«А що, як спустити шибу?» — подумав Ксав'є. Це було все, що він міг зробити. Він підвівся і потягнув за паси раму, намагаючись не дивитися на зболене обличчя молодої жінки. Вона, мабуть, помітила, що за нею спостерігають, рвучко обернулася і швидко рушила до підземного переходу. Тоді підвівся і сусід Ксав'є і, вихилившись у вікно, провів її поглядом; вона не обернулася. Поїзд тихо рушив. Незнайомець вийшов у коридор і закурился.

Ксав'є почував себе як дитина, збуджена зі сну — так, ніби йому примарився лихий сон, і він збезнадіївся тому, що втратив стан благодаті, а потім із подивом і радістю впевнився, що в нього нема гріха на душі. Далєбі, він таки з'їхав з глузду! Недарма всі вважають його за навіженого. Що йому до цієї жінки, котрої він ніколи в житті більше не побачить? І раптом йому стало ясно, що вони неодмінно зустрінуться. Він це знав так само певно, як те, що в коридорі, огорнутий клубами диму, стоїть його сусід по купе, спершись ліктями на спущену раму й злегка піднявши свої широкі плечі. Ксав'є прогнав цю безглузду думку, розгорнув «Духовне життя» і заходився читати, стиха вимовляючи кожне слово: «Трактат про ангелів» — це богословський трактат святого Фоми, оснований на об'явленні. Але віртуально в ньому міститься і метафізичний трактат, що стосується онтологічної структури безтілесної субстанції й природного життя духу, взятого в чистому стані. Пізнання, яке ми можемо здобути, про сотворених чистих духів, відбувається на першому ступені, з ананоетичної інтелекції

чи з аналогії. Трансоб'єктивний суб'єкт панує над пізнанням, яке ми маємо про нього, і стає для нас об'єктом в об'єктивізації інших суб'єктів, що піддаються нашому сприйняттю і розглядаються трансцендентально; одначе вищий аналог...»

Часопис вислизнув йому з рук, він одкинув голову і заплющив очі. Він не вірив у випадок. Та й хіба можна вважати випадковим, що, ледве почавши подорож, яка мала визначити все його подальше життя, він уліг своїй постійній спокусі, тій спокусі, що її Ксав'є називав «спокусою чужими», — тій необорній цікавості, яку в нього викликали всі люди довкола. Не випадкове і те, що він завжди якось уплутувався в їхні історії, пришивався до них. Він помічав і розумів кожну зустрінуту ним людину. Незнайомці завжди зачаровували його. Адже тільки він один із усіх пасажирів звернув увагу на ту пару. Адже ніхто з проводжаючих не помітив нічого незвичайного ні в цьому молодикові, ні в жінці, що проводжала його, мовчки застиг лих на пероні. З раннього дитинства батько і мати не раз твердили йому: «Чого ти пхаєш носа в чужі справи? Хай люди самі собі дають раду...» Але він усе одно не міг змусити себе бути байдужим.

Його сповідник казав йому, що він глибоко помиляється, беручи цю свою пристрасть за співчуття до людей, що насправді вона не що інше, як таємна і суєтна цікавість; настане день, якщо Богу буде вгодно, коли він, щасливо відбувши науку в семінарії, вернеться у світ зі зміцненою душею, озброєний проти всіх спокус, і тоді його дар набере свого справжнього сенсу і допоможе людям сподобитися благодаті Господньої. Але який він був од цього далекий! Та й чи ж він сподівався, що колись досягне тієї душевної врівноваженості — адже його серце розривалося од ніжності до цих двох незнайомих людей, особливо до неї. Він уявив собі, як вона мчить у своїй машині сама-одна по шосе або в бік ланд чи долиною річки до якогось маєтку... Там вона наткнеться на чоботи, скинуті ним усього лиш кілька годин тому, на ліжку валятиметься мисливська куртка, а в попільничці на столі вона побачить його недопалок.

Напруживши всю свою волю, Ксав'є прогнав від себе це видиво. Ні, йому, мабуть, судилося провалюватися в ці безодні, його магнітом притягують люди, але тільки ті, з якими він не пов'язаний кровними узами і про яких нічого не знає, окрім того, що сам угадує, «чує», як він мовить. За-

те вдома, в родинному колі він мусив боротися з собою, щоб притлумлювати напади гніву й погорди. Ні батько, ні матір, ні брат не викликали в нього тієї любові, яка переповнювала його, варто йому було побачити першу-ліпшу незнайому особу. Він схилився над розгорнутим часописом, що лежав у нього на колінах: «Одначе вищий аналог, досягнутий таким чином, не виходить поза межі його аналогічного концепту, що обіймає його, бо трансцендентальної повноти концепту духу достатньо, щоб охопити сотворений чистий дух...»

Слова ці були позбавлені для нього всякого глузду. Як йому поведеться в семінарії? Чи зуміє він там учитися? Коли він читав у якійсь книжці про Бога, він не пізнавав у ньому того, до кого звертався в молитвах. Ксав'є припав чолом до шибки. Поїзд стишив хід через ремонтні роботи і посувався тепер із швидкістю пішоходця. Дорожні робітники скористалися з вимушеної перерви для короткого перепочинку. Ксав'є звернув увагу на хлопця, що сміявся, дивлячись на пасажирів, і на старого чоловіка, що сперся руками на держак кайла, — він був од них далі, ніж од планет іншої галактики. Життя щохвилини ставить нас перед подібним вибором: місце в м'якому вагоні, при тому що є загальний, назавжди відокремлює нас од бідняків, створює нездоланну прірву. Ксав'є болісно переживав це. Бути священиком — думав він — це й означає мати право підійти до будь-якої істоти, не відчуваючи ніяких перепон. Чому ж він їхав у м'якому? Він шукав для себе виправдання. Йому, здається, сказано, що в цьому поїзді немає загального вагона або що всі квитки продано... Брехня! Просто він дозволив собі це, востаннє дозволив собі таку розкіш — розкіш бути відгородженим, захищеним од людей, котрих, як він вважав, любить і яким мріє віддати себе до останку.

Його пригнітила свідомість власної нікчемності. Поїзд тим часом знов набирив швидкості. Щільний туман за вікном розповзається клаптями. У проміжки виринали вже руді виноградники і люди з кошиками за плечима. Він розгледів алею якогось саду. Літні чоловік і жінка в чорному чимчикували під безлистими каштанами. Може, вони носили жалобу по своєму синові-одинакові? 27 вересня 1921 року... Сьогодні Ксав'є минуло двадцять два роки. Війна скінчилася, коли прийшла його черга бути принесеним у жертву. Але потім він захворів плевритом, і його взагалі звільнили од військової служби. Ні, він не бажає, щоб доля

його милувала. Просто йому тимчасово дали спокій, бо від нього чекають іншої жертви, він це знав, завжди знав... Ксав'є заплющив очі. О, ця присутність Бога! О, певність! Ніби стискала чиясь рука — він відчував її палючий дотик — іноді так міцно, аж йому дух забивало. Напевне, вона поведе його по шляху, який він собі і уявити не міг. Бог не має лиця, він був утілений для нього в лицах тих, кого Ксав'є обожнював, як йому здавалося, від дня свого народження, в цих «мільйонах Христів із темними і ніжними очима...» Де він прочитав ці рядки? О, його завжди палили слова — «Що ви вчинили одному з цих моїх братів найменших, те ви вчинили мені...»

Отже, кожен із них був Христом, зливався з Христом... Усім цим людям відкрита благодать — але це знає тільки він, двадцятидволітній Ксав'є, який переступить завтра о пів на сьому вечора поріг семінарії на вулиці Вожірар, «щоб вивчати те, до чого він відчуває покликання». Власне, вся ця наука, як він уважав, дасть йому змогу жити по своїй уподобі, корячись своїй натурі. І він раптом цілком віддався разом почуттю щастя, яке переповнювало його, проти якого раз у раз остерігав його сповідник. «Ви через вразливість своєї природи, — твердив він, — знаходите втіху у самому собі, і природа її дуже непевна. Прихиліться ж до віри, до чесноти віри, вона не тільки не вимагає ніякої відповіді в часі, але навіть, власне, виключає її. Плоть іде на будь-які хитрощі, навіть стан благодаті повертає собі нажиток. Адже навіть святі стали святими не завдяки своєму екстазу, а всупереч йому».

Ксав'є сьгнув по часопис, але не знайшов його.

— Вибачте... Я підняв його з підлоги.

Його попутник подав йому часопис.

— Читайте, прошу, — промовив Ксав'є.

— Ні, я просто погортав його... Така лектура не для мене, — додав той зі сміхом.

Він мав дуже білі рідкі зуби; на чолі проступали майже непомітні зморшки, отже він старший, ніж здавався спочатку. Йому даси радше тридцять, ніж двадцять. Гарне обличчя з слідами буйної молодості. Яка ж тому причина? Гуляще життя? А може, війна? Він воював — про це свідчила орденська стрічка в петельці. Брунатний піджак спортивного крою, недбало вив'язана краватка, черевики на грубій підшві справляли те саме враження, що й обличчя: все було дуже гарне, але вже зужите часом, ніби опале-

не. Пучки великого і вказівного пальців пожовкли від нікотину.

— Вас це справді цікавить? — запитав він Ксав'є і звичним, мабуть, з дитинства порухом тріпнув головою, відкидаючи з лоба біляве пасмо.

Ксав'є так енергійно відповів: «Ні!», що його співрозмовник розсміявся.

— То навіщо ж ви читаєте?

— Треба,— сказав Ксав'є.— Бачите, я мушу...

Він затнувся, не знаючи, яку причину назвати, але ще більше боячись сісти на свого улюбленого коника. Хіба можна було чекати, що завдяки часопису він одразу візьме бика за роги?.. І водночас він боровся з бажанням викликати до себе цікавість цього довготелесого хлопця, який тепер не спускав з нього синіх очей. Але в цьому пильному погляді не було зухвальства, сама лише холодна, спокійна допитливість.

— Всі вони маніяки, психопати,— заявив нарешті незнайомець.

І, перехопивши запитливий погляд Ксав'є, пояснив:

— Атож, уся ця кумпанія, ті, що пишуть такі твори... Вам не здається?

Ксав'є похитав головою.

— Якби я так думав...

В нього мало не вихопилося: «Я б не вступав туди, куди вступаю завтра ввечері...» Ксав'є не признався в цьому зі страху, що його попутник одразу втратить усякий інтерес до нього. Він урвав себе на півслові не тому, що не бажав щирувати — він боявся порвати цей виниклий між ними зв'язок — тоненьку павутинку, що перекинулася від дерева до дерева. Щоразу Ксав'є спізнавав почуття Робінзона, який зненацька побачив на своєму острові людину,— тільки вона з'явилася там не внаслідок корабельної аварії, а промислом Господнім, якому відкриті тайнощі всіх сердець. Він не зважувався вимовити якесь необачне слово і зразу покласти край цій історії, перш ніж вона встигне початися. А попутник наполягав:

— Ви ж не заперечуєте, що це вас не цікавить.

— Мені порадили прочитати цей часопис...

— Хто — якщо не секрет?

Та частина особистості, що була підвладна духовному керівникові, нашіптувала Ксав'є. Воно ж саме собою напрошується: скажи одне слово, і цей чоловік відчепиться від тебе. Ти завжди прикриваєшся найшляхетнішими мотива-

ми. А насправді, стоячи вже на порозі семінарії, ти піддаєшся спокусі цікавості, викликаній першим стрічним, тоді як саме цією пристрастю і треба тобі пожертвувати. Решта не береться до уваги.

Але Ксав'є заперечив:

— Можливо... проте тут ідеться не тільки про мене.

Та молода жінка, де вона в цю хвилину? Він уявив собі вітальню в сільському домі, розчахнуті двері веранди на луки, луки, схожі на ті, що пропливають зараз у вагонному віконці, засновані рваною запоною туману і облямовані низкою тремтливих тополь. Адже через неї, саме через неї — Ксав'є був цього певен — він силкувався підтримати розмову, щоб розпитати про неї. Тим часом його сусіда провадив далі:

— Ви вже даруйте за мою нескромність. У мене якась манія задавати питання.

Він знову заглибився в газету — так ніби відчалив од берега і поплив назавжди. Хапаючись так, наче кидався у воду, щоб рятувати потопуючого, Ксав'є швидко сказав:

— Тут надрукована стаття мого керівника. Він попросив її почитати.

— Вашого керівника? Ви десь служите?

— Та ні! Мого духовного керівника.

Ксав'є не сумнівався, що незнайомець розрегочеться йому в обличчя, або знайде якийсь привід одразу припинити розмову. Але той, навпаки, став куди уважніший і подивився на Ксав'є з цікавістю, може, навіть з неприязню, з жалем... але, в кожному разі, з більшим інтересом. Так, безперечно, Ксав'є зацікавив його. Почуття, які збудив у ньому Ксав'є своїм признанням, тінню перебігли по цьому гарному лютому обличчю. Ксав'є був щасливий. І водночас питав себе, чи не зраджує він свого покликання: «Кожна людина, якщо вас поверне до неї щось, окрім її душі, хай навіть у цьому потягові нема нічого гріховного, відвертає вас од Бога. Вам не вільно розпоряджатися власним серцем, якщо ви намірилися віддати його цілком Всевишньому, і через це повинні притлумлювати в собі цей відголос, що викликає у вас будь-яка зустріч». Ксав'є переписав цей абзац зі сповідникового листа. Треба обірвати цю виниклу нитку, сказати те, що відкине від нього співрозмовника, і Ксав'є знову залишиться самотою на своєму березі, в пустелі.

— Завтра ввечері я вступаю до семінарії кармелітів.

— Що? Ви станете кармелітом?

Попутник, здавалося, розгубився.

— Та ні, це семінарія при Католицькому інституті на вулиці Вожіар.— І Ксав'є квапливо пояснив:— А втім, я ще не ухвалив остаточного рішення, просто хочу вивчити те, до чого почувачу покликання. Я ще не взяв на себе ніяких зобов'язань.

Незнайомець нараз підхопився, потім знову сів, підгорнувши ногу під себе, і нахилився вперед, неначе хотів розглянути Ксав'є краще. Щоки його порожевіли, і він просто помолодів на очах.

— Не може бути! — гукнув він.— Ви цього не зробіте.— І одразу додав владним голосом:— Ще не пізно: ви жертва, що потрапила до лап цих душогубів... Еге-ге, я їх знаю! Я поможу вам вирватися, я видеру вас із їхніх пазурів, от побачите!

І Ксав'є пригадав, як зустріли його рішення батько й мати: знизували плечима, всіляко підкреслювали, що не беруть його серйозно, запевняли, що він не витримає в семінарії і трьох місяців. «Тільки гляди, нікому не бовкай про свої наміри... Бо як не втечеш звідти, тебе засміють. Чи ж ти хоч раз проявив наполегливість у якомусь своїм захопленні? Брався вивчати право, потім перекинувся на філологію. А тепер оце». «Хочеш стати священиком? — додав батько.— Будь ласка. Що не кажіть, а це — становище, навіть просто дістати велику парафію — зовсім незле. Зрештою в нас зробити кар'єру найпростіше саме на цій ниві!. Але ти, о, я тебе знаю як облупленого, ти нездатний подолати перешкоди, атож, ти ніколи нічого не доможешся!» А Жак, брат Ксав'є, репетував: «Ти йолоп! Ти нуль без палички. Так і проживеш усе життя!..» Всі були проти, і батько, і мати, і брат, хоча всі вони вважали себе «вірними» і «причащалися» в свята, і ось цей випадковий попутник теж, звісно, його осуджував, більше того, відчував жах перед тією дорогою, на яку він, Ксав'є, мав ступити. Принаймні співрозмовник Ксав'є, хоч і оцінив усю серйозність цього кроку, розумів, що цим вирішується його доля.

Раптом Ксав'є почув, що його питають.

— Як вас звати?

Так діти, прийшовши до школи після канікул, питають новачка: «Як тебе звати?» Так, Ксав'є, мабуть, нітрохи не здивувався б, якби цей довготелесий хлопець звернувся до нього на «ти». Він вимовив своє ім'я так несміливо, як вимовляв його, коли був хлоп'ям.

— Ксав'є Дартіжелонг.

— Син адвоката? Я знаю вашого брата Жака.

Ксав'є одразу ж відчув, що його разом із численною ріднею, своїяками поставлено саме на той щабель ієрархічної драбини, який вони посідали в цьому місті.

— А я — Жан де Мірбель, — заявив несподівано його супутник.

Він не сказав: «Мене звати Жан де Мірбель». Він знав, що при самій згадці свого імені він підніметься на висоту, недосяжну для цього дрібного буржуа.

— Я про вас багато чув.

Ксав'є шанобливо розглядав того, хто прославився в місті своїм гультяйством, хоч і відзначився на війні. «Таких ось і куля не бере, — сказали батько й мати Ксав'є. — А от стільки путніх хлопців не вернулося». Подейкували, ніби Жан де Мірбель розлучається з жінкою.

— Ваша дружина — здається, уроджена Піян? — сказав Ксав'є тоном утаємниченого. — Моя мати заподругувала з мадам Піян.

— Знаю, з цим старим луб'ям!

Ксав'є з подивом відзначив, що нітрохи не шокований і не ображений цими словами. Він вдихнув курне повітря вагона і заходився розглядати блакитне оббиття крісел, немов побачив його вперше, розібрав монограму залізничної компанії під гіпюровими серветками, над якими красувалися видові знімки, — одна фотографія зображала міст у Каорі.

Мірбель запитав:

— Як ви могли наважитися? Що у вас виникло таке бажання, я розумію. У вашому віці людину спокушають усякі дурниці. Але зробити цей крок... Знаю, що нічого остаточно ще не вирішено... Однак саме перебування в семінарії це вже відповідальний учинок, таке даремно не минеться, це залишить слід...

Ксав'є забарився з відповіддю. Нарешті запитав:

— Чи ви пригадуєте цю фразу в Рембо... Ви ж, мабуть, любите Рембо, правда?

— Ну, знаєте, для мене література... Моя мати пише романи, повчальні романи графині де Мірбель дуже популярні, вони розходяться великими тиражами. Романи саме для вас, — додав він з добродушною усмішкою.

— Я чув про них, — сказав Ксав'є.

— От і добре! На цьому й зупиніться. Не надумайтесь лише їх читати. То що ви сказали про Рембо?

— Пригадуєте, як він пише про одного свого давнього

приятеля, котрого побачив уві сні. Сільський дім, вітальня, освітлена свічками, старосвітські меблі і там раптом «друг священик, у сутану вбраний... на те, щоб бути вільнішим...» Щоб бути вільнішим, розумієте?

— Ні,— заперечив Мірбель,— не розумію. Щоб бути вільнішим — добровільно поховати себе?

— Вільнішим, щоб любити.— Ксав'є ледь зашарівся і додав:— Не належати нікому, щоб належати всім. Мати змогу віддатися до решти будь-якій людині, нікого при цьому не зраджуючи. В шлюбі...

Ксав'є затнувся, раптом пригадавши, що говорить усе це молодому мужеві, котрий щойно розлучився з дружиною на пероні, навіть не поцілувавши її.

— Але, хвалити Бога,— заперечив Мірбель,— подружні пута ще можна порвати. Правда, воно легко мовиться, та не легко робиться, уже хто-хто, а я знаю. Але зрештою можливо. От я, я...

Він не доказав. Запала мовчанка, і Ксав'є тихо сказав:

— Вона дуже гарна.

Мірбель удав, ніби не розуміє. Тоді він сказав ясніше:

— Я маю на увазі даму, що проводжала вас на вокзалі. Це вона, еге ж?

Мірбель одвернувся, його обличчя раптом спохмурніло.

— Ви ще задивляєтесь на жінок?

Ксав'є бачив, як у нього заходили жовна. За якусь хвилю Мірбель заговорив знову:

— Ет, що там балакати! Та ви, певно, й самі не вірите в усі ці історії! Не можна нівечити свого життя через якусь дитячу казочку, через вигадку! Ви ж добре знаєте, що все це брехня,— промовив він із погано прихованим роздратуванням.— Власне, ніхто в це не вірить.

А що Ксав'є і далі мовчав, то він не облишав допитуватися:

— Коротше, ви віруєте? Так, чи ні?

Він нахилився вперед, упершись ліктями в коліна: Ксав'є бачив тепер зовсім близько його обличчя, таке пожадливе, таке смутне, його зизуваті очиці здавалися якимись розгубленими. Ксав'є не знав, яка невідома сила заважає йому відповісти: «Так, вірую». Нізачо в світі не згодився б він сказати бодай слово неправди цій розлюченій дитині, котра сиділа напроти нього. Щоб якось вийти із скрутного становища, запитав:

— Якби я не вірував, хіба я вступав би до семінарії?

— Ви відповідаєте питанням на питання. Вчинити таке,

щоб захищати й обстоювати вчення, яке ви вважаєте міфом,— ні, це вже занадто!

Ксав'є не заперечував. Він сказав лише, ніби міркуючи вголос:

— Бог існує, бо я його люблю. Я ж бо знаю, що Христос не вмер, що він живий. Він присутній у моєму житті, це факт. І кожне його слово звернене зокрема і до мене особисто... І щоразу я переконуюся, що він мені дорожчий за всіх людей, яких я найбільше люблю.

Він сам дивувався, що зважився все це висловити несосвітньому цинікові, цьому гультьєві, як називали його батьки Ксав'є.

— Так буде до того дня, коли вам стане дорожчим хтось із живих,— сказав Мірбель.— Але тоді буде вже запізно, ви опинитесь в полоні цього осоружного одягу, цього чорного савана. І молодість минеться. Ви попадете в пастку: з одного боку, ви боїтиметесь скандалу, а з другого — будете мучитися, що викликаєте огиду. Або ви задихнетесь, умрете від спраги.

Він узяв Ксав'є за руку і, присунувшись ближче, сказав:

— На щастя, ви стріли мене, коли ще не пізно. Чи ви знаєте, чого зрікаєтеся, жалюгідний дівичу! Ви бодай разочок когось...

Не встиг він вимовити це сороміцьке слово, як відчув, що Ксав'є випручав руку. Мірбель окинув майбутнього семінариста поглядом і збагнув, що перед ним не двадцятидволітній мужчина, а мала дитина, яка ще не переступила порога дитинства і яка, навпаки, з кожним днем усе більше від нього віддалялася. Мірбель схаменувся і квапливо додав, що чудово розуміє таку огиду, що вона йому теж притаманна і що він сам через таке пройшов.

— Обходитися без жінок і навчити людей звільнитися від спокуси — тут я вас розумію,— сказав Мірбель.— Обітниця безшлюбності духівництва — глибока думка католицької церкви.

Ксав'є не скористався з цієї поступки і не підтримав розмови. Більше, ніж саме слово, його вразив вульгарний, цинічний тон цього молодика, якого він зустрів саме в день вступу до семінарії, звісно, не випадково. Вже самою своєю присутністю він руйнував спокій, віднайдений Ксав'є від тої хвилини, як він ухвалив рішення. А тепер раптом усе знову переплуталося в його душі. Ні, ні, це неможливо, вони розійдуться на платформі вокзалу, і між ними вже буде по всьому. Ні, не по всьому. Ксав'є вже давно сказав собі, що

людина, яка ввійшла в його життя, ніколи з нього не вийде. Такий зарік був до снаги його невиситимому серцю. Якби Мірбель запитав його, Ксав'є одповів би, що не знає сам, чи вірить у святе причастя, але обряд цей сповняє так палко, що причащатися стало для нього чимось природним, невід'ємним од реального життя. І навіть якби йому не судилося ще зустрітися з Жаном де Мірбелем (справді, навряд щоб їхні дороги знову колись перехрестилися!), Ксав'є вписав би до свого поминання «со живими», яке він усе життя повторюватиме, і Мірбель залишиться там доти, доки один із них не помре. Бо це теж належало до його особистого «кредо»: він вірив, що обранців небагато, та кожен обранець має владу вести за собою всі душі, начебто неприкаяні, але втягнуті в його орбіту; це лукавство благодаті не могло бути відкрите невтаємниченим, інакше вони одразу почали б ним надуживати. Ксав'є весь поринув у свої думки, коли Жан де Мірбель запитав його знову:

— Ви завжди про це думали?.. Ну, про те, щоб вступити до семінарії?

— Завжди.

— Але ви довго вагалися?

— Так, аж до минулої зими.

— Й одного чудового дня нарешті зважилися?

— Так, саме одного чудового дня.

— І ви б могли мені назвати цю дату?

— Так, міг би.

— Отже, сталася якась подія, що поклала край вашим ваганням?

— Можливо... Не знаю... Я не можу вам цього сказати.

— Звичайно, з мого боку нескромно вас так розпитувати. Але, присягаюся, я питаю не з простої цікавості. У мене її нема. Люди мене не цікавлять. Окрім тих, кого я люблю.

Ксав'є одвернувся. Під пальцями правиці він відчув цупке оббиття сидіння. Небо у вікні було майже біле, лише подекуди чорніли хмарини. Ось вона, мить, коли він почув це слово. І це слово буде завжди з ним. Він затаїть його в собі, як колись у дитинстві таїв старі скарби у старій коробці. Може, колись, через багато років, він однайде його цілим і неушкодженим, але надто кволим, щоб дати парость.

— Не скажу, що ви нескромні,— мовив він.— Але є речі... якщо про них розповідати, вони видадуться такими невірогідними і безглуздими...

— Я розумію.

— Ви з мене сміятиметесь, а головне скористаєтесь моєю щирістю, щоб переконати мене, що моє рішення — безумство.

— Ну, то доведіть, що не боїтеся мене, що ваше покликання вистоїть перед цією пробою — настільки воно серйозне.

— Так-так, я зробив свій вибір уже давно, хоча сам цього не усвідомлював. Тим-то досить було дрібнички, щоб усе прояснилося. О, вам це здається смішним! Батьки, щоб боротися з моїм покликанням змушували мене ходити в гості.

Мірбель зареготав.

— О, це вже занадто! Блискуча витівка! Знаю я ці звані вечори, які влаштовують буржуа, щоб віддати своїх дочок. Там і в мене виникає бажання податися в монастир, хоч до трапістів...

— Чи не так? — підхопив Ксав'є.

— Жах! Усі ці прищуваті хлопці, і сердега донька тарабанить на фортеп'яно, спека пекельна, надто солодке шампанське і запах поту... Якщо вже кохаєшся в святах, то треба бувати у світі, еге ж? У справжньому! А втім, мене від нього просто корчить...

Його корчило від товариства, але ж він до нього належав, був його часткою.

— На цих вечірках я, певне, був найкумеднішим за всіх,— мовив Ксав'є.— Танцюю погано і не знаю, як поводитися. І не маю уявлення, про що говорити з дівчатами. На званому вечорі, звичайно. Взагалі-то, повірте, я мав знайомих дівчат, признаюся, у мене є приятелька.

— А що тут такого? — урвав його Мірбель.

— Але на цих вечорах... я вирішив, що завжди виявляти му увагу до однієї дівчини... її майже не запрошували танцювати, хоч вона цілком мила... тільки, мабуть, трошки хвороблива, чи що. Вона була наймолодша в багатодітній родині, уявляєте, один тільки хлопець і ціла купа дівчат. Вони вдовольнялися мною, оскільки не було нічого кращого.

— Вона вам подобалася?

— Звичайно, ні! В кожному разі у вашому розумінні... та й узагалі ні в якому. Я ходив з нею, щоб чимось розважитися, щоб не підпирати вічно стін.

— Але ж ви такий делікатний, хіба вас не лякало, що вона до вас прихилиться душею?

— Ні, будь-яка людина, навіть я, щодо цього не помиляється. Я знав, що не подобаюся їй, але вона терпіла моє

товариство, щоб тільки не просиджувати стільця під час танців. Але тут виникла одна обставина, про яку я не подумав: одного дня Жак, це мій старший брат...

— Так, я його знаю. Вам подобається ваш брат? Ви його любите?

— Авжеж. Хто ж не любить брата?

— Між нами кажучи, він звичайна середня людина, чванько і сноб, словом, зануда... І завжди вбраний як на весілля.

Ксав'є, на досаду свою, чомусь не розсердився і навіть не відчув себе дійнятим.

— Ні, ні, це несправедливо, — заремствував він. — Мені прикро таке слухати. Ви судите про нього з зовнішності. У нього чимало добрих прикмет, присягаюся. Всі його цінують. Він пожертвував наукою, щоб догодити батькові. А ось я... словом, як кажуть, у сім'ї не без виродка.

— Ось що значить сім'я! Вашим братом у сім'ї пишаються, еге ж? А те, що ваше обличчя аж світиться внутрішнім світлом, цього вдома ніхто не бачить.

Ксав'є геть збентежився:

— А ви просто збиткуєтеся, я недотепа, та й годі. Зрештою, так воно часто й буває в сім'ях: Богові віддають того, хто не здатний ні до чого іншого...

— А яку ж роль у цій історії грає той ідіот, ваш брат?

— Він мене попередив (кумедно, еге ж?), що рідні тієї дівчини накинули на мене оком. Зрештою мені все-таки двадцять два роки. Жакові казали, ніби її брат збирається зробити рішучий крок, заявити мені прилюдно, що я повинен женитися... Я гадав, що Жак мене дражнить, що все це несерйозно. Але все ж таки на наступному званому вечорі я став уникати її. Тоді вони стурбувалися і поклали діяти не зволікаючи при першій-ліпшій нагоді. Щоб не бути невічливим, я все ж разок запросив її танцювати, а потім ми пішли до маленької вітальні, і як тільки ми сіли, де не взявся її брат...

— Скажіть, це, бува, не Глобери? Все це так на них схоже...

Ксав'є заприсягся, що йдеться не про них.

— Отож її брат сів поміж нами. Він схопив наші руки і хотів їх поєднати, мурмочучи при цьому якісь незрозумілі слова, але я таки втямив що й до чого. Я рішуче випручав руку й заявив, що це непорозуміння, і тут з жахом побачив, що він не збирається відступати. «Даруйте, я вас не розумію, — заявив він. — Ви гадаєте можна безкарно скомпро-

метувати молоду дівчину?...» Звичайно, його сестра, почувши суперечку, відійшла вбік...

Мірбель не витримав:

— О, тепер я певен, що це був Жюль Глобер! Сподіваюсь, ви його не злякалися?

Ксав'є не приховав, що злякався, але не брата, а наставлених тенет, хоч і був певен, що вибереться з них.

— У кожному разі не з ляку я вимовив раптом ті дивовижні слова, які спантеличили й мене самого. «Звичайно, я ні про що інше й не думав би... Але в жовтні я вступаю до семінарії!»

— Ви так і сказали? Здорово!

Мірбель сказав це слово з притиском. Сміх у нього був молодий, розкотистий.

— І ви повернулися на бал?

— Ні, я скористався тим, що вони остовпіли, вибіг на сходи і кинувся вниз у передпокій по своє пальто...

Мірбель уже не сміявся. Він присунувся ще ближче до Ксав'є і не зводив з нього погляду, ніби гіпнотизуючи його.

— Бідолаха! Так ось чому ви ладні занепастити своє життя!

Ксав'є спокійно відповів:

— Ви все-таки в це не вірите, еге ж? І знаєте, що найдивніше в цій історії: варто мені було вимовити цю кумедну фразу, як я зрозумів, що вже давно це знав, але не смів собі в цьому признатися. То була свята правда: так, я вступлю до семінарії, і на цьому світі немає для мене іншого вибору. Ця дівчина стала на моїй дорозі лише для того, щоб змусити мене заявити вголос, при свідках: «У жовтні я вступлю до семінарії».

— Атож,— урвав його Мірбель (але його сміх бринів інакше),— мала Глобер появилася на світ для того, щоб викликати репліку в драмі, герой якої Ксав'є. Адже долею Ксав'є цікавляться земля, небо і пекло! А потім вона, ця жалюгідна тварюка, могла б уже й здохнути!

— Ви мене не так зрозуміли! — мляво захищався Ксав'є.

Але Мірбель знову напався на нього глухим від люті голосом:

— Всі ви, християни, викликаєте в мене огиду, скоріше, викликали б, якби я не вважав скорше смішним ваше бажання бути серед тих небагатьох обранців, яких не приречено на вічну розпуку. Не знаю, чи є на світі щось мерзенніше за екстаз, у який впадає Паскаль на думку, що одну краплину крові Христос пролив саме за нього.

— Я й хочу стати священиком,— промовив Ксав'є,— щоб бути на боці грішників, присвятити себе їм, віддати їм себе без останку, спастися разом із ними або разом пропасти...

Але Мірбель не здавався, він навіть підвищив голос:

— Ні, ви, як усі, ви теж зводите все до самого себе. А мене, для чого ви мене зустріли? — спитав він раптом гостро.— На що вас штовхне наша зустріч у цьому вагоні?

— Мене — не знаю... але вас, можливо, вас двох...

— Нас двох? Що ви хочете сказати?

Він говорив сухо, відчужено. Ксав'є пробелькотав:

— Адже вас двоє. Я бачив вас разом на вокзалі. Я зрозумів...

— Дзуськи! Куди ви лізете! Якщо ви гадаєте, що я дозволю вам пхати носа в мої стосунки з дружиною...

— О, звичайно! Ви маєте право мені це заборонити.

Ту мить коридором пройшов провідник і оголосив, що перша черга може пройти до вагона-ресторану. Жан де Мірбель мовчки підвівся і вийшов з купе. Ксав'є звичним рухом затулив обличчя долонями, дослухаючись до деренчливого гуркоту поїзда. Потім він почав дивитись, як сутінки густішають над голими полями, де диміли багаття,— це палили солому. Переліски вже поринали в пільму. Вузькою дорогою попід колією, ведучи велосипед, ішов чоловік із дівчиною. Ксав'є пригадав, що не взяв талона на обід у вагоні-ресторані. А що як за столом Мірбеля виявиться вільний стілець?.. Та ні, Ксав'є сів на єдине ще не зайняте місце і побачив його в далечині, в другому кінці вагона. Пара напроти Ксав'є, що вже їла, заважала йому спостерігати за Мірбелем. Чоловік був дебелий, з тих, що ніби створені на те, щоб торгувати худобою: смаглий, темноголовий, з волосатими руками — густий заріст вкривав не лише тильні боки його долоней, а й пальці. Його супутниця оголювала в застиглій посмішці рожеві ясна. Ксав'є підмітив, що роки спільного життя не остудили жаги цього подружжя, ці страшидла, здавалося, прилипли одне до одного, їх досі ще оповивала атмосфера спальні. Ксав'є раптом спало на думку, що ці дві істоти також мають душу, і він повинен їх любити. Відшукуючи очима Мірбеля, він почав кепкувати сам із себе: ну, який ти вбачаєш зв'язок між душами і обличчями, чого варте твоє покликання, коли ти відчуваєш у собі його, тільки коли стикаєшся з молодими? Він змусив себе уважніше подивитися на своїх сусідів і подумав, що, власне, полюбити їх

було б неважко, надто жінку, чії руки зашкарубли від тяжкої домашньої роботи. Ксав'є заспокоївся: так, він зуміє присвятити своє життя і їм, коли вони опиняться серед його пастви. Таким от особливо: звіроподібному мужлаєві і його беззубій Єві, чий гарячий віддих долітав до нього. З іншими ж людьми найрозумніше взагалі не вступати ні в який зв'язок, окрім спільної молитви і причастя. Випите вино — Ксав'є замовив півпляшки «Лістрака» — підтримувало в ньому той стан легкого піднесення, коли всяка думка обертається в образ. Він подумав, що відкрив нарешті, як визначити, хто йому небезпечний і кого треба уникати: щоразу, коли він відчує, що хтось висадився на острові, проник у його пустиню, він повинен тікати необзирки, бо пустиня — то його доля, його хрест. Перестати почувати себе самотнім усе одно, що зійти з хреста. Завтра ввечері він переступить поріг своєї келії. Отже, кінець. Йому двадцять два роки. Перед ним ціле життя, в якому не буде нікого, нікого, аж до останнього його подиху: ані жінки, ані приятеля — самі тільки душі. Чи це можлива річ? Чи стане йому сили? А що як цей поїзд, що пролітав із скаженим брякотом і гуком повз полустанки, раптом зійде з рейок, і Ксав'є опиниться у осяйному світі супокою, невимовного супокою? Він аж жажнувся, що так пристрасно прагне смерті. Та й дивно піддаватися такій спокусі у вагоні-ресторані, посеред людського стада, що п'є і курить. Усі вони поспішають назустріч своєму життю, справам, любові. Він також поспішає назустріч своїй любові, але тій любові, що її годі побачити, чи торкнутися, чи обійняти. Він — молодий двадцятидворічний мужчина і різниться від усіх інших, з ким йому довелося зіткнутися і познайомитись, хіба що тільки своїм невиситимим серцем і дивним прагненням прихилитися душею, страждати й померти, якого він ще не зустрічав у жодній іншій живій істоті. Власне, це і є сутність його самотини. Він ніби не існував сам по собі, існували ті люди, до яких його щось наче притягало, щоб віддати їм своє життя. Те, що хвилину тому розігралося між ним і цим незнайомцем, повториться безліч разів потому, як він стане священиком. Аж до смертної хвилини, до цієї граничної самотності.

Кельнер вернув йому решту. Подружжя, що сиділо навпроти, зникло. Мірбеля теж не було. Ксав'є здивувався, що не помітив, як Мірбель пройшов повз його столик. За їхньої відсутності в купе з'явилися двоє нових пасажирів, один із них, старезний дідуган з відвислою щелепою, вже

спав. Мірбель утік у коридор. Він поклав лікті на мідний поручень вікна, чолом майже торкаючись шибки. Ксав'є і собі сперся на поручень, але біля іншого вікна, поклавши собі ні жестом, ні словом не пробувати відновити контакт. Але Мірбель сам підійшов до нього і почастував сигаретою. Вони мовчки закурили, стоячи поряд, їхні лікті дотикалися.

— Не сердьтеся на мене,— сказав Мірбель.

— За що мені на вас сердитись?

— Ви заговорили про мою дружину... що ж, це природно. Але я не терплю, коли хтось мені про неї говорить.

— Я більше не буду,— сказав Ксав'є.

— О, ви... ви — інша річ, ви маєте право.

Ксав'є був щасливий. Хіба священника не відрізняє од звичайних людей його право, його влада, його обов'язок читати в чужих душах, вислухувати їхні сповіді і не лише вислухувати, а й угадувати те, чого люди самі про себе не знають?

— Ви не уявляєте, чим вона була для мене, коли я був дитиною...

— Тим же, чим вона застається для вас і тепер, чим є завжди...

— Авжеж. Нічого не може завадити...

За шибкою миготіли невиразні силуети дерев на тлі холодного неба, будиночки, в чиє таємне життя, в чий замкнутий світ на мить вводила пасажирів лампа, що горіла в кімнаті.

— Я повинен поговорити з вами про неї. Але не сьогодні і, в кожному разі, не зараз... Що ви збираєтеся робити ввечері?

Ксав'є твердо заявив:

— Ми з вами попросаємося на вокзалі.

— А що ви робитимете сам-один?

— Не знаю, бродитиму по місту.

— Ні, я вас не покину.

Ксав'є відповів не зразу. Яке це виснажливе життя, що складається з самих відмов! Попереду була ще вся молодість, а йому треба весь час мотати головою, справа наліво, зліва направо. Казати «ні», завжди «ні» на все, що не ти, Господи.

— Ні, дякую вам. Мені треба побути самому.

Мірбель присунувся до Ксав'є ближче.

— Шкода,— сказав він півголосом.— Може б, вам пощастило якось усе залагодити.

Ксав'є відповів майже брутально:

— З вашою дружиною? А чому саме я? Я її не знаю. Та й вас я не знаю.— І додав майже пошепки:— Прошу вас, дайте мені спокій.

Але Мірбель не відступав:

— Ви забули, що ви мені казали про те, як багато для вас важить одна-єдина зустріч.

— Не всяка зустріч угодна Богові.

Ксав'є відсунувся трохи і припав лобом до шибки. Жан де Мірбель засміявся:

— Ви гадаєте, що мене послано не Богом? Признайтеся: ви вважаєте мене за диявола! — А що Ксав'є здвигнув плечима, то він додав:— Ну ось! Ще один християнин, який сміється, коли йому говорять про диявола!

— Я зовсім не кажу, що диявола не існує. От тільки...

— Тільки — що? Якщо диявола вигадано, то все інше теж вигадано — визнайте бодай це.

— Але диявол є, то й усе інше є.

— Але диявола нема, ви це добре знаєте.

— Я знаю лише одне,— сказав Ксав'є по хвилі мовчаня,— ми посилаємося на нього, щоб захистити себе від інших людей, від тих поганих впливів на нашій дорозі, що їх наші духовні сповідники велять уникати.

— Від мене, наприклад.

Мірбель знов опинився зовсім поряд, і Ксав'є — він був нижчий зростом — довелося ледь підняти голову.

— Ви гадаєте, що диявол підлаштував нашу зустріч?

Ксав'є сказав, одвернувшись:

— Ви тут — ось усе, що я знаю. Я не знаю, навіщо Господь послав мені зустріч з вами. Головне — зрозуміти, як треба вчинити. А це не просто, ні, не просто. Майже завжди правдива дорога це та, на яку найважче ступити...

— Майже завжди... але ж не завжди? Ви можете помилятися, змушуючи себе чинити проти волі. Вам хочеться провести зі мною сьогоднішній вечір. Але хто зважиться запевняти, що Бог не бажає, щоб ви це зробили?

— З вами я не піду,— сказав Ксав'є.

— Тоді ви позбавите Мішель останньої надії...

— Мішель?

— Так, її звати Мішель.

Ксав'є звів очі на обличчя, нахилене до нього, потім знов одвернувся, ніби його раптом скувала безмежна втома, на зразок тієї, що охоплює в горах, коли виходиш у дорогу на світанні і тебе поймає жах перед тим, що тебе чекає; ще

нічогісінько не пройдено, а ти вже безсилий. Так, Мірбель гадав, що надав своєму обличчю потрібного виразу. Але Ксав'є розгледів у цій машкарі хитрощі тварюки, здатної знепутити будь-кого, перешкодити здійсненню найвищого покликання. А все ж Ксав'є не міг утриматися, щоб не повторити імені: «Мішель».

— Чому ви покинули її? Де вона зараз? Чому ви розлюбили її?

— Я вам це скажу... так, я вам скажу... Але для цього потрібно бодай трошки часу.

Поїзд, не стишуючи ходу, промчав повз якусь приміську станцію.

— Це, мабуть, Жювізі,— сказав Ксав'є.— Ви вже не встигнете мені розповісти,— додав він стиха.

— Чому не встигну? У нас попереду цілий вечір, ціла ніч. Іншими словами, ціле життя...

— Ні! — Ксав'є повторив з притиском:— Ні! — і додав:— Я молитимусь за вас. Це теж добре, навіть краще.

— Я спокійний. Я знаю, що ви мене не покинете.

У коридорі вагона було темнувато, станційні ліхтарі, повз які проносився поїзд, на коротку мить освітлювали його. В цих спалахах світла він здавався велетнем!

Ксав'є повернувся в купе, сів напроти чоловіка, який спав з розтуленим ротом, і постарався думати лише про те, що йому треба завтра купити: пару черевиків, вовняні шкарпетки. Так, і книжки отця Марміона, яких він не дістав у Бордо. І ще «Духовне життя» і «Проповіді» цієї абатиси Солемської. Мірбель стояв у дверях — він заповнив усю пройму.

— Уже Аустерліц. Залишилося десять хвилин.

Він схопив, не питаючи дозволу, валізку Ксав'є, виніс її разом із своєю в коридор і окинув Ксав'є поглядом, у якому більше не світилося ні лукавства, ні глуму. У Ксав'є виникло якесь дивне почуття: ніби вночі на березі він раптом почув завивання сирени — сигнал якогось невідомого лиха.

— Ви замовили собі номер? — запитав Мірбель.

Ксав'є похитав головою. Під час його коротких наїздів до Парижа він завжди зупинявся, як багато хто із жителів Бордо, в готелі Пале д'Орсе. Він зі сміхом процитував фразу свого батька: «Так бодай заощадиш на двох таксі: з вокзалу і на вокзал». Мірбель заперечив, що це препакудний готель. Чого варті самі лише ці «кілометрові коридори». От він знає один невеличкий готелик поблизу Національної бібліотеки, він трохи старосвітський, але досить зручний.

— Я відвезу вас туди,— заявив він твердо.

Ксав'є не пробував навіть підшукати приводу для відмови. Поїзд поволі під'їжджав до вокзалу д'Орсе. Вони стояли в проході, захищеному валізами, в людській тисняві, один біля одного.

— Я думав...— промовив Мірбель.— Але ні, ви з мене сміятиметесь. Скажете, що це зовсім не пасує до мого недавнього глузливого тону...

— Що ви подумали?

— Що наша зустріч не випадкова... ви теж нібито до цього схилиєтесь... Але християни вашого стибу повторюють такі речі за звичкою. А от я, уявіть собі, я й справді в це повірив, бо в мене з'явилася надія, мені навіть здалося, що це само собою зрозуміло. Уявіть собі людину, яка тоне і яка раптом бачить біля себе — рукою дістати — плота, що хитається на воді... або, краще, човна з човнярем... Я подумав, ви мене візьмете на борт...

Ксав'є вигукнув майже з переляком:

— О ні, ні! Але ми ще зустрінемося.— І додав:— Обіцяю вам.

Мірбель похитав головою і тихо сказав:

— Сьогодні ввечері або ніколи.

Їх штовхали пасажири, які поспішали вийти з вагона. Мірбель хотів узяти валізку Ксав'є, але той не дозволив. Мірбель сказав йому майже на вухо:

— Для Мішель і для мене ви були останньою надією. Але скажіть: як ви здогадалися, що зустріли мене біля останнього порога, через який я переступлю сам-один?..

Ксав'є перепитав:

— Біля якого порога? — І, не чекаючи відповіді, роздратовано кинув:— Хитро це у вас виходить! І коли б це була правда, ви б не стали говорити про неї.

— Ви думаєте, я обмовився хоча б словом комусь, окрім вас? Якби Мішель щось запідозрила, вона не дозволила б мені поїхати або звеліла б стежити за мною... Зрештою, йдеться зовсім не про те, що ви думаєте. Є багато способів піти...

Вони поволі підіймалися залізними сходами. Валізки били їх по ногах. Ксав'є не озирався, але почував Мірбелів подих на своїй потилиці.

— Я ніколи тебе ще не питала: що ви робили тієї ночі?

— Можу розповісти тобі все, що було, годину по годині. Ми здали валізи до камери схову, пішли пішки через

міст до майдану Згоди і потім сіли за столик у Вебера. Отам я й розпочав його шантажувати.

— Шантажувати? Чим шантажувати? Самогубством?

— Самогубством? Так, спершу... але він не повірив, тоді я наставив йому інше сильце: «Я зроблю все, хай би що ви звеліли». Тоді він мені сказав, як я й сподівався: «Поверніться до вашої дружини». Я сказав, що готовий на це, але з єдиною умовою: він повинен сам провести мене до Ларжюзона і зостатися там доти, доки я не ввійду в норму. Він був обурений тим, що я вважаю, ніби через таку неповажну причину він здатний відкласти свій вступ до семінарії. Тоді я й собі обурився тим, що він сміє так легко розпоряджатися твоєю долею... він збентежився, бо в той час ішлося тільки про тебе, Мішель... Тоді тільки ти його цікавила...

Вона засміялася.

— Ненадовго.

Він крикнув:

— Не смійся! — і відсунувся від неї. Але вона притулилася до нього. Жан уперто провадив:— Він бачив тебе на пероні вокзалу і зрозумів, що ти страждаєш. Мною він зацікавився тільки через тебе. Хіби ти цього не знала?

— Двічі чи тричі він згадав про полотняний костюм у біло-чорну клітинку, який був на мені того дня. Пригадую, я сказала йому, сміючись, що мені доведеться чекати до травня, щоб його знову вдягти, і тоді, може, я йому сподобаюся. Вже не пам'ятаю, що він відповів... Мабуть, нічого. Адже він не слухав, а іноді навіть і не чув, що йому говорять.

— Просто на той час і ти вже відійшла для нього в тінь. Для нього завжди існувала лише одна людина, він був поглинутий нею цілком, а потім у його поле зору потрапляв хтось інший, він неначе все шукав, заради кого померти...

Голос Жана перетявся, і він зітхнув:

— Знаєш, Мішель, я раптом збагнув, що саме змушувало мене ревнувати його нестямно: я прагнув, щоб ця жертва була принесена тільки ради мене. Ось у чім річ. Я не хотів ділити її ні з ким. Усе його життя, все цілком, не було надто дорогою ціною за моє життя...

— Схаменися! Що ти вигадуєш! Чого ти прискіпуєшся?

Вони замовкли, вслухаючись у шерех тихого дрібного дощика, може, вони його б не почули, якби не ввірвався до кімнати вогкий запах ночі.

— Ох, Ксав'є, Ксав'є, яка пародія на Бога, якого він так

любив! Належати неподільно всім і кожному зокрема! Спершу тобі, потім мені, потім по черзі всім, кого застали у Ларжюзоні, навіть того хлопчика! Ух, як же я його ненавидів, того Ролана! Я був ладен утопити його як щеня! Ох, Господи!

Вона обхопила його голову обіруч, повторюючи: «Все вже минулося, ти перестав ненавидіти, ти зцілювся, усе минулося» — і хусточкою витирала його обличчя, невидиме в темряві:— Не думай більше про Ролана. Скажи-но мені краще: куди ви подалися від Вебера? До готелю?

— Ні, спати нам не хотілося. Ми пішки піднялися до Монмартру, і я весь час переводив розмову на тебе, казав, ніби твоя доля в його руках, усе залежить тільки від його рішення. Він дратувався, опирався, як міг. Але я знав, що тримаю його мертвою хваткою.

— Так ви й не розлучалися цілісіньку ніч?

— Ні, розійшлися біля бічного входу до Сакре-Кер... Там правилася нічна служба, не знаю, вже яка. Я призначив йому побачення на вокзалі д'Орсе, за півгодини до відходу першого поїзда на Бордо. Він присягався, що не прийде. Але я був цілком спокійний.

— А сам ти де волочився до світу?

Не відповідаючи, він трохи відсунувся від неї й повернувся до стіни. Вона прошептала:

— Зрозуміло.

Все ще не повертаючи голови, він сказав:

— Послухай! Я хотів довести самому собі, що з будь-якою іншою у мене все вийде. Адже тепер це вже тобі не болить? Тобі більше нема чого ображатися...

Він пригорнув її до себе. Чи це був запах дощу чи, може, запах їхніх облич, мокрих від сліз? Чи це були їхні зітхання і їхні жалі чи рип гілля в парку?.. Десь у селі несамовито нявчали коти.

Вона мовила стиха:

— Я зараз уявила собі його бідне тіло...

Він не відповів. Тоді вона запитала:

— Отож, ви зустрілися на вокзалі... Ну, а потім?..

— Я пішов телефонувати в Ларжюзон. На дзвінок озвалася не ти, а Домініка. Так я довідався, що ти тут уже не сама, і в нас повний дім народу. Що за дика ідея — викликати Бріжітту Піян!

— На перших порах мені було необхідно, щоб хтось був у домі, хай навіть така гидомирна істота, як вона...

— Я приховав од Ксав'є, що вона тут: а що як він під цим приводом відмовиться їхати.

— Більше він не опирався?

— Ні, він написав за столиком у кав'ярні два листи — одного до ректора семінарії, а другого до духовного наставника, сповістив, якого коника він устругнув в останню хвилину. Наскільки я знаю, він пояснив своє рішення тим, що хоче ще подумати. Він знав, що для нього вже по всьому. Він сказав мені про це в вагоні, мов про якусь звичайнісіньку річ.

— Що він тобі сказав? Пригадай точно його слова.

— Атож, саме так: що для нього вже по всьому.

Вона запитала:

— По-твоєму, він знав наперед?..

На хвилю обоє замовкли. Мішель озвалася перша:

— Пригадую, того вечора, коли ви приїхали, ми з тобою зайшли в вітальню після прогулянки. Він стояв перед Бріжіттою, що сиділа нерухомо — цією старою паркою, вирізьбленою з каменю, як ти її звеш. А він... він скидався на стрижене ягня.

РОЗДІЛ ДРУГИЙ

— Ішли б ви краще спати, мес'є, не чекаючи вашого приятеля. Коли він гуляє з дружиною парком, щоб, як вони кажуть, порозумітися, то це надовго, повірте вже мені.

Ксав'є стояв посеред покою, ніби загіпнотизований окулярами Бріжітти Піян. Навіщо вони в цих півсутінках, як не на те, щоб ховати погляд? Широке плескате мертвотно бліде обличчя, облямоване бляклими рудуватими пасмами, що вибивалися з-під чепчика, зрештою, зацікавило його куди менше, ніж дівчина, що сиділа трохи ззаду, на канапі: вона показувала маленькому миршавому хлопчикові грубу книжку в блискучій позолоченій оправі. Показуючи на дівчину, мадам Піян сказала Ксав'є:

— Моя секретарка...

Але дитина, звідки тут ця дитина?

Все завжди складається не так, як сподіваєшся. Ксав'є був певен, що в Ларжюзоні застане Мішель саму. А виходить, вона запросила Бріжітту Піян, другу дружину свого батька, котру, як запевнив Мірбель, ненавиділа з дитинства. Доходила десята вечора, коли взяте ними в Бордо таксі зупинилося перед домом. У кабінеті праворуч од

входу велично сиділа мадам Піян, згорнувши на животі скарлючені хворобою руки, а позад неї ніби на другому плані, ця дівчина й хлопчик розглядали малюнки. Коли Мірбель знайомив її з Ксав'є, вуста її скривила гримаса, що мала означати усміх.

— То ви син Емми Дартіжелонг? Я її добре знаю. Ми зустрічаємося в добродійницькому комітеті.

Мішель, сухо кивнувши Ксав'є (вона навіть не подала йому руки), потягла чоловіка до передпокою. Вони довго про щось шепталися. Тільки один раз Мірбель підвищив голос, запитавши сердито:

— Чому Ролан тут? Я ж тобі казав: я не хочу більше його бачити...

— Та ти ж сам...

Шерхіт жорстви під їхніми ногами заглушив останні слова. Ксав'є чув тільки, як шелестять сторінки, які горіла дівчина, та сопе носом хлопчик.

— Витри носа,— сказала вона.

Ксав'є впізнав здалеку гравюри Альфонса де Невіля: вони розглядали «Історію Франції, переказану для онуків».

— Я хотів би їх дочекатися.

— Ні, повірте вже мені, мес'є, ви просто не можете собі цього уявити... Ось коли б ви знали Мішель... Ваше становище і так, делікатно висловлюючись, дуже дражливе. Найрозумніше для вас піти до свого покою, Жан потім загляне до вас. По-моєму, сьогодні ввечері вам краще уникати зустрічі з Мішель: дайте мені час підготувати її. У нас із вами має відбутися серйозна розмова. А втім, усе у свій час,— висувала вона, і в її голосі пролунало солодке смакування наперед, ніби у зголоднілої людини, що раптом розжилася харчу, але поклала собі ощадно його витрачати. Помовчавши, вона додала:— Гадаю, мені завтра ж слід написати вашій любій матінці,— вона заспокоїться, дізнавшись, що ви тут, під моїм крилом.

Так, тепер він уже не мав сумніву — викривлюючи вуста, вона всміхалася. Говорила вона чоловічим басом, що разом з вусами і бородою пробивається іноді в старих паній.

Дівчина, все ще схилена над книжкою, на мить звела на Ксав'є свої грифельно-чорні очі. Хлопчик одразу ж почав її теревити, стиснув їй руку.

— Перегорніть сторінку, мадемуазель...

— Дай мадемуазель спокій,— сказала Бріжітта Піян.—

Вона зараз відведе месьє Дартіжелонга до його кімнати. Так, до зеленої. Сподіваюся, там постелено.

І тут Ксав'є вперше почув голос дівчини:

— Це не належить до моїх обов'язків.

Вона говорила, не відриваючись од книжки. Бріжітта Піян погодилася з нею:

— Авжеж, не належить! Але я чула, як Октавія піднімається сходами: мабуть, вона вже лягла. Я просто прошу вас зробити мені цю послугу. Здається, Мішель усе приготувала. Вам і так доведеться відвести спати Ролана, бо він боїться сам іти нагору...

Дівчина встала, хлопчик притулився до неї. Він терся обличчям об її сукню.

— Такий великий хлопець! — сказала вона. — Тобі ж десять років! Не сором?

Вона взяла його за руку й рушила до дверей. Мадам Піян знаком показала, щоб Ксав'є пішов за ними. Він уклонився старій панії; вона навіть не подала йому руки. Лампа, що стояла на консолі в передпокої, освітлювала тільки перші сходиці. Бріжітта Піян, схована темними окулярами, як напівмаскою, нерухомо сиділа в своєму кріслі, ніби величезна сова на всохлій галузці. Вона озвалася:

— Ви щось забули?

— Ні... Я хотів спитати...

Він завагався, а тоді раптом випалив:

— Хто цей хлопчик?

Старечі вуста викривились знову.

— Ролан? О, принаймні він не син тутешніх господарів. Запитайте в Жана, як його побачите. Проте попереджаю — він не любить говорити на цю тему.

По хвилі мовчання вона спитала:

— Вас цікавлять діти?

Ксав'є більше не міг дивитися на ці вуста й удавано сліпі очі. Він вийшов до передпокою. Дівчини там уже не було, але на горішньому поверсі лунали кроки. Він почав підійматися по сходах. Лампа, поставлена на консоль, не освітлювала дороги, але на східці падало бліде місячне сяйво, що струмувало крізь слухове віконце. Вона очікувала на останній площадці, з запаленою свічкою в руці; хлопчик усе ще не відлипав од неї.

— Сюди... — промовила вона, першою заходячи до якогось покою, де пахло цвіллю. Ліжко стояло незаслане. — Я піду по простирадла й рушники. Сподіваюся, бодай ключ од шафи з білизною на місці.

Вона поставила на стіл свічник і вийшла. Ксав'є почув, як голопець щось шепотів за дверима і сміявся. Потім їхні голоси і кроки заглухли. В цьому покої, певно, вже давно ніхто не мешкав. Шпалери на стінах подекуди були подерті. Одна фіранка дірява. Але в тьмяному світлі свічки поблискували мідяні ручки та інкрустація на пузатому комоді. Ксав'є уявив собі, що сказала б про це його мати: «Їхня вітальня обставлена жахливо, але в кімнатах для гостей є справді чудові речі». Він підійшов до незастеленого ліжка: це від матраца тхнуло мишами. З прочиненої тумбочки теж чимось несло. Він підступив до вікна, але розсунути фіранки йому не пощастило, шнур був обірваний. Ксав'є все-таки розчинив вікно. Нічний вітер, вийнувши крізь опущені жалюзі, задмухнув свічку. Ксав'є став навколішки, сперся головою на край ліжка з червоного дерева.

Нестерпне страждання пройняло його, але воно виникло не від почуття занехаяності й самоти в цьому ворожому домі — його джерело було куди глибше... Так, він уже страждав кілька разів у цілком конкретних обставинах, пам'ятних йому й досі. Що на нього находило? Він не міг би цього сказати. А проте цієї ночі муки прибрали виразної подоби, навіть двох подоб: цієї дівчини і цього хлопчика. Особливо, хлопчика... Яке враження справив Ксав'є на дівчину? Він затремтів, зміркувавши, що вона могла про нього подумати... Вона довго не поверталася: певно, шафа з білизною була замкнута... А може, вона пішла укласти Ролана? Мірбель зрештою занепокоїться. Тільки б хтось прийшов! Його сковувало якесь заціпеніння, він був не в змозі утекти від цих огидних стін, від затхлого духу, від старих матраців, від потертого, як він тепер бачив, килимка перед ліжком, якого торкалися його коліна. Ніби каторжник до галери, він був прикутий до цього покою, до цього дому. Він покликав, крикнув, але це був німий крик, бо губи йому не розліпилися. І раптом щось прорвалося, відринула хвиля цього нестерпного страждання. Він не ворухнувся. Об мармурову дошку комода билася нетля. Вітер надимав фіранки, як вітрила, потім вони знов обвисали. Нетля, мабуть, знесиліла. Наддерті шпалери шурхотіли від кожного повіву. Ось звідки це тихе чиргикання.

— З вами таке часто трапляється?

Ксав'є розплющив очі. Він лежав долілиць на підлозі, тонка нитка слини стікала з його губ. Дівчина, нахилившись, розглядала його так, наче перед нею був собака. Вона

притискала до грудей два простирадла. Ксав'є підвівся з підлоги.

— Ви що, хворі? Еге ж?

Він похитав головою.

— А то з цими епілептиками клопоту не оберешся... на мене не дуже розраховуйте...

Він сказав:

— Це не те, що ви думаєте...— І витер піт із чола.— Ви самі бачите, я не хворий.

— Тоді що ж ви тут робили? Ви знали, що я тут, у кімнаті? Ну, ось що,— кинула вона раптом, різко змінивши тон,— ніж стояти згорнувши руки, допоможіть мені застелити ліжко... Ні, їй-право, краще вам за це не братися,— знов озвалася вона.— Я сама швидше впораюся. Сідайте а то знову брязнете.

Він послухався і якусь хвилю просидів нерухомо. Позирав, як порасться дівчина коло ліжка, і раптом запитав:

— А хто цей хлопчик?

— Ролан? Хлоп'я з притулку. Панству стрелило в голову взяти його, а тепер воно їм страшенно набридло. Але мадам хотілося мати дитину.

— Вони його всиновили?

— Ні, взяли на пробу. Та воно їм уже не подобається. Ще півроку тому було як лялечка, а потім перехворіло на дизентерію. Ваш приятель нині ненавидить його. Зрештою, він ніколи його не любив. Звичайно, краще вже самому плодити собі дітей... якщо можеш!

Вона розпушила подушку.

— Але я думаю, що він не може тільки зі своєю дружиною...

Вона раптом прибрала міну досвідченої матрони.

— Дивуюся...— сказав Ксав'є і затнувся.

Розв'язна манера триматися, вульгарні слова якось не пасували їй. Йому хотілося перепинити її, гукнути голосно: «Це вам не личить!» Він знав, яка вона насправді. Вона була для нього як розгорнута книга, він читав її легко, він мав такий хист, і навіть не дуже цьому дивувався, він уже звик до того, що бачить людей наскрізь! Яке в неї було обличчя! І він сам раптом побачив своє відбиття у дзеркалі над комодом — бліде й привабливе лице — побачив себе не таким, яким здавався собі звичайно, а ніби очима молодій дівчини. Як же вони сподобалися одне одному!

— Дивуюся...— повторив він.

— Чому ви дивуетесь?

— Ні, це вас може образити...

— Даремно ви думаєте, що можете мене образити.

— Я знаю, хто така Бріжітта Піян... Удома про неї вже стільки говорили всі ці роки! Мати церкви — так її називають! Отож мене дивує, як вона обрала в секретарки вас, а не якась «чадо Пречистої Діви Марії»... Вам смішно?

— Мені смішно, що ви вже склали думку про мене. Хто вам сказав, що я не «чадо Пречистої Діви Марії»?

— Ні,— обурився він,— ви зовсім не лицемірка.

— А чом би я мала бути лицеміркою? — запитала вона.

— Ви були б лицеміркою, якби були «чадом Пречистої Діви Марії»...

— Чому ви так гадаєте?

— Бачу...— відповів він.

Дівчина глянула на нього, губи в неї злегка розтулились.

— Ну, знаєте! — вона знизала плечима.— Та ви з мене глузуєте!

Тоді він сказав:

— Ви думаєте — Бог далеко, але ж він біля вас.

— Бог? Та це ж Бріжітта Піян!

Вона розсміялася і глянула на нього задержувато. Він також засміявся.

— Ви маєте рацію, що не вірите в такого бога: його не існує.

Вона сиділа на краю ліжка, одвернувши од нього обличчя. Вона заговорила не зразу.

— Я б не хотіла, щоб ви думали, ніби дівчина, яка ні в що не вірить, повинна неодмінно...— Вона подивилася йому просто в вічі і раптом додала:— Я нікому не належала, щоб ви знали, і не належу нікому...

Він різко її перебив:

— Та ви з глузду з'їхали! Ніби я міг подумати про вас таке! Жах!

— Чому — жах?

— Для мене — жах.

Дівчина всміхнулася і неуважно погладила подушку. Вона сиділа, поклавши ногу на ногу, і погойдувала трошки завеликою ступнею в синій сандалії.

— Зрештою, ви такий самий хлопець, як і всі інші,— сказала вона.

— Авжеж...— буркнув він тихо. Навіть вуха йому почервоніли.

Ніколи ще, біля жодної дівчини, його не переповнювала така радість.

«Такий самий хлопець, як і всі...» «Господи, а якщо я тут через неї?». Якщо весь шлях, який він пройшов, вів його до цієї кімнати, до неї? До щастя, до цього щастя?.. Він запитав зненацька:

— Як вас звати?

— Домініка. Я учителька в парафіяльній школі святого Павла в Бордо. Цим місцем я завдячую мадам Піян. У мене нема рідних, нема нікого, окрім брата, молодшого за мене, якого я маю утримувати. Отже, ви розумієте...

— Домініка...— повторив він.

Вона сказала стиха:

— Сядьте коло мене. Чого ви боїтеся?

— Я не боюся,— відказав він і несміливо ступив уперед.

Вона дивилася на нього теж несміливо, розхиливши гарні вуста. Її дитячі зуби світилися молочною білотою. Дихала вона прискорено. Ні, в цьому не було нічого поганого. «Ні, Боже, в цьому нічого поганого немає. Я заслужив цей перепочинок, цю потіху, що випадає на долю кожній людині, навіть найубогішій, позбавленій усього». Він повільно підходив до неї, а вона відвела очі, щоб його не бентежити, і чекала, нерухома, як статуя, досить було ворухнути віями, щоб наполохати цього молодого самчика. Він ступив ще один крок.

І тут на сходах почувся тихий шепіт. Не постукавши, ввійшов Жан де Мірбель, дверей за собою не зачинив. Ксав'є побачив, що біля порога в темряві коридора стоїть і Мішель. Мірбель спитав у Домініки:

— Що ви тут робите?

— Прийшла постелити... Ми розговорилися...— пояснила вона і додала, звертаючись до Ксав'є:— На стільці два рушники.— Перш ніж вийти, обернулася і всміхнулася йому:— До завтрього!

Мірбель заходив по кімнаті.

— Вона давно тут?.. Вона говорила з тобою про мене? Ну, признайся: вона говорила з тобою про мене?

Ввійшла Мішель і взяла чоловіка за руку.

— Нехай твій приятель лягає,— сказала вона.— Завтра вранці я з ним побалакаю.

Ксав'є сухо заперечив:

— Але ж, мадам, мені здається, нам уже немає про що балакати. Ваш чоловік вернувся, я можу поїхати. Чи є якийсь ранковий поїзд?

— Не починай усе знову! — гукнув Мірбель.

— Ви справді хочете їхати? — запитала Мішель. — То чому ж ви сюди з ним прибули?

Жан де Мірбель шепнув йому мало не в саме вухо:

— Не відповідай їй.

— Я привіз його назад, — сказав Ксав'є. — Мені вже тут робити нічого.

Мішель знов уважно поглянула на нього.

— Ми побалакаємо завтра. А потім ви поїдете або зостанетеся. У кожному разі, між нами не буде недомова. — Вона подала йому руку. — Ходім, не заважай йому спати, — сказала чоловікові.

Мірбель рушив за нею, потім ще раз прочинив двері і кинув півголосом:

— Ти їй подобаєшся, та я в цьому не сумнівався. А тобі вона як? — Ксав'є мовчав, і тоді він сказав тихо: — Якщо тобі вона подобається, я дарую її тобі!.. — Але зараз же швидко додав: — Я жартую, жартую...

І знову зачинив двері.

Тієї самої хвилини Домініка зайшла до кімнати Бріжітти Піян, суміжної з її кімнатою. Стара покликала її. Мадам Піян, очевидно, не збиралася спати і сиділа в глибині величезного ліжка. Ріденькі руді пасма волосся, ніби змії, розповзалися навсєбіч — крепова пов'язка більше їх не притримувала. Рот її зяяв чорною дірою — вона вийняла вставні щелепи. І все ж її велике кощаве лице без темних окулярів здавалося людянішим.

— Довгенько вас не було, дочко моя.

— Мені довелося піти до Октавії по ключ від шафи з білизною.

— Ви розмовляли з цим хлопцем? Яке враження справив він на вас?

Дівчина трохи забарилася з відповіддю і невизначено всміхнулася.

— Може, тому, що я готова була до найгіршого, він здався мені... Ну, загалом, схоже, що він такий самий, як усі! — додала вона, зашарівшись.

— Ой, шельмо! Ой, ледащице! — гримнула Бріжітта Піян не без ніжності. — Ідіть спати і хай вам не сниться «цей хлопець, як хлопець»!

— Я ж тільки сказала, що схоже на це, — боронилася Домініка. — А проте я застала його...

— За чим ви його застали?

Домініка закусила спідню губу.

— Та ні, нічого особливого: він молився навколішки перед ліжком. Просто молився.

— Бракувало ще, щоб він не молився. Тут беріть його за приклад, дитино. Я вам повторюю: не треба вірити в Бога, щоб молитися. Треба молитися, щоб увірувати в нього. Є ще затички для вух? Ще дві? Цього досить. Подайте мені чотки, вони на комоді. Ні, ні, не гасіть світла.

Стара залилася сама. Серце знову билося надто часто. Ось уже сімдесят вісім років, як воно б'ється. Скоро ці чотки, які вона тримає зараз на долоні, обив'ють її крижані сплетені навіки руки. Потім вона глянула на свої страшенно набряклі жили і сховала руки під ковдру.

РОЗДІЛ ТРЕТІЙ

— Тобі зараз принесуть розкішний сніданок!

Ксав'є скочив, як перемитий, і побачив Мірбеля в піжамах, який силкувався розсунути фіранки.

— Кляті фіранки! Ет, начхати: порву шnurка.

Він розчинив віконниці — в кімнату вдерся запах туману — і сказав:

— День буде гарний, ранковий серпанок на добру погоду, — і зі щасливою міною сів на край ліжка. Після паузи заговорив: — Ох, Ксав'є, ти не гасєш часу: щойно ти появився, як вони забігали довкола таці з твоїм сніданком. Матуся Піян поскупилася дати тобі джем. Якби ти чув, як Мішель і секретарка запротестували! Справу залагоджено полюбовно: ти дістанеш не порічкове желе, а сливовий позаторішний джем, який усе одно починає цвісти. Секретарка заходилася принести тобі сніданок, але матуся Піян вирішила, що так не годиться. Знаєш, що вона сказала? «Він не спитав мене, о котрій годині починається меса, а я його тут чекала». Тоді секретарка зауважила, що вранішню месу у нас правлять тільки в четвер. Але стара відрізала, що ти не міг цього знати і взагалі не поцікавився, коли йти до меси, тому вона не бачить причин, що пом'якшують провину. Коротше, усі ці розмови показують, що тобою одразу всі зацікавилися. Зрештою я був цього певен, а проте не припускав, що ти всіх так швидко візьмеш у шори. Вчора ввечері, коли ми гуляли парком, Мішель лютилася — не стану тобі переказувати, як вона паплюжила нас обох, — так ось, Мішель тепер заспокоїлась. Ти міг би багато для неї зробити, повір...

Його гарні очі знову затуманилися. Він тріпнув похлоп'ячому головою, відкидаючи назад рудувате пасмо; він був спокійний і говорив без запалу:

— Отож і ти їй потрібний... Про що ти думаєш?

— Думаю про того хлопчика,— сказав Ксав'є,— про Ролана.

— Е ні, не турбуйся, будь ласка, про це змієве насіння.

Мірбель провадив далі, намагаючись не гарячкувати:

— Я досі тобі не казав про нього, бо не думав його тут застати. У Мішель завжди якісь примхи: півроку тому заманулося їй узяти в дім дитя; коли б я не затявся, ми б його вже давно всиновили. А тепер сама рада, що я не погодився... Віддамо його туди, звідки взяли.

— Так не можна,— сказав Ксав'є.

— А чому тебе так хвилює його доля? Таких дітей, як він, тисячі і тебе ж вони не обходять.

— Саме він опинився на моїй дорозі... він, а не хто інший.

Жан з удаваним сміхом почав тріпати Ксав'є за чуба.

— Ти приїхав до Ларжюзона задля мене... Ксав'є, не забувай про це... тільки задля мене. Твоє перебування тут стосується тільки нас двох.

Він чекав відповіді. Але Ксав'є лежав мовчки, його голова ніби мертва була відкинута на подушку. Мірбель заходився пояснювати:

— Ну, звісно, тобі доведеться вести гру з жінками, з усіма трьома, бо на тій малій Домініці, як ти вже, мабуть, зрозумів, стара зовсім схибнула. Це просто дивно, якщо зважити, який залізний характер у матусі Піян, якою бездушною істотою вона була ціле життя. Їй тепер уже під вісімдесят.

— А от і сніданок! — сказав Ксав'є.

У відповідь на його «дякую» Октавія щось буркнула, і Мірбель поспішив пояснити:

— Вона тутешня, не дуже вишколена, але матуся Піян тобі сказала б «Зате вона працює, як кінь». Ти снідатимеш у ліжку?

Ні, Ксав'є волів би встати. Він сказав Мірбелеві, що вони зустрінуться у парку.

— Наскільки я розумію, ти мене просто виставляєш за двері?

Швидко зібравшись, Ксав'є вийшов з кімнати і почав спускатися сходами, як раптом почув чиєсь зітхання,

перегнувся через поруччя і вгледів, що на останній приступці сидить Мірбель. Якби Ксав'є очікував чолові'яга з піднятим дрюком, серце його і тут не забилося б сильніше. Він квапливо вернувся до себе в кімнату й підійшов до вікна. Між гіллям дерев ще висіли пасемця туману. Дикий виноград, що заснував увесь фасад, навіть жалюзі, був мокрий, мов після дощу. Сонце, ледь пробившись крізь серпанок, не могло висушити нічної роси. Гуркіт візка, кукурікання півнів, удари молота по ковадлу в кузні, гавкіт собак, протяжне вищання тартака... о, любі звуки укоханого життя! Він вранці не помолився, але не тому, що забув. Він не міг молитися, боявся молитися, хотів якомога відтягти цю хвилину. І ось йому довелося вернутися сюди, до цього неба у вікні, до цих темних сосон, ніби розіп'ятих у порожнечі. Йому не треба було навіть казати: «Боже мій...» Він став навколішки, торкнувся чолом підвіконня. Його широко розплющені очі бачили тепер не небо, а спорохнлу лиштву підлоги.

Чиясь рука лягла йому на плече. Він не ворухнувся. Тоді хтось підхопив його під пахви і підняв, він розплющив очі й побачив схилене над собою Мірбелеве обличчя.

— Я читав молитву,— пробурмотів Ксав'є,— і, як завжди, дав волю уяві, я думав не знати про що.

Мірбель розглядав його мовчки, похитуючи головою. По хвилі мовчання сказав:

— Ми згаяли надто багато часу. Мішель уже ходить перед ганком, жде тебе. Найкраще — здихайся її одразу. Потім приходь до мене сюди.

— Ні,— сказав Ксав'є,— розмовляти ми будемо не в моїй кімнаті. Я почекаю на вас унизу.

Він пройшов повз Мірбеля, збіг, перескакуючи приступки, сходами, гоном перебіг сіни і побачив Мішель, що стояла на кам'яному ганкові.

— А, от і ви... Залиш нас удвох,— промовила вона до чоловіка.— Ми пройдемося парком, і я одразу ж приведу його тобі назад.

— О, вам нема чого поспішати.

Мірбель провів їх очима. Чекаючи, що вона йому скаже, Ксав'є відчував не хвилювання, а радше якусь нудьгу: аби тільки мерщій відбути цю розмову... щоб уже до неї не вертатися.

— Що я хочу від вас узнати? Причину вашої появи тут. Чи ви підтверджуєте його версію?

— Яку версію? — запитав Ксав'є неуважно. А сам уже

позирав на малого Ролана — той сидів нерухомо навпочіпки біля струмка, що перетинав луку.

— Ви ніби піддалися шантажу, він сам ужив це слово, і відклали свій вступ до семінарії через те, що Жан погоджувався вернутися сюди лише тоді, як ви поїдете разом із ним...

— Ну,— сказав Ксав'є,— якби він справді не мав охоти вернутися... Можливо, наша зустріч з ним була для нього тільки приводом, щоб вернутися,— додав він з полегкістю:— Я думаю, він просто хотів вас полякати...

— А проте й ви прийняли через нього вельми серйозне рішення: адже вас очікувано в семінарії. Ця відтяжка, хай і коротка, може мати певні наслідки... так мені, принаймні, здається.

Ксав'є спинився, зірвав стеблину м'яти, розтер її між пальцями і понюхав. При цьому він не спускав очей з Ролана, який усе ще сидів навпочіпки біля струмка.

— На що він там видивляється? — спитав Ксав'є.

— Скажіть мені — так чи ні? — нетерпляче наполягала Мішель.— Хіба ви не прийняли важливого рішення?

Він усміхнувся, знизав плечима.

— Хтозна, може, я сам був радий, що знайшов привід...

— Щоб не вступати до семінарії?

Вона зосереджено розглядала його низу.

— Це мені зараз раптом спало на думку,— докинув він.— Тоді я цього не усвідомлював.

— Ви раді, що різко усе обірвали? — спитала вона трохи грубувато.— Звісно, в вашому віці... Так, тепер я вже розумію: зустріч із Жаном послужила вам виправданням... Хіба ні?

Він, може, її не слухав. Розмова між ними уже відбулася. Зрештою, байдуже, є якась частка правди чи ні в тому, що вона сказала.

— Я вважаю себе за добру католичку,— наполягала вона.— А проте признаюся, мене завжди дивувало...

Він мотнув головою, ніби відганяючи муху:

— Вибачте, будь ласка, але мені хотілося знати, на що він так дивиться. Я зараз вернуся.

Мішель стала як укопана посеред алеї, не спускаючи з ока хлопця, котрий чимчикував луками. Він усе ще тримав у руці стеблину м'яти. З-під ніг йому вискакували коники. Ксав'є з дитинства любив запах мокрої трави. Ролан не ворухнувся, хоча, мабуть, чув його кроки, сидів навпочіпки, як і раніш.

— На що ти так роздивляєшся?

— На пуголовків.

Хлопець навіть не підвів голови. Ксав'є і собі присів коло нього навпочіпки.

— Я спостерігаю за ними з позавчора. Вони ще не жаби. Я хотів би побачити, як вони перетворюються на жаб.

Яка ж тоненька в нього шийка! І як на ній тримається така голова! А ось коліна у нього вже великі. Ксав'є запитав, чи цікавлять його взагалі тварини. Хлопчик не відповів. Мабуть, думав, що й так зрозуміло, або просто лінувався: не хотілося балакати з незнайомцем.

— Я маю книжку про тварин, пришлю тобі її, як вернуся додому.

— З малюнками?

— Авжеж.

— Але не присилайте її сюди, я тут недовго зостануся.

Він сказав це байдужим тоном. Ксав'є запитав його: хіба йому не подобається в Ларжюзоні? Ролан ніби не зрозумів запитання. На гілку бузини, зовсім близьенько, сіла бабка з блакитно-ліловими крильми. Він потягся до неї рукою і раптово різким порухом ухопив її за тремтячі крильця великим і вказівним пальцями і крикнув:

— Попалася! — і билинкою полоскотав бабці черевце. — У неї щипчики на кінчику хвостика. Але мене ти не вщипнеш, бабко!

— А там, куди ти переїдеш, теж село? Там будуть тварини?

Хлопчик відповів, що не знає, невідривно дивлячись, як комаха ворухить лапками і звивається своїм довгим кільчастим тільцем.

— А чому ти не зостанешся в Ларжюзоні?

Ролан розтулив пальці: бабка пурхнула не зразу. Він сказав:

— Її звела судомо.

Але Ксав'є знову наполегливо спитав, уперше назвавши його на ймення:

— Ролане, скажи, чому ти не зостанешся тут?

Той здвигнув плечима.

— Я їм остобісів.

В його голосі не чулося ні смутку, ні злості, ані жалю. Він просто констатував, що в Ларжюзоні він усім набрид.

— Але ж мадемуазель Домініка тебе дуже любить?

Він уперше підвів очі на Ксав'є.

— Вона теж тут не залишиться. Бо...— додав він і затнувся.

— Бо... що? — даремно допитувався Ксав'є.

Хлопчик уже не озивався. Він знову присів, скулився, повернувшись спиною до Ксав'є, а той наполягав:

— Мадемуазель Домініка мила, чи не так?

— Їй треба було вернутися до школи другого жовтня,— сказав хлопчик,— але їй дали відпустку через плеврит...

— У неї плеврит?

Ту мить, знуджена чеканням в алеї, до них підійшла Мішель і зі сміхом спитала:

— Ви покинули мене заради цього карапуза? Ви, певно, любите дітей, але попереджаю вас: з цього хлопця пуття не буде. Я робила все, що могла...

Знизивши голос, він сказав обурено, що негарно так говорити при дитині. Вона не розсердилася.

— Запевняю вас, він нічого не розуміє. Промочиш ноги, так тобі й треба! — додала вона, повертаючись до Ролана.— Адже в тебе немає інших черевиків.

У Ролана змінився вираз на обличчі, воно одразу зробилося затятим і замкнутим. Ніби комаха, що вдає з себе неживу. Вернувшись до струмка, Ролан знову сів навпочіпки.

— Я обожнюю дітей,— сказала Мішель.— Але цей... Ролан позбавлений усякого чару... Ні, запевняю вас, він зовсім нецікавий...

Вони вернулися на алею. Помовчавши, Ксав'є сказав:

— А ось мені він цікавий.

— Але ми не для того зустрілися сьогодні вранці, щоб говорити про нього. То як же: ви їдете чи зостаєтеся?

Вона зупинилася посеред алеї і, нахилившись до Ксав'є, стала його розглядати, ніби збиралася витягти йому з ока порошок. А він помітив, що в неї на носі чорний вугор, у куточках рота залягли дрібненькі зморшки, а на занадто повній шиї червоніє слід від прищика.

— Це вам вирішувати, а не мені, я у вашому домі, мадам. Якщо ви побажаєте, я сьогодні ж поїду.

— О ні! — заперечила вона.— Це не в традиціях Ларжюзона! Ми все-таки гостинніші.

Вона засміялася, і він побачив у її роті матовий, синястий зуб.

Ксав'є мовчав. Він простував поряд із нею, але краще б він пішов геть. Вона раптом скрикнула:

— Так, я не мала рації! Я не мала рації!...— Ксав'є ніби прокинувся і глянув на неї.— Я не мусила б так говорити

при малому. Прошу пробачити мені, месє. Я ніколи не вмiла розмовляти з дiтьми. Цього навчаєшся, мабуть, зi своїми. А я...

«Аби тільки вона не розплакалася»,— подумав він. Але вона не заплакала.

— Якщо ви вирішите зостатися, то тільки ради нас, щоб нам допомогти,— тепер я певна цього. Але тоді вам треба знати нашу історію від самого початку. Ми покохалися майже дiтьми... Який був Жан у п'ятнадцять років, яке це було диво-дивне!..

— Я вчився в тому самому колежі, що й він, тільки на десять років пізніше,— сказав Ксав'є.— Але й при мені ходили легенди про Мірбеля, про його бунт, про ті кари, якими опікун силкувався його приборкати...

— Справжня драма розігралася між ним і його матір'ю. Він любив її без тям. Вона була страшною жінкою... А головне, вона йому відкрила... Ні, я не маю права розповідати вам це. Ви вірите,—раптом запитала вона,— що він коли-небудь зцілиться?

Але Ксав'є не слухав Мішель. Він дивився на Домініку, яка йшла до них, тягнучи за руку хлопця: той схлипував, увесь умазаний у болото.

— Не розумію,— зітхнула Домініка,— як він примудрився впасти в такий струмочок і так уробитися.

Гикаючи з холоду, Ролан пояснював Домініці, що хотів перебратися на той бік.

— По тій переправі, яку ми вчора з вами спорудили, пам'ятаєте? Але каменюка перевернулася...

— Ну, що ж,— роздратовано сказала Мішель,— підіть його переодягніть.

Дівчина заперечила:

— Я йому не нянька. А втім, чи ж він хоч має в що перебратися?

— Тоді хай обсохне. Зараз не холодно. Сядь на сонечку і не заважай нам.

— Ні,— втрутився Ксав'є,— так не можна. Я його ви-мию,— він уз'яв малого за руку і додав:— Мені не звикати, в недільній школі на мене часто полишали по п'ятдесят дітей. Веди мене до твоєї кімнати, малий.

— Я піду з вами,— заявила Домініка.

Він почав запевняти, що не варто турбуватися, що він сам добре впорається.

— Невже ви думаєте, я вам не поможу?

— Я теж піду,— сказала Мішель.

Вчотирьох вони вернулися до будинку. Ксав'є і далі тримав Ролана за руку. Жінки йшли слідом. На кам'яному ганку, в плетену кріслі, засідала закутана у велику шаль Бріжітта Піян, очі її, як завжди, були приховані темними окулярами, на ногах лежав плед; обік неї стояв Жан де Мірбель.

— Скільки разів мені повторювати, серце моє Домініко,— заволатала вона,— що я викликала вас у Ларжюзон не на те, щоб ви возилися з цією дитиною! Пані де Мірбель узяла його на свою відповідальність! І нема чого звалювати його на інших.

— Цього разу я сам подбаю про нього, мадам...

І Ксав'є засміявся. Домініка сказала:

— Я пройду вперед.

Дверей з передпокою вони не зачинили. Мірбель подивився їм услід.

— Куди вони йдуть? — запитала стара.

— До Домініки,— сказала Мішель.— Я чую їхні голоси.

— Маю надію,— загримала Бріжітта Піян,— що в нього не стане нахабства зайти до її кімнати... Це вже було б занадто!

— Не хвилюйтеся, мадам,— сказав Мірбель,— з ними Ролан.

— А я ні на що не натякала,— запевнила Бріжітта Піян і важко опустила у крісло,— вони обоє, як він, так і вона, нездатні...

— От вона, в кожному разі, тільки про це й думає,— сказала Мішель,— коли хочете знати.

Очі її блищали зі злості.

— Домініка? Та ви з глузду з'їхали, дитино моя.

— Можете не сумніватися, в неї свої плани щодо Ксав'є. І я б зовсім не здивувалась, якби дізналася, що вчора ввечері вона вже почала йому бісики пускати. Але я наведу лад, повірте мені.

— Ні, не ходи до них,— сказав Мірбель,— лише колот-неча знімється. Вже краще я...

Вона завагалася, потім сіла.

— Ти мені розповіси, що там побачиш. Спостерігай за ними уважно.

Бріжітта Піян знизала плечима.

— Серденько, що ти говориш! Що він побачить! Побачить, що вони мують Роланові коліна і перевзувають його!

— Ну, знаєте,— гукнула Мішель,— зрештою, мене це все не обходить!

Але сама й далі наслухала, звівши голову.

Мірбель зупинився перед дверима кімнати Домініки. В тиші чути було приглушений голос Ксав'є. Мірбель припав оком до замкової шпарини — нічого не побачив, але розібрав уривки фраз.

— І тоді брати сказали один одному: «Ось іде сновίδα, у цьому своєму гарному барвистому одягові він схожий на перебрану мавпулю. Здихаймося його...»

— Вони його вбили? — схвильовано спитав Ролан.

— Ні, зараз узнаєш, не перебивай,— сказала Домініка.

— Спершу вони вирішили вкинути його в рів, там був саме рів, і він би помер у ньому з голоду...

— Але не вкинули?

Жан де Мірбель постояв біля дверей: він теж слухав розповідь Ксав'є. А потім пішов собі, думаючи про те, що відчув старий Яков, коли сини принесли скривавлені Йосифові шати. Мірбель дивувався: минуло стільки літ, а він ще пам'ятає про ту дитячу одіж, умазану в кров козляти. Коли він вернувся на ганок, Бріжітта Піян, як і раніше, сиділа в кріслі, Мішель стояла поруч неї.

— Ви не повірите! Він розповідає хлопцеві історію Йосифа і його братів.

— Справді? — здивувалася Мішель.— І Домініка також слухає? Вона не цього сподівалася. Уявляю, яка в неї міна! Піду сама подивлюся,— раптом вирішила вона.

Мірбель кинувся за нею, благаючи іти навшпиньках. Вони стояли дуже тихо, довгенько з-за дверей долинали лише нерозбірливе бурмотіння, аж раптом голос Ксав'є зміцнів:

— То були його брати, він упізнав їх, але вони... хіба вони могли вгадати в цьому молодому володареві ненависного їм колись хлопчика? Стримуючи сльози, він став розпитувати їх про старого батька, який був ще живий. Серце в нього розривалося від ніжності...

— Але ж вони хотіли його вбити, вони продали його в неволю?

— Це правда, Ролане, а проте, як бачиш, незважаючи на все, він їх любив. Він сповнений був любові і до них, його убивців, і в цьому він скидався на Ісуса, прихід якого провістив на сімнадцять років наперед. А головне, запам'ятай: там був і Веніамін, хлопчик твого віку, волосся у нього було ще темніше, ніж у тебе, а очі такого самого

кольору, як і твої. Тільки він був щасливіший за тебе, бо мав тата й братів...

— Але ті брати були лихі?

— Зовсім лихих людей нема: вони любили батька, любили Веніаміна... і навіть Йосифа, ось побачиш...

Зненацька Мішель і Жан почули важку ходу Бріжітти Піян на сходах і здригнулися з жаху. Вона трималася за поруччя, пристаючи на кожній приступці, щоб звести дух. Підійшла вона тієї миті, коли Ролан урвав розповідь Ксав'є питанням. Домініка розсердилася. Потім Ксав'є вів далі свою розповідь, а похмура трійця під дверима уважно слухала.

— Це ж так бридко! Покласти ту чашу в мішок Веніамінові було підло!

— Ні, зараз побачиш...— сказала Домініка.

Тепер Ксав'є заговорив глухо. У коридорі стало важко розбирати його слова. І раптом пролунав крик:

— «Я — Йосиф, брат ваш, якого ви продали в Єгипет. Тепер уже не сумуйте і не шкодуйте про те, що ви продали мене сюди, бо Бог послав мене перед вами, щоб урятувати вам життя». І впав він на шию Веніамінові, братові своєму, і плакав. І Веніамін плакав на шиї його і цілував всіх братів своїх, і плакав, обіймаючи їх...»

— Ой! Ви також плачете, у вас течуть справжні сльози...— гукнув Ролан.

Він сидів на колінах у Ксав'є і пальчиком торкався до його лица.

— У вас зовсім мокрі щоки,— не вгавав він, вражений тим, що такий великий хлопець може плакати. Ксав'є, не соромлячись, витер сльози тильним боком долоні.

— Так, це по-дурному; коли мені було стільки років, скільки тобі, то в цьому місці: «Я — Йосиф, брат ваш...» я плакав завжди.

— Я й забула, що це така гарна історія,— сказала Домініка.

— А потім? — нетерпляче сказав Ролан.

Голос Ксав'є знов став глухий, і ті, хто стояв за дверима, нічого не чули, поки Ксав'є весело проскандував: «Тобі казка, а мені бубликів в'язка!»

— Рокажіть іншу! — заблагав Ролан.

— Годі, не набридай! — сказала Домініка.

— Ні, тобі, напевне, хочеться побігати. А втім, мені теж. Я певен — у парку є такі куточки, відомі тільки тобі...

— Ти показав би йому свій острів,— сказала Домініка.— На всьому світі тільки ми троє знатимем про нього.

Ролан підхопився, підбіг до дверей, розчахнув їх і скрикнув: похмура трійця сахнулася од нього і кинулася на сходи. Але Мішель і Жан одразу ж одумалися.

— Ми прийшли подивитися, що ви тут так довго робите.

— Я йому розповідав одну історію...

— Історію про Йосифа та його злих братів,— сказав Ролан, очі йому палали.

— Наскільки я пригадую, у цій історії є така собі пані Потіфар...— сказав Мірбель.

— Ні,— заперечив хлопчик,— Потіфар там є, але то ніяка не пані.

— Ага. Бачу, він випустив найцікавіше,— наполягав Мірбель.— Але ж це місце він мав би пам'ятати найкраще...

— Даремно ви гаєте час,— промовив Ксав'є.— У вас нема влади над хлопцем. Його береже ангел-охоронець.

Мірбель схопив Ролана за плече і виставив його з кімнати, потім підійшов до Ксав'є й запитав, чи згоден він нарешті дати йому аудієнцію.

— Здається, тепер моя черга?

Ксав'є помітив, що Мірбель розлючений, але це його не обходило: він був спокійний, його переповнювало щастя.

Він не зводив очей з Домініка, а та зумисне дивилася вбік, щоб він міг, не бентежачись, милуватися її обличчям, шиєю, худенькими напівдитячими руками. Зараз вони розійдуться. У них ще не виникло бажання бути вкупі, кожному хотілось побути на самоті, щоб думати про другого. Вона позирнула на нього лише тоді, як він слідом за Мірбелем виходив із кімнати, і шепнула:

— Отже, о четвертій перед будинком...

У парку Ксав'є ніби вперше побачив високі гінкі сосни, і йому здалося, що вони кільцем охопили щастя, що переповнювало його. Як усе-таки добре, що Жан поруч нього і що він може з кимось поговорити про цей дивовижний переворот у його житті... Краєчком вуха він чув, як монотонно і сердито гуде голос Жана. Йому теж слід було щонебудь сказати, і він запитав:

— Чого ви так мучитесь марно? Чому ви хочете бути нещасним? Чому ви навмисне самі собі завдаєте болю?

— Це ти завдаєш мені болю,— сказав Мірбель.— Я не шукав тебе, не викликав на розмову. Адже в поїзді не

я кинувся до тебе, а ти до мене! Не здумай заперечувати.— Він не міг говорити далі. Тоді Ксав'є сказав:

— Ви мій друг. Ще ніколи я так не прагнув мати друга, як сьогодні.

— Отже, ти мене більше не боїшся?

Ксав'є похитав головою. Вітер ніс дим од багаття, яке розпалили на стерниську, що межувало на сході з парком. Вони посідали на затрав'янілому схилі, прогрітому полудневим сонцем.

— Я завдячую вам таке щастя...— провадив Ксав'є піднесено.— Якби не ви...

Він хотів був сказати: я б не приїхав до Ларжюзона, не спіткав би Домініки.

— Ясно,— урвав його Мірбель,— не говори більше нічого.

Він звівся і відійшов на кілька кроків. Ксав'є знов заглибився в себе, але недавньої радості в ньому уже не було. Мірбель повернувся і знов сів поруч з Ксав'є. Він мовчав і не зводив з нього очей. Нараз він сказав:

— Ти мав би розповісти Роланові історію не Йосифа, а Ісаака.

І у відповідь на запитливий погляд Ксав'є пояснив:

— Твій Бог любить людські жертви, милий хлопче.

Ксав'є бавився піском, пересипаючи його між пальцями.

— Ісаака не приносили в жертву,— озвався Ксав'є.

— Ясно, куди ти хилиш,— сказав зі сміхом Мірбель.— Нагадуєш, що він одружений з Ревекою.— Раптом він, різко змінивши тон, сказав:— А ти, мій друже, з Ревекою не одружишся, заздалегідь постав хрест на цьому.

— Чи не думаєте ви, що маєте наді мною владу більшу, ніж мадам Піян над Домінікою,— вимовив Ксав'є тремтячим голосом.

— Та тут річ не в мені і не в старій Піян!

Мірбель знову устав. Ксав'є глянув на цього довготелесого чоловіка, що стояв на тлі неба, знизу вгору, як дивляться на дерево.

— Диви, який Ганімед вирискався! Ти знаєш історію Ганімеда?

— Дайте мені спокій! — гукнув Ксав'є.

Він підбіг до паркової огорожі і перескочив через неї. Але Жан уже простував поряд із ним.

— Все-таки дивно, що саме мені треба тобі нагадувати, в чиїх ти пазурях...

Ксав'є усе надавав ходи, марно силкуючись утекти від Мірбеля, і повторював півголосом, уперто:

— Е ні! Не через таку людину, як ви, ні! Не через вас Бог промовлятиме до мене.

За поворотом алеї показався Ролан; він біг їм назустріч і кричав:

— Сніданок на столі! Сніданок на столі!

Він кинувся до Ксав'є, який схопив його на руки і підкинув угору:

— Та важкий же ти, як маленький ослик.

І пригорнув хлопця до себе міцно, аж боляче.

— А ви й не здогадалися, що мій острів ось тут, зовсім поряд,— промовив Ролан.— Ви пройшли коло нього і не помітили.

Ксав'є поставив хлопця на землю і взяв його за руку. Мірбель ішов за ними на деякій відстані.

РОЗДІЛ ЧЕТВЕРТИЙ

Під час обіду він відчував, ніби всі нишком за ним наглядають. Зламавши гробову мовчанку, він запитав, чи Ролан обідає разом із ними.

— Ні,— відповів Мірбель,— він їсть як свиня.

Бріжітта Піян додала, що навіть його не саджають за кухонний стіл, а подають окремо в буфетній.

— Так, але це недобре,— вигукнула Мішель. Вона підвела, відчинила вікно і гукнула:

— Ролане, ти тут? Піднімися до нас. Будеш обідати в їдальні.

— А мене посадять поряд з мадемуазель? — почувся хлопців голос.

— Так, поряд з мадемуазель.

Мішель сама поклала ложку й виделку, поставила на стіл ще одну чашку. Зайшов Ролан, дивлячись на Домініку блискучими від радості очима. Але вона не звертала на нього уваги.

Вона дивилася на Ксав'є. Таким самим ніжним, глибоким поглядом, який так потряс його душу дві години тому, коли він розповідав історію Йосифа. Але зараз такою далекою здавалась йому та радість! Такою далекою, що він уже й не надіявся, що вона коли-небудь вернеться до нього. В ньому знову пробуджувалася туга: нелюдською мукою було сидіти за цим столом, обідати разом з цими людьми, які оточували

його, наче згряя псів, утримуваних на смикі чиеюсь невидимою рукою. Але ж Домініка, як і раніше, опускала свої ніжні й серйозні очі, ледве зустрівшись із ним поглядом. Адже нічого не змінилось. Чого йому ще треба? Ось він, його порятунок, простягни тільки руку, і всі суперечності буде розв'язано, всі провалля засипано. О життя, просте й правдиве! Тяжке життя людської пари, обтяженої дітьми, котрих треба годувати й викохати! На кожному повороті їхньої щоденної путі поставлено скромні розп'яття, щоб ти, Господи, був свідком цього вбогого щастя, зліпленого з невдач, нестатків, упокорення, сорому, втрат, гріхів... і зруйнованого розпукою перед лицем смерті...

Октавія разом із кавою принесла й пошту. Ксав'є зауважив, що на двох конвертах адресу було написано фіолетовим чорнилом, яке так уподобала його мати. Вона водночас написала і до сина, і до Бріжітти Піян. Стара зняла темні окуляри.

— Лист од вашої любої матусі. Мабуть, розминувся з моїм. То, виходить, ви її повідомили, що ви тут.

Так, Ксав'є написав до неї з Бордо. Щоб читати, Бріжітта Піян скористалася лорнетом, але все ж тримала аркушки далеко від очей. Вона похитала головою, цмокала злегка язиком і насилу стримувалась од вигуків.

— Мені треба,— сказала вона, складаючи листа,— поговорити серйозно з вами...

— Про що саме? — запитав Ксав'є і поставив на комині порожню чашку. Він почув, як розреготався Мірбель за розгорнутою газетою, яку він не читав, а лиш удавав, ніби читає. Стара нітрохи не збентежилася.

— Прочитайте листа, адресованого вам, тоді ви, може, зрозумієте, в чому річ.

Ксав'є рушив до дверей, але коли проходив повз Мірбеля, той притримав його за руку.

— Сказати, що мені нагадує ця сцена? Не знаю тільки, як у ваш час коментували в школі євангельський текст про Хресну путь, який читають під час Великого Посту, у страшний четвер. А у нас те місце, де мовиться, що Христа прив'язали до хреста, священик пояснював так: «Але найстрашнішим для Господа було те, що його наготу виставлено напоказ величезній юрмі...»

Ксав'є випручав руку:

— Навіщо ви нагадуєте мені ці слова?

Він вийшов, швидко збіг сходами, замкнув двері на

засувку і впав долілиць на ліжко. Мірбель точно визначив, що найбільше його мучить: його наготу виставлено напоказ... Але як же тоді не прислухатися до всього того, що перед обідом він почув од цього страшного чоловіка про Домініку? Він підвівся, дістав материного листа: його охопила спокуса спалити листа, не читаючи. Він витер сірника, але зразу ж загасив його і перехрестився.

«...Ні твій батько, ні я не вірили, що ти пробудеш у семінарії два-три тижні, але ти й тут примудрився знайти спосіб перевищити всі наші найгірші передчуття. Ти дозволив супутникові — і якому супутникові! — умкнути тебе, так, це слово найвлучніше тут — умкнути з поїзда, який віз тебе до семінарії! Погодься, що тут є від чого впасти в глибоку розпуку, вважати себе пропащим! Але Боже Провидіння і цього разу не покинуло нас — у Ларжюзоні виявилася Бріжітта Піян. Повір мені, моя бідна дитино: на таку ласку годі було уповати. Аби ти до кінця оцінив цю ласку, я повинна тобі розповісти, що, ледве отримавши твого листа, я кинулася до твого духовного наставника, в якого лежала на столі картка, надіслана тобою з Парижа. Так ось, знай же, що він не збирається навіть тобі відповідати. І чинить він так аж ніяк не з образи, хоч ти й поставив його в вельми незручне становище перед його паризькими колегами, а лише тому, що зазнав у боротьбі за тебе, як він вважає, цілковитої поразки. Він не бачить способу зцілити хиткість твоєї натури. Він запевняє, що коли наставник так тяжко помиляється у своєму учневі, то його обов'язок самоусунутися, зникнути. Ну ось, тепер ти знаєш: тобі вже нема чого розраховувати на його допомогу. А у пані Бріжітти Піян величезний досвід зцілення зболілих душ. Одночасно я пишу до неї, пам'ятаючи про нашу давню знайомість, про наші спільні зусилля на ниві добродітності, а головне, про волю Провидіння, яке привело Піян до Ларжюзона саме тоді, як туди попав і ти, я дозволю собі повідомити щодо тебе все, що мені здається необхідним. При цьому я не вважаю за можливе утаювати від неї твої дивацтва у твоєму релігійному житті. Я повідомила їй також і про діагноз твого останнього духовного наставника: від такої невиліковно легкоковожної натури, як твоя, — адже ти впадаєш у транс уявної благодаті, що свідчить лише про хворобливу вразливість, — чекати чогось годі. А втім, щодо твоєї «хворобливої вразливості» твій брат висловив кілька в'їдливих зауважень, але я, жаліючи тебе, вирішила їх не наводити. Вони мене дуже пригнітили, хоча до кінця я їх так і не збагнула. Одначе тут

я могла бодай стати на твій захист, бо ніколи не сумнівалася ні в твоїй моральності, ані в твоїй байдужості до спокус життя. Хвалити Бога, ти ніколи не зважав на такі речі, до яких така ласа більшість твоїх ровесників. Але твій батько запевняє, що й тут таїться небезпека, і знай повторює, що «одвертий гультай» не завдав би йому стільки клопоту, як ти. На цю тему я теж вважала за свій обов'язок дати низку роз'яснень мадам Піян. Отож, було б добре, якби ти поговорив з нею відверто і щиро, навіть вільніше, ніж зі мною. Її нічим не здивуєш. Вона уже в такому віці, коли можна все вислуховувати».

Ксав'є запалив свічку і задивився, як полум'я звільна пожирає розгонисті лілові рядки, слово по слову, літеру по літері. Потім він засоромився свого пориву. Він прочинив двері... В кабінеті говорили всі разом. Гамір стояв такий, що Ксав'є пощастило непомітно спуститися сходами й вийти з дому. Він уперше пішов до містечка: старі баби, що сиділи з рукоділлям на ослонах біля воріт будинків, проводжали його цікавим поглядом. По праву руч він побачив церкву, вона височіла в кінці вузької вулички. Він майже люто заходився шарпати двері, але вони були замкнуті на ключ. Чийсь голос крізь прочинені віконниці крикнув:

— Ключ у титарки, але вона зараз пішла в поле.

Ксав'є підступив до вікна й запитав, чи не винесено святих дарів.

— Не думаю,— відповів голос,— я знаю — титарка не гасить лампади у вітварі, і щовечора дами з маєтку приходять у «святу годину».

Ксав'є подякував і обійшов церкву довкола. На давньому цвинтарі ще тіснилися старі кам'яні надгробки зі стертими написами. Кропива буйно розрослася на цій землі, де було поховано стільки людських істот. Романська абсида височіла над диким зелом, мов прова корабля, що приплив невідомо звідки і вже загруз багато віків у глевкому глею, угноєному людськими останками. Сонце ще гріло. В темному плющі гуділи оси, і їхнє гудіння якимось не зливалося з гомоном містечка. Ксав'є припав чолом до каміння абсида — цього опуклого чола Божої оселі. Мабуть, там горіла лампадка в цілковитій самотині. В'язень, посаджений під замок, він був там, по той бік муру. Ксав'є зовсім би не здивувався, якби розступилося старе каміння, що відділяло його від Того, кому він віддав своє серце. Вищання тартака, ляскання праників, кукурікання півня, гавкіт собак, гуркіт коліс — усі ці звуки, які померлі слухали щодня, звуки

забутого життя, він, живий, зараз не чув. Але він нараз одчув, що кропива нестерпно жалить йому ліву литку. Прозвонило четверту. Він пригадав, що його ждуть.

РОЗДІЛ П'ЯТИЙ

— Шукаєш свого приятеля?

Мішель і Жан зустрілися на повороті алеї.

— Ти теж його шукаєш,— відповів він ущипливо, але це її не образило. Ксав'є в кімнаті не було, і вона не знала, куди він міг подітися.

— Може, він пішов до містечка, щоб дізнатися на вокзалі про розклад поїздів,— сказала вона.

— Він не поїде,— заперечив Жан,— поки тут буде одна особа... в кожному разі мені так здається,— уточнив він.

— Йому було б начхати на Домініку, якби не те хлоп'я...— сказала Мішель.— Не розумію, чому священники так липнуть до байстрят.

— Бо ці душі легко здобути, ніхто на них не зазіхає. Простягни руку, і вони твої. Їх можна купити за повітряну кульку. А втім, більшість з цих душ шукає тільки власної втіхи, але священник міркує так: «Навіть якщо з десяти я заволодію однією...»

Жан говорив сам до себе, з глибоким хвилюванням, ніби хотів когось переконати. Мішель його не слухала. Нараз він замовк, наче зосередившись на якійсь потаємній думці.

— Ні,— сказав він рішуче,— не через Домініку він тут зостається, радше, він поїде через неї...

— Не розумію, чому...— уврала його Мішель.

Але він не смів їй розкрити до кінця свою думку. Вони поволі йшли пліч-о-пліч, як колись, поєднані спільним неспокоєм. Ксав'є не розлучив їх, навпаки, в ньому вони віднайшли одне одного.

— Навряд чи Домініка захоче, щоб він поїхав звідси,— сказала Мішель.

— Звісно, ні, але він, він!.. Ти ще не зрозуміла, що він з того поріддя людей, які тікають від любимого людини.

Вона знизала плечима:

— Що ти вигадуєш!

— Це ясно, як двічі два. Вони кохають одне одного,— сказав він майже пошепки.— Це і сліпому видно! Зрештою, ти сама це добре знаєш. Ніби від нас може приховатися бодай щось, що торкається цього дивного хлопця!

— Ми ним цікавимося лише через тебе,— заперечила вона.— Тільки ти мене в ньому цікавиш...

Кілька кроків вони пройшли мовчки, Мірбель стиха промовив:

— Коли б стара поїхала...

— Вона з місця не рушить без своєї секретарки... Ні, ти тільки подивись на них!

Мішель підвела голову й побачила Домініку і Ксав'є: вони спустилися до струмочка. Ролан біг попереду. Дівчина несла кошика з полудником. Подружжя вони не помітили.

— Вона добилася свого,— сказала Мішель.

Жан похитав головою.

— Ніби з Ксав'є можна чогось добитися!

— Тоді чого ж тобі треба? На що ти сподіваєшся?

— Ні на що, крім того, чого вже добився...

І вона повторила, звівши плечі:

— Чого вже добився? А чого ж, власне, добився?

— А ти думай, де б зараз уже він був,— відповів Жан з запалом,— де б він був уже кілька днів, якби не стрів мене...

— Семінарист сюди, семінарист туди! Велике діло! І що за перемога!

Її кепкування, здавалося, його зовсім не вразило. Вона здвигнула плечима, повторюючи:

— Та це ж безумство! Ти з'їхав з глузду! Ти просто збожеволів!

Він не розсердився: він думав про своє:

— А потім,— вів далі він по паузі,— можливі і наслідки. Якщо ми будемо терплячі, ми застукаємо їх зненацька в хвилину, коли він почує себе відрізанним від Бога. Подумай, скільки йому років. Він не дійшов ще до того, щоб ненавидіти людські створіння, навпаки, Бог явився йому, оволодів його душею, перш ніж він відкинувся віри. Я сказав йому це сьогодні вранці. Містики вигадали собі правила, шаблі вознесіння. Але Святому Духу на це начхати. Повір, Ксав'є з усією його Божою благодаттю не встояти перед ніжним словом, перед ласкою, якщо тільки вона чиста... Спершу...

— Так,— понуро урвала його Мішель,— не встояти перед Домінікою.

— Домінікою?

Він зупинився: вони вже дійшли до ганку.

— Від нас залежить, щоб завтра її тут уже не було... Ні, не ходи за мною,— сказав він, побачивши, що Мішель

підіймається сходами.— Краще мені самому порозумітися зі старою.

— Тоді не причиняй дверей,— сказала Мішель,— я слухатиму вашу розмову з передпокою.

РОЗДІЛ ШОСТИЙ

— Але ж, Ролане, твій острів зовсім не острів, а півострів.— А що дитина затялася, він пояснив:— Бачиш, він з'єднаний з суходолом.

Ролановим островом був усього тільки вільшаний пенъ, що сповз у струмок.

— Земля тут вогка,— сказала Домініка.— Тут не розсядешся.

Ролан запхикав: адже вона обіцяла, що вони підвечеряють на острові...

— От саме звідси видно, що треба зробити, щоб твій півострів став по-справжньому островом,— сказав Ксав'є.— Треба перекопати цей перешийок, прорити канал. Удвох ми впораємося.

Не утерши сліз і не висякавшись, Ролан ту же зголосився принести лопатку... Йому кортіло негайно розпочати працю.

— Чудова думка! Біжи мерщій! — шепнула йому на вухо Домініка.

П'ять хвилин туди, п'ять хвилин назад... поки він повернеться, вона пробуде на самоті з Ксав'є цілі десять хвилин.

— Ні,— зупинив Ролана Ксав'є.— Спершу попоїмо.

Хлопець, котрий уже зірвався бігти, повернувся і сів між ними. Домініка дала йому бісквітів і шоколаду. Ксав'є взяв гроно винограду і підняв його на світло: «Яке воно золотисте!» Домініка поралася коло кошика.

— Я принесла лимонаду, хто хоче пити?

Здавалося, вона тут задля хлопчика, та й сам Ксав'є уважно слухав розповідь Ролана про те, яке садове знаряддя подарувала йому мадам де Мірбель.

— Це було на Великдень, коли мене сюди привезли...

Домініка сказала:

— А тепер тобі вже нічого не дарують.

Хрумаючи бісквіти, він удав, ніби не чує, підійшов і сів біля Ксав'є.

— Які в тебе брудні коліна! І тобі не сором?

— Уявляю, на кого б ти був схожий,— зітхнула Домініка,— якби тут не було мене.

От і все, що вони сказали одне одному, сидючи поруч — може, востаннє — на стовбурі поваленої сосни, на осонні м'якого осіннього дня, коли так повільно плине час. Водяні павуки метушилися на поверхні води, потім раптом застигли на місці і їх несло течією.

— Ой, білка! Он вона... Ви не бачите? Хвіст стирчить...— закричав Ролан здавленим голосом. Він плеснув у долоні, білка перешаснула на дуба, з нього на сосну, і Ролан побіг за нею, задерши голову вгору. Домініка ледь чутно вимовила:

— Ксав'є.

Він сидів нерухомо з приплющеними очима. Під чорним пухом ні разу не голених щік світила дитяча шкіра. Дівчина уже схилила була голову йому на нерухоме плече, але тут прибіг Ролан: білка десь ізникла. Домініка запитала:

— А лопатка? Може, збігаєш по неї?

— Не треба,— сказав Ксав'є,— зараз уже пізно. Ми прокопаємо канал завтра вранці.

Ролан заперечив — до сьомої буде видно, і помчав через луки додому.

Домініка взяла Ксав'є за руку й запитала смутно:

— Ви мене боїтеся?

Він жестом відповів, що ні, присунувся до неї, і вони торкнулися плечима. Її долоня лягла на його долоню, їхні пальці сплелися. Вони сиділи так нерухомо, що на коліні Ксав'є вместилися бабка. За струмком на луках піднімався туманець. З виселку до них долинали мекання овець, горлові окрики вівчаря, дзеленчання дзвоників. Домініка була в синіх матерчатих черевичках на босу ногу. Ксав'є обхопив пальцями кісточку її лівої ноги й сказав:

— Вам холодно...

Вона хитнула головою і зітхнула тихо:

— Мені добре, я поряд з вами...

— Справді? Ні, не може бути,— сказав він.

— Ви не вірите, що я щаслива з вами?

Домініка глянула на нього, і він зрозумів — вона ледве стримує сльози.

— Він зараз вернеться...— прошепотіла вона.

Ксав'є подумав, що вона чогось чекає від нього... Добре було б обійняти її за плечі... Хіба не обхопив уже він її ноги вище кісточки? Яка ж у неї тонка рука! Він торкнувся до неї губами.

— Ваша рука теж змерзла,— сказав він. І врешті пригорнув її до себе, усім єством своїм пориваючись до цього щастя, в якому не було зла.

І тут вони почули, що у них за плечима схлипує Ролан. Вони відсунулися одне від одного.

— Ну чого ти? У Домініки болить голова, і вона сперлася мені на плече. Маю надію, ти не через це плачеш, дурнику?

Хлопець так розридався, що не міг говорити. Домініка поправила коси і неуважно запитала:

— Ти не знайшов своїх інструментів? Не знаєш, де вони?

— Ні! Мадам Піян послала мене по вас... Ви їдете! Ви їдете! Вона вас забирає, вже замовила по телефону таксі...

Обоє разом підвелися. Ролан обхопив руками ноги Домініки і знай твердив кризь сльози:

— Ви їдете! Ви їдете!

— Ну чому? Звідки це ти взяв?

— Вони посварилися, вони лаялися...

Крім слів «вони лаялися» від Ролана нічого добитися не пощастило. Усі троє рушили через мокрі луки.

— Може, він чогось не зрозумів! — шепнула Домініка.— Що там могло скоїтися? Нічого, все владнається, вони кінець кінцем завжди вдають, ніби помирилися.

— Ви думаєте? — запитав Ксав'є.

Вони не зважувалися глянути одне на одного.

РОЗДІЛ СЬОМИЙ

Жан залишив двері віталеньки прочиненими, як просила Мішель. Побачивши Мірбеля, стара дама поклала чотки, з великих намистин упереміж з образками, на столик: їй вистачило одного погляду, щоб угадати, що Мірбель прийшов сваритися з нею і час гаяти не збирається. Він сказав, що радий застати її саму, бо в нього до неї прохання...— і присунув до себе стільця.

— Якщо це тільки в моїх силах...— почала Бріжітта Піян солоденьким голосочком.

— Я з приводу Ксав'є Дартіжелонга...

— Ах, он як! Ксав'є Дартіжелонга...— повторила дама. Вона трималася насторожі. Плацдарм, обраний Мірбелем для бою, був їй знайомий. Вона повторила упівголоса:— Бідолашний хлопчина, так... так...— І раптом рішучим тоном кинула:— То ти хочеш знати мою думку? Я в багато чому переглянула своє ставлення до нього. Він ще дитина, яку треба знову взяти в шори.

— От-от,— сказав Мірбель,— саме це я од вас і сподівався почути. І саме в зв'язку з цим я й хотів вас застерегти.

— Застерегти? Мене? — Вона ображено засміялася і замовкла.

— Брахуйте, мамо, я буду проти, якщо ви спробуєте, як ви оце висловилися, взяти його в шори, почнете напучувати його, говорити про покликання і втручатися в його внутрішнє життя. Я знаю, як він від цього дуже страждав.

Стара й бровою не повела, лише світлі білки танцювали в скельцях чорних окулярів. Вона добре бачила, куди він гне. Мірбель повторив з притиском:

— Ксав'є наш гість, правда? і ми зобов'язані захищати Ксав'є від усяких зазіхань на його свободу, навіть якщо вони підказані бодай найкращими намірами, в чому, як ви самі знаєте, я не сумніваюся.

Мірбель здивувався, що Бріжітта Піян ніби пропустила повз вуха його атаку. І сам він, непомітно для себе, весь час підвищував голос.

— Ваша запопадливість засліплює вас і заводить надто далеко. Тільки ви одна не збагнули, як непристойно з вашого боку говорити при всіх про листа, якого ви одержали від цієї ідіотки, його матері, цілком нездатної збагнути душевних порухів такої виняткової натури. Я не допущу, щоб у нашому домі допомогли їй цькувати сина. Одне слово, я прошу вас, мамо, не вести нічних розмов з моїм приятелем і навіть не робити натяків на ту внутрішню боротьбу, яка зараз у ньому відбувається.

Бріжітта Піян сиділа як статуя. Коли Мірбель замовкнув, вона зняла окуляри — в її темних очах був незворушний спокій. Перш ніж відповісти, вона повела плечима і всмінулася, смакуючи наперед те враження, яке справлять її слова.

— Мій бідолашний Жане! Безперечно, я дуже здивую тебе, але я цілком згодна з тобою! Краще не втручатися в цю історію, і все ж я змушена чинити інакше через листа мадам Дартіжелонг. Одначе я не збираюся ні на чому наполягати і лише скажу йому те, що зобов'язана сказати.

— Годі-бо! Ніби ви вже не загрожували йому вашою опікою...

— Аж ніяк! Я лише попередила його, що хочу з ним побалакати. Але якщо тільки він сам мене до цього не присилує, я твердо вирішила не торкатися в нашій розмові особисто його і шанувати його секрети, як, до речі, я завжди роблю в таких випадках. Мій обов'язок — побалакати з ним про іншу людину...

— Про іншу?

— Так, так, про тебе, моя люба дитино, якщо ти вже конче хочеш знати. О, хоч який він наївний, але я певна, що тебе він багато в чому розгадав. Але що б він не думав про тебе, усе це, безперечно, дуже далеко від дійсності. Ти зі мною погодишся: навіть цій «винятковій натурі»,— так ти, здається, його назвав, не розібратися до кінця в такій тварюці, як ти...

Спершись обіруч на щіпок, вона велично випросталася і з жалем поглянула на свого слабкого, криво усміхненого супротивника...

— І, прошу тебе, повір мені: я обіцяю розповісти про тебе не більше, ніж треба негайно знати нашому гостеві. Ти сам розумієш: я не стану задля втіхи обмовляти тебе і лихословити про тебе. Я вже не в тому віці, щоб робити такі дурниці. Тобі нема чого боятися мене, бо я керуюся винятково міркуваннями милосердя. А прояв найвищого милосердя щодо людини такої, як ти, полягає в тому, щоб знешкодити її.

Жан схопив зі столу прес-пап'є. Стара не ворухнулася, вона стояла в тій самій позі й дивилася на нього з усміхом. Він поклав прес-пап'є на місце, відступив від неї на кілька кроків і уткнувся чолом у шибку, чекаючи, поки ушухне серцебиття. Неймовірним зусиллям йому майже вдалося одразу ж опанувати себе. Коли він обернувся до Бріжітти Піян, то був уже спокійний.

— Я не бажаю Ксав'є ніякого лиха,— сказав він зрештою.— Але, може, і ваша правда: я таки, зовсім того не бажаючи, могу зашкодити йому.

— Оце вже розумні слова,— погодилася Бріжітта, не спускаючи з нього очей.

— О,— зітхнув він.— Я вже давно знаю — де там вас перехитрувати...

— У кожному разі, я досить хитра, щоб не ждати каверзи, коли ти стаєш занадто гречний...

І вона засміялася, намагаючись перехопити його погляд, що уникав її.

— Ви помиляєтеся, мамо,— сказав Жан.

Він знову сів, присунув стільця до її крісла. Тепер їх розділяв лише маленький круглий столик.

— За довгі роки нашого знайомства, мені здається, не раз траплялося вам сповідатися?

— Так, це правда. Коли тобі було шістнадцять років...

Він пересмикнув плечима.

— Мені завжди шістнадцять років,— сказав він, помов-

чавши.— Ну, гаразд, я не стану заперечувати, я хочу, щоб ви поїхали, бо я ревную. Дивно, що дружбі властива ревність, еге ж?

Бріжітта Піян труснула головою, як стара коняка, і неголосно спитала:

— Невже я здаюся тобі такою небезпечною?

Жан уперся ліктями в коліна, напруга його погляду зникла, вираз на обличчі став відчужений і довірливий.

— Я маю на увазі Домініку,— сказав він.— Я не можу з цим примиритися. Ніколи я ще не почував себе в таких дурнях.

Він уже не дивився на Бріжітту. Могло здатися, що він забув про її присутність. Він навіть здригнувся, коли вона заговорила до нього:

— А до чого тут Домініка?

Він посміхнувся, і кілька разів повторив, явно тішачись:

— Годі-бо, мамо! Годі! — і раптом додав:— Невже ви не знаєте, що вони зараз укупі?

Ні, це їй важко було припустити: Домініка попросила в неї дозволу влаштувати для хлопця пікнік на березі струмка.

Мірбель знов підійшов до вікна, потім з байдужою і спокійною міною, руки в кишенях, вернувся до мадам Піян.

— Маю надію, ви ж не збираєтесь постригти свою Домініку в черниці? Погодьтеся, це аж ніяк не її покликання.

Стара взяла зі столика чотки і затисла їх у правиці.

— Чи ж не сердитесь ви? — запитав він.— Зрештою, для Домініки тут нема нічого поганого. Вам треба б радіти, що у неї з'явилася така надія, бо що там не кажи, а їхні взаємини вже зайшли далеченько. Знаєте, Ксав'є вже говорив зі мною про це. Він вірить, що сам Господь Бог дбає про його долю; він не сумнівається в тому, що Провидіння влаштувало нашу зустріч у паризькому поїзді, щоб я привіз його до Ларжюзона, де він спокусить секретарку мадам Піян... Ох, ці вже мені християни!..

Він зареготався. Стара поворушила губами: вона шептала молитву, але її роздратування мимоволі давало про себе знати старечим посіпуванням голови, яке вона не могла стримати. Мірбель, усе ще сміючись, провадив далі:

— Хотілося б мені побачити, яку міну скорчить мати Дартіжелонга, коли довідається, що її любимчик покинув семінарію, звабив секретарку Бріжітти Піян і збирається одружитися з цією дівцею, яка до того ще й незаконно-

народжена. Правда, в таких шлюбах це й краще, коли зовсім без роду-племени, і цією перевагою не слід нехтувати.

— Дартіжелонгі можуть спати спокійно.

Хоча стара дама сказала цю фразу, не підвищуючи голосу, він зрозумів, що вона от-от спалахне.

— Ви забуваєте,— сказав він,— що ні Ксав'є, ні Домініка не потребують нічийого благословення.

— Мого вона, в кожному разі, потребує,— проскрипіла стара, не розтулюючи вставних щелепів.

— Так, це правда,— погодився Мірбель.— Вона цілком залежна від вас. Але ж ви такі милосердні, так її любите, я не можу повірити, що ви станете видирати у неї шматок з рота. Ні, мамо, беріть приклад з мене: примиріться з їхнім щастям.

Тут вона сперлася на ціпок і випросталася.

— Я забороняю тобі... Ніби в тебе зі мною може бути бодай щось спільного... ніби ми можемо пережити однакові почуття...— бурмотіла вона.

Вона аж захлиналася.

— Ви не можете без неї обійтися, признайтеся в цьому, ну,— промовив він жорстко.— Вам треба купатися в молодій крові, не дослівно, звичайно. Коли старі люди оточують себе молодими, вони нагадують мені вампірів, я завжди так вважав...

Вона гукнула:

— Вампірів? — І він побачив, як її всю затрясло, наче в лихоманці, а голова судомно затрусилася з боку на бік.

— Моя провина лише в тому,— голос її зривався,— що я наразила цю дівчину на згубне сусідство з вами!..

І стара прожогом кинулася з кімнати, забувши про свої подагричні ноги. У передпокої вони побачили Мішель.

— Де ж ти примудрився так вимазатися? — допитувала вона Ролана.

Він відповів, що прийшов по знаряддя, бо його острів виявився півостровом, бо мес'є Ксав'є зараз почне копати канал. Від швидкого бігу Ролан засапався і говорив, щослова затинаючись. Він був рвонув назад, але Бріжітта Піян схопила його за руку.

— Мес'є чекає на тебе, так? Ти покинув його самого?

— Та ні, з ним же мадемуазель Домініка!

Подружжя Мірбель гучно зареготало. Хлопець був спантеличений: зроду він не бачив, щоб вони сміялися. Роззявивши рота, він боязко позирив на цих завжди грізних

і страшних дорослих, які зараз чомусь аж заходилися сміхом.

— Будь ласка, не поспішай до них,— сказав Мірбель.— Тобі нема чого квапитися.

І ось у ту хвилину і розігралася між дорослими та дивна сцена, в якій Ролан нічого не зрозумів, окрім того, що вони «лаялися». Вони лаялися — ото все, що він міг розповісти Ксав'є й Домініці.

— Піди й скажи мадемуазель Домініці, я на неї чекаю: треба спакувати наші речі й подзвонити в гараж. Ми поїдемо машиною. Я заплачу, хоч би скільки це коштувало, аби не ночувати тут сьогодні.

Саме цю репліку і запам'ятав Ролан, а коли вони втрюх ішли додому через мокрі луки, Домініка змусила хлопця все повторити.

— Так, вона сказала, що ви повинні подзвонити в гараж і замовити машину, і що вона заплатить, хоч би скільки це коштувало.

Ксав'є ішов позаду. Луки були багністі, черевики грузли в трясовині і чавкали шокроку. Він ішов слідом за Домінікою, невідривно дивлячись на її плечі. Іноді вона ледь оберталася до нього, слухаючи й далі розповідь заспаного хлопця. Потім вона сказала, не дивлячись на Ксав'є:

— Не затримуйтеся тут ані дня. Ви ж вільні. Бордо — місто велике, і я нікому не повинна звітувати, куди я ходжу.

Він не відповів нічого і зостався біля ганку, а Домініка з хлопцем піднялися по сходах і зникли в передпокої. Ні, поміж ними не стояло жодної перешкоди, нічого, крім почуття опору в його душі, крім цієї безглуздої втечі від самого себе, ніби любов йому заказана, йому, який тільки й умів, що любити. Отак стояв він, дивлячись на похмурий будинок з облупленою місцями штукатуркою, на ці пооббивані східці, а осінній вітер шарпав чорні верхів'я сосон. Вечірня мла здіймалася над луками, повиваючи запоною далекий ліс. Ксав'є не зважувався зайти в дім, хоча звідти не долинали жодного звуку. Навіть коли б ця історія, ради якої він ладен важити своїм життям,— істина, хоч цьому немає ніякісінських доказів, навіщо ж відокремлювати себе від стада? Адже він такий самий хлопець, як усі... Але в той час як ця звична думка крутилася в нього в голові, мов той сухий листок, зірваний і кинутий йому до ніг вітром, він вголос шепотів слова латинської молитви: «...Vita, dulcedo et spes nostra salve. Ad te clamamus, exsules

filiі Evaе. Ad te suspiramus gementes et flentes...»¹. Стогнуци і плачучи... Він кохав, він коханий, то нащо плакати? Нащо йому стогнати? Ксав'є квалливо збiг сходами і зайшов до передпокою. Ролан сидів на ящику на дрова, він розмазував по обличчю сльози і шмарки. Ксав'є спитав, де Домініка. Вона говорила по телефону в бібліотеці, — сказав хлопець і додав, не дивлячись на нього:

— Вона послала мене по вас...

— То чому ж ти не покликав мене?

Не відповідаючи, той одвернувся до стіни. Ксав'є поклав долоню на велику, коротко стрижену голову, але Ролан відсунувся. Уже ревності, Боже мій! Ксав'є перейшов ідальню і втрапив до маленької кімнатки, званої в Ларжюзоні бібліотекою, хоча на полицях стояли тільки оправлені комплекти журналу «Світ в ілюстраціях» за багато років. Побачивши Ксав'є, Домініка не поклала трубки, а лише подала йому знак залишитися.

— Домовились. Ми оплатимо й дорогу назад... Так, за нічною таксою...

Ліва рука її була простягнена до Ксав'є; повагавшись якусь мить, він стис її. Домініка поклала слухавку. Обійнявши її однією рукою, Ксав'є другою пригорнув її голову до свого плеча, щоб їхні вуста не зустрілися. Об шибку билася велика осіння муха. Стільниця, за якою діти сімейства Піян споконвіку готували літні завдання, була суціль укрита озерцями вицвілих чорних ляпок і подряпана ножком контурами якихось звірів — цими нерозгаданими ієрогліфами безповоротного дитинства. Домініка підняла голову з його плеча і прошепотіла:

— Будьмо розсудливі... Хіба можна бути вільнішим, ніж ви? У двадцять два роки ви ще маєте право жити в батьків. Будете слухати лекції. Зрештою, ви — студент... Ну, а я... Я не можу посваритися з старою. Я завдячую їй місцем вчительки в парафіяльній школі. Адже в мене брат на руках. О! Перехитрувати її годі. Але, дякувати Богові, вона більше вже не виходить з дому сама, цілі дні сидить у кріслі... Ну, скажіть же хоч що-небудь... — додала вона нетерпляче й ніжно.

Він прошепотів:

— Я вас слухаю...

¹ Життя, втіхо і надіє наша, слався! До тебе волаємо, вигнані сини Свині. По тобі тужимо, стогнуци і плачучи... (Латин.)

— Я помилилась,— заговорила знову Домініка,— погодившись ради ощадливості оселитися в мадам Піян.

Ксав'є сказав, що так воно, мабуть, і краще...

— Та що ви! А втім, я маю приятельку, яка в разі чого пустить нас до себе в кімнату...

Фатальні слова! Домініка це зрозуміла надто пізно. Ксав'є одійшов од неї, і вона не пробувала наблизитися до нього знов.

— Ні, ні, ми бачитимось на вулиці.— Вона силкувалася виправитися.— Знаєте, мені нічого не треба, аби тільки не втратити вас...

Вікно в книгозбірні було вузьке, до того ж смеркало, він бачив лише її волосся, різко окреслені вилиці й оголені до ліктя руки. Він наслухав, як у шибку б'ється муха, і відчував запах старого чорнила й цвілого паперу — запах цієї хвилини, яку він пам'ятатиме аж до смерті. Він примружив очі, вона не сміла ворухнутися, зітхнула:

— Вас ніби хто зурочив...

Він не озвався, і вона додала:

— Може, це просто шаленство...

— Так,— сказав він тихо,— шаленство.

— Дарма, вилікується. Я вас вилікую.

Вона підійшла ближче, але не торкнулася його, тільки запитала:

— Ви любите мене?

— Як нікого на цьому світі.

— То в чому ж річ? — заблагала вона.

Але він не сказав їй ні єдиного слова, не відповів ні єдиним жестом. Так стояли вони в сутіні і не рушали з місця, навіть коли в їдальні пролунав стукіт щіпка Бріжітті Піян. Стара штовхнула двері книжної, бібліотеки, їй вистачало одного погляду, щоб зрозуміти, що молодих людей, які стоять на відстані, необорно надить одне до одного.

— Довго ж ви телефонуєте, дитино моя.

— Ми розмовляли,— сказала Домініка.

— Але речі ще не спаковані. Я не хочу, щоб ми залишилися тут ночувати. Повечеряємо в дорозі, якщо ви дуже голодні.

Здавалося, стара зовсім не сердита і навіть відійшла вбік, даючи дорогу Домініці. Вона почекала, поки дівчина перейшла їдальню, і тільки тоді обернулася до Ксав'є:

— Не знаю, далєбі, що мені сказати вашій бідолашній матінці, бо вона напевне питатиме про вас.

Він бачив тільки цю масу, це задраповане темним крапом

дебеле тіло і білясті плями лоба і щік. Він чув сопіння цієї старої загнаної кобили. І все ж — це він гостро відчував — од неї вляло крижаним холодом, вона вся була величезним згустком ненависті.

— Подумати лишень, мадам Дартіжелонг вірить, ніби я можу вам чимось допомогти, а ви ось до чого докотилися.

Ксав'є нічого не відповів цій істоті без статі й віку, він ніби випав з часу. Він марно намагався відмахнутися від трьох слів з «Страстей Господніх», які не йшли йому з думки:

— *Jesus autem tacebat...*¹

І теж мовчав, тоді як ця Парка вирекла добре виважені фрази:

— Гадаю, моя люба дитино, ви не випадково зустріли близьку вам душу і не випадково до неї потяглися. Не думаю, щоб він міг багато вам зашкодити. Подумати, не минула ще й година, як мене це стривожило! А тепер я глибоко переконана... чого я зрештою — заспокойтеся — не звірю вашій любій матусі... я переконана, що вже не можна чимось зашкодити. Жан і ви — ви обидва — точите з себе отруту.

Вона чекала від Ксав'є якихось слів, але він стояв мовчки, ніби самотнє деревце вночі.

— Правда, я забираю звідси вашу пасію, отож, може тепер вам стане нудно і довго ви тут не затримаєтесь... Але я повертаюся до свого запитання: що мені сказати вашій бідолашній матінці?

— Правду, мадам Піян, якщо ви її знаєте.

Такої відповіді стара не чекала. Вона рушила була до дверей, але зупинилася.

— І попри все, що я вам сказала, не впадайте в розпач. Ви ще молодий. Нічого ще не втрачено. Я молитимусь за вас.

Його вперта мовчанка тепер уже тривожила її. Вона повторила з притиском:

— Зрештою я можу помилятися щодо вас.

Він одвернувся. Бріжітта Піян вийшла з кімнати навпомацки, як сліпа, перейшла вітальню, потім раптом вернулася назад. Двері книгозбірні стояли відчинені. Вона не зразу побачила Ксав'є і здивувалася, куди він міг подітися. Ах, ось він — ця темна брила на підлозі. Ксав'є стояв навко-

¹ А Ісус мовчав (латин.).

лішках, уткнувшись у долоні, покладені на край столу, плечі його похилилися, ніби їх давив незмірний тягар.

— Найгірше, Мішель, найгірше з того, що я зробив, що задумав з холодним серцем і вже почав виконувати...

— Не розповідай мені цього.

— Навіть коли я хотів розповісти, мабуть, не знайшлося б слів. Коли я був на сповіді, я не міг розтлумачити священникові, в чому річ... Ти знаєш, Мішель, я завжди ненавидів Ролана. Ти хотіла його всиновити, бо вже втратила надію стати матір'ю. Він був zarazом і живим докором мені, і злою насмішкою. І от Ксав'є, покрутившись між нами, саме на ньому зупинив свій остаточний вибір! Причому не з веління серця, принаймні в перші дні, а лише тому, що малому загрожувала така сама доля, що й кошенятам, яких я утопив на другий день по нашому приїзді сюди. Ради цієї жалюгідної істоти Ксав'є зрікся свого земного щастя, зрікся Домініки, ради нього він пожертвував Домінікою... А я? Ким я був для нього? Хіба що одним із знарядь тортур. Я був часткою його хресних мук. Зрозумій мене: річ тут не в ревноцях, притаманних і приязні, і любові. Це зовсім щось інше. І тоді я надумав собі...

Він затнувся. Вона сподівалася, що він зупиниться. Але він заговорив знову:

— Я не завжди розумію рушії своїх учинків і не завжди роблю все обдумано. Але в даному разі це було саме так. Ксав'є бачив у Роланові одну з тих невинних душ, чії янголи споглядають Лик Господній. Так ось, я удав, що вважаю його ніжність до хлопця... не смію тобі сказати... Я йому натякнув, що підозрюю його... Я переслідував його плюгавими натяками. Пам'ятаю, як на лиці бідолахи спершу відбився жах, а потім сум'яття... Відсунься від мене, будь ласка.

Вона на мить застигла, припавши губами до його шиї.

— А я? А я? — промовила вона. — Я страх як ревнувала його до Домініки. Як тільки я побачила Ксав'є, мені захотілося збентежити його. Кожен мій погляд, кинутий на нього, був грішний... А втім, ти про це знав, ти був моїм співником. Я служила тобі за принаду, щоб його привабити, щоб утримати його тут.

Він затис їй рота долонею. Вони довго мовчали. Раптом Жан сказав:

— Знаєш, що мені зараз спало на думку: мабуть, найбільше він страждав тому, що його поява в Ларжюзоні

викликала такий вибух пристрастей, що він занастив усіх, кого хотів урятувати.

— Якщо тільки він не знав,— але ж він усе знав наперед,— що кожен із нас має пройти цей шлях, щоб віднайти душевний спокій, саме цей шлях, а не інший...

Жан простягнув руку і запалив світло.

— Подивись на мене, Мішель,— сказав він.— Погляньмо одне на одного. Як ти смієш говорити, що ми віднайшли спокій? Подумай, на що зійшло наше життя відтоді, як його не стало!

Вона сіла на ліжку. Вона зітхнула.

— Ми страждаємо, але ми в спокої. Ти ж сам це визнаєш. Він передав нам свій спокій. Хіба не так?

Жан помовчав, потім сказав пошепки:

— Так, це правда. Так, я ніколи не страждав так, як зараз, і все ж я віднайшов душевний спокій, хоча ніколи раніше його не знав: у дитинстві скотина опікун спускав з мене шкуру, а одного разу, коли мені було шістнадцять, я застав...

Цього разу Мішель затулила йому рота долонею.

— Ти віриш у те, в що вірив Ксав'є? — спитала вона.

Він не став заперечувати.

— Так, Мішель. Тепер я знаю: любов існує на цьому світі, але вона розіп'ята, ця любов, а ми разом із нею.

РОЗДІЛ ВОСЬМИЙ

Жан зайшов до кімнати Мішель. Вона плела перед майже погаслим коминком, укутавшись у шаль, ось так, мабуть, вона виглядатиме, коли зістаріється.

— Уже майже зовсім темно. Запалити лампу?

— Ні. Щоб плести, світла вистачає.

— Ну от,— озвався він знову.— Валізи спаковані. Зараз прийде машина.

Не підводячи голови, вона запитала:

— А він?

Він розвів руками: мовляв, ще невідомо, і заявив:

— По-моєму, він зостанеться.

Мішель поклала плетиво на коліна і, задивившись на вогонь, прошепотіла:

— Відпусти його. Він привіз тебе, більш він нічого зробити не може.

— Якщо він зостанеться,— сказав похмуро Мірбель,— то не ради нас. Якщо він зостанеться...

— То ради Ролана? Ти так думаєш?

— Нащо ж ти мене про це питаєш, коли ти сама знаєш?

Не відповідаючи, вона знов заходилася плести. Запала мовчанка.

— Якби ж то це був симпатичний хлопчик, адже стільки дітей, яких так і хочеться розцілувати...

Мірбель знизав плечима.

— Навіть ці любі дітки зрештою стають мавпами-ревунами...

— Так, можливо, ти маєш рацію,— зітхнула Мішель.— Чужі діти...

Він схопився так рвучко, що перекинув стільця, і підійшов до темного вікна.

— А от і машина,— сказав він.

Мотор працював з перебоями. Вони почули, як Домініка крикнула з вікна шоферові, щоб він піднявся по речі.

— Вийдемо?

Мішель підвелася. Жан трохи вагався: іти чи ні?

— Після всього того, що ми наговорили одне одному...

Тієї миті з передпокою почувся крик — ніби верещав смертельно поранений звір.

— Це Ролан! Ну що за дитина!..

Мірбель побіг униз, але зупинився на сходах і звисівся з поручнів. Малий обіруч чіплявся за ноги Домініки.

— Я теж хочу з вами їхати! Візьміть мене з собою!

Ксав'є намагався його відтягти, але він одбрикував. Бріжітта Піян, яка сиділа вже в машині, байдуже спостерігала цю сцену.

— Але ж я застаюся...— повторював Ксав'є.

Хлопець раптом злісно викрикнув:

— На кий біс ви мені?

Він відірвався від Домініки і обернув до Ксав'є перекошене від люті личко.

— Чхати хотів я на вас!

— Я писатиму тобі,— сказала Домініка.— Я тебе не забуду. Я дбатиму про тебе... здалеку...

— Здалеку! Здалеку! — захлипав хлопчик.

І знов учепився дівчині в поділ. Саме в цю мить з передпокою показався Мірбель. Він поволі підійшов до хлопця, а той, побачивши його, пустив Домініку і прикипів на місці. Розкудовчений, безмовний, він скидався на завороженного змію птаха.

Мірбель сказав Домініці:

— Сідайте швидше в машину, я утримаю його поглядом.

Вона кивнула Ксав'є.

— Ви про нього подбаєте?

Ксав'є усміхнувся. Домініка нахилилася до Ролана, квапливо цмокнула і сіла в таксомотор. Коли машина рушила, хлопець опам'ятався і з криком кинувся на ганок. Мірбель піймав його за комір і, затиснувши під пахвою його дриготливе тільце, перейшов вітальню, пхнув хлопця в бібліотеку і зачинив двері на замок. Ключа він поклав до кишені.

— У тебе попереду ціла ніч, щоб одуматися. На ранок схаменешся, тоді й побалакаємо.

У передпокої Мірбель побачив Мішель і Ксав'є — вони про щось гомоніли стиха, але при його появі одразу ж замовкли.

— Я забороняю будь-кому підходити до дитини і навіть озиватися хоч би словом.

— З тобою так само поводитися в дитинстві, і через це ти страждав усе життя,— сказала Мішель і додала, по хвилі:— Адже він повинен їсти і пити і спати по-людському...

— Там є канапа,— холодно відповів Мірбель.— Я принесу йому шматок хліба і ковдру... а також нічник, як котові ставлять скриньку з піском.— І Мірбель розсміявся.

— Він умре зі страху,— мовив Ксав'є.

Але Мірбелеві ніколи не доводилося бачити людину, яка померла б зі страху.

— Зараз подадуть вечерю,— сказала Мішель.

Ні, ні, Ксав'є запевнив їх, що не хворий, але ввечері, звичайно, йому не хочеться їсти, він просить Мішель вибачити йому.

— Наш гість просто не в гуморі,— муркнув Мірбель.

Ксав'є мовчав, він чекав, поки подружжя перейде до кабінету. Більше не було чути, як схлипує хлопець, але ця тиша здавалася ще страшніша за крик. Ксав'є вийшов на ганок і поволі спустився сходами. Місяць крізь хмари тямляно освітлював прогалини парку — їх з кожним роком дедалі більшало в Ларжюзоні — старі сосни вмирали. Що робив у цю хвилину охоплений розпачем хлопець у темній кімнаті? А Домініка, яка мчить зараз машиною в Бордо, полонянка старої відьми? А подружня пара, яка сиділа одне перед одним за вечерю в похмурій їдальні? І він сам, що він тут робить? Чому він страждає через цих чужих людей? Бо ж причина його муки — це вони, а не Доміні-

ка. До неї він може податися хоч завтра, це залежить тільки від нього, і тоді вони побачаться знову... Але ось як бути з іншими? Гілка черкнула йому по обличчю, дряпнула як мокрим кігтем. Він і не помітив, як зійшов з алеї. Якась звірючка гайнула просто під його ноги, шемраючи в сухому листі. Десь усе тихше й тихше перегукувалися дві сови. Він ступив кілька кроків, і нога його вперлася в стовбур поваленої сосни. Він сів, і його наскрізь пройняв вогкий холод. Яка ворожа природа! Але бажати смерті — недобре. Вчинити самогубство навіть у серці своєму так само неморально, як і перелюб. Він устав, пішов, прямуючи на вогник лампи, що горіла в передпокої, і крізь засклені двері побачив, як Мішель вийшла з їдальні. Жан ішов слідом. Вони лаялися — мабуть, за Ролана. Ксав'є зупинився на ганку. Голоси вщухли. Він уявив собі, як Мішель сидить зараз у кабінеті, схилившись над плетивом, а Жан притакавився біля неї, витягнувши ноги і встромивши руки в кишені вельветових штанів. Зненацька Ксав'є помітив у передпокої Мірбеля. Він ледве устиг позадкувати, щоб відступити в тінь.

— Ти тут, Ксав'є?

Мірбель ступив у пільму, навпомацки, витягнувши руки вперед.

— А, ось де ти...

— Випустить його, Жане, це надто жорстоко...

Вони стояли майже впритул один до одного.

— Ти в цьому винен,— тихо сказав Мірбель,— через тебе я озлобився.

Ксав'є запитав:

— Що я вам зробив?

Жан, сміючись, повторив запитання:

— Що ти мені зробив? Ти мене питаєш, що ти мені зробив?

— Хоч би яка була моя вина, малий невинний.

Мірбель усе ще сміявся.

— От-от! Невинні й розплачуються за всіх — це ж основа вашого вчення... Та ти й сам розумієш, хлопець у такому стані здатний на все. Якщо станеться нещастя, ти собі ніколи не простиш...

Ксав'є відштовхнув Мірбеля і пройшов у їдальню. В бібліотеці панувала мертва тиша.

— Ролане! — гукнув він, але ніхто не озивався, і він знову благально покликав: — Скажи хоч слово, тільки одне слово...

Ззаду пролунав сміх Мірбеля:

— Він удає, ніби здох.

Ксав'є затарабанив кулаками у двері. За дверима почувся спотворений люттю голос:

— Одчепіться од мене!

Ксав'є полегшено зітхнув. Малий там, живий.

— Ну от, маєш! — вигукнув Мірбель, усе ще сміючись.

Ксав'є мовчки взяв зі столу в передпокої свічник.

— Швидше б скінчилася ця ніч, так погано почата, — промовив він. — Завтра подивитесь на це іншими очима, і в вас озветься жаль...

— Жаль? До кого? До цієї комахи, котрої навіть не маєш права розтоптати?

— О, ні, — урвав його Ксав'є, — ви йому не бажаєте нічого лихого, ви не зробите йому нічого лихого: адже рано чи пізно і нас із вами спіткає та сама доля, що і його...

— Ідіот! — пробурчав Мірбель. — Але придивись до нього: він уже мужчина, обожнює Домініку, а тебе ненавидить... і це в десять років! До речі, я гадаю, що діти, яких приводили до Христа, мали не більше чотирьох-п'яти років. Як ти гадаєш?

Ксав'є не відповів, він збіг по сходах і грюкнув за собою дверима. Він не міг слухати, коли Мірбель говорив про Христа, навіть як той і не блюзнив. Він сів на стілець, щоб «подумати», як казав, коли був школярем. «Що ти тут робиш один, чого не граєшся?» — «Думаю про всяку всячину...» Йому хотілося б думати лише про Домініку. Але він не поїде до неї доти, доки не передасть Ролана у надійні руки. А може, забрати його з собою? Щоб знову побачити Домініку, Ролан, звичайно, піде з ним хоч на край світу... Але дім Дартіжелонгів такий негостинний. Не губити хлопця з очей — це все, що він може поки для нього зробити. Ксав'є пильно дбатиме про його інтереси. Не треба заглядати далеко вперед. Треба робити те, що необхідно сьогодні, зараз, тут: не кидати Ролана ані на день, ані на годину, ані на секунду. Краще вмерти, ніж кинути його напризволяще. «І навіть якщо всі змовляться викинути його на брук, я буду вірним його сторожем».

Заспівав півень, обманутий яскравим світлом місяця. Над Ларжюзомом стояв безперервний зойк — стогін лісу. Звук цей не затихав і не наростав, наче рівна скарга незліченної юрми, де ні одне серце не лементує голосніше за інше. Шкода й молитися: перед очима стояв Ролан, а за ним Домініка — всі його думки були зосереджені лише на цих

двох обличчях. Тоді він дістав з кишені ланцюжок чорних пацьорок, цей найостанніший, найсмирненніший, найганебніший засіб змусити себе молитися в ті хвилини, коли найменше відчуваєш себе здатним до цього. І тіло взяло гору над непокірним духом. Монотонний ритм молитви злився зі скаргою парку, де гуляв західний вітер. Він слухав, як зачиняються і грюкають двері, як біжить вода з крану, як стукає віконниця, потім хтось закріпив її на гачок. Він розпізнав кроки Мішель — вона спускалася сходами. Мабуть, вона ішла впевнитися, що в бібліотеці нічого не сталося. Вона одразу ж піднялася до себе і замкнула двері на засув.

Коли дім заснув, Ксав'є взяв коробку сірників і, роззувшись, вийшов у кімнату. Не рипнувши жодною мостовиною, він дістався у вовняних шкарпетках до бібліотеки і припав вухом до дверей. Спершу йому здавалося, що в кімнаті нікого нема. Але зрештою він уловив тихе зітхання, потім якесь незрозуміле слово уві сні. Ксав'є лише хотів переконатися, що хлопець тут, що він живий і, здається, спокійно спить. Вернувшись до передпокою, Ксав'є потупцяв трохи на місці, не знаючи, на що зважитися, потім тихо відчинив надвірні двері, і йому в обличчя вийнуло гірким воглим вітерцем, його обдало дрібними водяними бризками.

Кам'яні плити холодили роззуті ноги. Він спустився сходами в парк. Жорства на доріжці боляче кололася. Він обійшов дім і побачив, що вузьке вікно книжної відчинене. Каміння цоколя утворювало тут виступ, і поряд з вікном проходила ринва. Аби він був спритніший, то міг би легко по ній відряпатися. Але йому, звичайно, і пробувати не варто. І тут Ксав'є пригадав, що біля шпалер городу стоїть драбина. Город був далеченько від дому, на осушеному болітці край парку. А втім, дістатися туди навіть у самих шкарпетках дрібниця, ось тільки важко буде поночі притягти драбину. Та що там! Щонайбільше півкілометра... Ксав'є рушив алеєю, після жорстви пісок видався йому оксамитним килимом, хоча іноді в ноги впивалася то суха соснова глиця, то гострий шматочок кори, і він мимоволі скрикував. Обережно посуваючись, він дивився не під ноги, а вгору, бо орієнтувався лише по верхах дерев, що облямовували алею. Він не думав ні про Домініку, ні про Ролана, а тільки про драбину біля шпалери, яку городник, може, вже й забрав. Коли він підійшов до низинки, де був город, ноги тут же відчули холод мокрої трави. Очі його вже привыкли до темряви, і він зразу ж побачив драби-

ну. Вона здалася йому і довшою і куди важчою, ніж він уявляв. Він узяв її під пахву, ледве дотягнув до алеї, а там завдав на плечі, та скоро вибився з сил і поволік її за собою.

Тепер дивився він не на верхки дерев, а в землю. Кожен крок озивався болем у натруджених ногах. Ксав'є часто спинявся, щоб перекласти драбину з плеча на плече. Потім, сам того не помічаючи, зійшов з алеї, довгенько не міг її знайти, і гілля дроку, і соснові шишки, надгризені білками, до крові роздирали йому шкіру. Вибравшись нарешті на алею, він вжахнувся від думки про те, скільки йому доведеться тягти драбину в цій пільмі до будинку... Звісно, головним залишалася Домініка, їхня любов, його покликання і сумніви, що завжди катували йому душу. Проте цієї ночі він катував свою плоть. Голгофа! Скільки він про це говорив, скільки, як йому здавалося, думав, але ось раптом у кромішній пільмі цієї вогкої і студеної ночі він виявив — ніколи він як слід не розумів, що значить нести свій хрест, поки не зазнав цього на своїй шкірі. Ні, хрест — це не знехтувана любов, як він собі раніше уявляв, не непереборна жага, не приниження й поразки, це реальний дерев'яний брус, що давить на стерті до крові плечі, і ще це гостре каміння, і ця вибоїста земля, які зараз здають йому шкіру на ногах. Напружуючи останні сили, він посувався вперед, і йому марилося, ніби перед ним маячать чийсь худі плечі. Він чітко бачив кожен хребець, обтягнуті шкірою ребра, які здіймав переривчастий подих, і лілові рубці від ударів батога: невірник усіх часів, невірник одвічний.

Коли Ксав'є розпізнав невиразні обриси будинку, він востаннє перепочив, прихилившись до стовбура дерева. Це страждання плоті він сприймав усією душею, так, як сприймав обряд причастя. Він смакував його, зосереджувався на ньому, боючись чогось пропустити. Він поринав у безодню муки, невиразно відчуваючи наперед у цьому особливо витончені розкоші, без яких не може розвиватися особистість із вразливим сумлінням. Він почував тягар кожної сльозинки, кожної краплі поту чи крові в тому потоці, який тече у світі не лише через людську жорстокість, бо ж наше життя, наше чеснотливе життя взагалі неможливе поза цим невичерпним потоком.

Ксав'є підвівся, ступив кілька кроків, що відокремлювали його од розчиненого вікна бібліотеки. Тріпотіла на вітрі фіранка, що вирвалася за раму. На цей бік, окрім вікна бібліотеки, виходило тільки вікно ванної кімнати. Він легко проник у книгозбірню, і в першу мить серце йому тьохну-

ло: стара шкіряна канапа була порожня. Він обвів помешкання звиклими до мороку очима, але нікого не виявив. Тоді він черкнув сірником і побачив, що Мірбель залишив біля шматка хліба свічник зі свічкою. Він запалив свічку. Ковдра була складена на канапі. І тут з далекого кутка кімнати долинуло чи то зітхання, чи то зойк. Між стіною і старим сейфом, якого багато років не могли відчинити і шифру якого ніхто не знав, забився, згорнувшись клубком, хлопець. Подряпані коліна були підтягнуті до підборіддя. Він побачив хлопця в профіль. Ксав'є здригнувся — йому здалося — ця дитина мертва. Але це тривало одну секунду. Ролан просто спав, зморений, як це буває в його віці, коли сон сильніший за всі страждання світу. Ксав'є нахилився до нього, із останніх сил згріб хлопця в оберемок і неймовірним напруженням волі змусив себе донести його до канапи й обережно поклав. Під його скуйовджену голову він підсунув подушку, вкрив ковдрою худі ноги з маслакуватими коліньми, зняв рвані сандалі і заходився розтирати крижані ступні. Ролан скрикнув і сів, злякано озираючись навкруг.

— Це я. Я з тобою, спи.

Очі в Ролана були розплющені, але він зовсім так і не прокинувся, одразу його голова впала на подушку. Тіні одвій химерно видовжили його набряклі темні повіки. Його тонкі риси спотворювала машкара дитячого розпачу, машкара з розмазаних сліз, шмарків і бруду. З роками він, певне, стане гарним... коханим... і чинитиме зло... Знову зіпхнутий у злидні, приречений на підневільну працю, він пригадуватиме цей світ, в який проник у дитинстві. На що він піде, щоб знову в нього попасти? Ціла доля, і доля заплутана, уже була написана на цьому маленькому брудному личкові. Ксав'є сидів на краєчку канапи, відчуваючи, як рвані шкарпетки прилипають до його закривавлених ступнів. Він неймовірно страждав, але навіть не ворухнувся. Він належав цій маленькій істоті, був зв'язаний з нею на життя і на смерть. Які ж докази він міг би навести для підтвердження своєї певності? Безумство вірити в таке! Сущє безумство!.. Коли б Домініка побачила його закривавлені ноги, синяки на стертих плечах, вона стала б перед ним навколішки і з любов'ю обмила б його рани. Вона притулила б до своїх грудей його зболілу голову.

Малий спав таким глибоким, таким спокійним сном, ніби поринув у нього навіки. Стогін лісу став куди тихіший, він скидався тепер на колискову пісню. Ксав'є задмухнув

свічку і виліз у вікно, причинивши віконниці. Він не став ховати драбини, а тільки поклав її під стіною. До дому він ввійшов через головний вхід і не помітив, що кожен крок його залишає на доріжці криваві сліди.

РОЗДІЛ ДЕВ'ЯТИЙ

Мішель прокинулася вдосвіта. Вона одразу згадала про Ролана, відшукала на комину ключа, якого Жан на її прохання там залишив увечері,— і покwapливо спустилася вниз, не помічаючи темних слідів у себе під ногами. Вона ввійшла до бібліотеки. Хлопець спокійно спав. Як дбайливо вкрився він ковдрою! І підклав подушку під голову... Де він тільки її роздобув? Чи це не та подушка, що лежить на канапі в їдальні? Вона розчахнула віконниці й озирнулася. І тоді вона побачила плями на килимі: кров! Вона похапцем відкинула ковдру. Хлопець не роздягнувся — він був у штанях і плетений безрукавці. На його руках і ногах вона не помітила ні ран, ні подряпин. Його личко було не брудніше, ніж у ті дні, коли він «робив сцени». Найбільша пляма темніла під вікном. Вона відчинила раму, вихилилася надвір і в вогкій вранішній імлі побачила під муром драбину. Укривши знову Ролана, вона вийшла і тоді виявила в передпокої сліди крові — ці сліди пораненого звіра повели її зі східця на східць на другий поверх. Під дверима Ксав'є сліди уривалися. Вона зайшла, не постукавши.

Вікна й віконниці були відчинені. Рушники, теж усі закривавлені, валялися на підлозі посеред кімнати. Круг тазу, де він мив ноги, ще не висохла розбризкана вода. Мішель підійшла до ліжка; Ксав'є спав, повернувшись до стіни. Вона бачила тільки скуйовджений чуб, смагляве плече крізь роздертий рукав піжамної куртки і тонку волохату руку з обмотаними довкола зап'ястя чотками. Ксав'є постогнував уві сні. Вона торкнулася губами його шиї і чола: ні, жару не було. Вона вперше поклікала його на ймення. Він розплющив очі.

— Ви поранені? Ви впали з драбини? Я бачила драбину... я все зрозуміла...

— Це пусте,— сказав він,— дрібниця... подряпав ноги. Хотів переконатися, що Ролан... Він ще спить?

— Так, але не розмовляйте, вам не можна втомлюватися. Покажіть-но садна.

— Я забруднив простирадла.

— Простирадла? І килим на сходах! І мату в бібліотеці... Господи, який у вас вигляд! Ноги всі в колючках.

— Учора я їх повитягав, скільки міг, але не всі.

— Ви йшли по лісу босий? Навіщо босий?

Він мовчав, а вона не стала допитуватися.

— Вам не боляче?

Він похитав головою. Її дотик був йому приємний. Мішель подумала: треба збігати по перекис водню. Жан, хвалити Бога, встає пізно.

Октавія встигне почистити і килим і мату. Мішель їй скаже, що в неї пішла носом кров. Холодна вода з крохмалом змиє ці плями. Ксав'є попросив Мішель не зачиняти вікна: од вогкого повітря йому стало краще. Вона пішла, він почув, як вона постукала у двері до Октавії. Зі сходів долинув тихий шепіт. Очі його заплющилися. Він уже не страждав: йому було даровано перепочинок, щоб набратися сил і заспокоїтися. Мішель повернулася зі слоїком перекису водню, ватою і бинтом. Вона розчервонілася, бігаючи туди-сюди, і волосся в неї розкошталось.

— Я відтягла драбину від дому, — сказала вона. — Я звеліла городникові забрати її. Зараз трохи щипатиме... Маю надію, ви не мазунчик, як Жан.

Які легкі були в неї руки!

— Не туго забинтувала? Чого-чого, а робити перев'язки я навчилася. Щоб Жан нічого не помітив, вам краще не вставати сьогодні з ліжка... Я книжки вам принесу.

Він запитав:

— Ви подбали про Ролана?

Вона відповіла, дивлячись йому в очі:

— Ради вас я зроблю що можу... але це небагато... Знаєте, Жан його ненавидить, — додала вона, помовчавши. — Іноді я аж боюся.

— Розумію, — промовив він. — Треба весь час пильнувати.

— Але хлопець і справді невдячний. Він усіх цурається. Зрештою, ви самі переконалися...

— Він любить лише одну істоту на світі — Домініку. Словом, він уже малий мужчина, йому треба когось обожнювати. Коли любиш дітей, від них нічого не можна очікувати у відповідь. Дитинство завжди невдячне: це закон. А Ролан до того ж ще й ревнує... О, — додав він, сміючись, — але я його кінець кінцем усе-таки приручу. Ще не було випадку, щоб я...

— Якщо він тут зостанеться. Жан рішуче проти того,

щоб ми влаштували його в інтернат або просто віддали в школу. Він хоче повернути його до притулку. Хіба тільки... Так, я гадаю, щоб утримати вас тут, він згодиться його залишити. Але ж ви не збираєтеся присвятити себе цій дитині, яка вам ніхто?

— Одначе саме в цьому випадку мені найзрозуміліше, як треба чинити. А щодо всього іншого...

Ксав'є глянув на неї зовсім по-дитячому. Сидячи в ногах ліжка, Мішель нігтем зішкрібала стеарин зі свого халата. Вона не встигла ні причесатися, ні підфарбувати губи і раділа тому, що їй усе це зараз байдуже.

— Мене турбує лише одне,— озвалася вона по хвилі,— Жан навряд чи примириться з тим, що ви залишитесь у нас заради когось іншого... Особливо ради цього малого!..

Мішель відвела очі. Ксав'є застібнув піжамну куртку. Вона підвелася і заходилася прибирати в кімнаті, вилила в відро воду з тазу, позбирала брудні рушники. Він уявив, що коло нього ось так-от порається Домініка.

— Господи, що ви зробили зі шкарпетками!

Вона підняла з підлоги лахміття брудної вовни.

— Не знаю, як вам і пояснити...— почав він.

— Не треба нічого пояснювати. Вам, врешті, і не слід переді мною виправдуватись. Я просто викину їх на смітник.

Вона знову вийшла — принести йому сніданок: краще було, щоб Октавія поки що не заходила до кімнати. Мішель спустилася на кухню, не відчуючи ніякої огиди до зашкарблених від крові пошматованих шкарпеток, які несла, щоб «викинути в сміття», як казали в Ларжюзоні. Куховарка ще не прийшла, але Октавія вже варила каву. Мішель збрала тацю, потім загорнула шкарпетки в стару газету і вже хотіла була викинути їх у помийне відро, що стояло під раковиною, та раптом передумала. «Ні, ні в якому разі... Я просто збожеволіла,— поміркувала вона.— Це ж брудні шкарпетки!» Але все-таки всунула згорток у кишеню халата і піднялася нагору.

— Яка розкіш! — гукнув Ксав'є, коли Мішель з тацею ввійшла до покоїв.— Кава! Ні, дякую, масла не треба... Чому, я охоче їм масло, але тільки не вранці.

— Я піду одягнуся і займуся Роланом,— промовила вона.— А Жанові скажу, що у вас жар...

Він заперечив — температури в нього нема.

— Але могла б і бути. Це не зовсім брехня, бо ви таки хворі.

Вдягнувшись, Мішель знову згадала про шкарпетки, загорнуті в газету, вона не знала, куди їх подіти. В костюмі її не було кишень, і їй спало на думку закопати їх у паркові. Надворі мжичило, трава була мокра, але Мішель дійшла до струмка. Вона вже надумала, куди іти: поряд з тим місцем, де Ксав'є з Роланом, сидячи навпочіпки, розглядали пуголовків, були зарості папороті осмондії. Вона вирвала кілька пучків трави з налиплими на корінні грудками землі, поклала пакуночок у ямку і позначила місце зверху каменем, як робила у дитинстві, коли ховала якусь стару ляльку або мертву пташку.

РОЗДІЛ ДЕСЯТИЙ

— Чого ж ти не пішов з мес'є Ксав'є до церкви?

Мішель зайшла до челядницької, суміжної з кімнатою Октавії, щоб застелити Роланове ліжко; вона порозчиняла віконниці. Жовтневе сонце вдерлося в вікно разом із запахом прілого тополиного листя. Вона здивувалася, що пташка ще не випурхнула. Над вузькими плічками стирчала велика розчухрана голова. Ніс був червоніший від лиця і вже набирив викінченої форми, а рот ще лишався зовсім дитячим. Гарні темні очі дивилися кудись убік.

— Учора ввечері він попросив тебе піти разом з ним.

— Він сказав, що це не обов'язково, адже сьогодні не неділя.

— Ти міг би зробити йому цю приємність. Адже він стільки для тебе робить.

Ролан не виявив ніякого почуття вдячності Ксав'є за його турботу. Мішель повторила з притиском:

— Ти zostався в Ларжюзоні лише тому, що Ксав'є погодився з тобою вчитися. Отже ми доручили тебе йому: він бере тебе під свою опіку... Та відповідай же, коли до тебе звертаються! — крикнула вона.

Ролан оглянув її від ніг до голови, і вона відчула, що він помітив і безладно скудовчені пасма волосся, і брак косметики на лиці.

— Я нікого ні про що не просив, — сказав він нарешті.

— Тим краще з його боку, що він узяв це на себе, — наполягала Мішель. — Погано бути невдячним.

— Але ж я ні про що не просив.

— Ти безсердечний, хто-хто, а я вже це знаю на власній шкурі. Ну, вставай. І сідай за уроки.

— Мені не треба вчитися. Сьогодні четвер¹.

— То йди собі куди хочеш. Щоб я тебе не бачила аж до вечора!

Вона вийшла, грюкнувши дверима, але згадала про Ксав'є і засоромилася свого спалаху і вернулася до кімнати. Ролан лежав долілиць, уткнувшись у подушку, і схлипував. Мішель нахилилась до нього.

— Ну, гаразд, заспокойся, я не хотіла тебе образити.

Вона погладила його по голові, але він відкинувся до стіни і накрився з головою простирадлом.

— Ну, глянь на мене, усміхнись.

Вона силоміць обіруч одірвала його голову від подушки і обернула до себе скривлене його, залите слізьми личко. Спершу вона не зрозуміла, що він белькоче.

— Якщо ви думаєте... Якщо ви думаєте, що це через вас...

— Ні, звичайно, не через мене...

— Якщо ви думаєте, що я хочу тут zostатися...

Але Мішель не розсердилася. Вона сумно розглядала це найжачене лисеня, якого їй ніяк не вдавалося приручити.

— А ти думаєш, я хочу, щоб ти тут зостався? Що мені за радість стелити тобі ліжко!

Вона спустилася на перший поверх і тихенько відчинила двері кімнати досі ще темної. Це була Жанова кімната. Стоячи в темряві, вона прислухалася до спокійного віддиху чоловіка, до цього ритмічного пульсування живого потоку, нуртування життя в безвладному тілі, що підкоряється своїм таємним законам. Поволі її очі звикли до п'ятми — осіннє сонце все ж просотувалося в кімнату крізь зачинені віконниці. Біліли простирадла, що окутували велике чоловіче тіло. Навіщо його будити? Спить, отже не страждає. Шляхетної ліпки вуха, хвилястий гарний чуб, який вона так любила, і міцна шия. Він лежав тут, зовсім беззахисний, а проте такий недоступний, невиліковно хворий. Вона могла торкнутися його рукою, губами, і все ж він був для неї назавжди втрачений.

Мішель подумала, що Ксав'є незабаром повернеться з церкви: він пішов туди вперше, відколи приїхав до Ларжю-зона. Вона задумалася: звідки взялося це живе серце, ця жива душа?.. Які бурі занесли далеко від берега, в глиб посушливого суходолу цього морського птаха і зробили його в'язнем цього дому, цих дерев, цього заснутого чолові-

¹ У четвер у французьких школах не вчаться.

ка? Чого Жан чекав, чого сподівався? Він усе товк: «Ось побачиш! Побачиш! І у Ксав'є не стане терпцю няньчитися з цим неслухом. Він скоро втомиться, йому все набридне, він засумує... і тоді настане час. (Мішель добре знала, що в його устах це слово значить: «Настане мій час...» І вона гнала від себе цю думку.) «А може, це буде мій...» — думала вона. А чом би й зрештою й ні? Бріжітта Піян нізачо не допустить, щоб Домініка бачилася з Ксав'є. Їхній перший племінь згасне від розлуки, а стара певно вже подбає, аби їхні зустрічі не повторилися... Ксав'є ні в кого не знайде підтримки. «А я завжди буду тут: і вдень, і вночі, завжди».

Так, цю думку треба гнати від себе. Мішель убралася старанніше, ніж звичайно. Вона піде його зустрічати. Він, безперечно, буде причащатися, а отже затримається, адже до церкви він пішов задовго до початку меси, щоб устигнути висповідатися. Бідолашний священик! Що він подумав про цього грішника? Вона накинула на плечі твідовий плащ — звичайно вона надівала його тільки для поїздки в місто. Ксав'є вона побачила на повороті посипаної жорствою алеї. Мішель пішла скоріше, щоб наздогнати його. Але що ближче вона підходила до нього, то більше сповільнювала крок. Ксав'є ішов неквапом, похнюплений, він ніби прислухався до якогось далекого голосу, силкуючись розібрати неясні слова. Вона порівнялася з ним, але не посміла ні озватися до нього, ні навіть усміхнутися. Можливо, він її навіть не помітив.

РОЗДІЛ ОДИНАДЦЯТИЙ

— Це ви і є той юнак із Ларжюзона?

У Ксав'є зразу відлягло від серця. Отже священик знає, хто він такий, і його сповідь не здасться йому чудною. Бріжітта Піян, певне, уже говорила про нього зі священиком — звичайно, ще до скандалу, коли ще не пройнялася до нього лихими почуттями. Як добре, що цей священик не схожий на сільського бонвівана! Він був скоріше щуплий, бляклі очі дивились убік. Ксав'є уклякнув, він спробував укласти в канонічні форми каяття свої досить невиразні гріхи. «Так, — сказав священик, — розумію... так... так... І це все? Ну що ж, я не бачу в цьому нічого страшного... В тому, що ви завагалися на порозі семінарії, особливої вашої вини нема. Я дозволив собі сказати це одній літній дамі, яка цікавилася вами. Щодо деяких спокус і зваб, то я не бачу

в них ніякого приводу для тривоги. Вони цілком природні, отже, не богопротивні. Покайтеся від щирого серця». — Він уже підняв руку для благословення, але Ксав'є, задихаючись, урвав його:

— Мені здається, панотче, я не зумів досить ясно розповісти вам усе... Ви не вважаєте мене за винного, а знаю, що я винний...

— Вас і прощено в такій мірі, в якій почувате себе винним — нетерпляче промовив священник, знов підняв руку й скоромовкою пробурмотів формулу розгрішення. До ризниці вбіг хлопчик, сказав: «Добрідень, панотче!» і зняв з кілочка червоний підрясник.

— Звичайно, знову ні душі? — запитав священник.

— Ні, прийшла мадам Дюпуї.

— Ну так, я й кажу: нікого... Я хотів би поговорити з вами після меси,— сказав священник, повертаючись до Ксав'є.— Мені здається, я міг би вам допомогти. Але про деякі теми легше говорити не під час сповіді, еге ж?

Ксав'є кивнув і пішов до притвору, де хлопчик-служка запалював свічки перед образом Святої Діви. Ксав'є хотів перевірити в своєму молитовнику, який сьогодні празник, але в притворі було надто темно. Йому пам'яталося, що це день святої Брігітти. Ксав'є несамохіть повторював слова молитви, які мимрив маленький служка, адже він сам відправив стільки мес! «Господи,— думав він,— не мине й чверті години, як почнеться меса, і Ти одвідаєш цей храм...» Він, як завжди, змушував себе вимовляти застигли формули молитов, які читають перед причастям і яких навчають на уроках катехізису, він затвердив їх з раннього дитинства. «Хто ж я такий, щоб насмілитися наблизитися до Тебе? Мене гнітить тягар гріхів моїх, мучать спокуси, мене терзають пристрасті, і ніхто не в змозі ні допомогти мені, ні порятувати, окрім Тебе, о Боже...» — Ксав'є замовк, його кудись несло, він провалювався в безодню — безодню мовчанки, обожнювання й ніжності. Він на силу прочунався, щоб подивитися, чи не пора підійти до вітання... Ні, ще не пора. І він знову зашепотів молитву, чіпляючись за канонічні фрази, щоб знову не звалитися в безодню: «Недужий, я йду до цілителя, самотній і вбогий, я йду до джерела життя, невільник, я йду до свого пана. Творіння Господнє, я йду до Творця, в горі й печалі я йду до свого втешителя...»

Задзеленчав дзвоник, треба було йти до причастя. Служка забурмотів «confiteor». ¹ Ксав'є, як завжди у таких

¹ Сповідуюся! (Латин.) Католицька молитва, читана під час сповіді.

випадках, ніби роздвоївся. Одна половина його міркувала: «Все це суцільна сентиментальність... всі ці слова нічого не значать...» Він мав би розповісти Богу, який був тут, про Домініку, про Ролана, про Мірбелів... А втім, чи ж треба? Хіба він не несе їх усіх у собі? Навіть коли б він і захотів, то не зміг би спекатися їх. «О царю народів і уповань їхніх надіє! О Востоце! Сяйво одвічного світла і сонце справедливості! О ключ Давидів! О джерело Єссея! О Адонаї!» Відхлань знову розверзлася і поглинала його, але він відчував, що не можна залишатися в ній, тому що цей священник, який, мабуть, уже давно завершив відправу, ждав його і зараз кашляв і сякався. Ксав'є зробив неймовірне зусилля, опам'ятався і, заточуючись, рушив до ризниці. Священник уже був там.

— Випийте чашечку кави. Мадам Дюпуї, спасибі їй, щочетверга варить мені каву і топить грубу. Уроки закону Божого я проводжу тут. Тут дітям краще: в церкві страх як холодно.

Священник налив йому кави в пощерблену чашку, не дивлячись на Ксав'є.

— Ви правильно зробили,— раптом сказав він.— Авжеж, правильно зробили, що не вступили туди... Ось це я й хотів вам сказати...

Ксав'є сидів на дерев'яному ослоні, на якому звичайно сидять діти-хористи. Він підійшов до скрині, в якій зберігалося церковне начиння, поставив чашку на неї, а сам сперся ліктем на скриню. Так він і залишився стояти, плечима до світла.

— І знаєте, для мене в цьому немає ніякої трагедії. Я не бунтую, не озлоблений, взагалі не відчуваю себе нещасним. Але від цього моя порада стає ще вагомішою. Маю надію, я вас не шокую?

Ксав'є мовчки похитав головою.

— Знаєте, адже я що називається «хороший священник». Ніяких скандалів, ніколи ніяких пліток... Ніхто поганого слова не скаже...— і він ляснув пальцями.— Ми потрібні селянам тільки для хрестин, вінчання і відправи похоронної, та ще хіба для «причащення», як вони кажуть, зауважте, для причащення, а не для причастя, бо причащаються вони, це й так зрозуміло, тільки раз у житті. Але до мене вони добре ставляться. Мадам Дюпуї мені днями передала, що сказав про мене її зять, він у нас на вокзалі пра-

цює. «Порядний, привітний, послужливий і не надто набридає нам зі своїм Господом Богом!» Зрештою це лише доводить, що він ніколи не ходить до церкви, бо я проповіді готую дуже старанно: витрачаю на них цілу суботу. А все це я вам розповідаю, щоб ви зрозуміли: пораду цю дає вам людина врівноважена, яка бачить речі такими, як вони є, і яка принатурюється до обставин і не знає матеріальних нестатків. Хай би хоч що казали, а професія ця не погана: тебе годують — хто курочку принесе, хто кролика і, звичайно, городину й садовину. Якщо хтось у парафії заколює свиню, мені вже неодмінно перепаде кусень. Узагалі — жити можна... Але щоб досягти цього стану спокою, я б сказав атараксії¹, я пройшов через роки жадливих страждань. І знаєте, треба було бути дуже сильною натурою і вийти з цього так, як я. У дитинстві я був схожий на вас, я все розумів буквально. Між іншим, не можна сказати, що я зовсім утратив віру, я й досі переконаний, що відправа Божа має певний сенс і, служачи месо, я не гаю часу даремно. Звісно, в дечому я зневірився. Зрештою, зрозумів, що й до чого. Але коли я був у ваших літах і навіть ще багато років тому... Ах, повірте мені, мій юний друже, не завдавайте собі цієї муки...

Він звів на Ксав'є свої бляклі очі й одразу ж одвів їх знову.

— Вибачте, — сказав він. — Я бачу, що я вас збентежив... Так, так! Бачу!

Він одним душком допив каву, витер носовичком губи, підійшов до Ксав'є і поклав йому руки на плечі.

— Ви прийшли до мене і мій обов'язок — сказати вам те, що я сказав.

Ксав'є звів голову і глянув на нього. Священик тут же опустив руки і засунув їх до кишені свого теплого жилета.

— Я добре знаю — за один день вас не переконаєш. Нам треба ще зустрітися. Але я мешкаю не тут, а в Балюзаку. Тут я буваю лише в четвер та в неділю, а між месою і уроком Закону Божого ледве встигаю поговорити з парафіянами і відвідати хворих. Мені незручно просити вас прийти до мене в Балюзак, адже туди п'ять кілометрів. Але, може, пан де Мірбель туди позичить вам велосипед?

Ксав'є відповів якимсь безбарвним голосом, що йому неважко прийти і пішки.

— Справді? Ви прийдете? Отже, мої слова дійшли до

¹ Абсолютний спокій духу (грецьк.).

вас. Є речі,— додав він, знизивши голос,—про які я не смію сказати вам тут, у ризниці, надто після сповіді, але сидячі при коминкові... Призначмо день! — вимовив він з якимсь дивним піднесенням.— Хочете — понеділок? Вам підійде?

Так, можна і в понеділок, але він зуміє вибратися лише надвечір. Вдень він учиться з Роланом.

— А ви не побоїтеся виїхати смерком і повертатися зовсім поночі? На дорозі ні душі, зустрінеш хіба що погонича мулів.

Ксав'є похитав головою і всміхнувся.

— Отже, понеділок, після п'ятої.

— Справді?.. А мені здалося, що мої слова образили вас. Я радий. Думаю, я не помилюся: я зумію примирити вас із життям, з простим і звичайним життям.

Священик узяв його руки в свої, але Ксав'є тихо випручався.

— Вам нема чого проходити через церкву,— сказав священик і відчинив маленькі двері.

— Не зачиняйте дверей, зараз придуть діти. Ну, до понеділка!

Ксав'є опинився на занедбаному цвинтарі і зразу впізнав те місце біля церковного муру, де він так довго клячав. Він пішов туди, але не опустився навколішки, а зостався стояти, упершись чолом у кам'яний виступ. Навколо нього пробивавсь крізь густий туман осінній ранок. Вітер ледь колихав білизну, розвішану на плоті сусіднього городу.

— Що з вами? Ви не захворіли?

Він відчув, як чиясь рука торкнулася його плеча, розплющив очі і побачив хлопця. Троє інших дітей стояли оподаль. На всіх чотирьох були однакові фартухи з чорного сатину. Один із хлопчаків, мабуть, загубив пояс. Він тримав у руці Закон Божий, виданий бордоською єпархією. У хлопця, що озвався до Ксав'є, був огненно-рудий чуб, його бліде личко рябіло від ластовиння. У всіх інших, таких самих смаглявих, як Ролан, однакові очі, чорні, як шовковиця. Ксав'є відповів, що з ним нічого не сталося, просто в нього запаморочилося у голові, але тепер усе минулося. Рудань запитав, чи не треба йому чого-небудь.

— Панотець завжди має в ризниці каву.

Ксав'є похитав головою. Ні, йому нічого не треба. З чотирьох піднятих до нього голівок дві були в беретах. Він по черзі переводив погляд з одного хлопця на іншого. Звідки в ньому ця безмежна, незбагненна любов? Він не знав цих

хлопців і він їх ніколи більше не побачить. А проте йому хотілося назвати кожного з них на ймення, якнайдовше не відпускати, довідатися всі подробиці їхнього життя, захищати від лиха, прикривати власним тілом. Дика пристрасть, божественна пристрасть!.. Атож, саме так! Пристрасть творця до свого творіння. Кілька секунд, стоячи у кропиві, Ксав'є, як йому здалося, спізнав — о безумство! — те саме почуття, яке спізнає Бог до найжалюгіднішого із своїх творінь... Двері ризниці знову зачинилися. Вітер поволі колихав простирадла, що сохли на садовому плоті. Боже мій! Цей священник учив їх Закону Божому. Саме йому було це доручено. Цей священник... Він із жахом подумав, що погодився ще раз із ним побачитися, вислухати його. Він не боявся за себе, та все ж... Що відповісти? Там, у ризниці, його мов заціпило...

«Може, не доведеться тобі і говорити. Тебе просять тільки прийти!»

Звідки цей наказ, який звучав у його душі, звідки він, якщо не від нього самого?

Він пішов у Ларжюзон. Він і справді був поглиnutий своїми думками, але постарався надати обличчю ще відчуженішого вигляду. Завдяки цьому йому вдалося щасливо поминути Мішель — вона не зважилася з ним заговорити.

РОЗДІЛ ДВАНАДЦЯТИЙ

— Залишити ложку й виделку для месьє Ксав'є?

Октавія обернулася у дверях. Ролан, лежачи на животі, переглядав номери «Магазен Пітореск» за 1854 рік. Жан де Мірбель курив, притулившись плечима до коминка. Мішель плела, присунувши низький стільчик якнайближче до вогню.

— Можете прибрати зі столу, — сказала Мішель. — Але сир і хліб залиште. Хоча він уже навряд чи повернеться. В таку погоду! Священик, мабуть, залишив його ночувати.

— Я вимагаю, щоб сьогодні всі двері були замкнуті, як завжди, — сказав Мірбель, не підвищуючи голосу. — І не здумайте йому відчиняти, якщо він прийде посеред ночі і постукає. Хай спить у стайні або в кущах дроку під дощем і хай він там здохне!

Мірбель раптом перейшов на крик. Його ліва нога посіпувалася. Монотонно дзюркотили струмені води в рин-

ві. Шум дощу не зливався з жалібним стогоном вітру, що розгойдував верхів'я сосон.

— Коли живеш у людей,— пробурмотіла Октавія,— і їси їхній хліб...

Останніх слів, вимовлених скоромовкою, ніхто не почув. Коли вона зачинила за собою двері, Мішель запитала Ролана, чому він сміється.

— Я знаю, що сказала Октавія. Коли вас нема, вона часто бурчить...

Мішель допитувалася: що ж усе-таки сказала Октавія?

Ролан тільки мотав головою, але нарешті відповів:

— Вона сказала, що тільки дурень повірить, що він пішов до Балюзака до панотця. Хлопець тиняється ночами не для того, щоб говорити зі священником.

Мішель урвала Ролана:

— Не верзи казна-що! Іди краще спати, дурнику.

Ролан заскиглив, ще нема десятої. Ось виб'є десяту, тоді... Але як тільки Мірбель повернувся до Ролана і спитав нарочито солоденьким голоском:— Ти ще тут? — Ролан одним стрибком опинився біля дверей.

Ролан, звісно, чув, як Мішель гукнула йому навздогін: «Ти не хочеш мене поцілувати?» — але навіть не озирнувся. Мішель злегка знизала плечима й зітхнула:

— Це безнадійно.

— Невже ти це тільки нині зрозуміла? Ні, надія є: чимскоріш вернути його до притулку...

Мішель промовчала, і Жан сказав, що теж підніметься до себе в кімнату, і вже ставив решітку перед вогнем.

— Не треба. Я ще посиджу біля вогню. Я погано сплю, коли рано лягаю. Засинаю одразу, але через годину прокидаюсь і кручуся до ранку.

— Ти залишаєшся, щоб чекати на нього,— сказав Мірбель.

Вона не заперечувала.

— Якщо він не прийде до дванадцятої, я позамикаю всі двері. Не турбуйся.— Мішель помовчала трохи і спитала:— А як по-твоєму, чи є бодай часточка правди в базиканні Октавії?

— Ідіотка! — просичав він.— Яка ж ти ідіотка!

— Чому ідіотка? Невже ти гадаєш, що Домініка постується без боротьби? Ну, а він? Адже він зрештою її кохає... Він же такий самий, як усі...

Мірбель спитав:

— Ти так думаєш? — і повторив: — Ідіотка!

Він відчинив двері і вже на порозі обернувся:

— Ви всі однакові: забрали собі в голову, що ви окраса роду людського і що нема хлопця, який міг би без вас обійтися... Ти щось сказала?

А що Мішель схилилася над плетивом і мовчала, зажадав:

— Повтори, що ти сказала?

Вона звела до нього своє вже змарніле обличчя: щоки, які він пам'ятав такими свіжими й пружними, вкритими золотавою засмагою, пообвисали і надали рисам жовчного вигляду. Він поклав долоню на чоло дружині і пошепки покликав її. Вона підвелася, плетиво і дротики впали на підлогу.

— От побачиш,— сказала вона палко,— ми ще вирвемося з цього мороку, ось побачиш!

На мить вона пригорнулася до великого байдужого тіла. Потім почекала, поки він піднявся у свою кімнату і причинив за собою двері, і тільки тоді вийшла в передпокій. Вона наділа пелерину й накинула на голову каптур. Мокрий вітер з дощем шмагонував її по щоці. Рвані хмари мчали на схід, і каламутне світло місяця виривало з п'ятьми примарні сосни, і сосни стогнали по-людському. Біла смуга посипаної жорствою алеї вела її, але вона не розрізняла калюж, і ноги раз у раз по кісточки утопали в воді. Підійшовши до все ще незамкнутої брами, вона почула кроки, а потім побачила його. В півсутінках він видався їй таким маленьким, таким тендітним, що в першу секунду вона навіть засумнівалася, чи ж він це. Він вів велосипед і не помітив би Мішель, коли б вона не окликнула його:

— Я турбувалася,— сказала вона.

Він зітхнув і сказав, що в нього були неприємні пригоди. Ліхтарик перегорів, він увігнався в купу каміння, трохи не потрапив під машину, а проїхавши кілометрів зо два, пропоров шини. Вони йшли пліч-о-пліч. Він прискорено дихав. Перед тим як увійти в дім, він витирив черевики і вибачився, що наслідить.

— Пусте. Сідайте до вогню, я зараз принесу хліба й сиру.

Ідучи, вона ледве глянула на Ксав'є, але, вернувшись із тацею, раптом ніби вперше побачила його. Він нахилився до коминка, його лице з темними плямами неголених щік і підборіддя розчервонілося від яскравого полум'я. Він простягнув до вогню змерзлі руки, його великі черевики

парували. Мішель дістала зі скриньки для шитва чистий носовичок і витерла ним його мокрі від випоту і дощу щоки й лоб. Потім вона стала навколішки і заходилася розшнуровувати його черевики.

— Не треба!— запротестував він.— Будь ласка! Досить з вас і того разу. Я вже й так завдав вам чимало клопоту!

Йому було соромно, що вона знову бачить його жакливі ноги і ще раз почне їх лікувати, як тієї ночі, коли він приволік садову драбину... Аж раптом йому спала дивна думка, що його ноги викличуть у Мішель огиду, і це добре. Отож-бо він перестав пручатися й сидів у кріслі, мов заляканий. Він почув, як зітхала Мішель:

— Бідні, бідні ноги...

Потім вона підвелася і засунула руку йому за комір сорочки.

— Та ви наскрізь промокли! Хіба ж можна отак сидіти? Суше безумство! негайно здіймайте сорочку! Я принесу вам піжаму. Треба вас розтерти одеколоном...

Коли вона вийшла, він жадібно накинувся на сир і на хліб і душком вихилив склянку свого улюбленого вина — гравського. Мішель повернулася з піжамою, хатніми капцями, рушником і одеколоном і сказала, що він уже виглядає краще. Ксав'є тим часом скидав піджак, грубововняний светр і сорочку. Він покірно дав розтерти себе одеколоном, тішачись теплом, що розливалось по тілу, відчуваючи від цього якусь звірячу радість. А в думках він перебрав те, що добрі дві години втокмачував йому балюзакський священник: що християнство істинне такою ж мірою, якою міфи виражають якусь істину, що меса має глибокий сенс, але це не означає, що під час відправи Божої діється щось містичне, і що віра в букву Святого Письма потрібна тільки кволим натурам і простакам і не достойна справжньої людини, що людське начало проявляється в поступовому звільненні від буквализму віри, але що слід шанувати тих, хто його потребує... Від різкого запаху одеколону Ксав'є нудило. Він раптом підхопився, йому уявилося, ніби якісь густі тенета зараз обплутують і чиясь могутня рука вже витягає його з глибини вод.

— Я зовсім знесилів,— сказав він тихо.— Мене так і хилить на сон...

Мішель не встигла відповісти, як він зник. Вона могла б подумати, що все це був сон, якби перед коминком не стояли рвані шкарбани, а в руці вона все ще не тримала рушника.

Ксав'є припишкнув, ніби заєць у норі. Десь грюкнули двері. Його очі не одривалися від двох конвертів, покладених на його подушці. Ці два листи прийшли, мабуть, з пообідньою поштою: велике, гостре й похиле письмо його матері, письмо вихованок монастиря Серця Ісусового, і прямий, наче хлоп'ячий скоропис Домініки, привченої конспектувати лекції. Ксав'є підніс її листа до губів і довго вдихав запах конверта. Але ні, треба спочатку прочитати материне послання. Звичка шанувати старших узяла в ньому гору навіть і без свідків.

Ніби поринувши у крижану воду, він почав читати листа з середини:

«Не знаю, як і дякувати Бріжітті Піян, вона так делікатно зуміла в присутності твого розлюченого батька порушити тему, про яку — як ти здогадуєшся — мені говорити огидно. Вона особливо підкреслювала те, що психіатрія (я не певна, чи правильно написала це надто вчене слово) змінила за останні роки наше розуміння казуїстики¹ (ще одне слівце з лексику Бріжітті Піян!). Колись вона була знайома з одним великим достойним священиком, уже давно померлим,— абатом Калу, який пояснив їй, що в нинішні часи наука допомагає нам зрозуміти, як Боже милосердя спрямовує наші долі, обтяжені спадковістю... Все це надзвичайно складно! І я не можу сказати, чи пощастило Бріжітті Піян заспокоїти твого батька. Внаслідок цієї зустрічі було вироблено ультиматум: ти повинен негайно повернутися до отчого дому і дати слово не покидати його більше без нашого на те дозволу. Ти знову станеш одвідувати лекції на юридичному факультеті і перебуватимеш під нашим пильним наглядом. Якщо протягом тижня ти не повернешся додому, батько викреслить тебе з заповіту, зречеться тебе, і ти вже не зможеш розраховувати на бодай найменшу матеріальну допомогу з його боку. Отож, ти зостанешся без усяких засобів до існування, якщо не рахувати тих цінних паперів, що залишив тобі в спадок дядько Кордес. Але ти й сам розумієш: сто п'ятдесят тисяч франків... на них не дуже розживешся».

Ксав'є впустив на килим біля ліжка сині аркушки, померезані великим, гострим і похилим письмом, і не став їх піднімати. Він узяв другий конверт і знову підніс його до губів. Лист був майже діловий, без усяких ніжностей; весь

¹ Богословська дисципліна, що застосовує загальні догматичні положення до окремих випадків (казусів).

присвячений докладним вказівкам. Домініка виконала його прохання і поговорила зі своєю колежанкою, яка бере дітей на повний пансіон. У разі потреби вона залишить для Ролана місце. «Якби ж це вплинуло на вас, Ксав'є, щоб ви залишили Ларжюзон!» Вона нічого не додала більше до цього побажання. Домініка чекала від нього того, що вимагали його батько-мати. Він має повернутися додому і знову стати студентом. Домініка буде з ним потай бачитися, де йому захочеться. Нічого поганого тут немає... «А ось у Ларжюзоні,—подумав Ксав'є,—я сію зло уже самою своєю присутністю». Домініка писала: «Що може утримати вас у Ларжюзоні, коли Ролан буде зі мною? Ручаюся, що ви не відповісте мені, що залишаєтеся через цих жахливих Мірбелів. Що ж тоді? У Ларжюзоні більше немає нікого, хто міг би вас зацікавити. Ви ж не пожертвуєте Роланом і мною ради дерев у парку».

Ксав'є зітхнув. Вона ще не знала, що в його життя ввійшов цей священник. Він стояв на його шляху до неї, мов чорний хрест, останній хрест, що його треба повалити, щоб дійти до Домініки. Так, повалити, але не для того, щоб завдати його собі на плечі.

Про те, що сталося між ним і балюзакським священником під кінець довгої розмови про міфи,—їх не треба розуміти буквально, а тлумачити,—Ксав'є намагався не думати. Перед його очима й зараз стояв цей кабінет на другому поверсі, весь заставлений книжками, які належали покійному абатові Калу, про якого саме нагадала його мати в останньому листі... Книжки ці абат заповів Жанові де Мірбелеві, але той так і не поцікавився ними. «Богословський мотлох...» — як сказав нинішній священник. Ксав'є, котрий не розтулив за цілий вечір рота, запитав, чи священник пам'ятає, що привело його на цю стежу. Як зважуєшся зробити такий крок? Чим повна була його душа, коли він стояв навколішки перед єпископом? Якою пристрасною? Священник завагався. «При наймні в мені не було ні грана честолюбства—сказав він,—ані тіні розрахунку». — «Що ж тоді? Що?» — він відповів: «Я був під сильним впливом, я гадав, я надіявся...» — І затнувся. Тоді Ксав'є сказав: «Може, ви просто любили? Лише любов пояснює безумство деяких вчинків. Але ж не можна любити ідею, не можна любити міф!..» Тут священник владно урвав його: «Можна любити того, хто вмер майже дві тисячі років тому, це правда. Я — тому доказ, як і багато інших. Але як він мене одурив, як він ще

нас усіх одурює з віку в вік,— додав він тремтячим голо-
сом.— Я стільки молився, я стільки благав... У вашому віці
сам ставиш запитання і сам же на них відповідаєш, а
здається, що це говорить Бог. Ще не знаєш, що сподіватися
нема на кого...»

Світло лампи падало так, що священник здавався чорним
силуетом, прицвяхованим до стінки. І тоді Ксав'є вимовив
цю безглузду фразу (чи він вимовив її справді?):

— А проте я тут. Я прийшов.

Той довго дивився на нього в очі і нарешті сказав:

— Ви прийшли, щоб я перешкодив вам завдати на плечі
тягар, для людини непосильний.

А Ксав'є у відповідь:

— Я прийшов, щоб допомогти вам нести ваш хрест... а
може, щоб нести його замість вас.

Священик зітхнув:

— Божевілля!

А Ксав'є:

— Оце божевілля і є істина.

Священик звів на нього свої голубі вибляклі безвії
очі. А потім Ксав'є взяв плаща. Священик з газовою
лампю в руці спускався по сходах першим і говорив:

— Обережно, ось оцей східець.

Ксав'є підняв комір свого габардинового плаща і вже
взявся за клямку.

— Послухайте мене! — заблагав раптом свяще-
ник. Ксав'є обернувся.— Не робіть цього.

Ксав'є сперся на двері. Священик поставив лампу на
східці.

— Не вступайте на цю путь.

Ксав'є пробурмотів:

— Я вас не розумію...

— Та ну, ви чудово розумієте. Ви надто хоробрий, ви
грішите з хоробрості,— додав священник.

— Ні, я боягуз, і Бог це знає.

Священик знову довго дивився на Ксав'є, такого тендіт-
ного в старенькому габардиновому плащі, потім одвів очі.

— Мені жаль вас,— промовив він.— Не беріть на себе
такої ноші.

Хлопець запитав:

— Якої ноші?

Священик прошепотів:

— Моє життя. Вам це не до снаги, вона вас розчавить.

Священик потім пригадав, що слова «Вона вас розчавить» він сказав ніби несамохіть.

А Ксав'є йому відповів:

— А якщо все це неправда? Якщо все це тільки міф?!

— Так, міф... Але я ніколи не заперечував, що за ним криється...

— Що ж за ним криється, панотче?

Священик сухо відповів:

— Щось невідоме, і вам краще в це не втручатись.

Ксав'є прояснів і сказав:

— В вас живе віра.

Священик похитав головою.

— В широкому значенні цього слова? Авжеж! Я вірю в приховані сили, з якими нерозумно гратися.

Ксав'є повторив:

— Ви вірите!

— Я вірю в якусь могутність, і вона, може, зовсім не те, що ви гадаєте. Не дайте їй увійти в ваше життя.

— Вона вже увійшла в моє життя,— проказав Ксав'є тихо,— бо ви увійшли в моє життя. Ніхто не в змозі нікого кинути.

Священик пробурмотів:

— Так, що правда, то правда... Один із моїх співбратів,— додав він після хвилини роздуму,— зв'язаний з жінкою... І добре знає, що навіть коли він її покине, вона все одно назавжди залишиться в його житті...

— Скільки справ доводиться вам залагоджувати! — зітхнув Ксав'є.— Всі ці складні особисті взаємини, любов, дружба — за все ми будемо відповідати. Питання «Де брат твій?» буде нам задано стільки разів, скільки ми за наше життя володіли чимось серцем, чимось тілом, і в горі, і в радості...

— Ідіть собі! — гукнув священик.— Дайте мені спокій!

Він розчахнув двері, схопив і випхав Ксав'є надвір.

РОЗДІЛ ТРИНАДЦЯТИЙ

Що ще чекає його попереду, якщо він піде далі? Він пам'ятає дорогу на схилі горба, де вони гралися дітьми,— вона, здавалося, упирається в небо. Це місце вони тоді називали кінцем світу. Нічого немає за межами цієї кімнати, цього дому, цієї ночі. І навіть сам винуватець цього руйнування зник, вирвавши з серця останню ніжність.

І раптом Ксав'є віднайшов спокій, повний спокій, але він не знав ще, що це і є розпач, глухий розпач — його не можна вилити сльозами, він жене свою жертву по вузькому коридору до єдиних дверей. Досить їх одчинити, і ти заспокоїшся назавжди. О сон! О бідне серце, що вміло тільки любити! О пам'яте, в якій нарешті все стерлося — всі імена й обличчя, що ховалися в її глибинах!

Ксав'є відчинив вікно і штовхнув віконниці. Ні вітерця, верхів'я дерев застигли в непорушності, ніби скам'яніли. Навіть сосни, що ніколи не сплять,— спали цієї ночі. Тиша стояла така, що було чути, як жебонить струмок у вільшанику, там, де Роланів острів. Йому згадалася повалена сосна, на якій вони сиділи з Домінікою. Мабуть, це мертве дерево ще довго проваляється, може, воно тут нікому не потрібне і згниє пізніше, ніж живе тіло, що вихилилося оце в вікно і вже наполовину віддане холоду ночі... Ксав'є спало на думку, що навряд чи він розіб'ється на смерть, коли дасть зараз собі волю, мабуть, зламає ноги, та й годі... Хіба що вдариться головою!.. Він рвучко обернувся, довго ждав, ніби сподіваючись побачити когось, хто штовхне його в темноту. Ні, нікого тут не було. Нікого — тільки розгублене обличчя в дзеркалі над коминком — лице підлітка з розкуйовдженим чубом, що дивилося в очі. Нараз у ньому ворухнувся жаль до самого себе. Поволі провівши долонею по лобі, по опущених повіках, він тихо сказав: «Бідолаха ти, бідолаха!» Йому хотілося, щоб хтось був зараз із ним, байдуже хто, аби якась істота, жива, як і він, і, як і він, смертна. Він подумав про Ролана, котрий спав зараз у мансарді.

Сходи, що вели на горішній поверх, рипіли. До того ж вони не були вистелені доріжкою. Він зупинився й прислухався — чи всі в домі поснули? Двері до кімнати, де спав Ролан, стояли прочинені, світло нічника падало на площадку, наче місячне світло... Був такий час, коли Мірбелі ще панькалися з Роланом, а він, вирослий у сирітських дортуарах, боявся спати сам у темряві, і йому дозволяли залишати на ніч цю тьмяну лампочку... Очі Ксав'є, призвичаєні до півсутні сходові, розрізняли тепер кожну річ: светрик і штанці, кинуті жужмом на стільця, грубі черевики з шнурками у вузлах, що валялися посеред кімнати. На тумбочці коло постелі лежали старе пташине гніздо, рогатка, блокнот, листи від Домініки в конвертах і брудна носова хусточка. Нічник висвітлював на стелі темні плями патьоків, схожі на обриси незвичайних континентів. Ксав'є

обережно сів на край ліжка. Хлопчак так тихо спав, що здавалося — він не дише. Він був нерухомий, як і природа цієї ночі, він ніби скам'янів, як і вона, — охоплений супокоем, супокоем не цього світу. А проте він був живий: звірячий дух життя і теплота наповнювали кімнату. Ксав'є сидів біля цієї живої істоти, як сидять біля вогню, він відігривався. Хлопчак лежав на боці, з-під ковдри виглядало худеньке плече. Чуб на потилицю скрутився клинцем. Ксав'є сидів нерухомо: він відновлював сили. Дивлячись на цю заснула звірючку, він знову серцем відчував Бога. Тіло людське, людська душа... оце і все, що треба, щоб ти вернувся сюди, Господи. Ксав'є не міг нічого сказати цій дитині, не міг навіть торкнутися губами її чола, він міг тільки молитися за неї. Яке жагуче прагнення жертвувати собою ради іншого! Це вічне: «Хай я замість нього», ця вічна потреба прийняти на себе чийсь лиху долю. Якесь безумство! Але до нього вже повернувся цілковитий спокій, чи, скорше, він знову відчув цей спокій, бо завжди був певний, що ніколи не втрачав спокій. Спокій, що сповнював його душу радістю і водночас лякав тим, що він провіщав.

— Ти що тут робиш?

Ксав'є підхопився. У дверях стояв Мірбель у білому купальному халаті. Малий прокинувся, сів на ліжкові, побачив їх обох і розплакався. Мірбель перепитав:

— Що ти тут робиш?

Ксав'є буркнув, затинаючись:

— Не знаю. — Похнюпившись, він немов застиг.

— Не знаєш? Справді?

Мірбель підійшов до ліжка, нахилився до хлопця, який тер очі і пхикав, відвів його руки і заглянув йому в сонне, опухле від сліз личко.

— Що він тобі зробив? Кажі, коли тебе питають!

Ролан ридав уголос і белькотів крізь сльози, що він спав і що він нічого не бачив.

— А що він міг побачити? — запитав Ксав'є. — Я раптом стурбувався за нього і прийшов перевірити, чи не захворів він.

— Він захворів?

— Ні, він спокійно спав.

— Щойно ти сказав, що не знаєш, навіщо ти прийшов сюди. Довго ж ти придумував виправдання...

Ксав'є стояв, похнюпивши голову.

— А чому ж ти не пішов, коли переконався, що він спокійно спить?

Ксав'є сказав:

— Не знаю,— і помовчавши, додав упівголоса:— Я, здається, молився.

Мірбель знизав плечима і почав декламувати, навмисне затиноючись, як школяр на уроці:

Стоїть, схилившись, серафим
Окрай дитячої постелі,
Немовби над лицем своїм,
Відбитим у лісній купелі.
«Ми двійники, впізнав мене? —
Говорить той.— Іди зі мною,
Підем по щастя неземне...»

Мірбель замовк, його душив сміх. Ксав'є нахилився над Роланом і тихо приказував:

— Заплющ очі, малий, це все пусте, спи. Ми не даємо йому заснути,— сказав він, звертаючись до Мірбеля.

— Щось ти пізнавато виявляєш делікатність. Тобі не здається?

А Ксав'є тим часто поправив простирадло, підіткнув ковдру і сказав Роланові:

— Обернися до стіни... Залишимо його самого.

— Ходімо.

Ксав'є вийшов першим. Він відчував на потилиці подих Мірбеля, який ішов слідом. Ксав'є не посмів зупинити його, вони разом зайшли до кімнати. Мірбель причинив за собою двері, обернувся до Ксав'є і сказав:

— Пора вас розлучити.

Ксав'є не зводив очей з Мірбеля, а той вивернувся в кріслі, ніби збирався просидіти так цілу ніч.

— Вам би краще піти спати,— сказав Ксав'є.

— Який уже там сон...— зітхнув Мірбель. І витягнув свої худі волохаті ноги.— Ти, мабуть, знати нічого не знаєш. Але пора вже вас розлучити, тебе і мало. Ти не замислюєшся над цим. Ти чудовий приклад того, як нище маскується високим, а погане видається за хороше. Але, на твоє щастя, я тут — і я тебе врятую.

Ксав'є дивився на нього мовчки.

— Одне слово, вісімнадцятого я одвезу хлопця назад у притулок. Це вже вирішено.

Ксав'є запитав:

— Це що — погроза?

— Та ні, я повторюю: справа вирішена.

Ксав'є одразу ж забув про все, що сталося в Ролановій кімнаті між ним і Мірбелем, забув і про те почуття сорому,

яке він пережив під час цієї жахливої сцени, його мозок працював напружено й чітко, він знов обмірковував свій план влаштування Ролана. Адже Домініка підтвердила в листі, що він цілком реальний. Він оддасть Роланові ті сто п'ятдесят тисяч франків, що успадкував від дядька Кордеса. Вони влаштують хлопця на повний пансіон до учительки, Домініка з нею вже домовилася. Ролан учитиметься в парафіяльній школі святого Павла. Він не слухав Мірбеля.

— Ми знову опинилися вдвох, як у поїзді. І знову в нас пробудиться інтерес один до одного. Та сама ситуація викличе ту саму симпатію, от побачиш! Звичайно, нам тут не пощастить розмовляти так вільно, як у купе... Адже тут Мішель. Але до всього можна звикнути, часто перестаєш помічати людей, з якими живеш під одним дахом. Ми на неї не зважатимем! — викрикнув він з веселою жорстокістю.

— Я думаю, що зможу...— урвав його Ксав'є.— Я сподіваюся, що ви мені не відмовите в цьому... Я хочу провести Ролана вісімнадцятого числа...

Мірбель підвівся і підійшов до Ксав'є.

— Не говори мені більше про цього хлопця. Я повертаю його в звичну для нього стихію: в притулок. Там він буде як риба в воді. А тобі що до цього? Чого ти боїшся? Виходить, ти не надто довіряєш Провидінню!

І знову, зображуючи школяра, він продекламував:

Він щедро пташкам роздає пашнину,
Не знала доброта його ніколи впину.

— Ці два Расінові рядки були озаглавлені «Божа доброта». А хрестоматія називалася «Козуб дитячих мрій». З неї черниці, які навчали нас розуму, вибирали вірші, щоб ми їх задовбували напам'ять.

— Ви з Мішель зіпсували Ролана своїм укладом життя, у нього з'явилися чужі йому звички,— сказав Ксав'є.— Ви відповідальні...

— Годі! Я не збираюся говорити з тобою про цього виродка! Погодься, що твій підвищений інтерес до нього принаймні дивний.

Ксав'є заплющив очі і тихо повторив майже благально:

— Ідіть собі, дайте мені спокій...

— Жалюгідна християнська душиця! Ти не смієш глянути правді в очі!

Ксав'є молився про себе: «Господи, не допусти, щоб цей чоловік посіяв у моїй душі насіння ненависті й огиди до

людей! Не дай йому затруїти криниці...» — І здивувався, коли в нього раптом вихопилося:

— Чи я зцілюся коли-небудь від знайомства з вами?

— Ось! Нарешті! — вигукнув Мірбель. — Довго ж мені довелося чекати! Ти признаєшся, що я дошкулив тобі... Більшого я не вимагаю, — додав він зі сміхом, — принаймні поки. Заспокойся, я піду, ти виспишся. А завтра почнемо нове життя.

Мірбель нервово ходив по кімнаті й потирав руки.

— Але, будь ласка, не змушуй Ролана учитися. Хай він спокійно проведе ті кілька днів, що йому залишилося жити тут. Я звільняю тебе від уроків з ним. Домовилися? Так?

Ксав'є відповів байдужим голосом:

— Я більше не буду вчити з Роланом уроків і перевіряти його зошити.

— Ох! Тупа голова! — вереснув нараз Мірбель. — Я розвалю її тобі к бісовій матері.

І він простягнув до Ксав'є руки з розчепіреними пальцями. Побачивши його перекошене обличчя, Ксав'є відступив на крок. Мірбель тут же схаменувся й опустив руки.

— Ти не повірив? — спитав він тихо. — Скажи, адже ти не повірив, що я можу зробити тобі зло?

— Я не злякався.

— Невже ти думаєш, що я можу... Тих, кого люблять, не вбивають.

— Можливо, ми стоїмо перед вибором, — сказав Ксав'є. — Або вбити тих, кого любимо, або вмерти за них.

Мірбель зітхнув:

— Є й третя можливість: бути любленим тим, кого любиш. Чи існує на світі таке щастя?

Ксав'є сказав, дивлячись убік:

— Авжеж, існує. А зараз ідїть собі.

Мірбель запитав майже несміливо:

— Ти не сердишся? Ти мені простив?

Ксав'є кивнув. Зоставшсь один, він замкнув двері і сїв коло столу. Цієї ночі він написав на аркуші, видертому з шкільного зошита: «Заповідаю Роланові, дитині, взятій з притулку...» і таке інше, що пишуть у таких випадках.

РОЗДІЛ ЧОТИРНАДЦЯТИЙ

Хоча відправи того дня не було, Ксав'є встав і пішов до церкви, як тільки крізь щілини віконниці стало пробиватися світло. Він простояв на своєму звичному місці біля церковного муру в густій росистій траві, поки не відчинилася пошта. Він послав Домініці телеграму з проханням одразу ж по її одержанні подзвонити йому в Ларжюзон. За його підрахунками вона встигне подзвонити перед тим, як Мірбель спуститься вниз, а Мішель у цей час буде, як завжди, на кухні.

І справді, йому пощастило зняти трубку, перш ніж дзвінок почули. Домініка відповіла йому з несподіваною покірністю. Вони домовилися зустрітися післязавтра в балязакського священника. Ксав'є приведе з собою Ролана. А вона тим часом остаточно домовиться з подругою, яка готова взяти Ролана в свій пансіон. Домініка взяла на себе всі клопоти в Опікунській раді, де батько однієї з її учениць обіймав важливу посаду. Усе було просто, здавалося, перепон на шляху у Ксав'є більше нема. Залишилося тільки умовити малого: він, звичайно, згодиться, коли почує, що його чекає Домініка. Та все ж краще приготувати його загодя. Де його знайти? В домі його не було. Октавія сказала, що він побіг до струмка. Знову промочить ноги. Що ж, так йому й треба. Либонь, ще простудиться і застрягне тут, не приведи Господи! Октавія також його ненавиділа, бо їй «доводилося обслуговувати й цього підкидька...»

Ксав'є побачив Ролана на повороті алеї. Хлопець — берет натягнутий на вуха, руки в кишенях — весело гилив перед собою шишку, ніби й гадки не мав, що його от-от кинуть у вир. Він довго прицілювався, розгойдуючи важкий, кований черевик, перш ніж ударити по шишці, послав її далеко вперед, і знову скакав за нею, мов цапеня. Він не бачив Ксав'є, що стояв за сосною. Діти не люблять, коли дорослі підглядають за їхніми іграми. Це Ксав'є знав. Ось чому він не окликнув Ролана, обійшов навколо дому і начебто випадком зіткнувся з хлопцем.

— Ти ходив прощатися з островом?

Ролан відповів, насупившись:

— А нащо? Це ж не людина... — і хотів був зайти до будинку, але Ксав'є поклав йому руку на плече.

— Стривай. Я хочу з тобою поговорити... Як ти гадаєш, що буде з тобою?

— Звідки мені знати...— буркнув малий і раптом додав:— Мене віддадуть якимось людям... Я хочу влаштуватися учнем і заробляти гроші.

— Але ти любиш книжки. Хіба ти не хочеш учитися?

— Я більше хочу заробляти. І взагалі мене ніхто не питає. А власне... Чого це вас обходить? — процідив крізь зуби Ролан, одвернувшись.

— Припустімо, що мене це зовсім не обходить. Але, може, є хтось інший, кого...

Малий знизав плечима.

— Балакайте собі, як хочете...

Він сказав не підвищуючи голосу, але грубо і став підійматися на перші сходи. Ксав'є притримав його за руку.

— Мадемуазель Домініка непокоїться за тебе. Вона хоче тебе бачити.

Хлопець повернув до Ксав'є надуте й недовірливе личко і запитав:

— А ви звідки знаєте?

— Вона мені телефонувала сьогодні вранці. Тільки не кажи про це нікому. Вона приїде по тебе в четвер і чекатиме тебе в Балюзаку. Я проведу тебе.

— Що вона може для мене зробити? Нічого! В неї нема грошей.

— Це не твоя справа. Довірся їй і мені.

Ролан спитав тихо:

— Ви поберетесь?

Ксав'є відвів очі, щоб не бачити хлопця, і сказав (ніби сам щойно про це дізнався):

— Ні, Ролане, вона не буде моєю дружиною. Я ніколи не одружуся. Ніколи не матиму дітей, не матиму нікого, окрім тих хлопців, що їх довірять мені, як довірили тебе.

І він провів долонею по непокірній стриженій потилиці Ролана. Ролан запитав:

— А чому ви мною цікавитесь? Адже я нецікавий.

— Ти цікавий і мені, і Домініці. Ми цікавимося тобою тому, що ми тебе любимо.

— Ви мене любите? Мене? Таке вигадали!

Ролан сміявся і хитав головою.

— Ти не віриш?

— Я ж вам ніхто.

— То й що? Домініка тобі теж ніхто, а ти ж її любиш.

Він сказав:

— Це інша річ...— І замислився. Потім запитав у пориві радості:— То я побачу її в четвер? Це не вигадка?

— Ти не тільки її побачиш, ти поїдеш із нею. Але знай — це секрет.

Ролан повторив:

— Це не вигадка? — Він не всміхався, але його личко променіло. — Ходімо разом попрощаємося з островом, — сказав він раптом. — Хочете?

Ролан схопив Ксав'є за руку і потягнув за собою по алеї. Вони не примітили, що у вікні другого поверху, припавши лобом до шибки, стояв Мірбель. Він розчахнув вікно і зробив у їхньому напрямку такий рух, ніби прикладав до плеча невидиму рушницю.

РОЗДІЛ П'ЯТНАДЦЯТИЙ

Октавія позбирала зі столу порожні чашки, поставила їх на тацю і вже взялася за клямку.

— Мадам знає, — сказала вона, не обертаючись, — що малий забрав з собою усі свої речі?

— Які речі? — неуважно спитала Мішель, не відриваючись від роботи.

— І шафа, і комод порожні.

Мірбель відклав книжку, яку читав, і запитав, де малий.

— Я дозволила йому провести Ксав'є в Балюзак. Вони пішли пішки й обіцяли вернутися надвечір.

— Ти бачила їх, як вони виходили?

Мішель підхопилася. Їй пригадалося, що Ксав'є ніс рюкзак.

— Я подумала, що він прихопив з собою харчі.

Вона квапливо вийшла з їдальні. Жан — за нею. Вони разом піднялися в мансарду, де спав хлопець. Так, шафа була порожня. В шухлядах вони теж не знайшли нічого, крім старої мильнички з дірчатою накривкою — «щоб коники дихали». Октавія теж, бурмочучи собі під ніс, піднялася в мансарду. Вона відчувала, що в домі щось відбувається. Мабуть, мес'є Ксав'є на те й приїхав до Ларжюзона, щоб викрасти Ролана. Значить, щось йому від нього треба! З такими знайдami всяке буває.

Мірбель спустився на другий поверх, відчинив двері у кімнату Ксав'є і з порога побачив, що Ксав'є не забрав своїх речей: на підлозі валялася ношена сорочка і пара давно не чищених черевиків. Валізка стояла, між шафою і стіною.

— Цей повернеться,— сказала Мішель.— Чому ти су-
пишся? Ми здихалися дитини. Хіба тобі не цього хотілося?

Мірбель вийшов з кімнати, нічого їй не відповівши. Вона рушила й собі слідом. Він підійшов до телефону, погортав телефонну книжку і подзвонив у Балюзак. У темній бібліотеці було холодно. На столі, за яким діти колись робили літні завдання, валялися здохлі мухи.

— Алло! Це дід священика? Можна попросити до телефону месьє Дартіжелонга?

Мішель сягнула рукою по трубку, але Мірбель люто відштовхнув її.

— Це ти? Ти повернешся надвечір?.. Сам? Так, я розумію... Та ні, я зовсім не втратив до нього інтересу... Поживемо — побачимо.

Він говорив рівним глухим голосом. Повісивши слухавку, він сказав Мішель:

— Не ходи за мною назирці. Облиш мене самого.

Вона вийшла на ганок і дивилася йому вслід, поки він зник у пітьмі.

А в цей час балюзакський священик говорив Ксав'є тоном змовника:

— Я залишу вас наодинці з нею. Автобус приїде лише за чверть години. Хочете, я поведу малого в сад? Ви зможете спокійно поговорити...

Ксав'є похитав головою. Священик вийшов, але Ксав'є і Домініка так і залишилися стояти в різних кутках кімнати. Ролан прилип до Домініки, наче сарненя до сарни. Вона розказувала про свої походи до Опікунської ради, про всі формальності, які їй довелося залагодити. Ксав'є не слухав, що вона говорить, він тільки дивився на неї.

— Ні, не дякуйте мені. Моя заслуга невелика. Я займаюся справами Ролана, щоб не втратити вас. Це єдиний засіб вас зберегти.

— Тепер я Роланові не потрібний,— промовив Ксав'є.— Від цієї хвилини я вже не відповідаю за нього.

Вона палко заперечила, що не стане одна займатися Роланом, що вона згодна лише на роль посередниці між ним і хлопцем. Ролан позирнув у вікно і вигукнув:

— Автобус! Прийшов автобус!

А в Ларжюзоні високий чоловік кружляв і кружляв алеями парку. Кожну чверть години він проходив перед ганком, звідки за ним стежила Мішель. Вона щоразу

кликала його, коли він наближався, але він навіть не обертався і знову зникав у дедалі густіших сутінках. Опустилася ніч. Мірбель рушив до гаража. У світлі фар зненацька з'явилася Мішель. Вона запитала, чи далеко він зібрався. Їй почулося, що він відповів: «Йому назустріч!» І швидко виїхав з гаража. Їй довелося притиснутися до брами, щоб її не зачепила машина.

Поки червоний вогник автомобіля не зник на закруті дороги, Ксав'є нерухомо стояв на площі. Потім повернувся до будиночка священика. Хоча уже зовсім стемніло, і було холодно, але священик чекав на нього перед дверима і запропонував йому свій велосипед. Ксав'є спершу відмовлявся, священик наполягав. Потім між ними виникла суперечка: «Ні, це була не сварка!» Священик доводив, що жертвувати собою заради окремих людей, яких випадково стрів, означає змарнувати своє життя, що важлива тільки доля всього суспільства, що не можна врятувати людства уроздріб і таке інше. Одначе ці загальні міркування, здавалося, дуже засмутили Ксав'є Дартіжелонга. Нарешті він згодився взяти велосипед. Потім священик простити собі не міг, що, помітивши дивний вираз на обличчі Ксав'є, спокійно відпустив його вночі, а не запросив переночувати в Балюзаку. Але він не мав вільної кімнати і боявся, що юнак не виспить як слід на канапі в вітальні.

Останні слова Ксав'є були такі:

— Вранці я передам велосипед погоничеві мулів; він доставить його вам.

Ось слова, які Ксав'є сказав на прощання священикові. А це значить, що у Ксав'є не було й думки про самогубство, інакше він пішов би пішки.

— Він був такий делікатний, і не став би позбавляти мене велосипеда.

Тепер настала черга Мішель блукати по алеях парку. Вона не відчувала холоду, хоча й вийшла без пальта. Вона втішала себе: «Саме тому, що я жду нещастя, нічого не станеться».

Вона вірила: що більше вигадуєш усяких пригод, тим менше їх станеться, що вони — тільки витвір уяви. Вона квапливо снувала по дну провалля, прямовисні стіни якого утворювали гінкі стовбури сосон. Час збігав. Мірбелю вже давно пора б вернутися, вона прислухалася, сподіваючись уловити гуркіт мотору. Вона піднялася в дім, щоб

послати Октавію спати. Коли Мішель знову вийшла на ганок, то побачила яскравий промінь велосипедного ліхтарика і освітлену руку на кермі. Велосипедист був їй незнайомий. Він сказав, що трапилося нещастя.

— Цього молодика, що жив у вас, задавило машиною — на смерть. Він їхав на велосипеді. Неясно, чи то він зумисне попав під колеса... чи то його засліпили фари. Хоча обидва були в «порядку». Правда, ввімкнуті були лише підфарники. Ваш чоловік загальмував. Але поліція вважає, що швидше всього молодика засліпило. Так вони й напишуть у протоколі, щоб можна було одержати страховку...

Вона запитала, куди відвезли тіло.

— У дім балюзакського священика. Нещастя сталося саме при виїзді з містечка. Ваш чоловік одвіз сам його туди на своїй машині. А священик потелефонував батькам покійного.

Велосипедист поїхав. Мішель сіла на приступках ганку, охопила руками коліна й стала чекати... Вона здалеку почула гудіння мотора, потім скрип воріт гаража. Мірбель простував по усипаній жорствою алеї ні швидше, ні повільніше, ніж завжди. Мішель підвелася. Він підійшов до неї. Вона повела його до передпокою. Не дивлячись на неї, він сказав:

— Усе сталося не так, як ти думаєш. Я поїхав йому назустріч, бо мені не терпілося, чи то щоб вилаяти його, чи то щоб розжалобити, чи розчулити. Хоч би як я злився, нічого іншого я не хотів. І раптом він виринув у світлі фар. Я загальмував. Він мчав просто на радіатор. Ти мені не віриш?

Вона мовчала, і тоді він запитав, чи нема чого попоїсти.

— Ти голодний?

Так, він був голодний. На столі стояла тарілка з холодним м'ясом, яку залишила Октавія. Він сів, і Мішель подала йому вечерю. Він їв жадібно, потім вихилив склянку вина. Світло лампи падало на чоловіка, що сидів за столом, і Мішель, стоячи оподаль, бачила тільки його широку обтягнену светром сутулу спину і велику голову з щіткою чуба. Вона запитала його пошепки:

— А що говорять люди? Що вони думають?

Мірбель відповів не зразу:

— Що він покінчив з собою... Вони так гадають, бо цього вечора він віддав Домініці разом з іншими паперами свою духівницю: усе, що він має, він залишає Роланові.

Вона шепнула:

— Що ж, хай думають так, для тебе це краще...

Він обурився:

— Та що ти! Про це нема й мови. Хто посміє мене оскаржувати?

— Його духівниця... Хіба це не доказ, що він...

Вона побоялася докінчити фразу. Мірбель допив вино, втер губи, потім насилу підвівся, спираючись на стіл.

— Ні, я...— сказав він,— я знаю, що це не доказ! Він не заподіяв собі смерті. Я бачив дату на тому документі: він написав його у понеділок увечері.— І Мірбель додав скоромовкою:— Я налякав його. Це сталося тому, що він боявся мене.

— Ти налякав його? Чим?

— Це сталося в його кімнаті. Я його пальцем не зайняв... Але я зрозумів, він вважає, ніби я можу... А проте це не я!

Він пішов до дверей, Мішель рушила за ним.

— А хто ж тоді?

— Хтось інший його штовхнув.

— Інший? Хто інший?

Він мовчав. Вона допитувалася:

— Хто інший, Жане?

Але він не відповів і сказав тільки:

— Я пішов спати.

Вона піднялася за ним по сходах. Він обернувся й помітив, що вона плаче. Він поклав руку їй на голову.

— Ти не можеш залишатися сама сьогодні вночі, Мішель. І я теж не можу залишатися сам.

Вона тихо сказала:

— Ось уже два роки, як ти не приходив до мене вночі...

Вона перша ввійшла в спальню.

— Не запалюй світла,— попросив він.

Вони полягали, вона обняла його. Вони мовчали.

Містечкові півні перекликалися з сільськими півнями. Але світання ще не проникло в кімнату. Він сказав, що треба спробувати заснути.

— Так, але я хочу запитати тебе ще про одне... Ніколи не зважувалася з тобою про це поговорити. Пам'ятаєш, ти сказав того вечора, коли він загинув, що хтось інший його штовхнув. Що ти мав на увазі?

— Я повторив те, що сказав балюзакський священик. Тоді я ще не знав, який зміст він вкладає в ці слова.

— А тепер знаєш?

— Ми говорили про це, коли я за дорученням Бріжітти Піян завозив йому гроші. Ти ж знаєш, вона скрізь замовляє панахиди по Ксав'є.

— Так, вона хоче цим спокутувати свою провину. Один Бог знає, скільки ударів вона завдала йому нишком. А тепер Бріжітта хоче спокутувати це все тим,

що заливає віттарі «кров'ю Христовою» за звичним тарифом.

Обоє засміялися.

— Цікаво,— сказала Мішель,— а що про все це Бріжітта думає, що вона вигадує?..

— О, можеш не сумніватися, вона вірна собі. Вона одночасно підтримує дві версії: і вбивство, і самогубство. «Я убив Ксав'є, який хотів сам померти». На це вона натякнула Дартіжелонгам і прямо сказала балюзакському священникові.

— І він повірив?

— Звичайно, ні! Власне, він сам побоюється, що він винуватець тієї смерті. Ксав'є дуже засмутила їхня суперечка того вечора. Кюре сміявся над бідолашним Ксав'є за те, що той надає такого значення випадковим зустрічам з людьми. Він запевняв Ксав'є, що жертвувати собою ради кожного зокрема — це марно розтрачувати життя. Священик і досі пам'ятає, як похмуро, з яким розпачем він вигукнув: «О, аби ж то я порятував хоч одного!» Але священик не вірить у самогубство. «Чи ж мислима річ,— усе повторює він,— щоб святий укоротив собі віку?»

— Він вважає Ксав'є за святого?

— Навіть запевняє, що має всі підстави в цьому не сумніватися.

— Тоді хто ж штовхнув Ксав'є?

— Це божевілля... Священик розповідав мені чомусь про біснுவате дитя, про яке згадується в Євангелії від Марка. Дух німий кидав його і в огонь, і в воду, щоб погубити його.

— Ні. Але ж святий не може бути біснуватий,— заперчила Мішель.

— Священик запевняє, що і святий може на коротку мить попасти під владу того, хто розраховував, що в хвилину відчаю ми здатні на все. Але іноді буває, що поряд із відчаєм живе і надія. Кюре відомі навіть такі випадки.

Мішель зітхнула, неначе їй із серця камінь спав.

— Тепер я більше не сумніваюся: його убив не ти, а той піп.

Мірбель похмуро відповів:

— Не більше, ніж він, ніж я чи ти... або Ролан чи Бріжітта...

Вони знову замовкли. Крики півнів краями холодний світанок. Жан відчув, як поряд здригаються плечі Мішель.

— Твоя черга плакати,— сказав він.

Він на мить торкнувся губами її мокрої щоки, а потім і собі крізь сльози прошепотів:

— Чому ж ми його оплакуємо, Мішель? Він нарешті з Тим, кого полюбив.

СТАРОСВІТСЬКИЙ ХЛОПЧИНА

РОМАН

*Я пишу інакше, ніж мовлю,
мовлю інакше, ніж думаю,
думаю інакше, ніж мав би думати,
і так аж до найтемніших глибин.*

*Кафка*¹

РОЗДІЛ ПЕРШИЙ

Усі хлопці як хлопці, а я не такий. Був би такий, як усі, то в сімнадцять ходив би на полювання з Лораном, братом моїм старшим, з Дюбером, нашим управителем, з Сімоном Дюбером, його молодшим сином,— він абат і мав би в цю пору бути на вечерні,— та з Прюданом Дюбером, його братом,— той усе підмовляє Сімона відхреститися від кюре. Я б стріляв з дубельтівки, а не ганяв би по чагарях, полохаючи дичину, як той собака,— не бавився б, удаючи з себе собаку.

Так, я вдаю собаку, але водночас питаю себе: що зараз діється в голові Сімона? Він підіткнув поли сутани, щоб не чіплятися за галуззя і колючий терник; не знаю чому, але його гладкі литки, обтягнені чорними вовняними панчохами, викликають у мене нестримний сміх. Він любить полювання не менше, ніж наші собаки Діана і Стоп. Полювання — це в нього родиме, це дужче за нього, дарма що він знає — в цю пору пан настоятель править вечерню, позираючи на порожню лаву, де мав би бути Сімон, і де його нема. Після служби пан настоятель прийде до нас побалачити про це з мамою. Гадаю, я встигну вернутися, хоча вони дуже обачні й замовкають, як тільки вглядять мене. Я базіло, як каже мама, а пан настоятель вважає мене за духа непокори, бо я загадуюся над питаннями, над якими він зроду не загадувавсь, і які ніхто йому зроду не загадував, а я й поготів. Але він знає, що я маю його за дурня.

«Послухати тебе, то всі дурні!» — часто дорікає мені мама. Ніде правди діти, в нашій родині за розумного я вважаю лише самого себе, але я знаю, що не знаю нічого, бо мене нічого не навчено. Вчителі мої не зуміли нічого

Перекладено за виданням: François Mauriac. Un adolescent d'autrefois. Editions Flammarion, 1969.

¹ Кафка, Франц (1883—1924), австрійський письменник, автор романів «Процес» (1925), «Замок» (1926), низки новел та опублікованих посмертно «Щоденників».

мене навчити, тільки азів. Товариші переважають мене в усьому, що в їхніх очах чогось варте. Вони зневажають мене і мають слушність мене зневажати: ніяким спортом я не захоплююся, і сили в мене, мов у курчати. Я шаріюся, коли вони балакають про дівчат, а коли вони один одному показують фото, відвертаюся. Але дехто з них ставиться до мене приязно і навіть більше ніж приязно.

Вони знають, що робитимуть, вони вже мають своє місце в житті. А я? Навіть не знаю, який я. Добре знаю, що всі проповіді пана настоятеля і все, чому вірить моя мати, не пов'язується з тим, що існує в дійсності. Я добре знаю, що вони й уявлення не мають про праведність. Мені осоружна їхня віра. А все ж мені годі обійтися без Бога. Оце й різнить мене від інших, а зовсім не те, що я вдаю з себе собаку й ганяю по чагарях замість полковати з Лораном, Прюданом та Сімоном Дюбером і навіть не здатний стріляти з дубельтівки. Все, що розповідає пан настоятель, і те, як він розповідає, видається мені просто ідіотством; однак я вірю, що все це істина. Ніби сліпий поводитир веде мене до широї істини якимись безглуздими манівцями, бурмочучи щось латиною і змушуючи бурмотати разом із ним дедалі рідші юрми богомольців чи точніше, просто якусь череду, ладну пастися скрізь, куди її приженуть... Дарма! Світло, в якому вони ідуть, — я його бачу, точніше, те світло вже в мені. Вони можуть патякати все, що їм заманеться; саме вони і є ті невігласи або ті ідіоти, проти яких повстає мій приятель Донзак, модерніст¹. І все ж те, в що вони вірять, — істина. Ось, по-моєму, до чого зводиться історія церкви.

Зайця вони загнали на межі поля Жуано. Вертатися назад була суцзя мука: сім кілометрів по цій понурій, але такій любій мені дорозі між двома стінами сосен. «Усе це власність пані, все, скільки око сягає», — весь час товче Дюбер зі своєю недоречною мужицькою пихою... Огидно навіть писати про це. Я наперед знав, що цілу дорогу Сімон, абат, ітиме біля мене, ні словом не озиваючись. А Лоран сам зненацька здитинів: бавиться, гилячи ногою соснову шишку; як прижене її додому, значить, виграв.

З Сімоном ми ні про що не балакаємо. Певне, священник нарікав при ньому на мій «дух непокори», і Сімон захопле-

¹ Модерніст — прибічник напрямку в католицизмі, що хоче примирити догмати віри з вимогами сучасної філософії. Ортодоксальний католицизм різко негативно ставився до цього вчення. 1907 року була опублікована енцикліка папи Пія X, де суворо засуджувалося модерністів.

ний — у сімнадцять років я здатний будити неспокій у цього обмеженого чоловіка, під чийм наглядом він буде весь час, адже він семінарист, приїхав на канікули.

Зараз я сповідаю перед Богом своє ошуканство; усе в мені, що робить мене небезпечним в очах настоятеля і, можливо, викликає захват у Сімона, — це якісь невиразні відголоски промов мого приятеля Андре Донзака, що вуха мені натуркав премудростями, вчитаними в «Аналах християнської філософії»¹. Він до небес вихваляє видавця цього часопису, такого собі отця Лабертоньєра², члена ораторіанської конгрегації³, чиє одне ім'я наганяє жах на нашого настоятеля. «Це модерніст, таких еретиків на кострищі спалювали», — каже він. Я зневажаю його за цей жорсткий і тупий образ: кострище. О, вони завжди ладні спалити живцем того, хто вірить не сліпо.

А все ж я ошуканець, я їх побиваю запальними промовами Андре, видаючи їх за свої власні, і роблю вигляд, ніби знаю те, що невідоме їм, хоча я сам такий самий невіглас, як і вони... Ні, я обмовляю себе. Як каже Андре, я розкусив Паскаля⁴. Я читаю Паскаля без усякого зусилля, а надто «Примітки» в виданні Бренсвіга⁵, підкинуті мені Андре. Все, що торкається Пор-Рояля⁶, торкається й мене.

¹ Журнал, заснований 1830 року Августином Бонетті, користувався наприкінці XIX віку впливом серед французького духовенства. Журнал був закритий після того, як 1913 року Ватикан вніс його в «Індекс заборонених книг».

² Лабертоньєр Люсьєн (1860—1932), філософ і теолог, з 1905 до 1913 р. керував виданням «Аналів християнської філософії». Його праця «Нарис релігійної філософії» (1903) була включена в «Індекс заборонених книг».

³ Ораторіанська конгрегація (релігійна організація) виникла 1564 року в Римі, а у Франції заснувалася 1611 року. Ораторіанців відзначав інтерес до наукових занять, особливо в галузі філософії.

⁴ Паскаль Блез (1623—1662), французький письменник, математик, фізик і філософ, автор «Листів до провінціала» (1656—1657) і «Думок», посмертно виданих начерків задуманого ним твору «Апологія християнської релігії».

⁵ Бренсвіг Леон (1869—1944), французький філософ, що здійснив 1897 року критичне видання повної збірки творів Паскаля.

⁶ Пор-Рояль, знаменитий жіночий монастир у Парижі, заснований 1204 року. В XVII віці Пор-Рояль перетворився в оплот янсенізму — релігійної і моральної доктрини, висунутої голландським теологом Янсенієм (1585 — 1638). Янсенізм багато у чому суперечить ортодоксальному католицизму, що стягло на послідовників цього вчення люті нападки з боку королівської влади та офіційної церкви. Значну роль у боротьбі між янсеністами та езультитами зіграли «Листи до провінціала» Паскаля, котрий хоча і не належав до пустельників Пор-Рояля, але поділяв їхні погляди і з багатьма з них був пов'язаний особистою дружбою. Переслідування

А от Сімон Дюбер хоча й бакалавр, чи він читав Паскаля? Маю підозру, що з жодним автором, програмою передбаченим, він не ознайомився безпосередньо, а обмежився підручником... Він простує обік мене. Від нього тхне потом, яким просякла його сутана. Не те щоб він брудний, він охайніший за свою селянську родину,— там не знають, що таке митися,— і, може, охайніший за нас, бо ловить рибу коло млина й майже щодня полощеться в воді. Він стукає по корінню вільхи, заганяючи шук і ливів у верхі. Та я не збираюся розповідати тут про риболовлю.

По правді, мені млосно не так від запаху Сімона, як від його шостих пальців, цих тремтячих наростів на кожній руці й на кожній нозі: йому доводиться навіть шити черевики на мірку, і ноги здаються однакові що завдовжки, що завширшки, зовсім як у слона! Але шостий палець на нозі мені трапляється бачити не так уже часто, зате від цих хрящів без фаланг на руках мене морозить. Та він із ними ніколи й не криється і навіть широко радіє, що ці зайві мізинці звільнять його від війська. Але його старший брат Прюдан іншої думки: «Ти міг би вступити до Сен-Сіру...»¹ Ці єдині, промовлені при мені слова, коли Прюдан виступив у ролі спокусника, що її, якщо послухати маму й пана настоятеля, він грає в житті молодшого брата.

Я подумав, який роман я міг би написати на цю тему: Прюдан, слабосилий, худорлявий, темнолиций, з гнилими зубами, та ще й закоханий, я знаю напевне, в їхню сусідку Марі Дюрос, тесляреву дочку, сестру Адольфа Дюроса, двадцятилітнього велетня, схожого на Геракла з підручника грецької історії,— Прюдан в особі свого брата поквітається з цим світом, де сам він усього лише цвіль... Не рахуючи того, що він, як усі Дюбери, розумний. Його бунт доводить це. За моїм задумом у цій вигаданій історії Прюдан повинен відступитися від Марі Дюрос і штовхнути її в обійми Сімонові. А втім, Марі Дюрос, певне, дивиться на молодшого брата з такою самою огидою, як і на старшого, навіть з більшою, через ті мізинці та сутану, ніби прилипли до тіла... Але що я про це знаю? Все це я вигадую, хоча певний, що тут усе правда, бо знаю хлопця, котрого кохає

янсеністів, що майже повністю припинилося наприкінці XVII віку, поновилося на початку XVIII віку і завершилося відлученням Пор-Рояля від церкви, а потім і його знищенням (1708 р.).

¹ Сен-Сір — спеціальна привілейована військова школа, заснована Наполеоном 1803 року.

Марі Дюрос, до котрого вона вчащає, зрештою, він Адольфів приятель, її брата-велетня.

А втім, пан настоятель, мабуть, не помиляється, твердячи, що Сімона спокушає не диявол хтивості, а диявол честолюбства. На дівчат він майже не дивиться. Я добре розумію: його так вишколено, щоб він на них не дивився. І все одно йому ще не доводилося насправжки боротися зі спокусою... Але що я про це знаю? Я нічого не знаю ні про Сімона, ні про будь-кого. Навіть мама і пан настоятель іноді збивають мене з пантелику.

Коли ми вернулися з полювання, Лоран відніс зайця на кухню. Я втомився і приліг на канапі в сінях. Мама примостилася поруч. Вона поклала долоню мені на чоло і запитала, чи не хочу я пити. Їй кортіло побалакати. Мабуть, вона заздалегідь домовилася з настоятелем, про що треба зі мною балакати: бо на думку всіх Сімон звиряється мені зі своїми таємницями. Насправді такого і в заводі нема. Його прихильність до мене не проявляється в словах. А прірва, що ділить нас, його не турбує. В кожному разі, він ніколи не намагався перескочити її.

А втім, так само й мама. Вона любить мене, але я її не цікавлю. Її не цікавить ніщо, крім наших земель та ще дечого, що вона тримає в таємниці від усіх, я маю підозру, що її мучать докори сумління,— про це я можу судити: мене самого гризли докори сумління в дитинстві, я від них звільнився чи майже звільнився, відтоді, як відкрив, завдяки Донзакові, що нам утовкмачили в голову, ніби вічне спасіння залежить від усяких безглузвих заборон, від таблиці гріхів простимих і так званих смертних гріхів.

Мама, певно, дістала від пана духівника доручення випитати мене, і я навмисне приплющував очі, нібито мені хотілося спати. Вона не стала вдаватися до натяків, а просто запитала мене, як був настроєний Сімон на полюванні.

— Він усе думає тільки про зайця та ще про те, з якою міною зустріне його завтра вранці пан духівник, коли він прийде на службу.

Мама тільки цього й чекала і зразу ж виклала свої карти:

— У пана настоятеля не такі вже вузькі погляди. Він зовсім не зважає на те, що Сімон у дев'ятнадцять років воліє за краще полювати, ніж ходити на вечірню службу. Недільна вечерня не обов'язкова. Пан настоятель признався, що вона навіть для нього випробування. А щодо Сімона, то це важливе.

— Авжеж,— сказав я.— Важливе те, що його приречено,

можливо, проти волі, на таке життя, для якого він не створений.

З мамою трапилося те, що вона називає «ударом». Вона збагровіла так, що мені стало за неї лячно: в що я втручаюся?

— Але, мамо, ти ж перша про це заговорила. А я, мабуть, єдиний, хто не втручається в Сімонові справи.

З притаманною не тільки мамі, а, на думку Донзака, і всім жінкам, нелогічністю, вона заперечила, що я не маю рації і що обов'язок велить мені втрутитися.

— То ви не вірите в благодать?¹ По-вашому виходить, ніби Бог потребує нашої підмоги в тій суперечці, що точиться в душі Сімона і торкається лише його самого?

— Сімон увесь цей час зазнає тиску, про який ми й гадки не мали,— тут справжня змова. Тобі треба вже знати, це дуже важливо: нишком від нас, від першого дня канікул він часто зустрічається... Як би ти думав, із ким? Із мером, атож, із паном Дюпором, а той франкмасон і заприсягнувся відвернути Сімона від церкви...

— Але ми ж усі знали, що Сімон бачиться з пані Дюпор...

— Із цією навіженою, так, але не з її чоловіком, котрого сам вигляд сутани доводить до сказу. Я гадала, що Сімон приходить у дім Дюпорів лише вдень, коли мер у себе на тартаку. Довгий час воно так і було... Пані Дюпор сама нас застерегла...

Пані Дюпор сама! Я вухам своїм не вірив. «Дюпори! Та ми з ними не бачимося!» Маминою мовою це означає, що вона не обмінюється з ними щорічним візитом (під час літкування в Мальтаверні), яким можуть похвалитися три або чотири містечкові панії. Але це правда також і дослівно: Дюпорів не бачать, на них не дивляться. Їх викреслено з нашого крихітного світу. Спробую розповісти до ладу цю історію Дюпорів і Сімона. Пані Дюпор, як кажуть, гарненька жінка, куди молодша за свого чоловіка, хоч мені завжди вона здавалася старою, викликала недовіру вже тому, що була не з наших країв («Хтозна, де він її взяв, хтозна, звідки вона...»), наші краї — це базаські ланди. Дюпори мали єдину дочку Терезу, вона народилася в один день із Сімоном Дюбером. Марі Дюбер ходила до Дюпорів на поденщину й брала з собою маленького Сімона, кот-

¹ Благодать — Божественна сила, дарована від Бога людині для порятунку. Витлумачення цього поняття викликала протягом віків серед богословів запеклі суперечки, суть яких зводиться до питання про співвідношення ролі Божественної благодаті і людської волі в порятунку людини.

рий бавився з Терезою, дозволяв їй тиранити себе й слухався її, бо син поденниці мусить слухатися мерової дочки,— а ще й тому, як казали зі сміхом усі довкола, що він був закоханий у неї, і вона в нього, а подобалося їй у ньому найбільше те, чого я зовсім не терпів — отой жадливий шостий палець... Терезу за кілька днів забрала якась хвороба. Може, менінгіт? Батьки довірилися докторові Дюлакові, першому меровому помічникові, також радикалові й франкмасонові...¹ Як вони побивалися... Пані Дюпор, яка раніше ходила до церкви щонеділі й молилася, ховаючись за колоною, більше туди не потикалася, вона зреклася Бога. Зате щодня в будь-яку погоду вона вирушала на кладовище. Коли достигали вишні, вона приносила їх на могилу, бо Тереза любила вишні. Діти, прибігаючи зі школи, їх з'їдали.

Ці дивацтва остуджували співчуття знайомих. А тут ще вона відмовилася прийняти маму. Річ неймовірна! І от жоден мешканець містечка не переступав уже порога її оселі, крім Марі Дюбер і під час канікул — Сімона. Від них ми довідалися, що в передпокої від дня похорону лежало розтрешене на підлозі зілля і що Марі Дюбер не вільно до нього торкатися.

Сімона пані Дюпор, аби могла, держала б при собі день і ніч. Він вертав їй Терезу, він був Терезою. Але ж він був живий, і він був хлопчиськом. Його не примостиш на стільці, мов якусь річ, не напихатимеш щільний день печивом чи варенням. На щастя, він страшенно любив читати. Пам'ятаю, вже згодом в якійсь забавці кожен з нас мав придумати девіз і в ньому якнайстиліше висловити те, що він вважає за щастя. Сімон написав спершу: «Полювати й читати». Потім виправив: «Читати й полювати». Пані Дюпор мала повні комплекти «Різдяного ілюстрованого альманаха»², «Журналу мандрів», романи Жюль Верна, «Подорож двох дітей по Франції»³ та силу інших див. Вона саджала Сімона при вікні й казала: «Читай, не звертай на мене уваги».

¹ Франкмасонство — течія, що виникла в Англії і потім поширилася в інших країнах Європи, а також в Америці. Таємні товариства франкмасонів проповідували об'єднання людей на основі братства. У Франції другої половини XIX віку ця течія характеризується прихильністю до республіканських та раціоналістичних ідей.

² Ілюстрований тижневик для дітей, з'явився 1880 року, друкував казки, розповіді про подорожі і пригоди, давав своїм маленьким читачам початкові відомості про науку і мистецтво, розповідав про нові ігри.

³ Роман для дітей пані Фуйе, що писала під псевдонімом Ж. Брюно.

Спершу Сімона бентежив спрямований на нього пильний погляд, дзенькіт прутів для плетіння, а потім він призвичаївся. Кожні два чи три дні, а коли книжка була цікава, то й щодня, він приходив по обіді й умошувався коло вікна в цій якійсь дивній кімнаті, що її ніяк не міг мені описати: селяни не бачать того, що бачимо ми, вони бачать те, чого ми не бачимо. Якось він попрохав у пані Дюпор дозволу взяти книжку з собою. Був то єдиний випадок, коли вона розсердилася на нього. Жодну з книжок, читаних колись Терезою, браних у руки Терезою, не вільно виносити з дому. Але назавтра вона сказала Сімонові, щоб він краще читав уголос, поки вона плете, а вона платитиме погодинно, як його матері.

Тепер я думаю — чи не ця плата, що засліпила Дюберів, перешкодила мамі й панові настоятелеві відчутти неспокій, який би мали викликати щоденні зустрічі дванадцятилітнього семінариста з екстравагантною особою, дружиною мера-франкмасона. Правда, в ті часи мер майже не бував дома, цілі дні пропадаючи на заводі і в муніципалітеті. Окрім того, як я довідався згодом, він мав двох коханок: одну в Бордо, а другу в Базасі.

Звичайно, пані Дюпор, посварившись після Терезиної смерті з Богом, до церкви не ходила, але Сімон запевняв настоятеля, що вона ніколи не говорила з ним про віру. Вона й справді з ним ні про що не балакала, а лиш дивилась, як він читає. «Попервах мені було ніяково, вона так і їла мене очима. А тепер байдуже...» — твердив Сімон. Він навіть не втрачав апетиту, коли вона приносила йому «підвечірок», як називав Сімон перекуску: чашку какао і хліб з маслом, — і не спускала його з ока, поки він їв.

У жовтні, як ми всі повертались до Бордо, Сімон привозив у семінарію зароблені ним гроші на кишенькові видатки. Ні панові настоятелеві, ані мамі й на думку не спадало, що він мав би від них відмовитися. Мене вражало ще в дитинстві, що гроші для християн були найвищим благом, якого вони не зрікаються, яким не жертвують, хіба лиш за особливою обітницею, як-от францискани чи трапісти².

¹ Францисканин — член жебрацького чернечого ордену, заснованого Франциском Ассізьким (1182—1226), який підносив бідність до життєвого ідеалу — наслідуючи бідність Христа. Францисканський орден швидко поширився по всій Європі.

² Трапіст — чернечий орден трапістів, заснований 1656 року в монастирі Ла Трапп, відзначався суворим статутом, що вимагав зречення власних і мирських благ.

Років із дванадцяти в голові в мене почала визрівати якась невиразна гадка, яку торік і цього року допоміг мені остаточно усвідомити Донзак. Виявляється, самі цього не відаючи, християни, що виховали нас, у всьому чинять наперекір Євангелії, кожна заповідь блаженства з Нагірної проповіді¹ вони обернули в прокляття; вони не зовсім сумирні, вони не тільки не праведники, але й сама праведність їм ненависна.

Драма вибухла через сутану — в неї вирядили Сімона, як тільки йому минуло п'ятнадцять років. Якою відзнакою була для нього ця сутана! Він дістав право на окреме місце на хорах і право надягати стихар під час служби. Якщо в містечку на нього всі й далі тикали, то сторонні, незважаючи на його дитяче обличчя, називали його паном абатом. Але сутана в меровій господі! Пані Дюпор мала надію, що Сімон погодиться розлучитися з цією сутаною двічі на тиждень. Проте він відмовився з таким виглядом, ніби йшлося про вічне спасіння. Марі Дюбер, для якої ця сутана була втілення мрії цілого її життя: будиночок при церкві, де вона поралася б на кухні і в пральні,— наважилася схвалити Сімонову відмову.

Отоді мама й пан настоятель і здогадалися про те, що я вже ясно бачив, хоча й мав лише чотирнадцять літ: не Терезин товаришок потрібний тепер пані Дюпор, а той самий Сімон Дюбер, яким він став, той, ким я так бридився, з цим його відворотним духом, з його селянським кістяком і зайвими мізинцями. Ми переконалися, що вона не могла обійтися без нього; вона мирилася з його відсутністю протягом навчального року, але, по-моєму, весь цей час був для неї різдвяним постом, готуванням до Сімонового пришестья... Але ні, тепер я пригадую, що і мама, і настоятель ні про що й гадки не мали. Очі їм відкрилися по тому, як Сімон передав панові настоятелеві такі слова пані Дюпор: не вона, а її чоловік не терпить сутани, вона ж, навпаки, звикла до неї і навіть вбачає у цьому якусь перевагу: це запорука, що Сімон буде завжди поруч і його ніхто в неї не забере...

— Ніяка інша жінка? — запитав я.

— Авжеж,— сказала мама.

¹ Нагірна проповідь, виголошена Христом на горі перед учнями і «безліччю народу»; в ній сформульовані основні заповіді християнської етики (Євангеліє від Матфея, глава V—VII).

— Виходить, вона його кохає!

Цей висновок напрошувався сам собою, я виголосив його найприроднішим тоном і був вражений викликаним ефектом. Правда, хоча мені й минуло того року чотирнадцять літ, до мене ставилися так, як нині не ставляться й до восьмилітніх.

— Що ти вигадуєш? Базікало! Сам не розумієш, що кажеш!

— Якщо кажу, то розумію.

— І тобі не сором? У твоєму віці! Що подумає про тебе пан настоятель?

— Устами дитини іноді промовляє істина,— сказав той.

Він підвівся й забігав довкола більярда, бурмочучи під ніс:

— Як міг я бути таким сліпцем...

— Але ж, пане настоятелю, хіба ви могли подумати...

Пані Дюпор, у її віці!

— Це небезпечний вік, на жаль... Завважте, на мою думку, тут Сімонові ніщо не загрожує: я знаю, як він...

Він прикусив язика, боячись, що сказав зайве. Все, що він міг сказати про Сімона, навіть гарне, порушувало таємницю сповіді.

— Так,— сказав я,— але, за Сімоновими словами, вона їсть його очима, поки він їсть свій «підвечірок». Можливо, якимось їй стане цього мало...

— Що це ти хочеш сказати? Та хто тебе навчив?..

— А воно таки правда,— упівголоса промовив настоятель,— є такі людоджерки...

— І людоджери,— докинув я невинно.

— Людоджери? Які людоджери?

Вони стурбовано прикипіли до мене очима: на що я натякаю? Так, безперечно, нічого докладного я їм повідомити не міг, або волів змовчати, а проте я знав, що людоджери никають довкола всіх п'ятнадцятирічних хлопців, але наближаються, лише коли чують мовчазну згоду.

— Це страшно,— сказала мама.— Навіщо існує зло? — задумано додала вона, сама не розуміючи, що ставить єдине запитання, здатне підірвати віру.

Спробую пригадати все, що вони надумали, рятуючи Сімона від цієї вампірки. Священик намовив свого співбрата з Шаранти запросити Сімона пополювати, і той затримав його до початку навчання. Того року Сімон повернувся до семінарії, не заїжджаючи в Мальтаверн.

А от я... Чи я наважуся самому собі розповісти, яку штуку встругнув я настоятелю? Так, це необхідно, щоб ясно уявити собі, хто ж я такий насправді. Сьомого вересня, напередодні Різдва Святої Діви, мама без зайвих слів сказала мені, що пан настоятель чекає мене о третій годині на сповідь: «Ти тоді встигнеш пройти перед всіма цими дамами». Таке втручання в релігійне життя чотирнадцятилітнього хлопця здавалося їй цілком природним. Я був для неї дитиною, за яку вона вважала себе відповідальною перед Богом. Злий, роздратований, але не завищений, як це було б тепер, я все-таки розумів цю совісну християнку, вона передала мені в спадок своє хворе сумління, від якого я не змігся і в сімнадцять років. Мабуть, її усе ще мучило те, що я наважився сказати про люджерів: під час каяття я викладу все до кінця. Звісно, для неї не могло бути й мови, щоб порушити таємницю сповіді: мама не прагнула «знати». Щоб заспокоїтися, їй досить було знову «прибрати до рук» свого хлопця, котрий вступив у небезпечний вік. Я збунтувався: після конкордату¹ день Різдва Божої Матері не був уже обов'язковим.

— У нашій родині,— сказала мама,— він зостався обов'язковим. Ми завжди відзначали його. Наші фермери не орють волами цього дня. Крім того, пан настоятель чекає на тебе. І говорити про це вже нема чого.

— Але ж ти не змушуєш Лорана...

— Лоранові вісімнадцять років. Ти ще дитина, і я відповідаю за тебе.

Тут надав мені нечистий:

— Якщо я погано сповідаюся, то матиму погане причастя. І обидва гріхи ляжуть на тебе.

Мама зблідла, точніше, щоки її набули землистого відтінку. Я кинувся їй на шию:

— Ні-ні, я жартую, я й сповідатимуся й причащатимуся...

Вона пригорнула мене до грудей.

Дорогою до церкви мене знов охопила лють, але тепер вона цілком обернулася проти ні в чому не винного настоятеля. Я намагався притлумити її, мені ні до чого була погана сповідь... «Ну що ж, гаразд,— подумав я,— гаразд,

¹ К о н к о р д а т — домовленість між папою та світським урядом. Тут мається на увазі конкордат, укладений Наполеоном з папою Пієм VII 16 червня 1801 року.

скажу йому все і навіть більше, ніж він захоче, більше, ніж йому доводилося про це чути».

Сидячи біля сповідальні, настоятель читав требника. Він ще якийсь час не кидав читати, потім запитав, чи готовий я, зайшов до своєї комірчини і зняв з гачка епітрахіль. Я почув, як відчинилося віконце, і побачив величезне вухо. Сказавши, що не сповідався з п'ятнадцятого серпня¹, я відбув Confiteor² і виклав recto tono³ свій звичайний маленький набір, він не змінювався від першої сповіді:

— Грішний в обжерстві, брехні, непослуху, погано молився, погано слухав відправу, винен у гордині, лихослів'ї...

— І це все? — У нього був розчарований вигляд. — Так, я гадаю, це все.

— Ти певен, що тебе нічого більше не турбує? Можливо, якісь думки...

Я запитав:

— Які думки?

Він не наполягав: не дуже він вірив мені, цьому маленькому страховищеві, але ж я міг би бути, цілком імовірно, і страховищем невинності.

— А ти завжди сповідаєшся щиро?

Отоді надала мені нечиста сила відповіді:

— Ні, панотче.

— Як? Маю надію, ти нічого важливого не потаїв?

— Не знаю. Може, це і є найважливіше.

— Бідна моя дитино! Твоя мати, твої наставники, сам я, всі ми всіляко застерігали тебе проти найменшого відхилу від святої чесноти...

Так він називав чистоту. Я заперечив, що тут я не маю за що собі дорікати. В той час була то свята правда. Яким невинним хлопчиком був я всього три роки тому...

— Але ж ти сказав, що йдеться про найважливіше... Що все це означає?

— Важливе це чи не важливе, вам краще знати. Так ось: я ідоловірець.

— Ідоловірець? Та що ти вигадуєш?

— Ну, щоб я достеменно вірив у ідолів, сказати не можу. Я визнаю таємний культ... Знаєте великий дуб у парку?

— Не такий він уже й великий,— промовив священник,

¹ Свято Першої Пречистої (Богоматері).

² «Сповідаюся» — молитва перед сповіддю (латин.).

³ Навпростець (латин.).

щоб вернути мене, очевидно, на твердий ґрунт, у наш надійний світ, де все можна виважити й виміряти.

— Для мене він Бог, так, від свідомих літ я вважав його за Бога й поклонявся йому.

— Он воно що! Ти поет, річ відома.— Він вимовляв «пует».— У цьому нема нічого поганого.

— Я так і знав, панотче, ви мені не повірите. Це й не давало мені сьогодні признатися в своєму гріху: я боявся, що ніхто мені не повірить, навіть ви. Але зрозумійте, я придумав службу Божу на честь великого дуба, я приношу йому жертви...

— Годі, годі-бо! Це цілком дозволена пуетія, дурнику! Чого ти домагаєшся? Чи не думаєш ти пожартувати з мене? То був би тяжкий гріх: із Бога не жартують.

— Я не жартую з вас, просто я розумію, що ви не можете мені повірити.

— Усі пуети, і католицькі теж, поклоняються природі — це дозволено.

— Те, що я роблю, зовсім не схоже з виливом почуттів Ламартіна¹ або Гюго. Запевняю вас, усі дерева для мене живі, всі вони божества, а надто сосни в парку. Я віддаю їм перевагу перед людьми,— додав я, з утіхою віддаючись під владу обміркованого і водночас щирого натхнення.

Так, люди вже й тоді будили в мені страх, навіть ті майбутні люди, з котрими я мав справу в колежі. Щоправда, наших релігійних наставників, навіть найгірших, я не боявся, бо їх тримала в шорах побожність і суворі приписи. Але мої колеги! Ці вже були здатні на все! Пригадую, я всі перерви просиджував у вбиральні, помираючи зі страху на саму думку про м'яча, кинутого мені просто в лице...

— Годі, Алене, вернімося до речей поважних.

— То чому ж,— вигукнув я з тугою, не вдаваною, а все ж свідомо викликаною і навіть не позбавленою самозамилування,— чому ж відмовляєте ви мені в прощенні, не бажаючи прийняти моє визнання всерйоз?

Панотець звичними рухами розминав своє обличчя, ніби виліплене з глини. Нараз він запитав мене:

¹ Ламартін Альфонс Луї Марі де (1790—1869), французький поет-романтик, публіцист, політичний діяч. Основні теми його збірок «Поетичні медитації» і «Нові поетичні медитації» (1820—1823) — томління безпритуральної душі, роздуми про тлінність усього земного на тлі таємничих, ніби повитих серпанком красвидів.

— Ти поклоняєшся всім деревам чи тільки великому дубові?

— Ні, всі вони, звичайно, живі істоти, але тільки великий дуб — бог.

— Що ж, це було тобі дано в одкровенні?

Я бачив, як він похитує своєю великою головою. Постукати себе пальцем по лобі він не зважився.

— Ні, я не мав ніякого одкровення. Відколи я себе пам'ятаю, я поклонявся землі, деревам...

— Але не тваринам? І то добре.

— Ні, не тваринам... Хоча ні! Я таки справді забув,— сказав я,— а зараз усе раптом сплигло. Ви знаєте, панотче, занедбану ферму?

— В Сіле? Так.

— Коли я мав сім чи вісім років, не знаю вже, що навело мене на думку, ніби в занедбаній фермі живе наша ослиця Грізета, хоча вона на той час давно вже здохла від старості. Я твердо в це повірив та ще й переконав Лорана, хоча він старший за мене. Для нього це була тільки забавка, а для мене — ні. Ми вирушали на занедбану ферму і перед замкнутими на колодку воротами наспівували якесь ідіотичне славослів'я: «Грізето, Грізето, радітимеш оце-то, дістанеш на тарелі цукровані морелі...»

— Цукровані морелі? Ослиці?

Священик силувано зареготав, він намагався вернути все на своє місце.

— А все тому, що в сім років для мене не було нічого кращого над цукровані морелі, але Грізеті я поклонявся достеменно. І раптом я зрозумів, панотче, що я справді вчинив гріх ідољства, в якому погани дорікали першим християнам,— адже вони винуватили їх у поклонінні осличій голові¹.

Я замовкнув, справді пригнічений цим несподіваним відкриттям. Священик і собі мовчав, певне, вагаючись, чи не вигнати мене зі сповідальні за те, що я з нього жартую. Але хто його знає! Чи я жартував? Він добре знав, що я дитина совісна, страждаю на ту саму хворобу, що й моя мати. Несподівано він запитав мене голосно і майже урочисто:

— Алене, чи ти віриш у Бога?

— О так, панотче!

¹ Христос народився в яслах, де бик та осел зігрівали немовля своїм диханням; до Єрусалима Христос в'їхав на ослі.

— Чи ти віриш, що Ісус є Христос, Син Бога живого, що він віддав за тебе життя своє і воскрес із мертвих?

Я вірив у це всім серцем, усією душею.

— Чи ти любиш Пресвяту Діву?

— Так, люблю...

— Тоді не думай більше про ці дурниці. Якщо ти согрішив, я даю тобі розгрішення, вірніше, сам Господь дає його тобі.

Він поквапився вернутись до ризниці, ніби тікаючи. Я ле-
две встиг відтарабанити покаянну молитву і знов опинився
надворі, в заціпенілому супокої вересневого дня. Вітер був
теплий — не вітер, а подих, як звикли писати поети, але
того дня заяложений образ був правдою: подих, зітхання
живої істоти. Я думав пожартувати з настоятеля, але
несподівано для мене самого цей жарт не те щоб дав мені
полегкість, а нагадав про ту любов, що завжди була мені
притулком. Про поклоніння, що ніколи не зазіхало на іншу
любов, на інше поклоніння — християнському Богові, а ра-
зом з ним хлібові й вину, народженням землею, сонцем
і дощем. Цей подвійний притулок аж ніяк не зайвий. Ніколи
жодний притулок не буде зайвим для захисту від лю-
дей. Тепер, через два роки, моя туга зростає день при дні,
в міру наближення до того, що здається мені найжахливі-
шим з усіх жахів: життя в казармі, солдатській артілі. Я не
звірявся з цим нікому, навіть Донзакові. Я не соромлюся
своєї туги, я знаю, в ній нема нічого ганебного, але не треба
уречевлювати її, передаючи словами: а то вона обернеться
боягузством; інколи я думаю, що останній мій шанс —
померти перед призовом до війська.

Отак собі думаючи дорогою назад, я водночас згадував,
як поведився настоятель перед наставленим сильцем. Він
посідав одне з перших місць у списку католиків-бовдурів,
який ми з Донзаком склали паралельно зі списком мудрих
католиків, і я захоплювався, що він викрутився з тактом,
зовсім не властивим йому в щоденному житті, ніби охопле-
ний миттевим натхненням. Авжеж, так воно й було, я тепер
не сумнівався. В глибині душі я був уже не такий певний
своєї невинності щодо ідоловірного гріха; сповідаючись,
я поступово в нього повірив. Інакше я не відчув би по-
легкості сумління, і моя радість виявилася б, як завжди,
в скаженій біганині по парку, в яку я втягнув і Лорана. В бі-
гові, дарма що молодший за нього на чотири роки, я майже
завжди перемагаю, бо він засапується.

Як я причащався другого дня, не пам'ятаю. Причастья запам'ятовуєш не більше, ніж сні. Одначе день восьмого вересня мені упам'ятку, хоча минуло три роки. Я відмовився піти з Лораном полювати жайворонків у поля Жуано. Щоб мене владно тоді поривало, пригадую, бо ще й нині часто пориває,— це бажання побути на самоті, бродити лісами, полями, простувати аж до знемоги піщаними дорогами, де хіба тільки й здибаєш що орендаря, він веде волів і скаже мені, торкнувшись берета: «Aduchats!»¹ чи пастуха з чередою. В цих безликих ландах усім до мене байдуже. І все ж я маю свою мету. Під час цих прогулянок я звичайно не без вагання обирав один з чотирьох маршрутів: верхів'я Юра, Велика сосна (це гігантське дерево принаджувало цікавих із цілої околиці), дім панночок у Жуано і стариган із Лассю; цього разу я обрав старигана, можливо, тому, що він уже розміняв дев'ятий десяток і міг скоро назавжди покинути Лассю, де він сиднем сидів цілий вік. Він уже не полював багато років, хіба що на припутнів у жовтні. Чим заповнював він свої дні? В нього була геть спантеличена міна, коли він дізнався від мене, що є ж на світі такі божевільні — купують книжки. До себе він не підпускав нікого, крім лікаря. Священик дістане його мертвим, сказав він, а живим — ніколи. Що ж до спадкоємців (він був родич усім великим землевласникам, та й нашим також, але дуже далеким), то він спускав псів на кожного, хто наважувався підійти до дому. Знаючи, що він ненавидить їх усіх однаково, вони всі разом глузували з нього. Єдина надія в них була на його страх перед смертю,— цей страх, якщо вірити нотареві, й не давав стариганові з Лассю скласти заповіт. Але Сегонда, котра доглядала його по тому, як спала з ним понад сорок років, мабуть, потурбувалася, щоб усе було зроблено. Вона, певне, й успадкує його вісімсот гектарів чи, точніше, успадкує її син Казимир, бо вона під п'ятою в цієї тварюки, що тільки й знає полювати на припутнів у жовтні для старигана з Лассю. Решту часу року він щось майстрував, як не був п'яний, тягав воду з криниці, пиляв дрова. Мені було байдуже, побачу я його чи ні. Він, либонь, ближче до неживого світу, ніж до живих істот, так само як Велика сосна, як сам стариган із Лассю. Вони не мають нічого людського в грізному значенні цього слова. Вони такі

¹ Добридень! (Діал.)

тварюки, що не належать до того виду, якого я так боявся, від якого мені кортіло тікати.

Я йшов і йшов. Папороть, ще не зв'ялена осінню, того літа майже сягала мого зросту, я сильно виріс тільки наступного року. Папороть була моїм ворогом, мене з дитинства навчали, що вона містить синильну кислоту. Я збивав прутом найпихатіші верхівки, а то й урубався в гушавину і вдихав аромат отруйного соку, ніби запах пролітої мною крові.

Коли я минав Сіле, занедбану ферму, де колись поклонявся Грізеті, то почув тупіт копит і ледве встиг відскочити вбік: панна Мартіно проскакала мимо, не помітивши мене чи радше не зволивши помітити, сидячи верхи, як Жанна д'Арк; її золотаві кучері вилися на вітрі, мов живі,— так, мов живі змії звивалися довкола її голови. Можливо, вона боялася, що я до неї вклонюся. Хоч ми були ріднею, а Мартіно доводилися свояками «усьому, що є кращого в ландах», як казала мама, ми їх не помічали, а вони нас і поготів. Уже не одне покоління нашого роду вело чвари з Мартіно. Ще наші діди не озивалися одне до одного. Але панна Мартіно зазнавала особливого остракізму — в ті часи (сьогодні я краще обізнаний) я все зводив до того, що вона всупереч пристойності їздила верхи в чоловічому сідлі; до того ж вона працювала, була лектрисою, компанйонкою в Базасі, в баронеси де Гот, особи не нашого кола, приналежної, як каже мама, до іншого середовища, а з нею будь-які взаємини були немислимі, її приватне життя навіть не підпадало, подібно життю людей нашого кола, маминому безапеляційному судженню: бо ж не станемо ми судити про звичай мурашок, чи єнотів-полоскунів, чи борсуків. «Ця баронеса де Гот...— починала мама.— Кажуть, нібито... а втім, ні, ти не зрозумієш!»

Я бачив панну Мартіно лише верхи: вона ніби приросла до свого коня, як мої олив'яні солдатики. А що вона мешкала в Базасі, то її годі було зустріти під час обідні або чийогось похорону...

Дім старигана був відгороджений від ферми плотом. Довкола дому росли посаджені Сегондою миршаві жоржини. При моєму наближенні почали рватися на цепу собаки й одразу ж на порозі вродилася Сегонда. Стариган гукнув з дому:

— Quezaco? ¹

¹ Хто там? (Діал.)

Вона приглянулася з-під руки і, впізнавши мене, крикнула в прочинені двері:

— Lou Tchikoi de Lou Prat! ¹

«Малий із Лу Прата» — так звав мене стариган із Лассю. Річ у тому, що ліс, де мій дід збудував свій дім, звався Лу Прат і зберіг цю назву ще донедавна, коли ми з Лораном перехрестили його через те, що прізвище одного гладкого й придуркуватого хлопця, нашого колеги, було Лупрат. А я обстояв назву «Мальтаверн» за заголовком уподобаної мною повісті в одному з «Різдвяних альманахів» за дев'яності роки. Але стариган із Лассю знати нічого не знав, окрім «Лу Прата».

Чорна стареча хустка ховала Сегондині коси. Губи були втягнуті в беззубе провалля рота. Показався стариган, геть розкошланий, у запряній подертій фуфайці і в теплих пантофлях, незважаючи на спеку. Він удав, ніби не пам'ятає свого віку, але колись він бився на боці версальців ²; для нього Париж назавжди залишився гніздом комунарів. Він не розповідав про це нікому, тільки Лоранові й мені, бо ж ми не належали до ненависної банди спадкоємців, переважно мені, я йому подобався, я це добре відчував, так само я подобаюся Сімонові Дюберові, як подобався абатові Грілло, котрий завжди виводив мені на іспитах посередню оцінку, навіть коли я горів.

— Він усе росте! Росте! Доведеться покласти йому на голову камінь важкіший.

Відтак знялася сварка між стариганом і Сегондою. Я не розмовляю місцевою говіркою, але все розумію. Стариган звелів їй принести пляшку пива. Сегонда втупилася в мене, ніби насторожена квочка, і забурчала, що він і так надудлився пива, «недовго і живіт застудити». Мало що я не спадкоємець, а там хто мене знає? Їй довелося все-таки здатися, і вона поставила пляшку й склянки на ржавого садового столика. Побачивши, що вона все стовбичить поряд з ним, стариган гримнув:

— A l'oustaou! ³

Вона скорилася, але, звичайно, підслуховує на кухні, ховаючись за прочиненими віконницями.

Ми почаркувалися зі стариганом. Він розглядав мене

¹ Малий із Лу Прата! (Діал.)

² Версальці — так народ називав урядові війська, що розгромили Паризьку комуни під час кривавого тижня 21-28 травня 1871 року.

³ Додому! (Діал.)

з глибини своїх вісімдесяти років, нітрохи не бентежачись тривалою мовчанкою. Можливо, з якоюсь невиразною тугою? А втім, ні, слово «туга» не підходить до старого вепра, адже для нього вісімдесят років минули як один безконечно довгий день, рушниця наповнаті, пляшка медоку на столі — єдина зрима ознака його заможності, а вигляд він мав такий самий нехлюйний, такий самий темний, як найтемніший, найнехлюйніший з його орендарів, що боялися його, наче вогню. А проте це була саме туга, її зрадили перші ж його слова:

— Я їздив у Бордо в дев'яносто третьому році, жив три дні в готелі «Монтре». Була там ванна...

— І ви нею користувалися?

— Щоб заразитися? Го-го!

Він замовкнув і раптом додав:

— А обідав навпроти, в «Смаженому каплуні». Та й віна там...

Він знов замовкнув, потім захихотів. Я відвів очі, щоб не бачити двох гнилих пеньків, вони стирчали в нього на місці передніх зубів. Він запитав мене:

— Знаєш «Замок Сурму»?

— Але ж, пане Дюпюї, його знесли понад сто років тому!

— В дев'яносто третьому його ще, певне, не знесли, раз я туди ходив.— Він усе сміявся. Його «Замок Сурма» був борделем, про який перешіптувалися по кутках шкільного подвір'я «свинтюхи».— Недешево це обходиться... Це ще не для тебе.

В ту мить я впевнився, що безсмертя вготовано дуже малому числу обраних душ, а для решти пеклом буде небуття. А втім, Господь обіцяв безсмертя лише небагатьом: «І в грядущих віках вічне життя». Або ще: «Той, хто заживе хліба сього, не вмре». Але решта помре. Безперечно, був то один із тих «спалахів інтуїції», якими захоплювався Андре Донзак. Він казав: це особливий дар, він надолужує брак у мене філософського мислення. Я написав йому того самого вечора, сподіваючись засліпити його своїм відкриттям щодо безсмертя обранців, але зворотною поштою дістав листа, в якому він висміяв цю безглузду думку: «Всі душі безсмертні або не безсмертна жодна з них». Але в той момент я з утіхою приказував собі, що не залишиться нічого від старигана з Лассю, нічого від Сегонди, нічого від Казимира, зовсім нічогісінько, щоб підтримати бодай крихтний язичок негасимого полум'я.

— Ти ще не вбився в колодочки...

Він, либонь, відчував невиразне каяття, що забалакав зі мною про «Замок Сурму», бо різко змінив тему й почав розпитувати, що подійкують про нього в містечку.

— Тільки й балачок, чи підписали ви папір, чи ні...

Він заговорив пошепки, остерігаючись Сегонди, котра, мабуть, підслуховувала.

— Тільки й балачок, чи скоро Сегонда з Казимиром віддеруть шмат, а може, вже й відтягли...

Я порушив заборонену тему. Стариган важко глипнув на мене:

— А ти сам що думаєш?

— О! Бувши вашим спадкоємцем, я спав би спокійно.

— Чому так уже спокійно?

Я знав, що треба було відповісти стариганові з Лассю, щоб його роздратувати.

— Краще мені помовчати: Сегонда підслухує.

— Ти ж добре знаєш, вона глуха.

— Коли хоче, вона все чує, ви самі мені казали.

Він наполягав. Я бачив, він стурбований, стривожений. Донзак каже, що я баламут у повному значенні цього слова. Правда, не завжди. Але того дня, очевидно, воно так і було.

— Не може бути, щоб така прониклива людина, як ви, пане Дюпюї, не розуміла, що поки папера не підписано, Сегонда з Казимиром зацікавлені в тому, щоб ви не вмирили.

Він промимрив:

— Не базікай про це!

— Але йдеться саме про це й ні про що інше. А того дня, як ви підпишете, навпаки: в їхніх інтересах буде...

Він урвав мене стогоном, схожим на гавкіт.

— Сказано, не базікай про це.

Він підхопився, ступив кілька кроків, тягнучи подагричну ногу. Потім обернувся й гукнув:

— Veу-t'en! ¹

— Я не хотів вас образити, пане Дюпюї!

— Та це ж не вбивці, вони до мене прив'язані.

Я похитав головою і засміявся, наслідуючи його хихотіння.

— Ще б пак, п'явки завжди прив'язані до хазяїна, а ці до того ж надто боягузливі, щоб стати вбивцями. Вони добре знають, що коли підписали папір, на них упаде підозра,

¹ Іди геть! (Діал.)

якщо ваша смерть викличе якісь сумніви, і що ваші спадкоємці вестимуть розслідування нещадно. І все ж...

Я вийшов за пліт; стариган стояв серед жоржин, вражений тим, що я заговорив з ним про його смерть, можливо, ще більше, ніж думкою про замах на його життя.

— Що? Що? — лепетав він.

На обличчі його проступила мертвотна блідість. Здавалося, він ось-ось помре на місці. Мабуть, його вбивцею міг стати я сам. Але я про це не думав. Я добивав його, наче в нестямі:

— І все ж, пане Дююї, невже вам ніколи не спало такого на думку? В такій безлюдній місцині, як Лассю, де нема чого боятися свідків; погодьтеся, зовсім неважко прибрати з дороги, не наражаючись на жоден ризик...

— Вeu-t'en!

— От не знаю,— тягнув я далі задумливо, ніби міркуючи про себе,— чи можна виявити при розтині, що людину задушили, придавивши периною? А ще можна викликати крупозне запалення легенів, якщо прив'язати старого голим до ліжка взимку на цілу ніч перед відчиненим вікном, звісно, коли надворі нижче нуля! Але тут я також не знаю, як при розтині...

— Іди геть, а то покличу Казимира.

Я бачив, що Казимир уже виходив із воріт ферми. Я взяв ноги на плечі, навіть не озирнувшись, щоб востаннє поглянути на Лассю, куди мені тепер ходити не вільно, поки стариган живий...

Годі-бо! Все це неправда. Цю історію я сам собі розповів. Усе брехня, починаючи від того, що стариган мені сказав про «Замок Сурму». Роман, та й годі! Чи він гарний? Чи кепський? У кожному разі все брехня, все віддає брехнею. Я б і двох слів не вимовив — стариган загнав би їх назад у горлянку. А втім, я б ніколи не вчинив смертного гріха, звинувативши в убивстві чи замаху на вбивство Казимира й Сегонду, котрі й справді прив'язані до свого старого мучителя. Є ще й другий варіант цієї історії, яку сам собі розповідаю: стариган несподівано вирішує, що його спадкоємцем буду я. Я придумую, на що вжити ці гроші: Лассю я оберну на книгозбірню, ми зберігатимем там усі свої книжки, Донзак і я. Відгородимось од світу живих горами книжок і музикою також — там буде піаніно для Андре, а то й орган, чом би й ні?

Може, я складав цю історію дорогою назад? Не

пам'ятаю. Пам'ятаю тільки, що я був спокійний і щасливий, як буває майже завжди, коли я причащаюся вранці. Я міркував про те, що мій хлоп'ячий вік минає у світі іродів, чи, вірніше, карикатур на іродів, одні з них люблять мене, інші бояться. Жодна дівчина ще не звернула на мене уваги, як це буває в романах, хоча в колежі вважають, що я «гарненький з личка»; правда, я худючий і в мене нема м'язів. Андре каже, що дівчата не люблять надто худорлявих хлопців. Єдину дівчину, мені до вподоби, я бачу тільки верхи, неприступну, як Жанна д'Арк. Вона так зневажає мене, що навіть не гляне в мій бік. Так... Але мене й приваблює в ній те, що я нічим не ризикую, вона не злізе з коня, не підійде до мене, не вимагатиме, щоб я перестав бути дитиною і поведився як чоловік... Чи я думав про це тоді, вертаючись із Лассю? Чи вигадую вже нову історію? Ще мене хвилюють ті дівчата, що співають у церкві, обступивши фісгармонію, на якій грає сестра Лодоїса... А надто аптекареві доньки — вони носять чорну оксамитку на шиї і при співі шия в них надимається, як у голубки...

За час цих канікул не сталося нічого, що порушило б повсякденщину нашого замкнутого життя. Сімона з нами вже не було. Про пані Дюпор майже не згадували, прокотилася чутка, ніби вона випиває, а за словами Марі Дюбер, котра й далі працювала в неї поденно, вона навіть «установила вночі, щоб вихилити чарку». Лінія Дюпор-Сімон загубилася серед інших; потім — початок навчання, повернення до Бордо; Мальтаверн зробився для мене казковим островом, я мріяв про нього до настання канікул, коли я переходив до класу риторики. Цього разу сталася тільки одна подія: сам мер погодився на візити вбраного в сутану Сімона до пані Дюпор. Мама і настоятель раділи з цього, як із перемоги, чи принаймні вдавали, ніби радіють. Чи вже тоді пан Дюпор сходився тайкома з Сімоном? Чи задумав мер ще того року вкрасти його з церкви? За словами Сімона, при зустрічах мер ніколи не говорив із ним про віру, він був дуже гречний, питав у нього тієї чи іншої поради, розповідав йому про своїх політичних друзів, з котрими бачиться на засіданнях генеральної ради департаменту. Він навіть був на короткій стопі з молодим міністром Гастоном Думергом¹ і міг би звернутися до нього з будь-яким проханням...

¹ Думерг, Гастон (1863—1937) — французький політичний діяч, президент Французької республіки з 1924 до 1931 рр.

Цього року Сімон як води в рот набрав: про мера ні слова. І раптом ніби грім з ясного неба: пані Дюпор вчора прийшла до ризниці, потому як настоятель одслужив відправу, і відкрила йому чоловіків замір. Як казала мама, мер пообіцяв узяти Сімона на утримання, поки той дістане диплом ліценціата, і навіть потому, якщо Сімон захоче вступити до Еколь Нормаль¹ і далі готуватися до конкурсу на звання викладача.

Розгадати заміри Сімона, за словами пані Дюпор, марна річ. Їй здавалося, ніби він піддається спокусі, але ще вагається. Настоятель боявся все зіпсувати своїм втручанням. Я змусив його усвідомити власну тупість. Я бачив: він ускочив у халепу і не сподівається без мене розплутати весь цей заплутаний клубок у голові й серці сільського хлопця, пересаженого на семінарський ґрунт і несподівано обернутого — хай у масштабах столиці кантону — на ставку в тій боротьбі, що спалахнула у Франції між державою і церквою, чи, точніше, між франкмасонством і конгрегаціями².

Я-то знав — Сімон ухилиться від суперечки, ще перш ніж вона почнеться. Сімон, певне, має в семінарії приятеля, котрому він усе розповідає: але я для нього істота вищої раси, я син «пані», він любить мене, я певен, але для нього я так само недосяжний, як для мене панна Мартіно або вечірня зоря. Він нічого не скаже, хіба лиш...

Я завжди волів писати, а не говорити: з пером у руці я не знав стриму. Я б міг, сказав я панові настоятелеві, написати Сімонові листа, він уже склався в мене в голові.

— Але він дужчий за тебе в богослов'ї!

— Ніби все тільки в богослов'ї! Я знаю, з якого боку повести наступ...

Насправді я довідався про це лиші дві хвилини тому, і все це було повито туманом, але нарешті я натрапив на слід.

Настоятель правив своєї: змусь його розговоритися!

— Повторюю, він нічого мені не скаже. Та й узагалі, ніхто нікому нічого не говорить. Я не знаю, в якому це колі

¹ Еколь Нормаль С'юпер'єр — Педагогічний інститут у Парижі.

² Конгрегації — релігійні організації, що виникли в XVII віці і склалися частково з священнослужителів, частково з мирян. Цілі конгрегацій номінально мають суто релігійний чи релігійно-благодійницький характер, фактично ж вони є провідниками політичних планів католицької церкви. Законом від 7 липня 1901 р. конгрегації у Франції були заборонені.

люди можуть порозумітися запитаннями й відповідями, як у романах, як у театрі...

— Чого ти домагаєшся? А що ж ми ще робимо цілі дні? Що ми робимо з тобою зараз?

— Воно правда, панотче, та чи ж часто у нас із вами буває така справа до розмови? Не пам'ятаю, щоб ми з мамою розмовляли інакше, ніж загальниками, та й то наріччям, адже те саме кажуть і фермерам, і слугам. Можливо, нам заважає різниця у віці чи суспільному становищі, тільки у нас нема спільної мови... Але я помітив, що фермери також не балакають між собою: при зустрічі вони запитують: «As déjunat?»¹: Найважливіший і навіть єдиний інтерес у житті — це їжа, вони її розминають беззубими яснами, ніби жуйку жують. А закохані, хіба вони розмовляють? — зітхнув я.

Священик повторив:

— Чого ти домагаєшся?

— Якби тут була мама, вона б сказала: «Базікало!» — все стало б ясно... Але писати завжди можна. Я можу написати Сімонові гарного листа, він читатиме його, й перечитуватиме, й носитиме біля серця...

— Ти одержимий гординею, — сказав настоятель. — За кого ти маєш себе? — І по короткій паузі: — Що ти йому напишеш? Ти його зовсім не знаєш.

— Я знаю, в якому напрямку я хочу діяти, точніше, повинен діяти... Сам-то я нічого не хочу.

Я думав пожартувати з настоятеля, але несподівано захопився сам. Те, що я хотів написати Сімонові, розгорталося удалину й ушир перед моїм внутрішнім зором. Мені кортіло швидше все викласти на папері, щоб бути певним, що диво це звершиться.

РОЗДІЛ ДРУГИЙ

Збігло понад рік, я знову розгортаю цього зшитка: записи в ньому урвано не через брак матеріалу, о Боже, ні! Але все пережите мною не піддавалося ніякому тлумаченню, і, передусім, убило в мені дитину. Ні, це неправда: я зробився іншим, залишаючись самим собою. Я не зрікаюся того, що написав у сімнадцять літ. Нині я вступаю на поріг дев'ятнадцятого року і, звісно, з власного почину вже б не

¹ Поснідав? (Діал.)

нотував усе, що пережито. Але Донзак надає надто великої ваги, і, по-моєму, недоречно, моїм відгукам на щоденні події життя. Ні, мабуть, це не так уже недоречно. А все тому, що Донзак, незмірно від мене розумніший (хоча він і написав якось мені: «Ти не такий розумний, як я, але майже...»), мучиться безплідністю, для нього самого дивною, він усе розуміє, а висловити нічого не годен. Він не komponує, не творить, мало того, він не вміє викладати своїх ідей. Він здатний на приголомшливі формулювання, але зовсім не здатний розвивати думку. Лише мої твори удостоювалися честі бути прочитаними вголос перед класом, його ж — ніколи. Донзака це вражає більше, ніж мене. «Подумати лишень, що саме ти, а не я,— зітхає він,— ти будеш видатною людиною, а я так і зостанусь ніким, поки мого віку!» Але ось він у чому чудовий: він не вважає, що це несправедливо. Він вірить, що я стану письменником, навіть великим письменником, а він ціле життя викладатиме латину невігласам-семінаристам. Але він вірить також, що, переходячи від будь-якого написаного мною тексту на тему, підказану життям і відбиту моїм сприйняттям, він, Андре Донзак, звершить те, чого я сам не здатний звершити, те, що він називає «відкриттям». Відкриття чого? В його розумінні йдеться про виявлення якогось прихованого пункту, де правда життя, зглиблена досвідом, поєднається з правдою, даною нам в одкровенні, в тому одкровенні, яке слід добути з грубої породи, затверділої довкола слова Божого протягом двохтисячолітньої історії церкви.

І от ми домовилися, що я маю чорним по білому, жодної подробиці не випускаючи, викласти все, що сталося в Мальтаверні й довірити написане тільки йому, і нікому іншому, розповісти моторошну історію Сімона так, як вона склалася в моїй свідомості й розвивається далі, гризучи мене зсередини. Я збагнув — у мені ніщо не може вмерти і я по вінця сповнений якимсь химерним, болісним і похмурим світом... Що ж буде, коли в мене набереться стільки спогадів, ніби я прожив дві тисячі років, як каже Бодлер? ¹ Яка страхотлива старість чекає таку людину, як я! Напевне, я помру молодим... Ні! Це неправда: я не вірю, що помру молодим, я не вірю, що взагалі повинен умерти, я відчуваю себе неймовірно вічним.

¹ З першого рядка вірша французького поета Шарля Бодлера (1821—1867) «Сплін».

То ось що сталося по тому, як я пообіцяв священникові поговорити з Симоном і зламати його мовчанку, написавши йому листа,— рядки цього листа вже склалися мені в умі, і не відповісти на нього він би не міг.

Я спустився до Юру, мальтавернської річечки; я знав, що застану там Сімона за риболовлю. Була четверта дня, мимобіж я захопив у буфетній гроно винограду. Поблискувала мокра трава — там, де тепер стелилися луки, було колись болото. Я помітив, як вільха, що облямовувала берег (чому б не назвати вільху по-тутешньому — ольн?), мінилася синню. Сполохані мною цвіркуни й коники, гарячий подих трясовини, чиргикання на тартаку пана Дюпора, гуркіт возів на дорозі в Сор — усі враження цієї хвилини залишаться в мені назавжди: я не позбудуся їх, хоча б дожив до глибокої старості.

Я не бачив Сімона, він рибалив десь у кінці лук, але чув його. Забравшись у вільшняк, я присів край води, знаючи, що коли він вздовж річкового корита і стукає по корінню, виганяючи щук і линів, то рано чи пізно порівняється зі мною і не зможе не забалакати. Отоді й почнеться велика гра.

Я сидів на коверці з м'яти. Блакитні й сірі бабки пурхали над чагарями осмунди, що її мама називає самицею папороті. Звичайний вересневий день канікул, я міг би робити те саме, що й решта вісімнадцятилітніх хлопців... А що вони, власне, роблять? Я боюся навіть подумати про це. Ну а я, який диявол чи ангел володів мною в ту годину? Чи все це була комедія? Але тоді хто суфлював мені в цій ролі? Хто змушував репетирувати перед виходом на кін?

Я прислухався, як плескоче вода при кожному крокові Сімона, й раптом між двома деревами помітив його самого. Він був у трусах, моторошно білий — тією білістю, що завжди робила для мене нестерпним вигляд оголеного тіла, особливо такого, з широким селянським кістяком, міцно збитого й ніби знесиленого інтелектуальним життям, яке виснажило цього бідолашного «Бунтаря Жаку»¹. А може, волохатий чоловічий торс — явна ознака мужності — навів на мене жах? Але я ніколи не замислювався над

¹ Ж а к у Б у н т а р — герой однойменного роману французького письменника Ежена Ле Руа (1836—1907), в якому розповідається про селянського хлопця, котрий мстить поміщика за загибель батьків і піднімає селянське повстання напередодні революції 1830 року.

такими питаннями, навчений змалку вбачати тут лише «грішні думки».

Коли Сімон порівнявся зі мною, я гукнув йому:

— Aduchats!

Він озирнувся, крикнув: «О, перепрошую!», вискочив на берег, притьмом натягнув штани поверх мокрих трусів і сунув голову у фуфайку. Сутани він не мав — це мене вразило. Я попросив його рибалити далі. Але він уже скінчив: усе одно нічого не ловиться. Містечковий люд приходить трусити верші вдосвіта. Він раз у раз позирав на мене і відводив очі, хапаючись іти й водночас — я наважуюсь так написати, бо це таки правда, і, крім Донзака, ніхто ніколи цього не прочитає — скоряючись моїм чарам: дуже важливо, що він був під владою моїх чарів цієї миті і що я сам охоплений «спалахом інтуїції». Бо ж Сімон тільки й думав, як би втекти від мене. Треба утримати його силоміць. Я сказав — в останні дні всі тільки й роблять, що плещуть язиками про нього. Він набурмосився:

— Люди базікають? А мені все їдно! А, курва!

Як він, певне, був збентежений, щоб ужити такого неправильного виразу ще й сказати гниле слово при мені! Та ще й повторив його. Щоправда, його брат Прюдан кожну фразу ніби підшивав цим словом, і Сімон на канікулах слухав таке цілими днями. Я заперечив — усе, що обходить його, Сімона, мені далеко не байдуже. Отоді він, можливо, вперше в житті нагруб'янив одному з синів «пані»:

— Це моя справа, а не ваша.

— І моя, бо я до вас прихильний.

Він знизав плечима і посміхнувся:

— Це настоятель просив вас змусити мене розговоритись і витягнути все, що йому треба?

— Ви дуже помиляєтесь, коли гадаєте, ніби я тягну руку за настоятелем і пані.

— Але ж ви й не друг панові мерові.

— Звичайно, ні. Але якби я міг провадити гру, вашу гру, вами будши, я грав би на все — і проти мера, і проти священика водночас.

— Так, але раз ніхто вас про це не прохає... Ні! Скажіть, будь ласка! Що можете ви в вісімнадцять років знати такого, чого не знають інші?

— Я саме знаю те, чого не знають вони, а знаю лише я.

— Ага! Он воно що!

Сімон зупинився посеред лук і глянув на мене.

— А ви самовпевнений!

— Що знаю, те знаю, і ви також знаєте, що я це знаю.

— Що я знаю?

— Що в Мальтаверні тільки я один зрячий, можливо, я й ви. Але ви надто цим усім зв'язані, щоб ясно бачити, ви надто в цьому погрузли.

— Гаразд! Це вже як вам буде до вподоби, пане Алене! Але я бажаю, щоб ви дали мені, сто чортів, спокій!

Він був брутальним зі мною, вперше в житті.

— Спокій? Бідолашний Сімон! Та ви скоро заспокоїтесь. Я міг би відкрити вам очі одним словом... Ні, мабуть, не одним, це вже хвастощі, я повинен говорити стільки, скільки буде потрібно...

— Я не хочу, щоб ви зі мною про це говорили...

— Тоді дозвольте мені написати. Хочете, я напишу вам?

— Ви ніколи цього не робили, навіть коли мене удостоєно першого чину,— мовив він з несподіваним злопам'ятством,— навіть коли одержав вищу нагороду... Хіба я хоч щось значу для вас?

— Ви це добре знаєте, Сімене, ви не можете цього не відчувати зараз, коли я страждаю через вас...

— Ах, так! Але хто я для вас? Селюк, Сімон, на нього всі тикають...

— Тільки не я.

— Так, правда, тільки не ви, але для вас я завжди був Сімон, а ви для мене пан Ален, навіть коли ви мали чотири роки. Пане Лоране, пане Алене! Скажіть-но, прошу! Ах, курва!

Він аж нетямився. Він надав ходи. Я мусив майже бігти, щоб не відставати від нього. Я наполягав, щоб він мені дозволив написати йому.

— Та яке я маю право забороняти вам?

— Обіцяйте, що прочитаєте мого листа.

Цього разу я добрав потрібного тону. Він зупинився. В цьому місці річка завертала коліном, на траві лежали довгі тіні від тополь. Певне, була вже п'ята година. Сімон сказав:

— Авжеж, пане Алене, я прочитаю вашого листа, я відповім вам. Не турбуйтеся. Але що ви можете про мене знати, чого не знають інші?

— Перше, що я можу сказати вам одразу, не від свого імені, а від імені Господа Бога...

Він тільки промурмотів:

— Го-го! Он як!

Я вів велику гру. Але моя сила була саме в тому, що я не грав: я справді був охоплений натхненням.

— Ці йолопи не знають, що Господь Бог полюбив вас такого, який ви є, тобто юного шанолюбця. Кожна частка вашої душі люба Богові, то чому б йому не полюбити й шанолюбства, що зараз у ній переважає?

Хоча жоден м'яз не ворухнувся на його обличчі, я відчував, що він нашорошився. Я провадив далі:

— Вони всі однаково сліпі, і ті, і ті. Ми з вами знаємо, Сімоне, хай церква справді стала схожа на з'їдені іржею труби, що їх так мер висміює, а мама і пан настоятель вважають за найвищу істину, але ми ж знаємо — трубами цього стародавнього водогону течуть, хай не потоком, хай скупими краплями, та все ж течуть слова вічного життя...

Сам того не помічаючи, я цитував Донзака. Сімон промурмотів:

— Отакої! Скажіть-но, люди добрі, а при чому тут шанолюбець? Ви ж не знаєте, що вони мені пропонують. Ви самі кажете, що це іржаві труби... А життя, правда життя, і ви це добре знаєте, тепер уже проходить не ними...

— Ні, по суті, я не згоден із тим, що сказав про старий водогін: адже римська церква, її обряди, її вчення, навіть її історія, і свята й злочинна, її мистецтво, нарешті, втілене в соборах, у григоріанському співі ¹, в картинах Фра Анджеліко ², чудовішого за це нема у світі нічого, тоді як усе, що втілюють панове Лубе ³ і Кома ⁴, Великий і Малий палаци в Парижі ⁵, здається мені найнищішою добою в

¹ Григоріанський спів або григоріанський хорал — загальна назва літургійного поспів'я католицької церкви. Канонізація наспівів і текстів і суворий розподіл їх за датами церковного року було почато за папи Григорія I (540—604) — звідси назва.

² Гвідо ді П'єтро, в чернецтві фра Джованні да Ф'єзоле, прозваний Фра Анджеліко (бл. 1400—1455) — італійський живописець; йому належать фрески монастиря Сан-Марко у Флоренції, однієї з капел Ватикану та ін.

³ Лубе Еміль-Франсуа (1838—1929) — французький політичний діяч, президент Французької республіки з 1899 по 1906 р. Його діяльність на посту президента мала яскраво виражений антиклерикальний характер.

⁴ Комба Еміль (1835—1921) — французький політичний діяч, прем'єр-міністр з 1902-го по 1905 р. Уряд Комба провів низку антиклерикальних заходів: розірвав дипломатичні відносини з Ватиканом, підготував закон про відокремлення церкви від держави (проведений 1905 р.).

⁵ Великий палац (архітектори Деглан і Лубе) і Малий палац (архітектор Жіро) — будівлі, зведені на Єлсейських Полях у Парижі до відкриття Всесвітньої виставки 1900 р. Нині обидві споруди використовуються для виставок.

людській історії... Але годі. Не про це йдеться. На карту поставлено Сімона Дюбера, його земну долю і водночас його вічне блаженство. Отож-бо слухайте сюди: хоч чим заманював вас пан Дюпор, цей провінційний франкмасон, навіть нехай це буде тепле містечко у сенатора Моні, чи навіть у Парижі, в Гастона Думерга...

— Звідки ви знаєте?

Звідки я знав?

Я влучив точно, але не зовсім навмання. Думерг приїжджав до нас торік на відкриття Сільськогосподарської виставки, і пан Дюпор зазнайомив його з Сімоном.

— Я знаю лише, що Господові бажано, щоб я знав... Але слухайте уважно. В мирському житті, хоч би як ви чинили, ви все одно будете зняряддям тієї чи іншої партії: без хисту красномовства,—а ви його не маєте,—ви залишитесь попи-хачем, ви ніколи не виб'єтесь на перше місце, вам завжди бракуватиме...

Я завагався, я боявсь образити його. На язиці мені крутилися слова, часто повторювані в маминих розмовах,—«лементарної вихованості». Сімон мене зрозумів.

— Го-го! Так! Я завжди залишуся селюком, репанам та ще й колишнім церковним служкоюю.

— Я не це хотів сказати, але поміркуйте самі: сутана змінює людину і духовно, і соціально. Сутана — це нова шкіра. Маршальський жезл у ранці простого солдата — яка дурниця! Зате кардинальська шапка за плечима розумного семінаристика справді можлива, повірте, і тільки від вас залежить, добути її чи ні. Так, усе залежить від вашої волі й вашого розуму. Що не завадить вам бути добрим священиком, вірним своєму обов'язку, і навіть священиком святим. Святі єпископи теж бувають, навіть святі кардинали.

Який геніальний хід! Я осятив перше місце, що до нього поривався Сімон. Він похитав головою:

— Все це стара казка, з цим покінчено, сторінку перегорнуто. Комб спустив свою зграю на цькування церкви...

— Годі-бо! Церква — імперія, що об'єднала п'ятсот мільйонів душ — вистоїть перед усім, що звалилося на французьку провінцію: адже наше духівництво, і чорне, і біле, поводитись ідіотично, потрапляло в усі пастки, наставлені правими націоналістами, а вірні, це панургове стадо¹, сліпо йшли за ним...

¹ Мається на увазі епізод з IV книги роману Франсуа Рабле «Гаргантюа і Пантагрюель»: Панург, бажаючи помститися торговцеві скотом Дендено,

— А! Ви визнаєте, що в нас були помилки?

— Та ще які! Помилка — надто м'яко сказано, спільництво з негідниками з генерального штабу, котрі вчинили підробку, аби тримати на каторзі невинного¹,— це непростима річ. Так, церква до кінця поплатилася за все.

Сімон дивився на мене, роззявивши рота.

— То ви визнаєте Дрейфуса за невинного? Отакої!

— Але, Сімене, я визнаю лиш те, що впадає в очі: тупий антиклерикалізм Комба до пари тупому клерикалізму, що панував і все ще панує в нашому таборі; ми можемо спостерігати це тут, у нашому кантоні, як у краплі води під мікроскопом: вимога моєї матері, щоб орендари віддавали дочок у науку до черниць, становище вчительки світської школи, «панночки», котрої цураються як зачумленої, а в церкві заганяють у куток.

Сімон прошепотів:

— Але тоді...

— А що тоді? Хай не буде ні грана правдивого християнства в наших уявних християн, хай дістануть вони по заслугі ще на цьому світі, це нічого не змінює в умовах завдання, поставленого перед молодим абатом, який прагне пробитися на перше місце. Що треба, так це обрати правильний напрям від самого початку, взяти курс на Париж, на католицький інститут², потому, якщо змога, на Рим. Передусім стати необхідним одному з тих, хто активно діє на церковній арені, їм завжди потрібна в поміч така голова, як ваша, «голова, де все вміщається», як каже моя мама. Вони не дуже-то сильні в науці.

— Боюсь, що й я не сильніший.

— Дарма! Головне мати «голову, де все вміщається». Основа у вас є, гадаю? Томізм³ для щоденного вжитку, те,

купує у нього найкращого барана, а потім кидає тварину за борт, і вся отара йде за ним, тягнучи за собою в море і торговця, що марно намагається утримати стадо.

¹ Дрейфус Альфред (1858—1935) — офіцер французького генштабу, єврей за національністю, був 1894 р. обвинувачений у шпигунстві і засуджений. Справа Дрейфуса викликала бурхливе зіткнення між прогресивними силами і силами реакції в багатьох країнах.

² Католицький інститут — вищий учбовий заклад, заснований 1876 року. Католицький інститут має канонічні факультети (богословський, канонічного права, філософський) і вільні факультети (юридичний, філологічний та інші).

³ Томізм — філософське і теологічне вчення Томи Аквінського (1225—1274), прийняте ортодоксальною католицькою церквою, аж до нинішнього часу це вчення є її офіційною доктриною.

Ми зупинилися на луках, якраз напроти дому. Сімон стояв до нього плечима й не бачив, що на терасі бовваніють дві темні дебелі постаті — мама і пан настоятель. Помітивши нас, вони квапливо зникли.

— Звичайно, Сімене, вам треба добре познайомитися з ерессю, проти якої збираєтесь боротися, — з модернізмом. Чи ж ви читали бодай трошки Ньюмена¹, Моріса Блонделя², Ле Руа³, Луазі⁴, Лабертоньєра?

Він жалібно признався, що ледве знає їхні імена.

— Донзакові нічого не варто дати вам повну бібліографію.

— Але він ними захоплюється?

— Так, проте він не може не дивуватися з глупоти й темноти їхніх супротивників, він знає, як слід би з ними сперечатися, стоячи на точці зору томізму. Він зуміє чудово озброїти вас проти них, і то так, щоб ваша позиція не віддавала назадництвом. А втім, богослов'я це лише основа. Важливо правильно обрати собі фах, скажімо, канонічне право⁵, або зрештою якусь іншу науку, тут я вам не порадник, так уже в мене влаштована голова — в ній вміщаються лише певні ідеї.

Я звернув на алею, що вела до великого дуба, щоб нас не могли побачити з дому. Смерк ще не запав, але від річечки війнуло прохолодою. Сімон тепер уже не збирався йти. Принаймні я хоч цього домігся. Він ішов, похнюплений, наче скам'янівши, в глибокій задумі, тверде, бліде, як у мерця, обличчя без кровинки — не вирізняються навіть уста — з чорним дводенним заростом на щоках, це обличчя стоїть у мене перед очима, коли я думаю про Сімона. Таким

¹ Ньюмен Джон Генрі (1801—1890) — кардинал, англійський католицький теолог. Основне завдання філософії за Ньюменом — обґрунтування релігійної віри.

²Блондель Моріс (1870—1954) — французький католицький філософ, представник модерністського руху в католицизмі.

³Ле Руа Едуард (1870—1940) — французький філософ і математик, що намагався дати в своїх працях якийсь синтез філософії, науки і релігії.

⁴Луазі Альфред (1857—1940) — абат, французький учений-орієнталіст, тлумач релігійних текстів; потому як його книжки 1902—1903 р. назвали нападок, порвав з церквою.

⁵Канонічне право — сукупність ухвал церковних соборів і постанов римських пап.

я побачив його, коли ми підійшли до великого дуба. Він прошепотів:

— Запізно! Запізно!

— Ні, не пізно, коли ви ще тут.

Я сів на лаву, спершись на дуба. Сімон залишився стояти. Мені причувся трепет підкрилків готового злетіти хруща. Ах, утримати його, будь-що утримати!

— Великий дуб,— сказав я,— поміг мені колись устругнути добру штуку панові настоятелеві...

Я розповів йому про свою сповідь сьомого вересня. Спершу він не хотів вірити: «Ет! Балакайте!» Він сміявся. Ніколи я не бачив, щоб він так реготав. Доведеться, перш ніж утаємничувати його в модернізм, навчити його користуватися зубною щіткою.

— Найцікавіше,— мовив я,— що я справді з дитинства ідолопоклонник!

Я притулювся до божественного дуба щокою, а потім надовго припав губами. Сімон сів поряд. Він уже не сміявся. Він запитав, чи не була ця сповідь блюзнірством.

— Ні, настоятель розважив інакше.

— Він знав, що ви невинні в інших гріхах?

Я не відповів. Сімон пробурмотів:

— Даруйте мені.

— Нема чого вам дарувати. Просто я не люблю розводитися про такі речі.

— Одначе вони пов'язані з усією цією історією, з нашою суперечкою. Так, із тим, що пан мер називає «гріхом проти природи», тобто з вимушеною безшлюбністю...¹ Ви не розумієте,— сказав він несподівано ніжно,— ви ангел. А втім, напівангел, напівдиявол,— додав він зі сміхом.

— Послухайте, Сімене, я знаю, про що йдеться, повірте мені. Звичайно, перш ніж пристати на ці умови, людина має випробувати себе. Але якщо стане в неї сили й відваги, як же допоможе їй це в дальшому просуванні! Вас чекає крутий підйом, подумайте, яка перевага — не тягти за собою дітей. Безшлюбність? Але вона полегшить вашу перемогу.

¹ Вимушена безшлюбність — католицька церква забороняє церковнослужителям брати шлюб. Целібат був формально визнаний всім католицьким духовенством в XII віці; протестантські церкви целібат відкидають.

— Так, але йдеться про чистоту. А послухали б ви, що мовить про це пан Дюпор...

— Пан Дюпор сам не кращий за інших, у нього дві постійні коханки, та ще він робітниць до себе закликає...

— Можливо, але й не гірший?

— У кожному разі, не шлюб здатний розв'язати завдання, поставлене перед нами плоттю і цим незбагненим поєднанням душі, що шукає Бога, з найзвірячішим інстинктом.

Сімон пролепетав:

— Але ж є такі, що люблять одне одного.

— Так, Сімене, є такі, що люблять. Проте, можливо, це також покликання.

— Пан Дюпор каже, що його в мені знищено та й у вас також. Словом, так він гадає.

— Я сам часто винуватив у цьому виховання, що його ми дістали обидва, мій брат і я. Але якраз Лоран схожий на всіх інших. Він навіть передчасно почав залицятися до дівчат. Я ж народився іншим... Я народився з почуттям відрази... А зовсім не янголям, як ви думаєте... Зараз я вас іздивую: я ще й боягуз аж до легкодухості. А все через один дріб'язковий випадок. Ви бували на ярмарку в Бордо, на майдані Кенконс, у жовтні і в березні?

— Го! Ви думаєте, нас, семінаристів, водять гуляти на ярмарок?

— Це уроче місце, поетичне надзвичайно.

— Що? Бордоський ярмарок?

Селюк передусім думає, що з нього жартують.

— Так, там у кожному балагані своя надзвичайна вистава. В кожному грають свою музику, не турбуючись про інших. Словом, виходить несусвітна какофонія, просякла запахом карамелі й смаженої картоплі, а поодаль — підозріла хатка з жіночим ім'ям на вивісці, і крізь дірку в завісі раптом майне рука або литка велетки. І розмальовані картини, де пані й пані хилять шампанське, а в метрдодела у фрази замість голови череп — це смерть! А за майданом ніби театральний задник — річка, і пливуть по небу кораблі...

— Нащо ви мені все це розповідаете?

Сімон поглянув на мене з підозрою. Я необережно сполохав його замість підманути. Я знову відчув, як затремтіли надкрилки в хруща. Я покvapливо заговорив:

— Щоб ви дізналися про одну пригоду, що допомогла мені стати, за вашими словами, ангелом. Яюсь на цьому

ярмарку я зайшов до музею Дюпюїтрена¹. Там були виставлені муляжі органів людського тіла. Наміри, очевидно, були найморалітичніші, але серед усього іншого там зображалися й пологи.

— Пані дозволила вам?

— Ні, сталося так, що я вийшов з дому сам, із товаришем. І раптом я побачив... Я бачитиму це поки віку, так, до останнього подиху... На етикетці було написано: «Статевий орган негра, з'їдений сифілісом».

Якийсь час ми обидва мовчали. Нараз Сімон запитав:

— Що означає для вас чистота? Що сказали б ви семінаристіві, якби він запитав у вас, навіщо потрібна чистота?

— Щоб можна було віддати себе. Так відповів мені молодий священик, котрому якимось я сповідався. Віддати себе всім, казав він, у цьому наше покликання, і воно вимагає абсолютної чистоти. Тоді можна віддати себе до краю, ні про що не думаючи.

— Е, ні, пане Алене! Ви що, знущаетесь з мене? Тільки що ви провіщали і обіцяли мені тріумфи в миру, а тепер, виходить, треба віддати себе і прагнути чистоти, щоб можна було віддавати...

Він хихотів, зловтішаючись, що ткнув мене носом у мої ж таки суперечності. Я взяв його за руку. Вона була вогка. Я відчував його позбавлений суглобів шостий палець, схожий на хробака, якого можна роздушити й «випустити сік», як казав Лоран, коли був маленький. Подолавши огиду, я сказав:

— Ви не розумієте мене. Звичайно, в тому плані, в якому точиться суперечка з паном Дюпором, я не можу обіцяти вам нічого іншого, крім успіху в миру, який, найбільше, може зробити з вас князя церкви... князя церкви і перед людьми, і перед Богом. Бо якщо ви доб'єтесь успіху, то в сані єпископа або кардинала будете виконувати обов'язок милосердя і щодо вірних, і до всієї церкви в цілому. Але знайте: будь-якої миті стрімкого гону до почесностей, на будь-якому повороті цього тріумфального шляху ви можете його покинути, зректися всього, стати святим, про що ви також мрієте, я знаю.

Звідки я це знав? Чи не тому, що приписував собі дар провіщення?

¹ Славетний анатомічний музей у Парижі, що носить ім'я відомого французького хірурга Гійома Дюпюїтрена (1777—1835). Тут мається на увазі невелика, очевидно, пересувна виставка.

— Я — святим? Ах, курва!

— Так, святим. Можливо, ви не витримаєте цієї скаженої гонитви за почестями і сховаєтесь у якійсь глухій парафії, а може, станете послушником¹. Але скорше я уявляю вас у вбогій парафії, кинутим туди, наче шматок хліба в рибну сажалку.

— А чому ж я не маю такої можливості в Парижі, у світському середовищі, де я відбуватиму випробування?

Я не випускав його руки, хоча тепер вона стала зовсім мокра і слизька.

— Ні, Сімоне, якщо ви тільки ввійдете в цей світ, облиште всяку надію, вода зійдеться над вами. Я не хочу сказати, що вас не чекають там певні вигоди, але путі до Бога буде відрізано.

Він оскірівся:

— А що ви про це знаєте? Бог дозволу у вас не питати. Ми ж уже на своїй шкурі відчули, що його путі — не наші путі. Нам уже вуха про це натуркано.

— Знаю, та й годі,— мовив я.— Ви зовсім не зобов'язані мені вірити, але якщо ви оберете Париж, то пропадете.

Я знав, що він уже зробив вибір. Я знав, що йому все вилізе боком. Він випручав руку. Я витер свою хусточкою. Він мовив стиха:

— Завтра на світанку я виїжджаю.

Прюдан відвезе його бідкою до Вілландро, а там він сяде на поїзд, ніхто тут і не помітить його від'їзду.

— Якщо тільки ви не розплещете.

— Ні, Сімоне, я не розплещу.

Дорогою сунула череда, я почув крик пастуха. Сімон розкахикався. Я вимовив мамину незмінну фразу:

— Від річки тягне холодом.

Сімон запитав ще раз, чи я нікому не розповім. Він погодився, що буде ліпше, коли я підготую настоятеля й маму, щоб пом'якшити удар, але не передам, що це станеться так скоро. Він пішов собі стежкою. Я рушив додому і на порозі зіткнувся з Лораном, він сказав, що «вшивається»: у нас сидить священик та ще й матінка Дюпор!.. Матінка Дюпор? Лорана це не здивувало, його ніщо не дивує.

У передпокої горіла всяча лампа, хоча було ще зовсім

¹ Послушництво — період, що передує прийняттю чернечих обітниць.

світло. Спершу я побачив пані Дюпор, вона сиділа напроти пана настоятеля і мами, непорушна, ніби істукан, у жалобній вуалі з пожовклими очима, якась розтерзана й нехлюйна, дарма що, вибираючись до нас, вона, очевидно, причепурилася, але жінку, котра випиває, може зраджувати будь-яка дрібничка. Треба було бачити, яким поглядом пронизувала мама цю п'яничку, та ще, можливо, прихильну, прив'язану до Сімона! «Просто неймовірно, що тільки відбувається з цими людьми»,— мабуть, думала вона. Просто неймовірно, що пані Дюпор сидить тут, у нас.

— Ви знаєте мого сина Алена?

Пані Дюпор повернула до мене обличчя, схоже на мертву машкару, яку не могли оживити чи то коров'ячі, чи то пташині очі, через ці очі вона здавалася породженням якогось міфологічного злягання¹. Вона відповіла, не спускаючи з мене погляду, що Сімон їй часто розповідав про мене. Тоді настоятель завважив, що вона може говорити вільно при мені — треба, щоб я про все знав. Але в пані Дюпор пропала охота балакати. Вона вп'ялася в мене круглими очима священної корови. Вона належала до тієї породи корів, що, як мені відомо, вважала мене за їстівного.

Довелось панові настоятелю викласти те, з чим пані Дюпор прийшла: Сімон, якщо йому пощастить, через рік закінчить науку в Парижі й дістане там місце в канцелярії радикальної партії на вулиці Валуа; це тільки ширма: розроблено план, що став відомий пані Дюпор, він полягає в тому, щоб досконально використати спогади Сімона про католицьку школу й семінарію. За словами пана Дюпора, будь-який з цих спогадів дає багату поживу. Він узяв у Сімона всі його шкільні зошити, докладно вивчив підручники з історії і філософії.

— Але як же Сімон погодився?

— Його запевнено, що коли розглянуть його зошити — зошити першого учня у класі,— це сприятиме його призначенню.

Тут утрутила пані Дюпор:

— Сімон надто розумний, щоб не збагнути, що це зрада.

Я заперечив:

¹ Антична міфологія зберігає багато оповідок про протиприродні зв'язки людей з тваринами чи з божествами, що прибрали подобу тварин — наприклад, давньогрецький міф про Пасіфаю, дружину критського царя Міноса, від спілки якої з биком, посланим на острів Крит богом Посейдоном, народився Мінотавр, чудовисько з тілом людини і бичачою головою.

— Сімон не уявляв собі, ніби можна щось витягти з його шкільних зошитів.

А й справді, що можна було з них витягти? З підручників, мабуть, це можна. В нашому колежі підручники для католицьких навчальних закладів було начинено сміховинними нісенітницями, і ми з Донзаком склали собі з них цілий репертуар. У кожному разі, не назвеш же зрадником того, хто розказує щось доступне всім. Сімон хоче вкусити від заказаного плоду. Настоятель запитав, чи він сказав про це мені.

— Я й сам зрозумів. Кості кинуті.

Настоятель заперечив:

— Ні! Він до нас вернеться!

Я похитав головою. І прошепотів:

— Він пропав!

— Для нас, може, й пропав,— палко вигукнув пан настоятель,— але не пропав, бідолашне моє дитя, ні! Ні! Не пропав!

Він мені подобався цієї миті, наш бідолаха священик. Я запевнив, що вірю в це так само, як і він. А мама, очевидно, поклала собі мовчати, поки пані Дюпор перебуває тут. Але пані Дюпор дивилася на мене, не криючись: я відчував на собі її погляд. Тоді мама, котра в усіх випадках життя знає, як пристойно і як непристойно чинити, підвелася, змусивши підвестися всіх нас, окрім пані Дюпор, хоча тій, мабуть, стало ясно, що мама пропонує їй піти, правда пом'якшивши це словами подяки за повідомлені новини. Нарешті пані Дюпор устала, підійшла до мене і сказала:

— Приходьте до мене, поки не почалося навчання. Ми побалакаємо про нього.

Я сказав, що навчання почнеться за два тижні.

— Але у вас цього року пізніше, ви ж уже бакалавр. Сімон казав, що ви залишаєтеся в Мальтаверні полювати на припутнів.

То вони про мене балакали! От кого, виявляється, я цікавив. Панна Мартіно про мене не балакала ні з ким.

— О, який же з мене мисливець!

— Тоді ще краще, у вас буде вільний час.

Вона усміхнулася стуленим ротом, як усі, кому треба ховати попсовані зуби. Священик, обурений, промовив владним тоном:

— Я проведу вас, пані! — і повів її до виходу.

Я рушив був слідом за пані Дюпор і паном настоятелем, та мама звеліла:

— Ні, залишайся!

Ми повернулися до вітальні. Вона впала в крісло і затулила обличчя руками. Щоб помолитися чи щоб сховати свою лють? По-моєму, вона пробувала і помолитися, і подолати свою лють, та все ж нарешті спалахнула.

Бідолашна мама, одне по одному в неї вихоплювалися слова, що їх я так боявся. Вона підбила підсумок усьому, що витратила на Сімона протягом десяти років. Що більше для них робиш, то більше вони вас обкрадають. Ах! Як нас ошукали!

— А втім, я прибільшую, мене-то не ошукали, я не мала ніяких ілюзій. Як каже пан настоятель, треба віддавати себе цілком і при цьому знати, що натомість нічого не дістанеш.

— Це, може, правда для пана настоятеля,— сказав я,— але ми — інша річ. Заспокойся, ти візьмеш своє з цієї скотини.

Мама сторопіла:

— З якої скотини?

— А стара в'ючна скотина Дюбер за триста франків на рік керує твоїми десятками фермами і лише він сам-один знає межі наших маєтків, отож, як він піде сьогодні, ми залежатимем од ласки наших сусідів...

— Хто ж винен, якщо ти і твій брат нікуди не годитесь, якщо ви не здатні навіть запам'ятати межі...

— Ти добре знаєш — цього навчитися годі, треба тут народитися і жити тут безвиїзно. Ти сама не раз бачила, як Дюбер проб'ється крізь чагарі, поколуває землю там, де й знаку жодного нема, і раптом серед кущів ожини з'явиться межовий камінь. Ти без нього неспроможна обійтись. Він ще може тебе шантажувати, візьме та й заправить утричі більше, ніж ти йому платиш. І то ще буде сміховинно мало.

— Ну, це вже занадто! Він має житло, освітлення, опалення, він дістає молоко й половину свинної туші.

— Та він і не знав би, куди дівати ті гроші, яких ти йому недоплачуєш. Ось він і працює дурно.

Вона простогнала:

— Ти завжди тягнеш руку за ними, проти мене...

У ту хвилю повернувся пан настоятель. Він провів пані Дюпор додому і зробив вигляд, ніби йде до себе.

— Бач, вернувся сюди, а нам треба побалакати.

— У кожному разі, без цього простачка. Хвалився, що умовить Сімона, а зараз його виправдує і в усьому винуватить мене.

— Я нічого не обіцяв. Мені здалося, я знаю, про що треба балакати з Сімоном. І не помилився, але тепер уже пізно.

— У кожному разі, ми з вами зробили все, що могли.

Мама зверталася до священника. Вона вимагала схвалення, грамоти. Він мовчав; своєю худорбою, міцним селянським кістяком він скидався на Сімона: велика висхла снасть — і це грубе, ніби виліплене з глини обличчя, і очі, мов краплі поливи. Він мовчав, вона наполягала:

— Так чи ні? Хіба не зробили ми все, навіть неможливе?

Священик півголосом кинув слово місцевою говіркою, я навіть до пуття не знаю, як його писати: «Beleou» (кінцеве «у» майже без наголосу, означає воно «можливо»). Це «beleou» вже за двадцять кілометрів від Мальтаверна не втямить жоден селянин.

— Ми хотіли дати церкві священника.

— Питання поставлено неправильно,— сказав священник.— Ми не можемо розпоряджатися життям ближнього, навіть як хочемо присвятити його Богові, а надто як він залежить від нас матеріально. Все, що ми могли зробити, вірніше, все, що я, як мені здавалося, бажав зробити для Сімона,— це зрозуміти, яка воля Божа стосовно цього хлопця, допомогти йому розібратися в собі самому.

Мене вразили слова священника: «як мені здавалося». Я не стримався і пробубонів:

— Ах, он воно що, а насправді ви мали інші мотиви!

На маму знов найшов «припадок»:

— Зараз же перепроси пана настоятеля!

Священик похитав головою: «Навіщо перепросини? Він мене нічим не образив».

Я глянув на нього і, повагавшись, нарешті сказав:

— Ви, пане настоятелю, брали, як і всі ми, участь у цій сміховинній комедії. Але при цьому ви пам'ятали про свій облуплений, вогкий церковний дім, де сидите вечорами в самотині, про вітвар, де ви правите службу вранці майже в безлюдній церкві. Ви-то знаєте...

— А який стосунок це має до Сімона? — запитала мама.

— І про поразку, тоскну поразку. Краще зазнати її від руки супротивника, ніж від уявного прибічника. Вороги — ті принаймні ненавистю своєю доводять, що церква ще здатна збурювати пристрасті.

Священик урвав мене:

— Я краще піду. А то ти вже забалакуєшся, як каже пані.

Він підвівся. Тієї хвили зайшов Лоран. Я ненавидів запахи, якими він був просяклий наприкінці літнього дня, але тоді я зрадив, що він тут, самої тільки його присутності було досить, щоб настала розрядка. Нічого не мало вже ваги, окрім сильців, що він наставив, або Діаниного щеняти, якого він, як і властиво такій скотині, муштрував, надіваючи на нього парфорсного нашійника. Тільки мужві корисно вважати, що в світі хоч щось має вагу. Донзак любить повторювати цей Барресів¹ афоризм. Я сказав:

— Я проведу вас до брами, пане настоятелю.

Туман, піднімаючись над річкою, не доповз ще до алеї. Священик мовив:

— Відчувається осінь.

Я промурмотав, не знаю, зі співчуттям чи злосливістю:

— І ціла зима ще для вас попереду...

Він не озвався. Помовчавши, запитав, чи знаю я, коли Сімон від'їздить.

— Я тебе не питаю коли. Але просто — чи ти знаєш?

Я нічого не відповів. Він не наполягав, але коли ми вже підійшли до брами, я запитав, чи править як завжди він ранню месу о сьомій.

— Можна, я прийду прислужувати завтра?

Він зрозумів, схопив мене за руку й відповів, що чекатиме на мене.

— Я прийду трохи раніше, щоб устигнути сповідатися. Можливо, й мама прийде.

— Ні, завтра не її день.

Він мовив це якимось похапцем, ніби поспішаючи мене заспокоїти й заспокоїти самого себе. Більше ми не вимовили ані слова аж до дверей його будинку. Там він сказав упівголоса:

— Я помилився.

Я запротестував:

— Ні, ні, пане настоятелю.

Але він повторив:

— Я завжди помилятимусь.

¹ Баррес Моріс (1862 — 1923) — французький письменник, автор трилогії «Культ я», «Роман національної енергії» та ін., повісті «Неопалима купина». В його творчості публіцистична критика Третьої республіки поєднується з послідовним вираженням реваншистських настроїв, з пропагандою націоналістичних ідей.

— Тільки не в найголовнішому, пане настоятелю.

— Що ти маєш на увазі?

— Ви виріте в те, що робите. Може, ви вливаєте нове вино в старі міхи, ті, які придбали ще в семінарії. Але це нове вино ви оновлюєте щодня всупереч старим міхам і старій теології, що тріщить по всіх швах.

Священик зітхнув, легенько пом'яв мене за вухо, пробурчав:

— Юний модерніст! — І лагідно додав: — До завтра!

РОЗДІЛ ТРЕТІЙ

Ранкова меса, жажлива сцена, що розігралася між Дюбером і мамою, коли вона дізналася, що Прюдан відвіз Сімона на поїзд у Вілландро,— усе це витіснено з моєї пам'яті подіями, що сталися в Мальтаверні через кілька днів потому. Але з чого почати? Бачу себе на дорозі, одного звичайного вечора, на дорозі з Жуано. Здається, сховався місяць. У кожному разі, в моїх споминах панує місяць. Тиша стояла така, що, проходячи мостом, я чув, як біжить по старому камінні Юр. Легесенький лагідний хлюпіт. Усюди в цю пору, принаймні якщо вірити моїм улюбленим книжкам, еднаються живі істоти. Оскільки дано декорації, то має бути дана й п'єса. Чому ж я осторонь? Тому що даруються нам тільки декорації, решта — це вже наша справа, а я, я у вісімнадцять років не мав снаги. Снаги на що? Ні на те, щоб померти, ні на те, щоб жити. Я почув квакання жаби і згадав, як незадовго перед смертю моя бабуся (між іншим, свята жінка) сказала, що краще бути жабою під каменем, ніж померти. Наче бути жабою під каменем — це не є вже щастя, наче існує більше щастя на світі, ніж тихо кликати свою самичку і злучатися з нею під камінням або в плетиві трав! Сьогодні мені здається, ніби я передчував, що вночі скоїться лихо. Річкова прохолода, яка війнула мені в обличчя, була подихом смерті... Але, може, все я просто вигадав.

Мама, загорнувшись у шаль, бродила алеєю. Певне, читала молитви, перебираючи чотки. Вона попередила мене, щоб я не галасував: Лоранові нездужається, і він ліг спати.

— Подумати тільки, що ти змушуєш нас жити в одній кімнаті, ніби в цій халупі кімнат бракує! Ніяк втямки не візьму, навіщо ти так робиш.

Вона не розсердилася. Тільки сказала, ніби виправдуючись:

— Ви ніколи не розлучалися.

— Цього хотіла ти, а не ми, у нас же з Лораном різні вподобання, нам нема про що балакати.

Мама вдалася до свого звичайного докору:

— Ти всіх вважаєш за дурніших себе!.. А ось хто справді дурень,— провадила вона несподівано люто,— так це Сімон. Подумати лишень, що він викинув за борт...

— Таж ні, нічого істотного він не викинув. При ньому залишилось усе, чого він навчився, його диплом бакалавра — все, чим він тобі зобов'язаний і з чого скористаються інші, якщо тільки це може тебе втішати.

— Не про це йдеться, ти добре знаєш!

— Але саме ця думка для тебе нестерпна. Ну, а доля Сімона тебе не дуже обходить, бо ти його не любиш. Не станеш же ти казати, ніби любиш Сімона? А навіть якби любила, ну, так, як заведено любити, як любить його пані Дюпор...

— Іди спати!

— Тоді б тобі було байдуже до безсмертної душі Сімона, бо ти любила б у ньому саме те, що смертне...

Вона підштовхнула мене до сходів:

— Іди, лягай тихенько, не збуди брата, і щоб більше я тебе не чула... Ця дитина вб'є мене.

Я заперечив, що рано ще лягати. Я прогуляюся парком.

— Одягнися. Буде з мене одного хворого. І як лягати-меш, не відчиняй вікна, Лоран кашляє.

— Він часто кашляє ночами,— сказав я.— Він кашляє уві сні.

— А звідки ти знаєш? За всю ніч ні разу не прокинешся.

— Я чув крізь сон.

Певен, що я цього не вигадав, пам'ятаю, як сам був вражений своїми словами і раптом відчув страх за Лорана; я хотів справити враження й несподівано став жертвою своєї ворожби, але тривога моя тривала лише кілька секунд. І ось я знову в молочному присмерку місячного вечора і такий самий, як завжди буваю в ту пору, стою і вбираю в себе дзюркіт Юра, і тихий шепіт ночі, схожої на всі інші ночі, і місячне сяйво, те саме, що омие могильний камінь, під яким дотліватиме тіло, що колись було мною. Час плине, як Юр, а Юр завжди тут, і перебує тут вічно, і повік не зупине своєї течії... Хоч вий із жаху. А як же чинять інші? Вони буцімто й знати нічого не знають.

А втім, я теж не знав, що ця ніч з усіма її незчисленними тривогами... Але про це треба розповісти, нічого не вигадуючи, і скласти для Донзака докладний звіт, протокольний запис. Я вернувся додому. Було це за рік перед тим, як мама надумала провести у нас електрику. Горіла одна-єдина лампочка, почеплена над більярдом. Я взяв свічник і піднявся до нашої кімнати, розташованої над маминою, до кімнати хлопців. Простора кімната в два вікна; наші ліжка стояли узголів'я до узголів'я, отож ми з Лораном хоч і ночували разом, але навіть не бачили один одного, до того ж він звичайно вставав на світанні. Вечорами, як ми були ще дітьми, він засинав, сидячи за столом, і його часто відносили в постіль на руках. Останні два роки він, як усі казали, «бігав», і тепер я вже спав як убитий, коли він, тримаючи в руках черевики, нишком прокрадався до кімнати. А вранці, як я прокидався, Лорана вже і слід пропав.

Незважаючи на мамину заборону, я твердо поклав собі відчинити вікно — повітря в кімнаті було важке. Я не пізнав звичного запаху Лорана: від нього завжди йшов здоровий запах, хоча злегка віддавав псятиною. У хвороби свій особливий запах, і я його зразу відчув. Брат спав, він не хропив, але дихав важко. Я почав уже роздягатися, коли з'явилася мама в халаті, з заплетеною косою. Вона підійшла до ліжка Лорана, обережно помацала йому чоло й шию — він не прокинувся — і стиха сказала, що я не засну, а Лоран, може, потребуватиме її допомоги; краще вона ляже в мою постіль, а я піду до неї в кімнату. Я не змусив себе прохати і, навіть не глянувши на брата, спустився вниз, до маминої кімнати; вона була трохи менша за нашу, бо в одному кутку обладнано вбиральню, в другому — гардеробну, між ними утворився альков, де й стояло ліжко. Я з насолодою відчинив вікно і вклався в ліжко, де мене зачато. Дивна думка, чарівна і водночас нестерпна, я прогнав її під впливом звички, що збереглася в мене ще від моєї колишньої дитячої нетерпимості, коли я вірив, що одна-єдина лиха думка ставить під загрозу наше вічне спасіння.

Щоб перемогти спокусу, я вдався до засобу, що допомагав мені непомітно поринути в сон: почав розповідати собі історію, — я завжди щось вигадував. Історія, яку я зараз придумав, дуже мені сподобалася. Того року я вперше прочитав у «Людській комедії» Бальзака «Розкоші і злидні

куртизанок»; самогубство Люсьєна де Рюбампре¹ у в'язниці невимовно засмутило мене, і я перекомпонував його історію: Люсьєн де Рюбампре не був скомпрометований і не попав за ґрати. Карлосу Еррері повелось з його затією, він видурих у барона Нусінгена величезні гроші, потрібні для одруження Люсьєна з дочкою герцога Гранльє. Я здолав усі перешкоди. Завдяки підтримці герцога і Карлоса Еррери Люсьєн дістає посаду при посольстві в Римі, вінчання відбувається потай у капличці посольства, отож у Парижі ніхто нічого не знає, і все, що може зашкодити Люсьєнові, усунуто. Трохи згодом Карлос Еррера вирішує «померти» і знов обернутися у втеклого каторжника Жака Коллена. Він удає, ніби його вразила злаякісна пухлина. Всі певні його близької смерті. Він лягає на операцію до приватного шпиталю у Швейцарії, залежного від його банди. Труп іншого оперованого видають за труп Карлоса Еррери, і Жак Коллен дає драла... А я сповзаю, западаю в глибокий, твердий сон, де роїться багато люду, і випірну з нього тільки вранці, коли перший промінь проб'ється до мене крізь жалюзі...

Але цього разу я прокинувся серед глумої ночі, почувачи себе загубленим у чужому ліжку, від якого пахло мамою. Я подумав — щось сталося. Так, я зразу збагнув, що справа погана. На сходах лунали квапливі кроки, ніхто не турбувався про тишу, грюкали двері. Щось сталося нагорі, в мене над головою. З Лораном? Чувся дзенькіт мідниць і глеків, я заспокоївся: мабуть, його нудить. Я повернувся до стіни. Цієї миті зайшла мама, тримаючи в руці лампу, що яскраво освітлювала її велике сіре обличчя й розпатлані коси. Вона стала на порозі:

— Послухай, ліпше, щоб ти знав...

Лоран почав харкати кров'ю, і зупинити її ніяк не щастить. Доктор Дюлак і настоятель зараз при Лорані. Я поривався встати, але мама благала мене не підводитися з ліжка.

— Вранці ти поїдеш до панночок, у Жуано. Треба тікати, тікати,— провадила вона сама не своя.— Я зітхну спокійно, лише коли ти будеш далеко.

— Але ж Лоран...

¹ Люсьєн де Рюбампре — герой романів Бальзака «Втрачені ілюзії» та «Розкоші і злидні куртизанок», молодий талановитий поет. Його рятує від самогубства втеклий каторжник Жак Коллен, який під іменем іспанського священика Карлоса Еррери стає його покровителем. Однак їхні спроби будь-якими засобами добитися для Люсьєна високого становища в суспільстві приводять до катастрофи, і Люсьєн накладає на себе руки у в'язниці.

— Ідеться вже не про Лорана, а про тебе.

— Але, мамо, Лоран? Лоран?

Вона стояла як закам'яніла, тримаючи лампу в руці, довге сиве пасмо вибілося їй на чоло. Вона дивилася на мене гарячковими очима.

— Молися за свого бідолашного брата, але перший наш обов'язок — ізолювати тебе. Дай Бог, щоб не було пізно. Як подумаю, що всі ці роки ти жив із ним в одній кімнаті, і в Бордо, і в Мальтаверні... І навіть минулої ночі ви дихали тим самим повітрям.

— А Лоран, мамо?..

— Ми зробимо все можливе й неможливе, ти сам розумієш. Завтра буде консилиум. Але краще, щоб ти знав... — Вона завагалася: — Лікар вважає...

Потім, урвавши себе, знову докладно почала говорити, як далі бути зі мною. Ніби лихо стосувалося тільки мене, ніби вся його вага й наслідки могли окошитися на мені одному. Я поїду, не взявши з собою ні білизни, ні одягу, лише в тому, що на мені; бо всі мої манатки в зараженій кімнаті.

— Я навіть не поцілую тебе на прощання, і, звичайно, ти не підійдеш до Лоранової кімнати. Та він і не в змозі... Краще, аби ти не бачив його таким востаннє...

— Ні, не востаннє, мамо, не востаннє!

— Так, так! Ти ж знаєш, я завжди сподіваюся найгіршого. Я піду приготую тобі каву. А ти ще полеж.

Я не пручатимусь, я чинитиму так, як вона захоче. Вона зуміла налякати дев'ятнадцятилітнього молодика, як лякала маленького хлопчика, щоб він слухався. Була в Мальтаверні кімната, ліжка, де помер наш дідусь, а в Бордо була кімната, ліжка, де помер наш тато. Тепер тут буде кімната, ліжка, де Лоран... Він вийшов раптом із своєї мізерності останнього учня в класі й почав у мені своє нове буття. Не пам'ятаю, щоб він коли вимовляв, бодай одне слово, де б не йшлося про припутнів, чи вальдшнепів, чи зайця, чи про його собак. Він готувався до Грін'йонської вищої школи¹, але сільськогосподарська наука цікавила його не більше, ніж латина чи давньоєврейська мова. Він любив казати: «В нашій родині я буду селянин...» Але Мальтаверном він не цікавився.

— Ви все звалюєте на мене! — нарікала мама, хоча не

¹ Національна сільськогосподарська школа в містечку Грін'йон, вищий учбовий заклад, заснований 1826 року.

стерпіла б, якби пхали носа в її справи, точніше, в наші, оскільки Мальтаверн належав нам, а вона була тільки опікункою.

Так витала моя думка, аж поки зупинилася, ніби спіткнувшись: «Тепер не буде нікого, окрім мене: я залишуся сам-один у Мальтаверні, я й мама». Так, це раптом спало мені на думку, але Бог мені свідок, я не зрадив, адже не могло бути, щоб мама не подумала про те саме, щоб вона з її маніакальною пристрастю до землі бодай невиразно цього не відчула. Вона поклонялася землі, але зовсім не так, як я, вона ненавиділа поділи... Донзак, для котрого я пишу, зрозуміє все без моїх пояснень; усе це ще не було для мене ясне тієї лиховісної ночі, нічого не було ще висловлено, ухвалено, визнано. На ті нічні години я ніби накладаю ґратку моїх думок у тому зв'язку й послідовності, в якій вони склалися за наступний тиждень, який я провів у панночок, у Жуано.

Чекаючи світанку, я простягся одягнутий на маминому ліжку. Мама прийшла ще раз, але не переступила порога кімнати, вона принесла мені каву і сказала, що Марі Дюбер прасує мою білизну і збере для мене все необхідне. Мені зоставалося тільки поскладати книжки і свою писанину, як називала мама все, що я писав. Я задрімав. Крізь сон чув, як торохтіли колеса Дюберової бідки. Ввійшла Марі з тачею, запнута чорною старечою хусткою, сама вся чорна лискучою чорнотою курячих пер і взагалі подібна до курки своїм зляканим поглядом і ходою з підскоком. Після Сімонової втечі,— а Дюбери тут рук доклали — мама розмовляла з ними, лише щоб дати якийсь наказ. Марі запевнила мене, що Лоран зараз задрімав і пані від нього не відходить. Лікар викликав сестру з Базаського шпиталю. Марі примовляла: «Ah! Lou graou moussu La-urgent! ¹ У Дюберів улюбленцем був він: «Ah! Lou graou!»

Ніколи собі не пробачу, що втік з рідного дому, так і не побачивши умирущого брата. Мама була на чатах і не допускала мене до кімнати, а все ж я зазирнув у прочинені двері і при миготливому світлі нічника на мить побачив пересунуті меблі, розкидану жужмом білизну. Я скорився. Все сталося так, як вирішила мама. В дев'ятнадцять років я дозволив їй ставитися до мене, як до немовля-

¹ Ох! Бідолашний пан Лоран! (Діал.)

ти. Я мляво заперечував, вона навіть не слухала. Вона казала:

— Тільки-но минеться криза, ти його побачиш. Обіцяю тобі. Я пошлю по тебе. Ти побалакаєш із ним віддалеки, все буде гаразд. Ми влаштуємо його в садку, на осонні. Сосновий ліс у таких випадках найкорисніше.

Ах! Цей вересневий ранок, запах туману... Я-то не вмру, я житиму. Мама уже надіслала панночкам листа, попередивши про мій приїзд і повідомивши про наше нещасття. Панна Луїза і панна Аділа чекали на мене розгублені; радість від мого несподіваного приїзду, співчуття, горе — все переплуталося. Проте радість переважала, надто у панни Аділи, приреченої на самотнє животіння поряд з глухою сестрою, «котра все розуміє з поруху вуст», за сім кілометрів від містечка, в цьому загубленому куточку, де уривалася єдина дорога, а далі аж до океану стелилися просторі безлюдні ланди. Одна з найстаріших ферм край безмежного просяного поля, — мені любо думати, що ми також родом з такої ферми. Цього ранку жайворонки заливалися над полями, жайворонки, що їх уже ніколи не стрілятиме Лоран. Ще до схід сонця мені відчинили простору кімнату, де відгонило цвіллю; там, як я знав, батько панночок, розорившись, укоротив собі віку, але ніхто не знав, що я про це знаю. Я розклав на столі бреншвігового Паскаля, передрук «Чину» Моріса Блонделя, що його мені позичив Донзак, «Матерію і пам'ять» Бергсона¹, й одразу пішов копатися в книгозбірні «спільної вітальні», що, бувало, з дитинства давала мені таке щасття, якого не зазнати тому, хто не спізнав великого дива читати, коли ніщо надворі не здатне збаламутити гладкої поверхні літнього дня канікул, коли реальний краєвид зливається з уявним, і навіть запах дому проходить у тебе і лишається там навек, на довгі, довгі роки, хоча вже й самого дому не існує.

Не Бергсона я читав тепер, не Паскаля, не «Аннали християнської філософії», а «Дітей капітана Гранта», «Тамемничий острів», «Безрідного»². А все ж Лоранова кімната в трагічному світлі нічника, така, як я побачив її в прочиненій двері, не йшла мені з ума. Я не забував про неї ані на хвилину, в ній я черпав свою тугу, своє горе, але, може,

¹ «Матерія і пам'ять» (1896) — праця французького філософа Анрі Бергсона (1859—1941), згідно з якою головним знаряддям досягання дійсності є не логічний розум, а інтуїція.

² «Безрідний» (1878) — популярна повість для дітей французького письменника Гектора Мало (1830—1907).

також і щастя відчувати свої дев'ятнадцять років і життя, що б'є через вінця.

Я почув, як панна Аділа, призвичаєна, говорячи з сестрою, репетувати на все горло, сказала куховарці:

— Якщо станеться нещастя, от буде завидна партія — пан Алєн із його трьома тисячами гектарів...

— Го-го! Воно-то так, але поки жива його мати, господинею буде вона...

— Замовкни! — гримнула панна Аділа.— Його мати й так має чимало свого добра, замалим не тисяча гектарів, дїм у Ноайяні та й готівкою — кури не клюють!

— Так, але...

Я вийшов, щоб більше нічого не чути. Лоран був живий, він жив. Мама любить нас обох. Пополудні приїхав пан настоятель — повідомити новини:

— Твоя мати, як завжди, подиву гідна. Півночі вона не відходила від Лорана, щоб сестра-жалібниця могла поспати. Вона вирішила не бачити тебе навіть оддалеки. Вона йде на цю жертву. На жаль, чекати лишилося недовго.

Вперше того дня я почув фатальні слова: «Скачущі сухоти». Я відчув, як віддаються в мені ці скоки, що завжди несуть мого старшого брата в п'їтьму, куди подамся за ним і я, не скоком, а ходою; але хоч як би я повільно йшов, усе одно зрештою скидатимуся на старигана з Лассю із моїми трьома тисячами гектарів і зграєю нетерплячих спадкоємців, котрих я ненавидітиму так само, як він, і гнатиму від себе геть. Жах власності. Власність — абсолютне зло. Що робити, як позбутися її? Я охоче зрікся б усіх благ світу сього, але тільки не самого світу, тільки не поганської радості, що нею я упивався того дня під дубами Жуано, поки мого брата несло скоком у ніч, що їй не було кінця-краю.

Назавтра я неждано-негадано навіч побачив у панночок мікроб власності: огидну десятилітню дівчинку, Жаннету Серіс, їхню спадкоємницю, котра під цим титулом приїздила в гості до панночок і приймала поклоніння фермерів. Найбезглуздіше було те, що це страшидло, єдина дівчинка в родині, рано чи пізно успадкує один з найбільших маєтків наших ланд, де власність панночок загубиться, мов крапля води в морі. Але для цих ненадлих пожирачів землі кожен гектар ішов у рахунок. У мене Жаннета викликала жах. Бліда, аж сіра, ластата дівчинка, — здавалося, і замість очей, безвіїх і безбрових, поблискують дві з її

незчисленних веснянок. Круглий гребінець притримував над чолом зачісані назад ріденькі коси. Дітей фермерів приводили до неї гратися. Вони слухалися її, як мужицькі діти маленьких бояр за кріпацтва. Назавтра, прокинувшись, я почув, як панна Луїза кричить панні Аділі:

— Та між ними невелика різниця, менше десяти років. Він почекає!

Панна Аділа, либонь, відповіла тільки губами, я нічого не почув. Глуха репетувала й далі:

— Без дозволу матері він не одружиться. Чекайте, скільки треба...

О Боже! Поговоримо про мене і Жаннету. Про це подейкували в околиці, як колись про заручини французького дофіна й іспанської інфанти. Але цього разу мали на увазі мене самого; Лоранові ця небезпека вже не загрожувала. В тому, що для мами все вирішено, я не мав сумніву. А тут ще й дівча за мною бігало, це страшидло, зі мною заgravало. Отже, й воно про це думало. Саме в ті дні я вперше засоромився свого неуцтва, своєї байдужості до всього, що торкалося соціального питання. Я поклав собі прочитати Жореса¹, Геда², Прудона³, Маркса... Для мене це були тільки імена. А все ж, що таке власність, я знав краще, ніж вони. Хай би навіть вона була злодійство⁴, на це мені начхати, але вона розтліває, збезчещує людей.

РОЗДІЛ ЧЕТВЕРТИЙ

Через два роки я починаю в Бордо нового зшитка. Першого Донзак випрохав у мене й повіз до Парижа, де він уступив до кармелітської семінарії⁵. Задля нього я знову

¹ Жорес Жан (1859—1914) — діяч французького і міжнародного робітничого руху, фундатор французької соціалістичної партії, борець проти мілітаризму.

² Гед Жюль (справжнє ім'я Матьє Базиль, 1845—1922) — діяч французького та міжнародного робітничого руху, один із засновників Робітничої партії і один із лідерів II Інтернаціоналу.

³ Прудон П'єр-Жозеф (1809—1865) — французький соціаліст, теоретик анархізму.

⁴ Мається на увазі відоме визначення з першої праці Прудона «Що таке власність?»: «Власність — це злодійство».

⁵ Семінарія Католицького інституту, розташована в колишньому монастирі кармелітів на вулиці Вожірар у Парижі.

вирішую вести далі цього щоденника. Щоденника? Ні, це струнка впорядкована розповідь про те, що я черпав день у день у нашій з мамою історії протягом двох років. Але передовсім це спроба з'ясувати, ким же я став по Лорановій смерті.

Ким я став? Чи став я іншим? Хлопець двадцяти одного року, котрий готується в Бордо на диплом ліценціата словесності, чим відрізняється він од підлітка, яким я був колись? Він той самий і приречений залишатися тим самим, якщо тільки я не помру молодим, як Лоран. Стариган із Мальтаверна, котрий живе в мені, посяде в негласній історії великих ланд місце старигана з Лассю, але і в вісімдесят років він залишиться таким самим, яким я є тепер, а якийсь хлопець-поет 1970 року буде здалеку дивитися на нього, завмерлого на порозі й обернутого в камінь.

Лоранова смерть змінила не мене, а мій побут. Кілька місяців я жив як сам не свій. Мама все взяла на себе, дбаючи тільки про моє тілесне здоров'я. Я мав «затемнення в лівій легені». Вона не заспокоїлася, поки не добилася для мене звільнення од військової служби. Я був радий, хоча паленів із сорому. Зрештою я ще більше здичавів і злився на маму. Вона ж, здихавшись нарешті своїх тривог, що день то більше припадала душею до Мальтаверна. Цього року ми придбали авто, марку «діон-бутон», і вона раз у раз вирушала в село на кілька днів. Відстані більше як не існувало. Ще торік, щоб потрапити до Мальтаверна поїздом, доводилося двічі пересідати. Вже під склепінням Південного вокзалу ми відчували себе відірваними од дому. Великі ланди, єдина моя батьківщина, були далекі, мов зірка. А тепер я знав, що вони починаються одразу, як виїдеш з Бордо, і по шосе, якщо не підведе мотор і ми не розіб'ємося, можна за якихось три години подолати сотню кілометрів, що відділяють Бордо від Мальтаверна.

Я пишу про що завгодно, аби не торкатися болючої рани, що все ятрилась після смерті Лорана. Що сталося між мамою і мною? В чому я можу дорікнути? Вона все бере на себе, звільняє мене від усього. Коли вона, як тепер, перебуває в Мальтаверні, я маю в Бордо волю, невідому жодному студентові — куховарка і лакей до моїх послуг. Якщо я не

здатний скористатися з цієї волі, то вже ніяк не мамі я повинен дорікнути.

— Чому в тебе нема друзів? Чому ти відмовляєшся від запрошень або підпираєш стіни замість танцювати?

Я не танцюю тому ж, чому не полюю. Це те саме...

Ні, зовсім не те саме. Те, що я зараз розповім, уже пережите, а не історія в її становленні, хоч історія все ще триває. Донзак зуміє уловити різницю між витлумаченим і обробленим мною документом і тим, що день у день, сторінка за сторінкою прибирає лик неминучої долі. Донзак зуміє витлумачити брехню, що нею обертається моє замовчування, і без мого відома перетворить її в правду, ту правду, яку я сам хотів би вирвати з себе, якої я домагаюся із страшною для мене пристрасстю, страшною тому, що йдеться про маму, бо я її поступово викриваю; і в міру того, як розкривається її правдивий образ, мені стає лячно.

Але нині я вже не сам. Я більше їй не підвладний. З'явився хтось. Хтось. Усе почалося у книгарні Барда, в Пасажі, що з'єднує вулицю Сент-Катрін з майданом Комедії. Я не зразу набрів на цю похмуру печеру, захарашену книжками. Мій книгар був Фере, на Інтендантському бульварі. У Барда видання «Меркюр де Франс»¹ займали краще місце. Письменство тут було в пошані. На вітрині лежали збірки сучасних поетів.

Я заходив сюди дорогою з університету майже щодня відтоді, як я побував тут уперше, і гортаючи нову книжку — «Імораліст»², так захопився читанням, що здригнувся з несподіванки, почувши в себе над вухом жіночий голос:

— Навіть якщо у вас нема зайвих грошей, раджу вам її купити. Це перше видання, а перші видання Андре Жіда...

Я звів очі й побачив у присмерку цієї печери панну Марі, що продає книжки і взагалі порядкує всією книгарнею (сам Бард сидить за касою, а Балеж, горбатий прикажчик, робить усю чорну роботу). Панна Марі в своєму чорному халаті намагається бути непомітною, але тільки не для тих, на кого кине вона погляд, як, скажімо, того першого дня на мене. І який погляд! Ніжний і водночас насмішкуватий

¹ Видавництво, засноване наприкінці XIX віку групою письменників символістського кола, спеціалізувалося в основному на творах сучасних авторів.

² «Імораліст» (1902) — роман французького письменника Андре Жіда (1869—1951), що справив великий вплив на багатьох письменників початку XX віку.

і моторошно проникливий. Її привабило й зворушило в мені, як усіх, хто мене любить, саме те, що відштовхувало решту. Проте я ошукав її, сам того не бажаючи. Я так люблю книжки і так мало їх купую, я так довго вагаюся, перш ніж наважитися на купівлю — одно слово, я так нездатний витратити хоча б франк, та ще й так погано вдягаюся — завжди в тій самій краватці стрічкою, що вона прийняла мене за бідного студента. Згодом я дізнався, що її все-таки здивувало моє пальто, хоча вже добряче обшарпане, але явно пошите на замовлення, і дорога шкіряна тека з ініціалами. Але важко було уявити, що я маю кишенькові гроші. Вона подумала, що я син якихось зубожілих або скупих сільських мешканців, і відклала для мене кілька перших видань.

— Заплатите наступного місяця, — сказала вона.

Я не став її переконувати в протилежному і, звичайно, не з лихого спонуки. Можливо, то був сором? Ні, скорше, щастя почувати себе любленим за самого себе, знати, що можу подобатися такій чудовій дівчині, яка й не підозривала в мені спадкоємця Мальтаверна. В ті рідкі вечори, коли мама посилала мене подивитися, як танцюють інші, я добре знаю, що всі позирають на мене тим самим поглядом — невидимий ярличок, наліплений до мого смокінга: тисячі гектарів ланд, нерухоме майно. Та сама покірنا усмішка в усіх, ті самі спроби побалакати «про те, що вважається цікавим». А уявлення цих ідіоток про «інтелектуала»!.. Ні, навіть думати про це не хочеться. Досить, якщо Донзак зрозуміє, яким несподіваним щастям від першого ж дня стала ця дівчина, що з такою любов'ю дивилася на бідного, як їй здавалося, студента. Моє небажання виходити разом із нею на вулицю — про це дізнавсь я згодом — вона пояснила побоюванням скомпрометувати її, таким ангелом я їй видавався; потім ми немало посміялися з цього. Але справжньої причини я їй не відкрив та й сам не дуже був її певен. Річ, звичайно, була і в тому, що досить нам вийти з темного грота книгарні, як міф про бідного студента розвіється, але головне було те, що я не відділяв Марі від книгарні, з якою сам поєднав її, так само як не відділяв панну Мартіно від її скакуна.

Я був захищений від неї і водночас міг тішитися нею, немовби бачити її в чарівній півтемряві книгарні вже само по собі було для мене втіхою. Тут не поставала переді мною ні одна з тих мерзенних проблем зовнішнього світу, що їх, звичайно, я не годен був розв'язати.

Така ситуація могла б тривати безконечно, хоча б тому, що Марі сама її прийняла: вона відповідала тому образу, що його вона витворила в серці своєму, тій самій властивості, яку вона називала «*poli me tangere*»¹. Якби не випадкова зустріч... Але я не вірю в випадок, а збіги, мабуть, доводять, що в нашому житті й справді все наперед визначено.

Хоча душею книгарні Барда була Марі, господар і Балеж не схвалювали, що вона дозволяє багатьом клієнтам, а я був у числі постійних, порпатися в книжках, які вони не купували. Завдяки їй книгарня набула вигляду описаного в романі Анатолія Франса «Під берестами» книгарні Пайо, де пан Бержере щодня сходився зі своїми друзями. Марі розповіла, що їй довелося особливо палко боронити мене і ще одного молодого вчителя з Таланського ліцею, котрий проводить у Барда всі вечори щочетверга, в єдиний свій вільний день. Саме того дня я ніколи не приходив до Барда: четвергами книгарня була напхот напханна.

— Він такий самий відлюдько, як ви, він ні з ким не знайомий.

— Але ж він знайомий з вами,— заперечив я не без досади.

Ця досада викликала в неї усмішку, вона подумала, що я ревную. Чи було це так? У кожному разі, я відчув ревності, одразу напустив на себе стражденний вигляд: я гадав, що закохуються механічно, так само, як, за Паскалем, стають істинно віруючими.

Мене турбував вік незнаного суперника. Він був на кілька років старший за мене. Він будив у неї жаль цілковитою своєю самотою і безнадійною гіркотою, що пробивалася в його мові,— здавалося, в юності він зазнав якогось непоправного нещастя. Вона говорила про нього зі співчуттям, і це співчуття зростало в міру того, як зростав мій сум, цього разу щирий, я справді засумував, і скоро Марі не витримала. Ми були з нею самі, сховані від чужого ока полицею з держаними книжками. Вперше вона взяла мою руку й затримала її в своїй.

— Подумати лишень,— сказала вона,— я навіть не знаю, як вас звати. Я знаю тільки першу літеру, я бачила

¹ «Не торкайся до мене» (*латин.*) — слова Христа (Євангеліє від Іоанна, XX, 17), звернені до Марії Магдалини, яка побачила його після воскресіння; вживаються для означення чогось сокровенного, що можна осквернити доторком.

ініціали на вашій течці. Які ж імена починаються на «А»?.. Вас же звати не Артур, не Адольф? А може, Август? Або Августін?

Я майже торкався вустами її маленького вушка. «Ален...» — прошепотів я, ніби йшлося про велику таємницю, і вона повторила: «Ален», наче боячись забути.

Я запитав:

— А як ви мене називали, коли думали про мене?

— Ніяк не називала. Ті дні, коли ви не приходили, я думала: «Сьогодні ангел не прийшов...»

— Ах! — зітхнув я. — І ви також?

Я згадав те надвечір'я в Мальтаверні, коли Сімон сказав мені: «Ви ангел!» Так, я подумав про нього саме тієї миті, коли він от-от мав знову воскреснути в моєму житті! Мені самому це здається таким чудним, що я підозрюю: чи не вигадав я, сам того не усвідомлюючи, цю історію й так складно її побудував? Таж ні, все сталося саме так. Пам'ятаю, я кинувся до виходу, навіть не попрощавшись, а Марі йшла за мною, промовляючи півголосом:

— Що з вами? Що з вами? Я не хотіла вас образити...

— Дівчата не люблять ангелоподібних хлопців, — сказав я. (Ми стояли з нею поруч на порозі. Ні одного покупця в книгарні вже не було.) — А втім, вони мають рацію.

— Тому що є злі ангели? — запитала Марі. Вона силувано засміялася, намагаючись розвіяти хмарку, що виникла між нами.

— Ні, злого ангела вони б любили. Він завдав би їм страждання...

— То вже як яка дівчина, — сказала вона. — Мені ніколи не подобалися грубіяни. Я завжди їх боялася.

— А я здаюся вам безпечним.

— Ви ображаєтеся на кожне моє слово.

— А цього вчительочка з Таланса, що приходиться щочетверга, ви не боїтеся?

— Ах! То це через нього ви мордуєтеся? Бідолаха він, я з усієї сили стараюся, але, здається, марно, приховати від нього огиду. Я навіть силую себе брати його за руку, мені навіть вдається втримати її на кілька секунд у своїй. Ви навіть не повірите, але в нього по шість пальців на кожній руці. Якби ви знали, як гидко торкатися до цього м'якого наросня, до цього хрящика, бр-р...

Спершись на вітрину, я запитав:

— Сімон? Він у Бордо?

— Ви його знаєте? Звідки ви його знаєте?

— А вам відомо, що й на ногах у нього також по зайвому пальцю? Ну що ж, Марі, в четвер скажіть йому, що одного вашого відвідувача звати Ален і що він ангел, тоді ви узнаете все про мене, про мою матір, про моє дитинство, звідки я родом,— Сімон Дюбер теж із тих місць. Сам я сьогодні не стану балакати з вами про нього, я не можу цього зробити, не втаємничуючи вас у всі подробиці мого нещасного життя, та й це мені не до снаги. Хай уже він розчистить дорогу... А я тільки доповню його свідчення. Після того, як він усе розповість, мені легше буде ввести вас у цю історію, яка, власне, нікому не цікава.

Вона прошепотіла:

— Окрім мене.

Потім я вислухав те небагато чого, що вона знала про Сімона. Він не витримав життя в Парижі і, щойно захистивши диплом, дістав з допомогою впливових патронів, якими дуже пишався, призначення до Бордоської округи.

— Але він запевняє, що тут йому самотність давалася звнаки ще дужче, ніж у Парижі, якби він не спіткав мене.

— А до своїх рідних він не їздить?

Про це вона нічого не знала. Він ніколи не говорив про рідних, ніби соромився їх. Я подумав, що коли б він приїхав до Мальтаверна, то моя мати не могла б не знати про його приїзд. Я сказав «До побачення!», штовхнув двері. І раптом подумав про майбутній вечір і здригнувся. Все, що заважало мені виходити на вулицю разом із Марі, зникло без сліду. Невдовзі вона все дізнається про мене і мою родину. Я навіть запитав, чи вона вільна, я сказав:

— Не залишайте мене самого сьогодні. Мама в селі. Вона кинула мене. Я вам усе розповім.

Мені хотілося стурбувати Марі, але її радість заглушила всякий неспокій. Вона попрохала провести її додому:

— Я забіжу на хвилику, тільки попереджу матір і переодягнуся.

Крамниця зачинялася за півгодини. Ми домовилися зустрітися біля Великого театру.

Було то перше моє побачення, і йшов мені двадцять другий рік! Сьогодні ввечері я буду не сам. Я зайшов до кав'ярні й зателефонував Луї Ларпові, нашому камердинерові, що запросив на обід приятельку. Уявляю собі його подив. «Даму, пане Алене?» — «Так, даму». — «Боюся, що приготовано тільки один біфштекс для вас, пане». —

«Відкрийте бляшанку паштету і подайте пляшку вина, на свій смак».

Я чекав у тумані, перед дверима одноповерхового будинку на вулиці Егліз-Сен-Серен, де мешкала Марі, поки вона перевдягалася. Коли вона вийшла, це була вона й не вона, визволена з темної книгарні від своєї роботи, а я вперше в житті гордо виступав, нічим не відрізняючись від інших молодих хлопців того листопадового вечора, що назавжди залишив у мені свій аромат. Я квапився потрапити на майдан Гамбетти¹ та Інтендантський бульвар — чи я наважуся признатися? — так, щоб мене побачили з цією молодого жінкою. А все ж запитав у Марі:

— Ви не боїтеся, що вас побачать на бульварі в товаристві молодика? А то ми можемо піти в обхід завулками...

Вона засміялася:

— О! Я, знаєте... Швидше я можу вас скомпрометувати...

Я сказав, що ми родом із Базаса² і в Бордо у нас мало знайомих. А все ж треба було за десять хвилин дороги до вулиці Шеврюс, де я мешкав, підготувати її до розкішного помешкання, до камердинера.

— У нас дві тисячі гектарів соснового лісу, ось що! — бовкнув я по-дурному. Ця цифра, здається, не справила на неї враження. Я додав ще немудріше: — Не рахуючи решти.

— Хвалитися тут особливо нема чим.

— Я не хвалюся, але я приховував це все від вас. А зараз треба ж вас попередити.

— Ні, Алене, це міняє все. Я не обідатиму в домі вашої матері, коли її немає і без її відома. Я поведу вас до маленького ресторанчика в порту, до Ейрондо.

Я заперечив, що це неможливо, що я телефонував додому, замовивши гідний такої гості обід.

— Ну й що, ви можете зателефонувати від Ейрондо і скасувати своє розпорядження.

— Ви не знаєте Луї Ларпа, нашого камердинера. Я ніколи не зважуся... Він відкрив бляшанку паштету. Для нього це священнодійство. Крім того, я ненавиджу телефон. Я подзвонив задля вас, але ніколи до нього не звикну. Я майже ніколи не телефоную.

¹ Майдан, названий на честь Леона-Мішеля Гамбетти (1838—1882), французького політичного і державного діяча.

² Б а з а с — назва місцевості між річками Гаронною та Сіроном в окрузі Жіронда.

— І вам не соромно?

— Так, соромно. Мама завжди каже: «Хоч за якого розумника ти себе маєш, ти просто жалюгідний боягуз».

— Бачу, я з'явилася вчасно.

— Ви мене зневажаєте...

— Ні, чому ж? Незважаючи на ваші тисячі гектарів, ви ніколи не примиритеся з цим світом, ви ніколи не станете одним із них... Я зустрічаю їх у книгарні, правда, небагатьох: адже читати вони не люблять. Але інколи трапляються відвідувачі, котрі збирають рідкісні видання. Я спостерігаю їх; книжковий прилавок — це наче барикада! Я їх вислуховую, нишком наглядаю за ними, я їх знаю.

— Але мене, Марі, ви не знаєте. А коли узнаете...

Ми сиділи в найдальшому куточку ресторанчика — колись тут, певне, була матроська корчма, а нині сюди забігали попоїсти черепашок, міног або — в грибний сезон — білих грибів. Марі підійшла до стойки, щоб подзвонити до мене додому. Вона вернулася, сміючись, аж заходячись, я не думав, що вона вміє так сміятися:

— Заспокойтеся! Я чула, як камердинер гукнув куховарці: «Він усе скасовує! Добре, що я не відкрив паштету!» Ну як, заспокоїлися?

— Я просто смішний,— промовив я жалісно.

Коли я міркую про цей вечір, мене вражає моє жадібне прагнення вилити свою душу — нескромність, з якою я без упину говорив про себе, неначе цій молодій жінці чи дівчині, котрої я зовсім не знав, не було чого розповісти мені про своє життя, неначе само собою зрозуміло, що з нас двох інтерес становив лише я один. Вона слухала мене цілий вечір, не ставлячи інших запитань, окрім тих, яких я потребував, щоб остаточно звільнитися від того, що мене душило.

— Сімон Дюбер вам розповість більше, ніж наважусь я сам...

— Якщо хочете, я не говоритиму з ним про вас.

Я заперечив, що, навпаки, хотів, щоб наш ворог — а він став нам ворогом — описав Мальтаверн у найчорніших барвах.

— Про мене, між іншим, він не скаже поганого, принаймні як тільки сам не змінився: мене він любив.— Помовчавши, я запитав: — Признався він вам, що вчився в семінарії, що носив сутану?

— А, тепер я розумію, чому в нього такий неприкаяний

вигляд. Жерці товкли й місили його, а потім викинули на звалище...

Я завагався, перш ніж запитати:

— Марі, чи існує для вас релігія?

— А для вас, Алене? Я запитую, хоча й знаю відповідь.

Звідки вона знала? Я перепитав:

— Але ви, Марі?

Вона сказала:

— Я — то нецікаво.— І додала: — Для мене гра скінчилася, всі мої карти бито — мені двадцять вісім років. Відкриваю вам свій вік, щоб ви не подумали, наче я здатна мріяти про вас.

Я запитав:

— А чом би й ні? — і раптом підхопився, ніби в паніці: — Ходімо звідси!

— А рахунок, мій любий Алене?

Коли ми вийшли на вже безлюдну набережну, де назустріч нам попадалися самі лише непевні типи, мені закортіло швидше вернутися на майдан Комедії. Вечорами траплялося чимало нападів на вулицях, а надто після півночі. Марі сказала, сміючись, що я випив сам трохи не цілу пляшку марго, і тому вона не надто йме віри всьому, що я набалакав про Мальтаверн.

— Ні, вірте мені, Марі. А втім, ви самі переконаєтесь, такої історії ніхто не може вигадати, до того ж Сімон вам усе підтвердить. За життя мого брата я думав, та й решта думала, що улюбленцем у матері був я. Моє щастя було в тому, що я в це вірив. Коли Лоран нас покинув, мені спала ганебна думка, і я повертався до неї не без утіхи: я подумав, що тепер залишилися тільки вона та я. Так, я був здатний на таку думку: тепер більше ніхто не стане між нами. Але все пішло по-іншому. Невдовзі я переконався, що ніколи, ні в одну мить мого життя я не був такий далекий від неї, що ніколи ще ми не були такі чужі одне одному. Але не людина стояла між нами, ви не повірите — між нами стояла власність...

— Яка власність? — запитала втомлено Марі більше з ввічливості, ніж із цікавості.

— Наша, я хочу сказати моя, бо Мальтаверн дістався нам від батька, а тепер я успадкував і Лоранів пай. Але мама порядкує всім, я передав їй мої права, вона почувася себе повновладною господинею. Звичайно, я знав її лю-

бов — не до землі, в тому значенні, в якому люблю її я, а до власності...

— Який жах! — сказала Марі.

— Ні, це не так ницо, як ви гадаєте. Це прагнення владарювати, прагнення правити безмежними просторами...

— ... Правити рабами. Ви зберегли рабство. О, проведіть мене додому. Я боюся вертатися сама...

— Але ж я, Марі, в усій цій історії я тільки жертва. Звичайно, я проведу вас, та, прошу, вислухайте мене: за життя Лорана, поки ми були дітьми, мамина пристрасть до власності не так впадала в вічі. Мама була нашою опікункою, вона вважала своїм прямим обов'язком дбати про землю. Я думаю, головне, що змінило наші взаємини по братовій смерті, була певність того, що тепер поділу не буде, що імперія залишиться непорушна.

— Це страхиття!

— Ще страшніше, ніж ви собі уявляєте. Один наш сусіда в Мальтаверні, Нума Серіс, далекий наш родич, має найбільший маєток в околиці після нашого. Він удівець, дружина його померла з горя, він її звів зі світу...

— З горя не вмирають, — роздратовано сказала Марі.

— Як витримує Нума Серіс аперитиви, коньяки й вина, що їх поглинає з ранку до вечора і має за єдину свою втіху, — ця таємниця мене мало обходить. Але я завжди дивувався, навіщо до нього їздить мама. Вона запевняла, що потребує його поради в продажу лісу чи в суперечках з орендарями. Але невдовзі я відкрив, що зв'язує її з цим мерзенним типом. Він має дуже противну дочку, яку ми ненавиділи, Лоран і я. Звати її Жаннетою, але інакше, як Вошка, ми її не називали. Пригадується, Лоран незадовго перед смертю сказав: «Мені поталанило, я надто дорослий, щоб одружитися з Вошкою. З Вошкою одружишся ти». І злий жарт несподівано обернувся прямою загрозою...

— Чому ж загрозою? Ви ж бо не маленьке дівча, котре силоміць віддають заміж. Признайтесь щиро: в душі ви почасти спільник вашої матері, що й сам мріє про цю огидну спілку, і його, цього спільника, ви й боїтеся.

Ми стояли перед її дверима. Марі тримала в руках ключа. Вона сказала:

— До побачення, Алене. Не приходьте до книгарні перед п'ятницею. Напередодні я побачуся з Сімоном Дюбром. Можливо, все мені здасться іншим.

Двері грюкнули. Я zostався сам на тротуарі, на цій

вузькій вуличці в кварталі Сен-Серен. Я примостився на східці ганку, і, спершись ліктями на коліна, заплакав. Мій розпач не був удаваний, але, щиро кажучи, усе-таки був грою. Я упивався власним боєм. І все ж справжні сльози текли у мене крізь пальці, справжні ридання я даремно намагався стримати.

Двері позад мене прочинилися. Я схопився. Марі з'явилася на порозі з лампою в руках. Вона ще не встигла скинути капелюшка. Вона сказала:

— Добре, що я побачила вас у прозурку.

Вона повела мене за собою, попередивши, щоб я не галасував, хоча спальня її матері й виходить у двір. Ми ввійшли у вузьку кімнатку, очевидно, вітальню. Там було холодно й тхнуло пустою. Крісла ховали покрівці. Навіть люстру запнуто серпанком. Марі посадила мене поряд із собою на канапу. Я все плакав, і вона сказала:

— Яка ви ще дитина! Вам навіть не п'ятнадцять, вам десять років! Так і хочеться запитати: «Ну як, минулося це страшно горе?»

Вона перша обняла мене. Я уткнувся обличчям у ямку її плеча біля шиї. Вона не ворушилася, наче боялася сполохати птаха, що сів їй на палець, і я був вражений раптовим спокоєм і щастям. Я робив перші несміливі кроки. Я дозволив нарешті себе «торкнути» в прямому значенні цього слова. Я погодився більше не бути «недоторканим». Спершу вона втерла мені очі своєю носовою хусточкою, потім торкнулася до них губами і поклала на них свою прохолодну долоню. І тихенько попестила мою щоку, більш нічого. Я знову почав говорити, а вона терпляче слухала:

— Мені соромно,— сказав я,— що у вас склалося таке погане уявлення про мою бідолашну матір. Я сам бачу, що багато чого в цій історії непереконливе. Як пояснити вам, хто така моя мати? Єдиний раз, коли я наважився сам заговорити про її наміри щодо цієї маленької Серіс, викласти їй причину моєї огиди, вона не захотіла навіть вислухати їх. Вам це здається неймовірним, але вона щиро переконана, ніби все, що я називаю фізичним коханням, не існує для людей особливої породи, до якої належимо ми, вона і я, що все це вигадки авторів романів, а насправді є лише обов'язок, покладений на жінку Творцем для продовження роду і вдоволення скотського бажання чоловіка; вона призналася, що для неї це найнезбагненніше в створеному Господом світі. Я погодився, що таке тісне єднання душі, яка прагне до Бога, з тваринною плоттю здатне при-

вести дух на край безодні. Мама бурхливо запротестувала, запевняючи, що це випробування і через нього християни-нові належить пройти, а насамперед не треба піддаватися спокусі, читаючи про це в книжках, що заповнили все мое життя. «Але ти мій син,— додала вона,— я знаю тебе і не маю сумніву, що ти відчуваєш таку саму огиду до всього цього... Ти ще не можеш збагнути...»

І тоді я подумав про свого батька, котрого не знав, найлагіднішого, найтихішого з усіх людей. Я прошепотів: «Бідний тато...» Вона відповіла ледь чутно, не простивши йому нічого: «О! Присягаюсь тобі, він не милував мене. Я ніколи не ухилялася». Я повторив: «Бідний тато». По мовчанці, пам'ятаю, я запитав у матері, чи не мучить її сумління, що вона зичить цю нещасну Жаннету такому чоловікові, як я, котрий напевне її цуратиметься. «Але ж, дитино моя, це щастя для неї! По тому, як вона народить тобі сина, ти даси їй спокій, і вона пишатиметься, що завдяки їй створено маєток, найбільший в околиці, з найродючішою землею. І маленька Серіс зможе зробити добро всім підвладним їй людям, а це єдина законна втіха, дозволена жінкам нашого кола...»

Бідна моя мати! Марі здивувалася, чому я не сказав матері, що таке поклоніння землі неприпустиме для такої ревної християнки, як вона.

— О! Тут у неї досить резонів, та й виконання обов'язку виправдує все. Зло для мами полягає в сластоті, що її вона ніколи не спізнавала, вона називає її хіттю і відчуває до цього огиду. Їй і в голову не спадає, що гріх може бути пов'язаний з гордотою володіння і влади. Чи вона читала коли-небудь, тобто я хочу сказати, чи задумувалася над деякими словами Господа, що кидають мене в дрож... Ні, неправда: я дрижу не більше, ніж вона.

Нараз ми обоє замовкли.

Нарешті я прошепотів:

— Що сказала б мама, якби нас побачила?

— Тобі не холодно?

— Ні, з тобою тепло, мов у кубельці.

Марі стиха озвалася:

— Перше «ти», що промовили любі уста ¹...

Я поправив:

— Перше «так»...

¹ Рядки з віршів «Невермор» та «Бажання», що входять до збірки «Сатурнійські поеми» французького поета Поля Верлена (1844—1896).

Минув ще якийсь час, вона відкинула моє волосся з чола і припала до нього губами: тепер настала моя черга нагада-ти їй Верленові вірші:

— «...іноді вас в чоло цілують, як дитину».

Ми сиділи, не ворушачись. Нараз вона випросталася й оповила мою голову руками:

— Облиш її! Так, твою матір, кинь її, віддай їй усе й живи сам.

Я сумно відповів:

— Ніхто не може зробити так, щоб усе перестало бути моїм.

— Ти — власність своєї власності. Ти будеш Вошчиним чоловіком!

Я пригорнувся до неї. По довгій мовчанці я сказав:

— Як мені кинути маму? Ціле життя вона була зі мною. Зрозумій, моя драма не в тому, що вона захопила мої землі, а в тому, що вона віддала перевагу їм, а не мені.

— В тому, що вона зраджує тебе з ними!

— Це так, і, може, з твоєю поміччю я зрештою втечу від неї.

— Чим я можу тобі допомогти, мій бідолашний хлопчику? Я можу відкрити тобі очі, тобто зробити ще нещасні-шим, але не можу вдихнути в тебе силу волі, якої в тебе немає...

Я заперечив, що завдяки їй уже змінився, не міг би й уявити себе таким кілька тижнів тому; тепер я розумію, що вирватися від матері було б щастям, але не бачу, яким чином я зможу обійтися без неї, я ж бо зовсім нездатний керувати маєтком. Звісно, я дорожу ним, кажу це без сорому, над усе на світі. Мальтаверн — єдина моя любов. Зате землі Нума Серіса для мене ніщо. А Вошка викликає в мене жах. Ціле життя я тільки й чую материні вихва-ляння, що вона, мовляв, завжди домагається свого. Якщо вона накинула оком на ділянку лісу, то здатна чекати роки, але рано чи пізно приборе її до рук. За продаж будь-якого клася землі нотар заздалегідь попереджає її або Нума Серіса. Вони провадять гру вдвох, по черзі поступаючись одне перед одним. Я був головним козирем у їхній завер-шальній комбінації, а по Лорановій смерті моя мати з такою неприхованою й бурхливою пристрастю прагне володіти землею, що, здається, я не маю ніякої можливості вирвати-ся з цього полону.

Марі запитала, скільки років Вошці, і заспокоїлася, дізнавшись, що їй усього дванадцять.

— Отже, бідний мій малий, ти маєш ще принаймні сім чи вісім років, щоб відбити цей удар, і передусім ти можеш одружитися. Про Вошку ти не став би думати, якби не був сином матері і своєї землі: вони-бо й тримають тебе, вони обидві.

— Так, але тепер зі мною ти.

Вона злегка відсунулася, проспівала: «Пора нам розлучитись, прийшла година сну»,— і відчинила переді мною вхідні двері.

Я широко ступав посеред безлюдної бруківки.

Радість і сила буяли в мені, і їхньою жертвою стала моя мати. Тепер услід за вироком, що його я сам ухвалив їй, ніби прорвалися з запізненням усі накопичені в мені почуття. Отож, цей вечір усе поставив на свої місця: відразу, що її приховати не могла Марі, спізнавав тепер і я. Більше того, дослухаючись до своїх кроків по приступках наших старих парадних сходів, я відчував нестерпну злу образу за те, що мама кинула мене самого; це ж злочин — не віддати мені переваги перед усім... Але було й дещо гірше. Вона, ця стара регентка, не задумуючись, віддавала перевагу перед своїм сином щастю правити його королівством, а сина заздалегідь приносила в жертву, подумки вже принесла в жертву, поєднавши його з Вошкою, і нема їй виправдання, нема виправдання, навіть якщо вона ніколи не зазнала тілесного кохання. Адже вона бачила, як страждав мій батько. Мій батько! Батько! Ніжно люблений незнайомиць! Пригадую, якось увечері, коли мені було десять чи дванадцять років, я вертався з колежу і мені раптом сяйнула думка, що ти не вмирав. Не знаю вже, яку я вигадав історію, але виходило так, що ти мав вернутися після довгої мандрівки і зараз я застану тебе вдома. Я кинувся бігти, як навіжений, штовхаючи перехожих. Я вилетів цими самими сходами, що ними зараз поволі сунув. Під китайським ліхтарем мама перевіряла в Лорана урок Закону Божого. Крісло бідного тата напроти неї стояло порожнє. Батьку, від тебе залишилася тільки почеплена над маминим ліжком фотографія, збільшена в Надара ¹...

¹ Надар, Фелікс (1820—1910) — французький фотограф, художник і письменник. 1854 року, відкривши фотоательє, він почав випускати під назвою «Пантеон Надара» серію портретів своїх славетних сучасників. У його майстерні відбулася перша виставка імпресіоністів.

РОЗДІЛ П'ЯТИЙ

Рівно о п'ятій я був уже в книгарні, і хоча Марі насупила брови, я з першого погляду зрозумів, що вона рада моєму непослухові. Але її ще облягали останні покупці. Вона веліла мені зайти по неї за півгодини. Падав дощ, я гуляв, ховаючи під парасолькою своє щастя, свою гордість. Я позирав на своє відображення у вітринах. Тепер я скидався не на ангела, а просто на хлопця, котрого кохає дівчина. І не перша-ліпша дівчина. Ні, кохання не засліплювало мене: Марі стояла незмірно вище за своє становище (ох, ці буржуазні уявлення про становище, чи ж дивина, що Марі на голову вища за всіх ідіоток з нашого середовища!). Вона була дуже начитана для жінки: в нашій родині дами звичайно читали тільки романи «Бібліотеки легкого читання». А надто вражали мене в неї вміння судити про все і спільне з моєю матір'ю намагання керувати і навіть верховодити. Прикажчик Балеж усе правив:

— Що б робив господар без неї...

Того дня, як ми зустрілися під колонадою Великого театру, де я чекав на неї, ховаючись від дощу, а потім подалися до кав'ярні на розі вулиці Еспрі-де-Луа, пересяклої ненависним мені запахом абсенту, вона сповістила мені з властивою їй ясною, майже різкою манерою те, що, на її думку, я мав би знати про неї:

— Я вже казала, я не буду ніяких таємних планів щодо тебе, це для мене неможливо, ніколи я не мріятиму про те, про що мріють усі дівчата, які кохають і самі кохані...

Її батько, збирач податків із Медока (я пригадав цю історію), кинув свою дружину, почав грати, розтратив кілька мільйонів: його знайшли в якійсь коморі — повісився.

Що робити? Що сказати? Я незграбно взяв Марі за руку, вона її випручала. Потім твердо вела далі:

— Але я ще не скінчила (безбарвним голосом, ніби давала свідчення на суді про трагічний випадок).

Приятель батьків влаштував її до Барда.

— Цей приятель був одноліток моєму батькові, вони зналися з дитинства. Попервах він навіть був нам відданий. Але це виявилось сильніше за нього, і рано чи пізно я мала за все поплатитися. Він переслідував мене. Моя мати заплющила очі, а я... в ті дні мені все було байду-же. Я й гадки не мала, до чого це все приведе. Ти здивуєшся: я розумію твою матір — не її поклоніння землі, а її огиду до тілесного кохання. Я благословляю тебе, саме

тебе, за те, що ти не подібний до тих тварюк, які мене переслідували. Навіть Балеж! Так, цей горбань. Він хвалиться своїми перемогами і не без підстав.

Вона належала старому дідові! Вона погодилася на це! Я не смів очей звести на Марі. Майже пошепки я запитав:

— Хто вас визволив від цього?

— Грудна жаба. Він боявся смерті.

Можливо, вона плакала, я не бачив її очей. Я відчував лише ніяковість, я був шокований. Я повторив через силу:

— Не плачте.

— Я плачу не за тим, що сталося тоді, а тому, що ви сказали мені «ви».

— О! Це ненароком. Послухай, Марі, тепер я розумію, чому ти обрала мене. Тебе, дівчинку, віддали в жертву тварюкам, ти вирвалася від них, але в душі назавжди збережеш страх перед ними.

Вона не відповіла, вона хотіла ще щось сказати, я це відчував. По довгенькій мовчанці вона зважилася:

— І ще мене турбує те, що ти християнин. Чи можу, я, Алене, відірвати тебе від того, з чим пов'язане твоє життя?

Я повторив:

— Моє життя?

Ці слова вразили мене. Але вразила мене не її делікатність, а щось зумисне, якийсь невловимий відтінок у голосі. Я зрозумів це не зразу; тільки за годину, коли я поволи брався сходами свого дому на вулиці Шеврюс, мене огорнула тривога, яку вона збудила в мені. Річ була не в труднощах релігійного порядку, що на них натякала Марі, а в тому, чому вона згадала про них, заговорила про них. І раптом, коли я зупинився звести дух, на сходовому помістку, де тхнуло газом, я вимовив голосно:

— Вона прикидалася!

Спалах інтуїції зненацька все осяяв.

Я не піддався. Цей дар, яким я так пишався, чи не вигадав його я сам? А може, мене переконав у цьому Донзак? Я шалів, боячись, що одурюю самого себе. Я спробував заспокоїтися. Крок за кроком поновив у пам'яті все, що розповіла мені в тій кав'ярні Марі, і приховані мотиви й причини раптом осяялися безжальним світлом: усе було заздалегідь продумано, це річ очевидна, я мав дізнатися з її власних уст про розтрату, вчинену її батьком, про цей страшний випадок і про все, чим він для неї обернувся. Ніякі плітки їй тепер не страшні. Вона оборонилася. Безпе-

речно, вона чекала іншого відгуку від мене після завданого удару. Чому вона мовила ці несподівані слова: «Ти християнин»?...

«Ти християнин, ти християнин...» Сто чортів! Це означає, що поза шлюбом, якого вона, звичайно, зрікається, ще й більш од того, нібито не припускає й думки про нього, між нами ніщо не можливе. Ось у чому треба було мене переконати. Я відповів їй вельми легковажно, щоб вона не турбувалася за християнина, він залюбки погодиться стати грішником, з цим він уже якось там звикся.

— Ні, Марі, не турбуйся. *Felix culpa!*¹ Якщо тільки гріх може принести щастя...

Одначе Марі не помилилась: я ніколи не поривав із релігією. Для мене нестерпна навіть сама думка про це. Аж дивно, як вона здогадалася. Звідки вона це знала? Важко повірити, щоб жінка її середовища, напевне, зовсім байдужа до питання віри, могла з небагатьох сказаних мною слів вивести, що причастя святих тайн мені куди потрібніше, ніж неосвячений хліб і вино. Вона це знала. Вона чула про це від іншого? Від кого?

О Боже, Боже! На цих похмурих сходах я раптом побачив усе, і був приголомшений своїм відкриттям. Вона сказала мені неправду. Сімон Дюбер, не помічений мною, певне, бачив мене у книгарні і сказав Марі: «Я знаю його, вашого бідного студента, знаю я вашого ангела». Вони діяли заодно. Але зрештою вона не мала ніяких підстав гадати, що я вражений хворобою, властивою багатьом хлопцям, котрі вважають, ніби ні одна жінка не може їх покохати задля них самих. Чи не звірявся я Сімонові з чимось отаким? Ні... Так! Згадав! Розповідаючи йому про бордоський ярмарок, про ті анатомічні воскові муляжі, я був надто щирим. «Він усе передав їй. І вона одразу заговорила про свою власну огиду. Вона грала напевне!» Я повторював: «Ти не маєш ніяких доказів! Ти жертва арабського каздаря, котрий живе в тобі і без упину вигадує всякі історії, щоб заткнути щілини між прочитаними тобою книжками, щоб у мурі, який відгородив тебе од світу, не було жодної прогалини. Але цього разу історія, що її ти розповідаєш,— твоя власна історія. Правдива чи вигадана?

¹ Щаслива провина (*латин.*) — слова з церковного гімну, що стосуються гріха Адама і Єви, наслідком якого була поява на землі Христа.

Яка частка тут належить уяві? Де перекроїла вона на свій кшталт дійсність?»

Я перейшов мамину віталеньку, що розділяла наші з нею спальні. Хоча два роки тому в нас проведено електрику, я чиркнув сірником і запалив гасничку, ту саму, що з дитинства світила мені, коли я читав, коли робив уроки, коли готувався до іспитів. Я присів на ліжко, ні на хвилину не спускаючи мисленого погляду з усієї сукупності фактів і вперто повторюючи: «Це нічого не доводить...» Я відчував, що не годен переконати самого себе. Так, Марі старанно підготувалася до своєї вечірньої сповіді в кав'ярні, так, вона своїм признанням сподівалася завдати подвійного чи навіть потрійного удару, вона заздалегідь нейтралізувала все, що могло б мені розповісти про її минуле життя, вона ставила собі за заслугу, що в неї немає й потаємної думки про одруження; водночас вона нагадала мені про моє релігійне життя і сказала про своє рішення не зазіхати на нього; отож-бо, якщо я все-таки не можу обійтися без Марі, то треба знову-таки вернутися до думки про шлюб... Так, але малоїмовірно, щоб вона на це сподівалася. І до того ж безперечним було її почуття до мене. В цьому я був упевнений. Я подобався рідко, але коли вже подобався, я знав про це. Я ніколи не помилявся щодо чужих бажань.

Я помітив, що на ліжку лежить пошта: газети й один-єдиний лист, од мами. Я підніс його до лампи. В мене не стає духу переписувати його. Нащо накидати Донзакові це читання? Всі ці розрахунки його не цікавлять. Мама відклала своє повернення на кілька днів. Гра, писала вона, варта заходу. Нума Сервіс відмовився купувати Толозу, хоча це кращі землі в околиці. (Мабуть, була її черга облагодити справу.) Запевняє, ніби в нього немає грошей готівкою. Звичайно, вони в нього є, він гадає, що дістане Толозу без зайвих витрат, коли ти оженишся з його дочкою. Він і уваги не звернув, коли я сказала, що ти не маєш наміру одружуватися. Звичайно, він і не здогадується про твою огиду. Та й навіщо казати йому про це? У нас попереду принаймні десять років. Твої почуття можуть змінитися. Навіть напевне зміняться...

Більше не існувало нічого, навіть від її релігії, близької до фетишизму, зосталася сама оболонка. Все було з'їдено всередині. Так, очевидно, і всередині ніколи нічого не було. Я оглянув цю кімнату, яка була моєю, але не мала

жодного мого сліду, хіба що книжки й часописи... В нашому домі переважали брунатні шпалери: «Ваша бабуся дуже любила брунатний колір». Усе стандартне, з універсального магазину: найгірший смак, несмак, зроджений браком культури.

Я взяв з письмового столу фотографії творів сучасного малярства, що їх пересилав мені з Парижа Донзак, «щоб виховати моє око». Але як скласти собі уявлення про картину без барв? Я ніколи не бачив інших полотен, окрім картин Анрі Мартена¹, що висять у музеї в Бордо, де ми іноді ховалися від дощу: «Тінторетто малює свою померлу дочку» і «В кожного своя химера».

Не знаю, чому я задумався про все це убозтво саме в цю хвилину, в цьому мертвому домі, де єдиними живими істотами були двоє старих слуг, котрі спали в комірчині під дахом.

І як завжди, коли я почувався таким нещасливим, що ладен померти, померти насправжки (Донзак знає, в нашій родині багато хто наклав на себе руки), я став навколішки перед ліжком і знову заплакав, але цього разу так, ніби припадав чолом до невидимого плеча. Вся моя віра полягала в цьому порухові нещасного дитяти, що може багатьом здатися дурним і легкодухим, але хіба з легкодухості кидається в ставок зацькований олень, рятуючись од псів? Я знав, що тепер на мене зійде великий спокій, хай я проживу цілий вік, і навіть якщо всі мудреці й філософи відкинуть Христа, і навіть якщо всі покинуть його, я все одно залишуся з ним: не для того, щоб служити ближньому, як щирі християни, не тому, що я возлюбив ближнього як самого себе, а тільки тому, що мені потрібний цей поплавець, щоб утриматися на поверхні нашого скаженого світу й не піти на дно.

Такий був напрямок моїх думок того вечора, коли я стояв навколішках, зарившись обличчям у простирадла. Я злагіднів душею. Знов я вернувся до думки, до якої повертався не раз, — один час, після першого мого причастя, я був просто одержимий нею: вступити до семінарії. Але мама своєю верховною владою вирішила, що в мене нема покликання, і мобілізувала всіх священників, з якими я тільки міг зустрітись, щоб вони одрадили мене від цього наміру. Нині мені

¹ Мартен Анрі (1860—1943) — французький художник, творець фресок у Тулузькому капітолії, Паризькій ратуші і Сорбонні.

двадцять один рік і наді мною ніхто не має влади. Одним махом я позбудуся всього. Цю кляту власність я відірву від себе, я залишу її мамі. Всі ґрунти належатимуть їй, але це уб'є її, бо мамин шал — це спадщина, одвічна спадщина, що перемагає навіть смерть. Якщо я усуну себе, зостануться тільки далекі родичі... Держава поглине все. «До того ж,— звичайно закінчувала вона,— питання ясне. В тебе нема покликання. Це і сліпому видно». Все, що служило її пристрасті, не підлягало обговоренню, було видно і сліпому. Але мені-то що? Я можу піти, навіть не озирнувшись...

Боже мій, хоч би як я любив свою матір, а я любив її до нестями, ти знаєш, я все одно люблю її не дужче, ніж тебе. Я затаїв проти неї образу, що все отруїла навик. Правда в тому, що, подібно мамі, я віддав перевагу перед тобою Мальтаверну, але зовсім з інших причин, ніж мама: річ не у власності задля власності, не в володінні в тому значенні, як розуміє його вона. Я не зважився б признатися нікому, крім Донзака, я не можу покинути цю землю, ці дерева, річечку, небо над верховіттям сосен — моїх улюблених велетнів, гіркий дух живиці й болота: для мене він (хай це дико!) запах мого розпачу.

Ось про що я думав того вечора. Я зірвав з себе одяг і, навіть не умиваючись, поринув у сон, пішов на дно.

РОЗДІЛ ШОСТИЙ

Брязкіт таці зі сніданком, бліде проміння літнього сонця, що зазирнуло крізь розсунуті шторки, збудили зі сну вже не вчорашнього прибитого горем хлопця. Я встав, почувавачи себе холодним і проникливим: уночі, поки я спав, у мені визріла ясна думка; я знав, що слід мені робити або принаймні спробувати зробити. Марі призначила мені побачення перед самим закриттям книгарні; близько шостої я зустрінуся з Сімоном, котрий, як запевняла вона, також надійде в цей час. Але вона забула, що в четвер, як вона сама розповідала, Сімон проводить у книгарні всю другу половину дня, приїжджаючи просто з Таланса одразу ж після сніданку. Отже, я повинен його підстерігти й побачитися з ним, перш ніж він зайде до крамниці.

Була то єдина нагода дізнатися, чи вони змовилися з Марі, чи я сам ту змову вигадав. Безперечно, він спробує обдурити мене, але я знав — у нього нічого не вийде. Він

був із того невеличкого кола людей, над якими мені дано владу — владу в повному значенні цього слова. Нерозумно писати таке, але ж я пишу тільки для Донзака, а він знає, про що йдеться. «Один із тих, кого ти заворожуеш...» — як він говорить. Я дізнаюся все дуже швидко, якщо поталанить побалакати з Сімоном бодай півгодини, тільки не на вулиці. Але як зустріти його напевне? З Таланса він приїде трамваєм, потім пішки підніметься по вулиці Сент-Катрін. Я не пропущу його, якщо з другої години чатуватиму на розі Сент-Катрін і Пасажу, хіба що вони вирішили, щоб приготувати план битви, поснідати сьогодні разом... Ні, обідати вона може не вдома, а снідає завжди з матір'ю. Вона мені казала, так у них заведено. Мати готує сніданок для них обох... Отже, Сімон на другу годину зійдеться з нею в книгарні. Треба мені стати на варту якнайраніше.

О пів на другу я вже був коло входу в Пасаж з боку вулиці Сент-Катрін. Незважаючи на тисняву, найважче виявилось залишитися непоміченим. Зразу видно було, що я когось очікую, та ще й невідомо кого; а якщо молодик нерухомо стовбичить на тротуарі, то це вже принада. Можна було розглядати вітрини, але тоді виникала небезпека прогавити Сімона. Я згорав з бажання побачити його, однак сам забороняв собі про це думати з маловірного страху, який зберігся в мене з дитинства, що нічого не відбувається так, як ми того чекаємо, тому не треба уявляти заздалегідь собі події, як нам би того хотілося.

А проте все сталося саме так: близько третьої Сімон раптом виринув у полі мого зору (мене він не бачив), незграбний, як завжди, випростаний, набурмосений, з набутою ще в семінарії поважною поставою, в твердому комірці сумнівної чистоти, мабуть, целулоїдному, і в крилатому чорному капелюсі,— словом, учитель від ніг до голови, неймовірно постарілий. Скільки ж йому літ? Він на чотири роки старший за мене, двадцять п'ять, невже? Вираз «людина без віку» пасував до нього якнайкраще. Так старить страждання, безупинне страждання, в якому потопав він ще хлопчиком, яке, либонь, заливає його й нині. Чи зрозумів я це зразу, з першого ж погляду? Ні, я вигадую, знову вигадую, та все ж це, можливо, правда. Мені завжди здавалося, ніби він тоне в якійсь рідині, що обпалює його. Я ж не вигідав цього обличчя, буцімто вирубаного з грубої породи. Не вигідав я і молодого рум'янцю, ним одразу зашарілося це скам'яніле обличчя, тільки-но він мене побачив, і миттєвий

усміх, і раптовий панічний переляк. «Ні-ні, не зараз, пане Алене, тільки не зараз»,—озвався він, коли я взяв його за руку. Я не помилюся: він не повинен був мене бачити перед нашою зустріччю в книгарні.

— Послухайте, Сімене, мені треба побалакати з вами віч-на-віч...

— Ні, я обіцяв.

— Але ж ви не знали, що ми здибаємося. Ця зустріч од вас не залежала, вона була бажана...

— Ви хочете сказати: бажана Богові? Ви zostалися тим самим, пане Алене. Досить лише глянути на вас.

— Бажана Богові? Не знаю. Я, в кожному разі, хотів її. Я чатую на вас цілу годину, тепер я не відпущу вас. Марі ви скажете все що хочете, або взагалі нічого не скажете...

Нараз на мене найшло натхнення, і я вимовив саме ті слова, що їх він чекав:

— А нам-то що, вам і мені? Ця історія її не обходить. Це наша історія, Сімене, історія Мальтаверна, наша таємниця...

Його скам'яніле обличчя спаленіло знову. Він повторив:

— Наша таємниця, пане Алене, наша вбога таємниця...

— Послухайте, чи ви знаєте кав'ярню Прево, «Шоколад Прево», тут поряд, на бульварі Турні? В цю пору там безлюдно. Ми посидимо там зовсім недовго, скільки ви захочете.

Сімон уже не відмагався. Ми вийшли на майдан Комедії. Він повернув до мене своє нерухоме обличчя і заговорив. Сказав, що ні в чому не дорікає панові Дюпорові, завдяки йому він зміг підготувати в Парижі диплом, а завдяки панові Гастонові Думергові дістати місце викладача в колегі департаменту Сени-й-Уази. «Але вони не врахували моєї вимови. Я ніколи й гадки не мав, яку бурю може викликати моя вимова в Парижі, надто в класі, де вчать дванадцятирічні хлопчики. Ви не раз, бувало, казали: «Люблю тільки дерева, тварин, дітей». Отож останній пункт я раджу вам викреслити: ви не знаєте, на що вони здатні!» Його цькували без жалю. «Ми в Жиронді й гадки не маємо, що коїтья в Парижі, досить лиш нам розтулити рота». Тоді його призначено до Таланса. «Але навіть у Талансі...» Марі обіцяла йому допомогти виправити вимову. Вона знає таку методи. Я сказав, що він і так уже зробив великий поступ, його акцент майже непомітний. Чи він буває в Мальтаверні?

— Де там! Це задорого... Ні, навіть річ не в цьому. Головне, що пані майже не вибирається звідти, а втім, ви

й самі знаєте. Не треба навіть говорити їй про мене. А я... перепрошую, але я також не можу бачити пані, не можу, і край... Не кажучи вже про пані Дюпор. Ця вже ніколи не протвередується, просто страх бере. Батьки двічі приїздили до Таланса. Я оплатив їм дорогу. Прюдан якось теж приїхав, ночував у мене, в моєму ліжку... Уявляєте...

Ми зайшли до Прево. В ту пору там і справді сиділа тільки одна парочка за чашкою шоколаду.

— Це нагадує нам підвечірки пані Дюпор! — сказав я, сміючись.

Але Сімон не засміявся, іронія була йому недоступна, він знову замкнувся і набурмосився. Старанно намащуючи хліб маслом, він умочував його в шоколад, жадібно їв і мовчав. Часу залишилося не так уже й багато.

— Дивно, що Марі надумала ошукати мене, — почав я. — Чому вона приховала, що ви розповідали їй про мене, що вона все знала про мене від вас...

— Ця дівчина каже лиш те, що хоче сказати...

— А сама криється з якимись думками щодо мене. Та зрештою і я гожуся в чоловіки.

— Таке! Скажете! Вона ж не божевільна. Молодий Гажак і прикажчиця з книгарні! Не кажучи вже про її минуле. Вона занадто розумна... До того ж вона вас добре знає, хоча в неї й вихопилося якось при мені (не кажіть, що я вам передав): «Якби я хотіла вашого ангела, якби я хотіла, я б його мала...» Мені навіть здається, вона сказала: «Коли я захочу, я його матиму...» Але це могло означати і...

Він говорив, напхавши рота хлібом і шоколадом. Я сказав:

— Ну от, я й вислизнув із сіті.

— Яка сіть? Нема тут ніякої сіті. Вона вас кохає, розумієте? Оце-то вже свята правда. Я ревнував і неабияк на вас розізлився... Хоча ні, це неправда, не злився я на вас. Власне, мені завжди здавалося, що так і має бути, вам дано все. Ось що, ми скажемо, що зустрілися з вами на вулиці Сент-Катрін біля Пасажу, а втім, воно так і було. А про що ми не скажемо, так це про нашу розмову у Прево...

Я заплатив і підвівся. До книгарні було не більше п'яти хвилин ходи.

— Вона нам не повірить, — раптом сказав я, — так само, як не повірив їй я. Ви брешете нам обом, Сімене. Те, що ви брешете їй, я ще розумію. Але мені!

Він промурмотів:

— А що я таке для вас?

Я не відповів. Вступивши в Пасаж, ми в останню мить вирішили не розігрувати комедії, а чесно розповісти Марі, як сталася наша зустріч. Вона побачила нас ще на порозі книгарні, де, як завжди у четвер, було повно люду, зиркнула на нас бистрим допитливим поглядом і, не відповівши на наші усмішки, вернулася до нетерплячих покупців. Ми зупинилися коло вітрини. Сімон сказав:

— Цього вона мені не подарує ніколи. Але вона й собі не може подарувати, навіщо приховала від вас, що я їй усє розповів. А все ж це правда: ви сподобалися їй, коли вона вважала вас за бідного.

У цю мить, скориставшись із перепочинку, Марі підійшла до нас. Цього разу вона усміхалася і, жартівливо підштовхнувши нас до виходу, промовила:

— Тепер, як ви зустрілися, вам нема чого робити тут. Я тільки заважатиму вам.

Коли я заперечив, що ми прийдемо по неї наприкінці робочого дня, вона сухо нам заборонила це робити. Вона зверталася до нас обох, але дивилася лише на мене. Існував тільки я. Вона торкнулася пальцем мого чола:

— Бог знає, що там відбувається,— сказала вона,— чого тільки ви не навігадували... Ну що ж, хай і так! На щастя, пан Дюбер не може більше нічого розповісти вам про мене. Він нічого про мене не знає.

Хтось із покупців одкликав її. Я думав, що Сімон не збагнув її слів, але скоро ми вийшли надвір, він люто вигукнув:

— Ага! То я нічого про неї не знаю? Я знаю більше, ніж вона думає, і саме те, що вона хотіла приховати б від вас і про що, їй здається, я й гадки не маю...

Мені куди частіше доводилося бути в ролі того, на кого жінка й не дивиться, ніж навпаки, але в таких випадках я відчував тільки легкий укол ревності, я не видав тієї гіркоти, майже розпуки, що поймала Сімона; так буде завжди думав він.

— Що ж, моя доля — це матуся Дюпор. Прощайте...

Я втримав його за руку і попрохав провести мене на вулицю Шеврюс:

— Ви хоч трошки відпочинете в мене в кімнаті...

Він рушив за мною, але неохоче, похнюпившись. Що він знав? Що міг розповісти про Марі? Це була цікавість самодостатня, ніби відсторонена. Але я прогавив момент,

коли Сімон ладен був забалакати з помсти, тепер не можна було ризикувати. Він підіймався нашими сходами майже з побожним почуттям. Він був уражений.

— Так,— сказав я,— сходи непогані. Двісті років тому в Бордо вміли будувати... Але кімнати! Що ми тільки з ними зробили!

Я завів його до великої вітальні, де Мунете, мамин драпірувальник «обрядив», як він висловлюється, вікна з усією пишнотою, не поскупившись на згортки, китички, торочки і помпони. Сімон був засліплений.

— Це грандіозно!

— Це потворно. Згадайте, Сімоне, кухню Дюберів, вашу кухню — окости, почеплені до сволоків, сільські ходики з цоканням, подібним биттю серця, мисник, убогі череп'яні тарілки, цинові ложки й виделки, запах борошна і смаженого сала, а передусім той священний прихисток, де перебуває Господь, прихисток «Прочан в Еммаусі»¹.

— Е! Го-го! На вас подивитися, можна подумати, ви й самі вірите тому, що кажете...

— Буржуазна обстановка, така, як наша — то цілковита потворність. Скоро селянин починає багатіти і турбуватися про вітальню, він переходить у буржуазію, тобто в потворність.

Сімон усе приказував:

— Е! Го-го!

Я повів його до маленької маминої віталеньки.

— Ось тут і мешкає пані! — сказав він з пошаною, змішаною з ненавистю.

— Не часто вона тут мешкає. Подумайте, Сімоне, як-то мені в цьому старому мертвому лігві! Ми удвох займаємо ціле крило. Але признаюся щиро: я сам створив цю пустелю. Я завжди боявся чужих...

— А надто дівчат?

— Так само, як і хлопців.

— Але Марі ви не боїтеся. Вона каже про вас: «Я його приручила...»

На зціплених устах у Сімона промайнула усмішка, яку я пам'ятав у нього з дитинства.

— Ви ж знаєте про неї, Сімоне, а вона не знає, що ви це знаєте...

¹ Е м м а у с — селище недалеко від Єрусалима, де Ісусові учні здибалися з таємничим мадрівцем, що виявився воскреслим Христом (Євангеліє від Луки, XXIV, 13—35).

— О, пане Алене! Забудьте про те, що вихопилося в мене сперсердя. Буде недобре, якщо я розповім вам... А втім,— додав він,— це допоможе вам збагнути її. Вона розповіла вам про себе не все, але те, що вона приховала, можливо, зробить її для вас ще дорожчою, ще страшнішою... Хіба з вами вгадаєш?

— Хто міг розповісти вам про неї в Талансі? Та й тут ви нікого не знаєте. Я вам не вірю.

— Го-го! І не вірте. Я ж вас ні про що не прошу!

Я знову скам'янів.

— Але я, Сімоне, я вас прошу про це. Допоможіть мені, ви ж знаєте про неї те, що зробить її для мене дорожчою або ще страшнішою. Не можна залишати мене в такій непевності! Чого я тільки не навігадую тепер.

Туга гризла мене, але я ще й розігрував її, щоб зламати останні Сімонові вагання. Щирі сльози котилися мені по щоках, але, якби я був сам, я, може, не лляв би їх. Такий уже я. Хай мене Бог простить.

Нічого незвичайного не було в тому, що Сімонові все стало відомо. Балеж, горбатий прикажчик, мешкав у кварталі Сен-Женес. У четвер, як і звичайно, після робочого дня він вирушив додому тим самим трамваєм, яким їздив і Сімон до себе в Таланс. Спершу вони перекидалися лише кількома словами.

— Але й він також, цей Квазімодо, мріє про Марі, як шаленець. У нього нікого нема, ні родини, ані приятелів, я перша жива душа, що слухав його з цікавістю і навіть — він зразу здогадався — ладен був з такою самою пристрас-тю, як і він, балакати про Марі без кінця-краю.

Я не стану відтворювати тут для Донзака Сімонову розповідь. Я не стану відтворювати цю сцену з удаваною правдивістю «повістарства». Донзакові важливо знати лише одне — вість про страшне лихо, що прибило цю дівчину і гнітило її й досі, зразу дала мені полегкість, заспокоєння — тепер я зітхнув вільно. Мені здалося було, ніби Марі попереджено про мою совісність і суворість віруючого християнина, але тепер я знайшов пояснення в тому, що Балеж переповів Сімонові. Марі, принаймні попервах, не мала ніяких розрахунків, ніякого наміру одружувати мене з собою, коли вона забалакала про мою ретельність у додержанні обрядів і таїнств. Досить було Сімонові дати їй уявлення про моє суворе релігійне дитинство, про мою

матір та її іспанський католицизм, про задушливу атмосферу Мальтаверна, щоб ця дівчина, котра все розуміє, все відчуває, вгадала мою драму, що повторювала її власну. Про батька Марі — розпусного збирача податків — я знав, але вона мала ще й матір, вельми набожну, проте в своїх релігійних поглядах нібито терпимішу, ніж моя мама. Сталося так, що один чоловік, який мав високий духовний сан — я нічого не казатиму про нього, щоб Донзак не міг здогадатися, хто він, — щороку проводив літні місяці в Сулак-сюр-Мері, де мешкала родина Марі. Він був духовний наставник і матері, і дочки. Марі стала добровільним його секретарем, ще й більш од того — улюбленою ученицею. Йому вона зобов'язана своїм інтересом до абстрактних ідей, своєю несподіваною для молоді провінціалки освіченістю, а також, за словами Балежа, і беззастережною відданістю тому, що втілювало в її очах церкву; хоча насправді виявилось просто мужчиною.

Звичайно, я не маю ніяких підстав вірити Балежовим пліткам, переказаним і, можливо, не зовсім точно, Сімоном. Мені досить було відчутти — трагічний відплив віри, що за мить спустошує переповнену по вінця душу, для Марі був пов'язаний з відкриттям (скільки юних християн його зробили!), що святий, гідний довіри її, був і сам тільки вбогим створінням із плоті, таким самим, як і решта, ще гірший, ніж решта, через машкару, яку йому судилося носити вічно. Спокушені тим, хто навернув їх... так, немало я знав таких. Але я захопився. Все це я вже вигадую. В чому ж у цілій цій історії я можу бути певний? У тому, що після скандалу, викликаного самогубством батька, Марі довелося відмовитися від свого становища серед керованої прелатом молоді, для неї було суцєю мукою, що приятель, котрий влаштував її до Барда, також учень і фанатичний послідовник пастиря, порвав з ним через неї. Що там насправді сталося, Балеж достоту не знав. Десь найпевніш, між двома п'ятдесятилітніми стариками, з котрих один довго був під впливом другого, сталася така сама сварка, що спалахує через лизив дівчину у двох хлопців у барі чи на вулиці. Думаю, не треба вигадувати іншого пояснення теперішнього цілковитого безвір'я Марі і її підсилене власним досвідом розуміння моєї особистої драми...

— І ви, Сімоне, — сказав я йому, — і я сам, обидва ми, так як і вона, жертви того, що слово Сина Людського, Сина Божого доходить до нас лише через грішників. І не тільки

його слово. Ми ототожнюємо його з ними. Ось причина лиха, що триває дві тисячі років.

— Але ж ви, пане Алене, зберегли віру.

— А ви, Сімоне? Ви, отже, думаєте, що втратили її?

Він не відповів, затулив на мить обличчя своїми потворними руками і зітхнув.

— Що значить зберегти віру? Що значить втратити її? Я думав, я втратив її. Пан Дюпор доручив одному зі своїх приятелів, професорові Сорбонни скласти для мене наочну таблицю всіх доказів неможливості існування Бога. Не смійтеся, ви уявлення не маєте про сучасну науку, пане Алене, а я й поготів...

— Але для нас обох існує ще й інша неможливість: неможливо думати, ніби в призначений момент історії не явився той, хто вимовив би певні слова...

— Той, кому приписують певні слова.

— Так, і певні діяння.

— Ми з вами — останні, хто надає цьому значення. Ви ніколи не виходили зі своєї нори, пане Алене. Якби ви знали, наскільки все це неістотне в Парижі, до якої міри з цією справою покінчено...

— Але ми з вами знаємо, що це існує.

— Що ви називаєте «це»? Те, що вам утокмачували з дитинства і чого я наковтався ще в семінарії?

— Ні, Сімоне, навпаки: те, що чинить опір цим формулам, цьому бездумному повторенню, цій виучці, те, що не залежить від закладеного в нас автоматизму... Але ви мене розумієте. Тільки ви один і можете мене зрозуміти!

Він запитав півголосом, зі стримуванням запалом:

— Чому ви так думаєте?

Але нащо частувати Донзака нашою бесідою у впорядкованому і прикрашеному вигляді, тим паче, що все істотне в ній я позичив у нього ж таки? Я хотів би підкреслити, виділити з контексту найважливіше в цій вечірній зустрічі, те, що, можливо, геть-то змінило моє життя, віднині зробило його зовсім не таким, яким воно було б, якби не явився мені цей привид — Сімон... Або, точніше, ні! Годилося б написати так: те, що перешкодило мені змінити своє життя тієї самої миті, коли Марі ладна була круто повернути його течію, те, що вернуло простелену через ланди річечку до її старого корита між вільшані дерева, подібні до непідкупної сторожі... Я певен, що саме того вечора, а не пізніше, я відчув, що здатний ставитися до матері, як до

ворога, бо тоді в цій віталеньці на вулиці Шеврюс Сімон відкрив мені очі; більше він не переступав нашого порога, адже мати вернулася з Мальтаверна на третій день після того, як придбала Толозу.

Віднині я щочетверга близько четвертої години вирушав до Барда, де мене чекав Сімон. Марі, оточена покупцями, усміхалася мені віддалеки. Ми виходили разом, Сімон і я. Я вів його до Прево. Там я намагався не сідати навпроти нього, щоб не бачити, як він умочує в шоколад намащений маслом рогалик. Ми сходилися з Марі після закінчення робочого дня, але тепер уже не в кав'ярні на розі вулиці Еспрі-де-Луа (коли повернулася моя матір, ми стали обачніші), а в крижаній віталні на вулиці Егліз-Сен-Серен.

Але передусім Донзак повинен узнати, що розповів мені Сімон того вечора на вулиці Шеврюс. Цю таємницю відкрив йому Прюдан, його брат, у день свого першого й останнього приїзду до Таланса. Виявляється, моя мати не так уже була певна моєї покірності і своєї кінцевої перемоги. Мені вже двадцять один рік, і я можу стати здобиччю першого-ліпшого, першої-ліпшої. Вона боялася, як би хто-небудь, поласившись на моє багатство, не підчепив мене на гачок. Моя відраза до шлюбу не надто її заспокоювала, вона розуміла, що одруження було б для мене єдиною надійною обороною від Вошки. Найбільша небезпека, на її думку, таїлася в моєму студентському житті в Бордо. Вона розуміла, що я не легка здобич. Вона добре знала ту силу інертності, яку я протиставив усякій спробі спокусити мене. Але досить буде однієї зустрічі, щоб збудити в мені чоловіка, такого самого, як усі, чи навіть гіршого, ніж усі. Поки я не вернуся до Мальтаверна і не вернуся назавжди, їй свого не домогтися. Коли ж вона нарешті верне мене і я об'якорюся там навік, усе станеться так, як вона задумала.

Головне, як пояснила вона старому Дюберові (від нього узнав Прюдан усе, про що переповів братові),— не дати заскочити себе зненацька. «Я випустила його з рук,— казала вона,— я відчуваю, як він вислизне від мене». Якщо я вирішу одружитися, найгірше буде, за маминими словами, коли я зроблю підхожий вибір, що не викличе ніяких заперечень. Але навіть і тоді вона зуміє знайти непереборні перешкоди: перешкоди завжди знайдуться. Я повинен скоритися її забороні, безоглядній забороні. Вся її сила спочиває на моїй нездатності вести господарство, навіть думати

про нього. Незважаючи на те, що вона завжди пишалася моїми шкільними успіхами в дні розподілу нагород, вона судила про мене за звичною в її середовищі шкалою вартостей, уживаною ще дядьком Гранде¹. Нічого не змінилося у Франції з часів Бальзака. «Нікчемна істота» — ось ким я був у маминих очах, попри всі прочитані мною книжки.

Якщо я огинатимусь, вона поїде до свого маєтку в Ноайяні і кине мене самого з двома тисячами гектарів. Але й це ще не все; щоб я не мав жодної ради, вона взяла в Дюберів обіцянку перебратися разом з нею до Ноайяна. Обійтися і без матері, і без управителя я не зможу, отже, не залишиться нічого іншого, як послухатися. Це буде тільки мені на користь, проти моєї волі вона врятує мене. Я ніби чув її голос: «Я тебе виносила і носитиму, поки мого віку».

Спершу Сімон говорив байдуже, ніби з обов'язку:

— Треба, щоб ви узнали, пане Алене...

Але поволі злість проти пані, що таємно накопичувалася в ньому з раннього дитинства, почала прориватися в кожному його слові. Що ж до того, що зазнав я сам... Мамі навіть не було потреби з'являтися у плоті, щоб я впав у звичайне своє заціпеніння. Вона міцно тримала мене в руках і мала рацію, що не сумнівалася в цьому. Я зітхнув.

— Що ж, ради немає!

— Та є рада, пане Алене! Є. Її знайшла Марі. Якщо ви захочете, вона врятує вас.

Тут він затявся і більше нічого не хотів говорити: вона сама, а не він має втаємничити мене в свій план. І нараз по довгій мовчанці він вимовив з несподіваним запалом:

— А я, пане Алене, присягаюсь: якщо ви коли-небудь не матимете управителя і взагалі нікого... та гаразд, ви знаєте, межі маєтку мені відомі не гірше, ніж батькові. Подайте тільки знак, і я примчуся. О! Передусім не думайте, що я кину все задля вас. Ні, я вирвуся з пекла цього життя в Талансі й віднайду Мальтаверн...

— А Мальтаверн — це я.

Він одвернувся і встав:

— До четверга, в книгарні.

Я слухав, як поступово замирали Сімонові кроки на сходах, потім грюкнули важкі двері. Я очутився зі свого

¹ Дядько Гранде — персонаж роману Бальзака «Ежені Гранде», ділок і скнара.

напівудаваного заціпеніння або, якщо хочете, з заціпеніння, якому опирався, скоро мова зайшла про маму. Тепер, коли я зостався сам, мене охопила холодна лють не тільки проти неї, але й проти Марі, що дозволила собі мати якийсь план: був то шал людини, котра здається всім такою кволою, що навіює жінкам лише жалість, тимчасом як у ній нуртують невичерпні сили. «Вони побачать, ці жінки! Вони побачать!» Що побачать? Головне — зберегти холодну голову. Найрадісніше за сьогоднішній вечір те, що я тепер знаю: на перший же мій поклик Сімон кине все. «Щоб тікати зі свого пекла», — сказав він. Можливо... Але ні для кого іншого він цього не зробить. Хоч би що чекало мене попереду, я буду не сам.

РОЗДІЛ СЬОМИЙ

Моя мати вернулася з Мальтаверна через два дні, вся ще в запалі битви за Толозу: сто гектарів сосняка і вікових дубів за п'ять кілометрів від села. Нума Серіс уважав ціну за неймовірно високу. Вона ж не мала сумніву, що чудово вклала капітал. По вечері ми сиділи в кутку біля коминка в нашій маленькій віталеньці. З неухважним виглядом, який напускав я на себе, коли обговорювалися такі-от справи, я запитав у неї, звідки вона взяла гроші на купівлю Толози.

— О! Я сягнула до резервів, вони завжди в мене наповхаті.

— Авжеж, кріпильний ліс, збір живиці за цей рік. Не рахуючи порубу сосен у Брусі...

Вона глянула на мене. Я зберігав знайомий їй неухважний вираз на обличчі, і вона заспокоїлася.

— Важливо мати гроші, — сказала вона, — а звідки вони — байдуже.

— Для мене й це важливе. Якщо ти заплатила за Толозу зі своїх особистих прибутків, одержаних з Ноайяна, Толоза — твоя. Якщо ж із прибутків з Мальтаверна...

У мами стався «напад».

— Чого ти домагаєшся? Наші інтереси збігаються, і тобі це добре відомо.

— Але вони не збігаються з інтересами держави. Невигідно буде платити коли-небудь податок на спадщину за Толозу, що фактично належить мені. До того ж не завжди наші інтереси збігатимуться: я не давав обітниці безшлюбності.

Запала мовчанка, урвати її я остерігався. Тривала вона довгенько, принаймні так мені здалося. Нарешті мама вимовила впівголоса:

— Хтось тобі забиває баки. Хто ж тобі забиває баки?

Я вдав не знати який подив. Я нагадав мамі, що мені минув двадцять один рік і, далєбі, я не потребую нічиєї підказки, щоб зацікавитися деякими питаннями. Тут вона спалахнула, звинуватила мене в невдячності: вона управляла нашим маєтком обачно й успішно, даючи приклад усім; вона нечувано його примножила, вона поїде до Ноаяна, якщо я цього хочу, і більше й за холодну воду не візьметься! До цієї погрози я залишився байдужим. Я похитав головою і навіть посміхнувся. Мама покинула віталеньку і, подавшись до своєї кімнати, клацнула засувом, згідно з незмінним сценарієм, що його порядок я вирішив цього вечора порушити: я не стану, як звичайно, стукати до неї в двері й благати: «Мамо, відчини мені!»

Я підкинув у вогонь поліно і завмер у спокійному розпачі, але це був не той насланий від Бога супокій, що його я передчував у деякі години мого життя. Від цього спокою я віддаляюся щодня, скоріше, мирські блага обсновують мене все щільнішим опрядом, і хоча я виступаю безжальним суддею своєї матері, обоє ми одне одного варті в своєму намаганні заволодіти землею, що належить усім і не належить нікому і зрештою сама володітиме нами.

Цього разу мама не візьме гору. Їй більше не взяти гору ніколи. Можливо, вона це передчувала. Я пригадав її вигук: «Хтось забиває тобі баки!» Певне, ледь переступивши поріг, вона, як завжди, заходилася розпитувати Луї Ларпа та його дружину про моє поведження. Обід, замовлений для дами й за годину скасований по телефону тією ж таки дамою,— цього було більше ніж досить, щоб мама занепокоїлася. Доказ цьому я дістав негайно. Я почув брязкіт засувки, двері маминої кімнати розчинилися. Мама не стала чекати, поки я прийду вибачитись, і сама зробила перший крок. Вона знову сіла напроти мене, наче між нами нічого не сталося.

— Я все обміркувала, Алєне. Ти маєш рацію, я справді забуваю про твій вік і ставлюся до тебе, як до малої дитини, хоча ти вже не дитина. Я звільнила тебе від усього, ні до чого тебе не залучала. Але ж ти сам цього хотів. Для мене буде щастям, якщо ти нарешті зацікавишся тим, що рано чи пізно стане твоєю прямою повинністю! Бо ж я буду з тобою не вічно.

Вона замовкла, маючи надію, що я підведуся й поцілую її, але я сидів і далі нерухомо й мовчав. Тоді вона нагадала, що за життя Лорана купівлю кожного гектара, кожну витрату вона робила тільки як наша опікунка і від імені нас обох. По Лорановій смерті й перед купівлею Толози йшлося тільки про дрібні ділянки. А з Толозою треба було діяти рішуче: власник міг, чого доброго, передумати. Довелося підписати купчу й виплатити гроші того самого дня, але вона визнає, що даремно так хапалася. Тепер вона зробить усе, що треба, і з власних коштів поверне до каси Мальтаверна вартість Толози.

— А якщо ти коли-небудь одружишся, Толоза буде моїм весільним подарунком. Але в двадцять один рік не одружуються.

— Бо це призовний рік. Але од війська мене теж убезпечили. А от одруження мені, можливо, уникнути не пощастить.

— Маю надію, що ні.

Я не дав згоди ні словом, ані знаком; мовчанка між нами стала нестерпна. Ми попідводились і сказали одне одному на добраніч.

Ще не вибило й десятої. Гадаю, кожен із нас, сидючи в своїй кімнаті, думав про ту саму людину: для мами то була незнайомка, котру я запросив якимось увечері, коли її не було вдома, і котра так мене змінила, що я зважився зажадати у матері звіту про купівлю Толози; але й для мене ця жінка залишалася незнайомкою, хоч я й тримав її того вечора у своїх обіймах і вірив, що вона кохає мене. Вона мені збрехала, вона знала, що я це знаю, і навіть не спробувала з'ясувати, що ж у мені відбувається...

Після зустрічі з Сімоном я не був у книгарні цілих три дні! Марі, певне, прочитала в цьому свій присуд і зреклася боротьби. Дикий голуб, котрого вона приручила, злякався й полетів; вона спробує мене забути. Такі думки я приписував їй. Потому я згадав, що Сімон казав про якийсь план Марі врятувати мене від одруження з Вошкою. План Марі, задуманий Марі...

Я вирішив зачатись до четверга — дня нашого побачення з Сімоном. Але на завтра, після маминого приїзду, повертаючись із університету, я не витримав. Я намагався боротися. Як завжди, я зайшов у собор, це було по дорозі: так навіть виходило навпростець. Звичайно я там затриму-

вався. В цьому місці, що належить усім людям, я почував себе найзахищенішим від людей, я ніби плавав у безкрайому морі любові, заказаній мені навек, мені, як тому багатому молодикові з Євангелії, котрий «пішов сумний, бо багато добра мав»¹.

Того дня я в соборі не затримався. Я дійшов вулицею Сент-Катрін до Пасажу. Не встигнув я переступити порога книгарні, як Марі мене побачила, а я з першого погляду відчув, що вона страждає. Страждання зістарило її. Була то вже не молода дівчина, навіть не молода жінка, а жива душа, що страждала довші роки, але тепер вона страждала через мене. Мені відома, та й Донзакові теж, одна властивість моєї вдачі, — не знаю, чи це своєрідність, чи така риса притаманна багатьом людям: якщо я прихильний до кого, мені, щоб бути спокійним, треба побачити, як він страждає. Перш ніж я перекинувся з Марі бодай словом, на мою душу зійшло велике втихомирення. Ми квапливо поручкалися. Я попрохав її зайти до Прево, як тільки вона звільниться, і в чеканні намагався згаяти час, кружляючи, мов загублений песик, у лабіринті безлюдних кварталів Сен-Мішель і Сент-Круа. Потім я сидів у Прево за чашкою шоколаду, віддавшись звірячій радості відпочинку. Нарешті вона ввійшла. «Вона наквацяла губи», — сказала б з осудом моя мати.

— Я прийшла не для того, щоб виправдуватися. Можете думати, що хочете... Але я не мала ніяких таємних мотивів. Просто я знала: якщо ви зустрінетеся без мене з Сімоном Дюбером, між нами все буде скінчено, перш ніж почнеться...

— Я також дурив вас, Марі. Ми обоє брехали, щоб не втратити одне одного.

— Втратити можна лише те, чим володієш. Ні, Алене, я не втратила вас.

Вона не втратила мене, вона хотіла мене врятувати. Вона бачила, що мені загрожує смерть, бо для чоловіка страшніший за смерть вимушений шлюб із жінкою, що будить у ньому такий жах, який будила в мене Вошка. Моя мати знає, що час працює на неї, що кожен вигаданий рік наближає здійснення мрії, яку вона плекала все своє життя.

¹ Мова йде про такий євангельський епізод: «Сказав йому Ісус: коли хочеш бути звершеним, то йди, продай все добро своє і роздай убогим, і матимеш скарб на небі, і приходь та й іди за мною. Як почув юнак те слово, то відійшов смутний, бо багато добра мав». (Євангеліє від Матфея, ХІХ, 21—22.)

— Треба випередити її, оскільки нам уже відомо, куди скерує вона перший удар... Та насамперед, Алене, все залежить од вас, і ви самі повинні твердо знати, з ким ви, чи ви хочете, щоб ми вас урятували. Сімон Дюбер запевняє, що ви на це зважилися. Але, може, так було в день нашої зустрічі, а сьогодні ви вже не такі тверді?

Вона шукала мого погляду, але ми сиділи поряд, і мені неважко відвести очі. Я сказав, що готовий до всього і не готовий ні до чого, що ніколи більше не вернуся в ярмо, від якого подумки вже звільнився, але залишаю за собою право судити про шляхи, які мені будуть пропонувати.

Сам не знаю, як воно вийшло, але головною темою нашої розмови став Сімон Дюбер. Вона говорила про нього захоплено і, я певен, без усякої задньої думки, і те, що вона мені переповіла, пояснило мені справжній сенс Сімонової пропозиції кинути все і піти за мною, аби лиш позбутися пекла в Талансі. Бідолашний Сімон. Своє пекло він носив у собі. У Парижі він був на межі самогубства. Він весь час близький до самогубства, його стримують лише рештки віри. Він заховав їх і тільки тому вистояв проти своїх нових учителів, котрі намагалися використати його для своєї мети. Вони умовляли Сімона написати сповідь молодого селянина, котрого хотіла знепутити багата святенниця. План книжки був для нього складений, йому залишалося тільки заповнити порожні графи. Сімон збунтувався, вони не наполягали, а що він був корисний у канцелярії, його терпіли... Я зненацька спалахнув:

— То це я чекав вас добрих дві години й вештався по лабіринту цих похмурих кварталів тільки для того, щоб побалакати про Сімона...

— Так, це правда, я говорю з вами про нього, бо боюся заговорити про нас, бо знаю, про що ви думаєте... Але, власне, чому ви можете про це подумати? Ви знаєте, чия я дочка, на скільки років я старша за вас, що я робила, чи, скоріше, що зі мною зробили за ці роки, що зробили зі мною ці старі. Ах! Якою я була в ваші літа, Алене, якою я була...

Ні, вона не грала цієї хвилини, а якщо грала, то що то була за лицедійка! Найжахливішим була для неї моя мовчанка. Я нічого не відповів, але не тому, що був таким бездушним, а тому, що єдині, знайдені мною слова, слова добре вихованого хлопця пролунали б гірше за будь-яку образу.

Я маю вірити, сказала вона, що, вступаючи в цю змову,

вона не шукає для себе ніякого пожитку, хіба що зазнає тієї втіхи, з якою ми визволяємо з павутиння муху, поки її не зжер павук. Нарешті вона перейшла до плану битви; тількино моя мати поїде до Мальтаверна, я повідомлю її листовно про свої заручини з «книгаркою в Барда». Марі була згодна, щоб я скористався її іменем: вона ж бо справді та жінка, що має викликати в моєї мами найбільший жах — її середовище, її вік, усе, що мама негайно дізнається про її сім'ю та про її минуле,— цього буде цілком достатньо, щоб моя мати зразу поставила мене перед вибором: вона чи Марі, а оскільки я затнуся на своєму, то вона поїде до свого Ноайянського маєтку і забере з собою Дюберів.

Тут я урвав Марі: мені здалося неймовірним, щоб Дюберів можна було відірвати від Мальтаверна. Вони приросли до нього, як устриці до своєї черепашки. Але Марі вважала, що боятися нема чого: старий Дюбер збагне, що це просто хитрощі, щоб визволити мене з сіті якоїсь лихої міської жінки. Він, так само як і його господиня, мріє прибрати до рук ґрунти Нума Серіса і вважає себе незамінним. Він ані хвилини не сумніватиметься, що за тиждень я покличу його назад.

Помовчавши, я запитав:

— І ви гадаєте, вона не зможе відбити удару? Ви не знаєте моєї матері.

— Я знаю вас, Алене. Вся її сила в вашій слабкості. Ви господар усього, ви володієте всім, але вона володіє вами.

Я не заперечував. Марі підвелася й вийшла сама. Нас не повинні бачити разом. Ми домовилися зустрітися в четвер у книгарні, коли там буде Сімон.

Хоч я не спізнився на вечерю, мама, стоячи на площадці, чигала на мій прихід. Я бачив її велике бліде обличчя, нахилене над поруччям: «Ага! Ось і ти!» Вона не відійде ані на ступінь, вона стежитиме за мною, не спускаючи з ока, такий буде її перший хід. Я розумів, що задум Марі можна здійснити лише в тому разі, якщо мама поїде до Мальтаверна. Вона повинна дізнатися про мої заручини з листа. Виступити проти неї з піднятим заборолом я не зважуся ніколи. А коли б і зважився, вона викриє мене негайно. Ніколи ще мені не щастило збрехати їй так, щоб вона одразу не присоромила мене.

Протягом усієї зими, не посилаючи шпигувати за мною, не вдаючись ні до якого слідкування, вона щочетверга дізнавалася, що я приходжу додому після таємного поба-

чення з її невідомими ворогами. В ті вечори, коли Марі чекала мене в домі на вулиці Егліз-Сен-Серен і вводила до крижаної вітальні, я марно після повернення додому мив обличчя і руки над рукомийником у буфетній, перш ніж покласти на маминій щоці ритуальний поцілунок, доконечний будь-якої найпізнішої доби. Мати притягала мене до себе, вдихала мій запах і зразу розпізнавала щось чужорідне. Ми обоє з жорстокою проникливістю бачили одне одного наскрізь.

А втім, цієї зими вона дістала незаперечний доказ, що я її обдурюю. Я, що ненавидів танці, став без відмови приймати всі запрошення і замалим не щовечора вдягав смокінг чи фрак. Випроводжаючи мене, мама казала: «Потім усе розповіси...» — і бралася розпитувати зразу ж, тільки-но я вертався додому. Вона хотіла все знати про званий вечір і їй було потрібно небагато, щоб здогадатися, що я сам нічого не знаю, бо зовсім там не був, або забіг туди на хвилю, досить було кількох найпростіших запитань. На балах я ніколи не затримувався. І ще один доказ: вона ні разу не бачила, щоб я причащався, я влаштовувався так, щоб не ходити на обідню, коли мама була в церкві. Навіть на Різдво мене запросили до товариша за місто.

Луї Ларп передавав мамі всю пошту, і вона сама її переглядала. Підозрілих листів там ніколи не було. Вона ще не напала ні на слід Марі, ні на Сімонів слід. Ми більше ніколи не виходили разом. Ми відмовилися од зустрічей у Прево і в кав'ярні на розі вулиці Еспрі-де-Луа. Ми зустрічалися або в книгарні після закриття, в «закапелку» Марі, або в вітальні на вулиці Егліз-Сен-Серен. Тепер і думати було годі, щоб Сімон переступив поріг дому на вулиці Шеврюс, і навесні я сам кілька разів навідав його у Талансі. Він жив на пансіоні в якоїсь удови, в одному з тих одноповерхових будиночків, званих у Бордо «балаганями». Сімон довго відмагався від мого наміру одвідати його: неймовірна відстань установилася між класами з покірної згоди бідняків і часто проти волі багатіїв, котрі соромляться свого багатства, як я.

Була то непоказна кімната, вмєбльована червоним деревом, з вікном у священників сад, за огорожею якого йшла дорога на Байонну. Повсюди розкидано часописи і книжки, але не романи, не вірші, а «Паскаль» Бутру¹, «Життя святої

¹ Бутру Еміль (1845—1921) — французький філософ-ідеаліст, автор численних праць, у тому числі розправи про Паскаля (1900).

Терези, написане нею самою»¹, «Святий Франциск Ассізький», Йоргенсена², твори святого Хуана де ла Крус...³ В перші мої відвідини, коли я здивувався такому доборові книжок, Сімон сказав: «Поповнюю свою релігійну освіту завдяки вам», — і одразу ж звернув розмову на інше. Того дня я зрозумів, що для нього все тепер залежало від здійснення таємної мрії: я і він у Мальтаверні. Мрія нічим не виправдана, а все ж здійсненна.

Хоча з нас трьох Сімон був найтерплячіший, він уважав, що Марі не має рації, бажаючи взятися до діла якнайшвидше, і не радив мені домагатися у мами дозволу на поїздку до Парижа чи до Ніщи, звідки я міг би повідомити її про свої заручини. Сімонові здавалося дуже важливим, щоб бомба вибухла під час перебування моєї матері в Мальтаверні, розташованому всього за кілька кілометрів від Ноайяна. Тоді її демонстративний від'їзд і переселення Дюберів станеться негайно. Довго чекати нам не доведеться: попри твердий намір моєї матері не залишати мене самого, їй доведеться поїхати до Мальтаверна простежити за збором живиці, продати кріпильний ліс і порухувати наявність сосен після кількох порубів.

Ми не передбачали, що своїм діоном вона може, виїхавши на світанку, того самого вечора вернутися до Бордо. Двічі вона залишалася в Мальтаверні ночувати, але тільки на одну ніч, а надовго не затримувалася ні разу. Так збіг двадцять другий рік мого життя, і за цей час непомітно й поступово Марі обернула хлопця-ангела на мужчину, подібного до всіх інших. Одначе хлопець жив і далі всупереч усьому і щоразу він відроджувався знову, але не на те, щоб клясти Марі — він пригортався до неї ще міцніше й дозволяв себе колисати.

Одну втіху принаймні мені було дано цього року: до Сімона вернулася надія. Майбутнє життя в Мальтаверні ввижалося йому втечею у сховок, де ми обидва, байдуже, чи

¹ Свята Тереза Авільська (1515—1582) — черниця, автор численних містичних творів, серед них: «Шлях до самовдосконалення», «Цитадель душі».

² Йоргенсен Йенс Йоханес (1866—1956) — датський письменник; основне місце в його творчості посідають життєписи святих.

³ Де ла Крус Хуан (1542—1591) — іспанський теолог, здійснив разом зі святою Терезою реформу ордену кармелітів; автор низки містичних творів.

залишуся я там, чи ні, шукатимемо разом і зрештою знайдемо істину. Так, ми разом зробимо відкриття. Яке відкриття? Він казав, що завдяки мені прозрів: усе, чим церква викликає ненависть у своїх ворогів, справді заслуговує ненависті — це було й раніше, в усі часи людської історії,— як заслуговує її фарисейська релігія «пані». Вороги люто нападалися на ті інституції, перед якими інші люди поклонялися, як, приміром, одержимий григоріанець Гюїсманс¹. Але поклоніння було таке ж безплідне, як і прокляття. Ми з Симоном знали, що в певний момент історії Бог проявляв себе, що він проявляє себе і понині, в долі окремих чоловіків і жінок, яких об'єднує спільна риса — намагання тісніше прилучитися до хреста.

— Вам це заборонено, пане Алене, бо ви «багатий юнак». А ось мені — ні. Я, як був бідний, так бідним і залишуся. А ви не муситимете платити мені жодного су понад ті, що дає моему батькові пані. Я буду більш ніж винагороджений, якщо ви поділитесь зі мною благами своїх озарінь, цим дарованим вам зверху світлом.

Я застеріг його від ілюзій, ніби існує несхибний спосіб відчутно наблизитися до Бога, нагадав, що найменше це залежить від нашої волі, а саме це бажання свідчить про пошуки насолоди, що приводить нас до того, чого прагнули ми уникнути.

Отож, нічого не сталося. Це був мій останній рік перед захистом диплома, тому при будь-яких ускладненнях я виправдувався підготовкою до іспитів. Марі і Сімон уточнювали план воєнних дій, враховуючи умови літніх канікул. Обоє вони ніяк не могли втямити, як це двадцятидволітній хлопець боїться вирушити в подорож без матері, і не тільки тому, що не хоче її засмутити, а й тому, що сам усе ще залишається дитиною, котра, було, жахалася, коли мати на хвильку залишала її саму у вагоні, щоб купити газету; в мандрівках мама, ще більше, ніж у повсякденному житті, звільняла мене від усього. Але вона ніколи не допомагала мені в моїй науці, як це робила Марі, коли я готувався до письмових іспитів і щодня приходив до неї на вулицю

¹ Гюїсманс Жоріс-Карл (1848—1907) — французький письменник, що пройшов шлях від натуралізму до декадентства і католицького містицизму. Про красу григоріанського співу мовиться у романі Гюїсманса «На шляху» (1895).

Егліз-Сен-Серен після закінчення її робочого дня. Маму я умовив перенести вечерю на пізнішу годину.

Так збіг цей рік, від якого ми занепокоєно чекали стільки драматичних подій, але який минувся без усяких історій, окрім історії нашого внутрішнього життя, та про цю спільну нашу історію і навіть про свою власну я не можу сказати нічого, що не було б вигадане чи прикрашене з метою зацікавити Донзака. Мені здається, моя душа наче ледве тліла — підготовка до іспитів змусила мене все інше, і навіть Бога, взяти в невидимі дужки. Я більше не сумнівався в Марі, бо вона страждала.

І навіть Бога... Тут Донзак знову побачить свій вплив. Він проповідував, що іноді треба давати своїм природним нахилам відпочинок. Я знав, що Марі смутна, бо між нами незабаром усе буде скінчено, але від часу своєї роботи в панотця Х. вона зберегла спомин про одного містика, творця учення про так зване «таїнство даної миті». Вона казала: «Ця хвиля належить мені, ти тут, я тут, далі я не загадую».

Не можу сказати, щоб протягом цього часу до мене іноді знову не поверталися сумніви щодо Марі: один раз вона вже збрехала, вона може знову збрехати. Я вважав її за цілком здатну розігравати роль жінки, що страждає через мене, вона знала, що саме це й було мені потрібне, щоб не страждати самому. Можливо, вона розкрила мені свій план не до кінця. Можливо, в ньому крилася пастка, відома тільки їй, і якимось я опинюся зв'язаним з нею перед Богом і перед людьми. Але я досить обачний, мене голими руками не візьмеш, я належатиму їй, поки сам цього хочу... Із нас трьох тільки Сімон тішився надією.

РОЗДІЛ ВОСЬМИЙ

Усе сталося зовсім несподівано. В липні я дістав диплом із відзнакою. А що я відмовився супроводжувати маму в Дакс, де вона збиралася відбути курс лікування, то вона також не поїхала, щоб мати мене на оці, і ми з нею залишилися сам на сам, обмінюючись лише найнеобхіднішими словами у випаленому небесним вогнем, ніби пустеля, серпневому Мальтаверні. Ми жили, як нічні птахи, що вилітають із своїх кубелець лише смерком.

Марі, ув'язнена у своїй книгарні, прощаючись зі мною, не могла стримати сліз, вона сподівалася, що придуманий

нами з Симоном план, хай навіть і нерозважний, дасть їй сили вижити в Бордо, де не буде мене. Вона скоро побачить мене знову і нарешті узнає Мальтаверн.

Моя мати вирішила виконати обіцянку, дану колись старому Дюберові — відвезти його до Лурда на прощу, яку провадила наша єпархія, від сімнадцятого до двадцятого серпня. Дюбери були в захваті, але й трохи побоювались, бо подорожувати мали маминим діоном. Луї Ларп із дружиною дістали відпустку. Отже, я буду в Мальтаверні один із Прюданом (але він був нашим спільником), під доглядом жінки Прюдана, з якою він одружився ще в січні,— боязкої, покірливої перед нами невільниці; вона, звичайно, не скаже нікому ні слова, якщо він звелить їй мовчати. Буржуазні будинки в містечку спорожніють, наші дами, ці старі овечки, вирушать або до Лурда, стирлувавшись довкола пана настоятеля, або на відпочинок у гірські й приморські сільця.

Марі й Сімон зупиняться в Дюберів. Далі ми не загадували. Про те, що станеться між нами, а потім між мною і мамою по її поверненні, я намагався не думати. Зате я добре бачив, що із наближенням дня її від'їзду мама непокоїлася дедалі дужче: як можна лишити мене в Мальтаверні самого? А чому б, запитувала вона, не провести мені ці три дні в Люшоні, вона також приїхала б туди, доручивши Дюберів панові настоятелеві? Мабуть, маму пересмикнуло від різкості моєї відмови, а головне нині я знаю, це викликало в неї підозру. Я заявив, що не хочу позбавляти себе радості залишитися на самоті в Мальтаверні, несподівано звільненому від усієї своєї людської субстанції. Вона більше не називала мене базикалом, вона приглядалася до мене, дошукуючись, що криється за цією навіженою мовою.

— А що ти робитимеш ці всі три дні?

— Блукатиму. Піду погляну ще раз на старигана з Ласю, подивлюсь, яким я стану за шістдесят років, коли обернуся в старигана з Мальтаверна.

Я потерпав, щоб мама не передумала і під якимсь приводом не скасувала поїздки. Я зітхнув вільно лише, коли почув, як на дорозі далені гуркіт мотора, і, залишившись на терасі сам, з насолодою вдихнув у себе вранішній туман, призвісник спекотного дня, нескінченного дня чекання. Сімон і Марі мали прибути вечірнім поїздом. Прюдан поїде на станцію сам і привезе їх до Мальтаверна навпростець через ліс, де вечорами не здибаєш ані душі.

Прюданова дружина вишарувала дочиста кімнату його батьків, заслала найкращі простирадла. Я звелів їй приготувати на всяк випадок кімнату для гостей в замку (так називала вона наш дім), де дамі буде зручніше, бо там є туалетна кімната. Вона послушалася, не висловивши ніякого подиву.

Я не хотів би, щоб опис цього вечора, цієї ночі скидався на ті твори, яким заздрих Андре Донзак у наші шкільні роки. А проте нехай знає свідок мого життя — то була мить, що осяяла моє життя, надала йому справжнього сенсу, бо то була ніч гріха і водночас ніч благодаті.

Я взяв у Марі валізу й пішов попереду неї до кімнати для гостей, не питаючи згоди ні в неї, ні в Сімона. В ясній літній сукні й солом'яному брилику вона здавалася зовсім іншою Марі, зовсім не тою, що в Барда: молода дівчина, котрої я ніколи не знав, котру знали інші. Але ця думка лише на мить кольнула мене болем.

Ми зійшлися всі троє в ідальні й повечеряли поспіхом у цілковитій мовчанці. Марі сама запропонувала мені пройтися парком. Вона вийшла на терасу. Я накинув їй на плечі свою стару шкільну пелерину. Вона поволі спустилася східцями. І сказала:

— Все це я вже знала заздалегідь через вас. Як усе тут подібне до вас.

Я відповів, що, коли б вона була розчарована, я б їй ніколи не простив.

Вона знала тільки збатожені морем сосни Сулака, проти них мальтавернські сосни здавалися велетами. Я взяв її під руку, щоб вона не оступилася. «А то великий дуб?» Вона узнала його, дарма що він не різнився від інших; я припав до нього губами, згідно зі своїм ритуалом, потім ми з Марі обмінялися нашим першим поцілунком.

«Найбільше я люблю в Мальтаверні...» Про це я міг балакати без угаву. Я вуха натуркав Марі, розповідаючи про свою огиду до мальовничих місць і про те, що я відчуваю природу тільки там, де можу тішитися нею сам або з тими, хто любить її разом зі мною, в мені. До річечки ми не дійшли, луки були вже всі мокрі від роси, але ми стояли оподаль нерухомо й мовчки, наслухаючи тихий журкіт, що все змовкав і не змовкне во віки вічні.

— Чому, — запитав я Марі, — ні на березі великої річки, ні навіть на березі океану я не спізнаю того почуття, що викликає в мене цей струмочок, де я дитиною пускав кораблики, змайстровані з соснової кори?

Бо ж знати, що ти смертний, зовсім не те, що відчувати це всією своєю плоттю. Цього навчило маленького хлопчика джюрчання Юра в давні літні ночі, коли він завмирав, вслухаючись у тишу, цю тишу, дзвінку від сюрчання коників, протягу риданням нічного птаха або закличним стогоном жаб, сповнену ледь чутним шелестом гілля.

Ми зупинилися посеред алеї послухати тишу. Марі стиха сказала:

— Мені здається, тут хтось ходить. Чуєш, як шурхоче глиця?

Та ні, був то вітер, а може, тхір: стільки всяких звірючок пожирають одне одного або паруються ночами.

А ми самі хіба поводимось інакше? І все ж ми зовсім інші.

Та ніч була для нас тією хвилиною, коли ми найближче підійшли до істини, що її обоє передчували (я знаю це тому, що ми довго розмовляли про це, стоячи босі на балконі в годину найглибшої тиші), людська любов — це одне із втілень Того, хто створив нас, але іноді — і так було для нас двох цієї гріховної ночі — вона подібна до любові, присвяченої Творцем своєму творінню, і творінням — своєму Творцеві, а щастя, що затопило й Марі, й мене, було, ніби заздалегідь дароване нам прощення.

Я задрімав. Мене збудило ридання. Я пригорнув її до грудей: чому вона плаче? Спершу я не збагнув слів, які вона шепотіла крізь сльози:

— Ніколи більше! Ніколи!

— Ні, Марі, ні, назавжди і навік.

Вона заперечила:

— Ти сам не розумієш, що кажеш.

Найдивніше, що тієї хвилі всі мої підозри де й поділися. Здавалось би, все ясно: вона привела мене, можливо, без усяких хитрощів і, безперечно, з любов'ю, а все ж привела до врочистої обіцянки зв'язати себе з нею назавжди, але навіть така очевидність не могла встояти перед одкровенням цієї ночі. В тому щасті, що дають одне одному дві живі істоти, нема місця брехні. Це принаймні правда, а для мене більша правда, ніж для будь-якого хлопця мого віку, бо ж Марі зцілила, визволила мене від таємної заборони. Можливо, лише ненадовго? Ні, назавжди! Назавжди!

— Бачиш,— сказав я,— найприкрішим, найогиднішим для мене в нашому плані була необхідність брехати моїй

матері, вдавано переконувати її, ніби я хочу з тобою одружитися. Так от, серце моє, тепер я скажу, дивлячись просто їй у живі очі: «Я приведу тобі мою наречену»... І це буде правда. Ти плачеш? Чому ти плачеш?

— Твоя наречена... Ти маєш рацію: це принаймні буде правда. Я буду твоєю нареченою «насправжки», як кажуть діти.

Я запитав, хіба цієї ночі не була вона моєю дружиною «насправжки»?

— Так, цієї ночі... Мені зостанеться ця ніч.

Я сказав:

— І всі ночі мого і твого життя...

Півні, перекликаючись від ферми до ферми, звітували світанок. Незабаром устане Прюданова дружина. Марі хотілося, перш ніж вернутися до своєї кімнати, ще раз вийти зі мною на балкон, незважаючи на густий туман, що його гілля сосон наче скидало з себе. Вона зітхнула:

— Мальтаверн... Я дивлюся на тебе і не можу надивитися, наче боюся забути тебе.

Я сказав:

— Хтось ходить алеєю.

Ми вернулися до кімнати. Певне, то був Прюдан або його дружина. За туманом усе одно нічого не було видно, а розмовляли ми зовсім тихо. Останні наші обійми були короткі. Вона побігла до своєї кімнати, а я поринув у солодкий сон, з якого розбуркала мене Прюданова дружина, поставивши переді мною тацю зі сніданком. Дамі вона вже подала каву. Я запитав, хто це ходив удосвіта десь годині о шостій довкола будинку, вона чи Прюдан? Ні, вони не ходили. Мабуть, це... Вона затнулася. Пані дозволила Жаннеті Серіс гратися в парку, коли пана не буде. Вона тут цілі дні бігає, почуває себе як удома. Вранці вона, очевидно, приходила трусити ятері, закинуті в Юр учора ввечері.

— Учора ввечері вона була там?

— О! Але вона добре сховалася, її й чути не було.

Хапаючись, я одягнувся, і ми всі втрьох зійшлися на раду в кухні Дюберів. Не було ніякого сумніву, що моя мати доручила Вошці шпигувати за нами, і тепер все узнає одразу по приїзді. Ми не мали більше вибору. Я поклав собі поїхати разом із ними до Бордо, передавши через Прюдана листа, що сповіщав матір про мої заручини. Сімон перебереться до мене на вулицю Шеврюс, він може спати на Лорановім ліжку. Щоправда, в серпні жити в Бордо незмо-

га. Але наш особняк на вулиці Шеврюс — справжня льодовня,— як каже мама. Якщо події розгортатимуться так, як ми гадаємо, то скоро моя мати й Дюбери покинуть Мальтаверн, ми загніздимося там і назавжди.

Із нас трьох найбільше запалився початком ворожих дій Сімон. Він не міг не здогадатися, як провели цю ніч Марі і я, здавалося, це зовсім не завдає йому болю.

Цілий ранок ми просиділи на кухні в Дюберів, зважуючи кожне слово в листі, який мав завдати першого удару моїй матері і який Прюдан вручить їй, тільки-но вона вийде з машини. Перший начерк, цілком написаний мною, красно-мовний і несамопитий, де вилилися всі мої обра́зи, викликав захват у Сімона, але аж ніяк не в Марі, і я послухався її доказів. Зрештою ми написали короткого й коректного листа: «Під час твоєї відсутності я приймав тут молоду жінку, свою наречену, з котрою хотів би швидше тебе познайомити. Ми зустрічаємося вже кілька місяців. Вона працює у книгарні Барда й вельми освічена. Замолоду вона спізнала тяжку долю...» Я згадав про сумний кінець її батька,— мати, безперечно, знала цю історію. Сімон запитав: «Ви не боїтеся, що з нею станеться удар?» Я відчував, що його й самого бентежили ці заручини (хоча він вважав їх лише за хитрий хід). Прикажчиці від Барда одружитися з молодим Гажаком! Це було так неймовірно, що пані не повірить і запідозрить пастку.

Слід також заручитися мовчанкою Прюдана. Він завжди пишався своїм братом. І раптом Сімон повертається до Мальтаверна, і всі його дипломи тепер ні до чого! Прюдан, дарма що був старший, не міг претендувати на місце батька; він не умів ні читати, ані писати і абияк рахував. Але повернення Сімона — якою це буде для нього поразкою!

Поки обидва брати сперечалися на кухні, Марі сказала мені, що хотіла б подивитися на Юр: адже вночі вона чула тільки його журкіт. Але за нами шпигувала Вошка, вона ще, чого доброго, піде слідком, ховаючись за соснами. Мені було гідко й подумати, що я можу зіткнутися ніс у ніс із цим мерзенним дівчам. «Та я ладен задавити її!»

Марі запитала, чи не можна вийти на берег Юра, обминувши парк. Авжеж, піщаних доріжок скільки завгодно, і там уже Вошці схватися нема де. Ми вирушили. Рештки ранкової прохолоди ще трималися в пасмах туманцю, але ось засюрчав один коник, потім другий, третій, і задзвеніли всі візнобій. Я сказав Марі:

— Не думай, що я змушу тебе жити в цій нелюдській спекоті. Ми найждатимемо сюди тільки на якийсь час, подихати свіжістю...

Марі не відповіла, важко шурхаючи піском. Певне, її весь час мучив складений нами лист. Вона сказала:

— Уявляю собі почуття матері, коли вона прочитає цього листа, і, що не кажи, вона матиме рацію. Але вона ще не знає, що я старша за тебе на десять років... І всього, що було зі мною в ці роки... І ти... такий, як ти...

— Такий, як я? А що гарного в цьому задлялому дитинстві, в тій потворі, що її ти називаєш ангелом? А ти, Марі... Люди мали тебе оберігати, а вони виявилися крово-жерними вовками...

Я побачив, що вона плаче. Ми пройшли луками на берег Юра й посідали на стовбур поваленої вільхи. Припавши до мене, Марі не переставала плакати. Я сказав: «Обережно, тут кропива». Ця кропива навколо нас обернеться в моїх споминах на м'яту, запашні листочки, які я розминав між пальцями. А миршавий струмок під вільховими деревами, — немало з них уже вирубано, — зіллється, як завжди, з розпукою вічного плину; він ніс мене за собою разом з усім, що мене оточувало; і я важив не більше, ніж вирізані з соснової кори кораблики, що їх ми з Лораном пускали за водою... І ця жінка, котра пригорталася до мене і вже не плакала, це бідне, бране іншими тіло, турботу про яке я взяв на себе до кінця мого життя...

Туман не розвіювався, але сонячне проміння, проби-ваючись крізь нього, пекло немилосердно. Певне, збиралося на бурю. Хоч би бризнув нарешті дощик на спрагли ланди, де щодня то тут, то там займалася пожежа: подеювали, що винні пастухи, але досить було, щоб сонячний промінь упав на скалку пляшки... Яка таємнича алхімія перетворює в моїх спогадах усі нікчемні подробиці, ніби те, що вони відійшли в минуле, дає їм право на перетворення!

Краще було дочекатися години від'їзду в Дюберів, там було прохолодніше. Ми розраховували сісти в поїзд на станції Нізан, за десять кілометрів від Мальтаверна. Туди ми доїдемо Прюдановою бідкою. Я попередив Марі, що доведеться вибиратися одразу по сніданку, в саму спеку, коли навіть худоба не виходить на пашу. «І навіть Вошка», — прошепотіла Марі.

Тряска в деренчливій бідці під палючим полудневим сонцем, серед хмари гедзів і мух, вибоїстою курною дорогою — ось яким кошмаром закінчився наш сон літньої ночі. Я сидів на задньому сидінні коло впрілого Сімона й Марі. Руку я притиснув до спинки сидіння, щоб оберігати Марі від поштовхів. Вона трималася прямо, штивна й німа, а я зі своїм хистом угадувати чужі потаємні думки, я знав, що в її душі урочий Мальтаверн нашої ночі обертається в прокляту землю, від якої треба тікати не озираючись. Ми почули автомобільний гудок, потім гуркіт мотора. Стела, наша стара кобила, стала гопки. Нас випередив серполле¹, де сиділо за кермом якесь страшидло в окулярах. Курище знялося таке, що Прюданові довелося постояти трошки на узбіччі дороги.

Поїзд запізнювався. Ми чекали його в цілковитій самотності на розпеченій платформі занехаяної станції, серед кліток, де здихали зі спраги кури.

РОЗДІЛ ДЕВ'ЯТИЙ

Марі вблагала мене не приходити на вулицю Егліз-Сен-Серен під час відсутності її матері, яка поїхала до Сулака. Ми можемо бачитися скільки заманеться в її закапелкові, у книгарні. Наші сходи на вулиці Шеврюс здавалися раєм. За ті дні, що ми з Сімоном прожили разом, очікуючи відповіді від пані, ми не раз покидали віталеньку й рятувалися від спеки на приступках цих крижаних сходів.

Ночами, ще задумливішими, ніж дні, нас опадало незліченне військо найбільших, найотруйніших москітів, які тільки водилися в наших широтах. У мене ліжко з запоною, і, перш ніж заснути, треба було лише перевірити, чи не замкнув я в клітку разом із собою і якогось хижака. Але в Лорановому ліжку запони не було. Назавтра я побачив, що в Сімона все обличчя перекошилося: москіт ужалив його в повіку. Він здивувався, що мене це засмучує.

— Та це пусте, пане Алене. Го-го, чи ж треба побиватися через москіти, через гулю під оком!

Спав він сном праведника і на світанку пішов з дому. Певне, хотів бути на месі? Я не насмів запитати в нього, але, щиро кажучи, не мав у цьому сумніву. По сніданку ми

¹ Тут машина, названа за іменем французького винахідника Леона Серполле (1853—1907), що збудував 1887 року триколісну машину з паровим двигуном, яка розвивала швидкість до 120 кілометрів на годину.

зійшлися в темній прохолодній книгарні, де майже не було покупців. Бард відпочивав в Аркашоні і в усьому поклався на Марі. Балеж був слабий або прикидався слабим. У вітри-ні новинок я знайшов «Антологію сучасних поетів»¹ Леото і Ван Бевера і, читаючи її, робив відкриття за відкрит-тям. Надто подобалися мені вірші такого собі Франсіса Жамма: «Ось-ось посипле з неба сніг...»² Вони захоплю-вали мене, «разили радістю», але я не міг поділити це щастя ні з Марі, байдужою до такої поезії, ані з Сімоном, байдужим до поезії взагалі, до того ж Сімон куди більше, ніж ми, потерпав, чекаючи відповіді від пані. Він квапив мене додому: «Певне, вже принесли пошту...»

Ми перейшли вулицю Сент-Катрін і вузькою вуличкою Марго спустилися до вулиці Шеврюс. Я йшов трохи позаду Сімона, дивлячись собі під ноги, весь поглинутий складан-ням якоїсь нової історії. Раптом мене оглушили Сімонові слова, дарма що він вимовив їх упівголоса:

— Пані тут! Приїхала пані!

Я звів голову, геть розгублений. Так, перед ганком стояв діон, наше ручне чудовисько. Що його діяти? Я порадив Сімонові вернутися до книгарні й попередити Марі. Я зу-стрінуся з матір'ю віч-на-віч і, як тільки зможу, приєднаюся до них. Він не змусив себе довго прохати і накивав п'ятами. Я боягузливо позаздрив йому: бо ж мені випадало самому виступати проти цього небезпечного, розгніваного божест-ва. Які ж бо ми були нерозумні, не чекаючи від неї іншої відповіді, крім листа, не сподіваючись, що вона звалиться на нас, явившись перед нами власною персоною!

А втім, цей приїзд не був негайним відгуком, бо ж відтоді, як Прюдан передав їй нашого листа, минуло три дні. Дуже скоро я дізнався, що спонукало її примчати на вулицю Шеврюс. Тільки-но я вступив до віталеньки, де вона стояла, не встигнувши ще скинути капелюха, як вона пригорнула мене до грудей:

— Бідолашний мій хлопчику! Яке щастя, що я приїхала не надто пізно.

Вона не мала сумніву, що досить їй розповісти все про цю

¹ Двотомник «Сучасні поети» (1900), укладений письменником і літера-турним критиком Полем Леото (1872—1956) і Ван Бевером.

² Початковий рядок вірша зі збірки «Між двома благовістами» (1898) французького поета-католика Франсіса Жамма (1868—1938), який оспі-вував самотні сільські куточки, їхніх простих мешканців, життя в тісному єднанні з природою.

дівчину, як я відцураюся її і не зможу більше думати про неї без огиди. Я дізнався, що, одержавши нашого листа, вона два дні сиділа як пририта. Потім пішла порадитися з паном настоятелем, і те, що вона від нього дізналася, затьмарило, за її словами, своїм паскудством і так уже паскудну історію збирача податків. Коли вибухнув той скандал, пан настоятель був вікарієм у Лепаррі. Того літа він мав не постійні, але доволі близькі стосунки з панотцем Х. Отож йому став відомий і інший скандал, що хоч і не вибухнув, але був куди гірший від першого.

В очах моєї матері жінка, здатна спокусити священика, духовну особу, грішити з ним або хоча б, поправилася вона, намагатися согрішити (в такому разі, якщо, як твердять приятелі панотця Х., нічого не сталося, не слід упадати в гріх необгрунтованого осуду),— така жінка забісована, проклята і тільки самим своїм доторком може перенести на іншого це прокляття, як ганебну невиліковну хворобу.

— Тепер ти бачиш, ти сам зацікавився з огиди...

— Таж ні, бідна моя мамо, я все це знав.

— Знав?!

Подив одібрав її мову. Я все знав і збирався дати цій дівці своє ім'я, познайомити її з матір'ю, подарувати їй Мальтаверн, зв'язати з нею назавжди своє життя! Вона затулила обличчя руками добре знайомим мені театральним жестом.

— Боже мій,— простогнала вона,— чим я прогнівила тебе?

Цей жест майже завжди йшов у парі з ремством проти Бога. І цього разу також.

— Спробуй мене зрозуміти, мамо.

Я нагадав їй, що будь-яка подія виглядає інакше, якщо поглянути на неї з другого боку. Орден, до якого належить панотець Х., став на його захист, приписавши всю вину поганій жінці, істеричній дівчині, котра хотіла занапастити його, але нічого не домоглася. Оцей дзвін і почув наш настоятель. Одначе йшлося про зовсім юну дівчину, дуже побожну, віддану ученицю панотця, котра в тому жорстокому горі, що впало на неї, не знала іншої підпори, окрім нього.

— Я знаю, ким вона була в усій цій історії, що її похмуре продовження тобі невідоме: маленькою мученицею. Так, ось ким вона була. А тепер,— додав я,— вона буде жінкою, котру я мав щастя зустріти на своєму шляху.

— Ти з глузду з'їхав, бідна моя дитино, вона звела тебе з розуму.

Ми боялися розгніваного божества, а переді мною стояла пририта горем мати, пригнічена християнка, котру мої слова швидше утвердили, аніж похитнули в її переконанні. А втім, мені ніколи не доводилося бачити, щоб мама задумувалася над чужими доказами чи хоча б вислухала їх. Вона шукала хусточки в своїй торбинці, стоячи посеред кімнати, дивлячись на чудовисько, в яке обернувся її син. Вона висякалася, витерла очі. Я хотів обійняти її, поцілувати, але вона відсахнулася, наче боячись мого доторку. Можливо, їй справді було страшно?

— Послухай, Алене...

Вона бачить, що я захоплений, зачарований, що вона нічого від мене не доб'ється, але я можу поступитися матері бодай в одному — дати їй час на роздуми, погодитися на відстрочку, що з огляду на мій вік була б доконечна, навіть коли б ішлося про нормальні заручини з дівчиною нашого кола. Мама говорила, не піднімаючи голосу, вона почувала під собою твердий ґрунт. Хто ж може не визнати цю пропозицію за розумну? Я погодився, непевне кивнувши головою.

— Скажімо, один рік... За рік ми знову про все побалакаємо.

Я відчув, як затягується в мене на шиї зашморг. Я збунтувався і заявив, що можу чекати лише чотири місяці, які лишилися до Нового року. Чотири місяці, що ж, за цей час усе-таки можна передихнути, роздивитися. Вона прохала віддати їх їй цілком, нікуди не відходити від неї, не розлучатися з нею аж до Різдва.

— Лише в тому разі,— сказав я навмання,— якщо на початку навчального року моя робота не вимагатиме поїздки до Парижа.

— Яка ще робота?

— Моя дисертація.

— Ти пишеш дисертацію? Яку дисертацію?

— Та я ж казав тобі. Ти ніколи не слухаєш, коли я розповідаю тобі про свою роботу. Я пишу про зародження руху францисканців у Франції. Цю тему порадив мені мій професор Альбер Дюфур.

Але вона вже не слухала мене. Вона скинула капелюшок, поволі витягнувши з нього довгі шпильки. Я запитав, чи не збирається вона повернутися до Мальтаверна. Звичайно, ні,

вона не покине мене самого. Вона телеграфувала Луї Лерпові та його дружині. Сьогодні ввечері вони будуть тут.

— А потім поїдемо куди захочеш або залишимося в Бордо. Я до твоїх послуг, як, властиво, була завжди.

Що робити? О Боже! Як я міг тішитися дитячою надією (а втім, ми поділяли її всі втрьох!), що дійсність підкориться нашому планові, що все піде так, як ми надумали, що вчинки моєї матері будуть саме такі, якими їх собі уявляли?

— У мене до тебе ще одне прохання, Алене, я думаю, ти мені тут не відмовиш; погодься побачитися з паном настоятелем. Завтра він прийде на сніданок. Можеш говорити з ним, можеш не говорити, як захочеш.

Тільки-но моя мати пішла до себе, я кинувся до Лоранової кімнати, притьмом спакував валізу Сімона Дюбера, зірвав з ліжка простирадла й засунув їх під комод. З валізою в руках, знемагаючи, вмиваючись потом, я з'явився в книгарні перед Марі й Сімоном. Марі, відпустивши покупцеві «Бедекер¹ по Південному Заходу», прибігла до нас у закапелок, де Сімон діяв мене розпитати.

— Ех, Сімон, — сказав я йому, — присягаюся вам, пані не вмирає, пані і не думає вмирати.

Я спробував зробити їм докладний звіт про все, що сталося між мною і матір'ю.

— Як завжди, я послухався її, і так воно буде й надалі.

Марі заперечила:

— Бідний мій хлопчику, ніколи ви не були до такої міри господарем становища, досить лише виявити волю. Ваша мати погодиться на все, аби розладити наші заручини принаймні зараз, а взагалі не тіштеся: чого вона не зречеться ніколи — це тисячі гектарів Серіса, змоги запанувати перед смертю в цій безмежній імперії сосни й піску, в цій вогнедишній печі...

— Але, Марі, — заперечив я, стихивши голос, — ми ж бо «насправжки» заручені.

Вона похитала головою, і, коли Сімон подався до магазину, бажаючи залишити нас удвох, сказала:

— Звичайно, ти міг так думати в ті недовгі хвилини нашої ночі. Будь благословен за ці хвилини. Але ти добре знаєш, що це не «насправжки»...

¹ Путівник. Назва походить від імені відомого видавця путівників Карла Бедекера (1801—1859) — порівняй пушкінське «з бедекером у руках».

— Чому, Марі? Чому?

Полегкість, що її я відчув, вжахнула мене самого. Але тут вернувся Сімон, він був такий поглинутий своїми думками, що ніби нас і не бачив.

— Ми були ідіоти,— сказав він.— Спершу я подумав, що Прюдан нас ошукав. Та ні, мабуть, був час, коли пані і справді сподівалася, що змусить вас танцювати під свою дудку, якщо покине Мальтаверн і повезе з собою мого батька. Але ж вона мала б знати, що навіть у нашому містечку знайдеться більше, ніж треба, кандидатів на його місце. А те, що мій батько знає межі маєтку, це, звісно, корисно, але ж зрештою існує земельний кадастр¹.

— А можливо,— сказав я Марі,— коли моя мати дізналася від пана настоятеля, як добре ви поставили книжкову торгівлю в Барда, вона зрозуміла, який пожиток ви можете здобути з Мальтаверна. Між нами кажучи, моя мати ніяк не заслужила своєї репутації ділової жінки. Її звиряча пристрасть до власності виявляється лише в тому, що вона пишається своїми стрункими соснами, але ж багато з них давно треба б вирубати, вони гниють і втрачають усю свою вартість. Якщо ви станете господинею Мальтаверна, то побачите, що можна буде негайно виторгувати сотні тисяч франків без усякої шкоди для маєтку. Навіть навпаки...

Вона зі сміхом запитала, чого я домагаюся: хочу спокусити її чи викликати в неї жаль? Я запротестував.

— Ах! — зітхнула вона.— Ви гідний син пані.— І стиха додала: — А сили волі в тебе, властиво, не менше, ніж у неї.

— Так,— прошепотів я, похнюпившись.— І знаєте, яка думка переслідує мене? Я знаю, на кого я скидатимуся в 1970 році. Я часто вам розповідав про старигана з Лассю...

Марі покликав якийсь покупець, і вона побігла, але Сімон почув мене.

— А я, пане Алене, який буду я в 1970 році? Або, точніше, яким би я міг бути, бо до того часу від мене залишаться самі кістки. Я не буду ніким. А ви, ви матимете справжнє життя, життя, про яке можна розповісти, про яке ви розповісте самі, бо мене, його свідка, уже не буде живого. Першу премію за твір і в 1970 році дістанете ви, ось побачите! А я...

¹ Земельний кадастр — публічний реєстр, що містить основні дані стосовно господарчого стану, вартості і прибутковості земельної власності.

— Ви, Сімоне, тепер ми це знаємо, віднайдете себе, якщо повернетесь до свого вихідного пункту. Те царство, що його ви зреклися, воно всередині вас і перебує з вами всюди, де будете ви.

— Ніколи! — вигукнув він зі стриманим запалом, якому його вимова надавала кумедного відтінку.— Го-го, чи не гадаєте ви, що я благодію їм узяти мене назад?

Я не відповів, але, помовчавши й помітивши, що він заспокоївся, спитав байдужим тоном, чи він зустрічає коли-небудь пана настоятеля. Ні, він із ним не бачиться, але «іноді ми обмінюємося листами: він не відцурався».

— Завтра він снідає на вулиці Шеврюс. Хочете, я приведу його до книгарні?

Цього разу Сімон не спалахнув, і його камінне обличчя навіть злегка зашарілося, як того дня, коли він уперше здивав мене на вулиці Сент-Катрін. Він сказав:

— Я був би радий його бачити... але тільки як друга, не як пастиря! З цим скінчено. Більше мені ніхто не потрібний, я сам знаю, що мені робити.

— Ніхто, Сімоне, окрім, можливо, його самого. Завжди знайдеться той, хто і в поганих і в добрих учинках розуміє нас краще, ніж ми самі: ясніше все бачить. Для мене був то Донзак, потім Марі і ви також.

— Я, пане Алене? Я? Що я міг вам дати?

— У вас ясна душа, ви помагаєте мені вірити в благодать. Ви позбавлені всього, чим був я наділений і обтяжений: я почав тонути під тягарем мого великого маєтку, тоді як ви...

Донзак зрозуміє, що я викладаю тут лише суть нашої розмови в кімнатці за крамницею; там стався межі мною і Сімоном пророчий обмін; кожен із нас ясно побачив і визначив покликання другого. Не того дня я вперше задумав писати — я писав завжди. Але саме того дня я побачив, що можу стати письменником, хай навіть використавши як сюжет життя самого автора. Те, що я зараз пишу, пишу цієї миті, я зможу потім опублікувати. Ах, останній розділ!.. Мені залишається тільки перефразувати кінець останнього розділу «Виховання почуттів»¹: «Він не подався в мандри. Він не звідав ні нудьги пароплавів, ні вранішнього холоду після ночівлі в шатрі, не забувався, споглядаючи краєвиди й руїни, не зазнав гіркоти

¹ «Виховання почуттів» (1869) — роман Гюстава Флобера.

скороминущої приязні... Він не вернувся, бо нікуди не виїжджав...»

Коли я підійшов до виходу з Пасажу, то побачив, що буйний грозовий дощ затопив наше благословенне місто. Я перечекав зливу разом із іншими перехожими, котрі раділи й вітали одне одного. Одначе я дізнавав почуття визволення не тільки через грозу. Завтра я знов повернуся сюди, ми призначили тут зустріч. Але з книгарнею я розпрощався, розпрощався назавжди. Те, задля чого я одного разу з'явився там, уже завершувалось. Я випірнув із Мальтаверна і зі свого нескінченного дитинства й окинув поглядом усе життя, яке, як твердо передбачав Сімон, мені судилося прожити. І ось я теж ні в чому більше не маю сумніву, я певен, я переконаний у тому, що не помру, хоча недуга, яка вразила мого брата Лорана, щодня забирає стільки хлопців і дівчат довкола, та й у мене самого затемнення в лівій легені... Але я не помру, я житиму, нарешті почну жити.

Коли дощ перестав і мені пощастило перейти вулицю Сент-Катрін і по вулиці Марго дістатися до вулиці Шеврюс, я уже знав, що шкода вже й думати, щоб відступати з Сімоном у Мальтаверн. Я вирушу до Парижа, і хай звершиться те, чому судилося звершитися. Всьому свій час — і речам, і людям. Але я не втрачу того Мальтаверна, з якого я випливаю на поверхню, я понесу його з собою, це буде мій скарб, як отой, що ми з Лораном закопали під сосною в надії розшукати його наступного року: дарма що то була тільки скринька з агатовими кульками...

Донзак має право не повірити, що всі ці думки виникли в мене, тільки-но я вийшов з книгарні, поки грозовий дощ заливав вулицю Сент-Катрін. Але проблиски цього бачення вже були в мені, я відчував, що межу перейдено, що життя починається, і це почуття радості я знову переживаю зараз, коли пишу. Радість! Сльози радості! Дорога без кінця-краю, де навіть грози будуть утіхою. Мені двадцять два роки. Мені двадцять два роки! Звичайно, я не радію з цього приводу: страшно навіть подумати, що не п'ятнадцять, не вісімнадцять. Я розумію, що тепер кожний рік — це східець, східець униз. Але я зупиняюся на порозі своїх двадцяти двох років, точніше, тішу себе ілюзією, ніби

¹ Слова з запису, зробленого Паскалем у ніч проти 23 листопада 1654 року, що стала переломним моментом у його житті, який знаменував остаточне навернення до релігії.

зупинився, бо насправді ні Юр, ні час не зупиняють свого плину ніколи.

РОЗДІЛ ДЕСЯТИЙ

Мама чекала мене на площадці, але, всупереч моїм сподіванням, вона зовсім не була збурена чи вимучена. Вона стояла переді мною бліда і люта, така, якою я сподівався її побачити зразу по приїзді, але якою вона тоді не була. Хто-зна, що могло так роздратувати її під час моєї відсутності.

— Вона спала тут! Ти посмів покласти її в ліжко свого бідного брата! Цю потіпаху!

Як же я цього не передбачив? Тільки-но я вийшов за двері, як вона кинулася слідами, і нюх привів її просто до цих простирадел, абияк запханих під комод.

— Брудні простирадла! Що й казати, бруду на них досить! Ти сам спав на них і ти також! У домі своєї матері, в постелі твого брата! Зроду не думала я, що ти здатний на таке паскудство! Ти ще смієшся, нещасна дитино! Що вона з тобою зробила!

— Я не сміюся, я сумно посміхаюся тому, що ти знову чиниш звичайний свій гріх — висловлюєш необгрунтовані судження. Ця молода жінка, яку ти так ображаєш, тут ніколи не була. А якби й прийшла, то, хай тобі буде відомо, (я на мить завагався), ми б не потребували Лоранового ліжка.

Мама й бровою не повела. Мабуть, просто не зрозуміла мене.

— То хто ж тоді спав у цій кімнаті, на цих простирадлах? Кого це ти підібрав на вулиці?

— Та ти його добре знаєш, мамо, ти його знаєш трохи не від самого народження.

Вона подумала, що я глузую з неї. Коли я кинув їй в обличчя ім'я Сімона Дюбера, вона на хвилю зааніміла.

— Ах, тільки його бракувало! Цього відступника!

— Втрата віри — це ще не відступництво. Семінарист, який покинув семінарію, — жертва помилки стрілочника.

— Він перекинувся до ворогів, ти добре знаєш.

— А якщо я скажу тобі, що ті два дні, коли він тут жив, він щоранку ходив на вранішню месу?

Щиро кажучи, безперечних доказів я не мав. Можливо, він уставав удосвіта просто за давньою селянською звичкою. Але я не встояв перед спокусою остаточно збити

з пантелику мою бідну матір, яку мені тієї миті навіть стало жаль. Я сказав, що не сумувати, а радіти треба з того, що вона від мене дізналася.

— Поки ти тут робила трус і шукала сліду моїх злочинів, я розмовляв із Сімоном, саме з ним я й мав побачення, і добився від нього згоди зустрітися з паном настоятелем. Не тут, не лякайся.

Луї Ларп у білій літній куртці розчинив двері й промовив:

— Обід на столі, пані!

Не пам'ятаю, щоб я коли-небудь побачив матір такою розгубленою, як під час обіду,— вона завагалась у своїх переконаннях, а насамперед у своєму переконанні, що вона завжди має рацію, а люди саме такі, за яких вона вважає, й іншими бути не можуть. Якщо я не дурив її і молодший Дюбер справді ходив щоранку на месо, значить, вона судила про нього неправильно. Все, що я казав про «ту потіпаху», їй було зручніше геть відкинути і триматися банальної історії про невинного хлопця, причарованого поганою жінкою. Але цю жінку вона ніколи не узнає. А от Сімон знову постав перед нею. А втім, він ніколи не покидав кону, він завжди залишався предметом суперечок між мамою і настоятелем.

Звідки я черпаю все, що я тут пишу про маму, якщо не в самому собі, не в тій думці, що склалася в мене про неї? Чи не намагаюсь я, відтоді як веду цей щоденник, показати Донзакові уявний Мальтаверн, такий самий нереальний, як Спляча красуня, Дракон або Ріке-чубчик¹? Що ж було реальним? Моя мати, що мала добрий апетит, завжди дуже уважна до того, щоб їй подають, така вимоглива й прискіплива до куховарки, того вечора ні до чого не торкнулася. Тільки-но скінчився обід, вона пішла до себе, давши мені цілковиту змогу піти з дому. Але я нікуди не пішов, не бажаючи втрачати ні ковтка нічного повітря, освіженого грозою, я повідчиняв усі вікна, але зі страху перед москитами поклав собі сидіти в п'ятні і навіть не став читати.

Читання настільки заповнює все моє життя (іноді я думаю, чи не позбавляє воно мене від необхідності жити), що, можливо, у двадцять два роки я так і не знав би, що криється за цим заялженим виразом «внутрішнє життя», якби москити мого рідного міста іноді не прирікали мене на

¹ Персонажі казок Шарля Перро (1628—1703) зі збірки «Казки моєї матінки Гуски» (1697).

нерухоме споглядання клаптя зоряного неба над дахами в проїмі вікна. Можливо, я так ніколи і не узнав би того, що знаю і про що не наважуся розповісти нікому зі страху набути собі славу самовпевненого дурника чи божевільного. Річ у тім, що слова «царство Боже всередині нас»¹ правильні дослівно, тобто для того, щоб у нього проникнути, досить тільки поринути в самого себе.

Досвід, набутий мною того вечора, став важливою віхою у моєму житті, тому, що я проникнув у те царство так глибоко, як ніколи раніше не проникав, хоча, безперечно, відчував тоді свою тяжку гріховність. Але ж мене виховано в переконанні, що смертельний гріх безповоротно відвертає вас від Бога: а це змушує грішника махнути на все рукою, казати собі: «Все одно пропав» — і припинити боротьбу. Цього вечора, почувши знайомий заклик, пригнічений свідомістю своєї гріховності, я вдався до викруту Донзака, що полягає ось у чому. Треба сказати собі: «Якби я належав до сонму християн, ревних, але позбавлених сповіді, як лютерани або кальвіністи², я звернувся б із благанням прощення до того, хто перебуває всередині мене. Повне каяття, як нас учили, недоступне протим смертним³, воно уготоване тільки святим. Якщо ж воно виявиться досяжним, то досягне й царство Боже, — це Сезам, який неодмінно розчинить свої ворота».

Отож я почав думати про все, що сталося між Марі і мною, і зрозумів, що я не тільки не відчуваю жалю, а, навпаки, вважаю свій гріх не за блюзнірство, а благодать, що найгірш було б, якби ні одна жінка не ввійшла в мою історію... Але ні, тоді благодаттю була б її відсутність. Тепер вже не я говорив із самим собою. Мене опанував цілковитий спокій. Іноді я наспівував собі на музику Мендельсона⁴, що ми розучували в коледжі, або Гуно⁵, яку більше любить пан настоятель, молитву Расіна,⁶

¹ «Царство Боже всередині вас єсть» (Євангеліє од Луки, XVII, 21).

² У лютеран та кальвіністів не існує сповіді священникові; за їхнім ученням, сповідатися треба лише одному Богові.

³ Теологи розрізняють повне каяття, в основі якого лежить чиста любов до Бога, і неповне каяття, викликане менш безкорисливими спонуками, такими, скажімо, як страх перед пеклом або свідомість ганебності гріха.

⁴ Мендельсон Фелікс Бартольдї (1809—1847) — німецький композитор, автор циклу фортепіанних п'єс.

⁵ Гуно Шарль (1818—1893) — французький композитор, автор ліричних опер («Фауст», «Ромео і Джульєтта» тощо).

⁶ З «Духовних пісень» (1694) Жана Расіна.

Сердець, любов'ю сповнених до Тебе,
Не сколотити, Боже, супокій.
Вони забули думати про себе,
Шукаючи в усьому промисл Твій.
Чи єсть же на землі або на небі
Те щастя, що миліш за супокій
Сердець, любов'ю сповнених до Тебе?

Наступного ранку мама не вставала з ліжка. Віконниці в її кімнаті були зачинені. Її мучила така мігрень, що не йшла ні в яке порівняння з мігренню в інших жінок. Цілу ніч вона провела без сну, міняючи компреси на лобі. Вона попросила мене вибачитися перед паном настоятелем. Можливо, вона прибільшувала свою хворобу, щоб полегшити нам побачення віч-на-віч — її останню надію. Настоятелеві нелегко було приховати, яка втіха для нього снідати зі мною вдвох. Його драглисте, ніби зліплене з хлібного м'якуша обличчя, завжди таке стурбоване й сумне, було осяяне невинною дитячою радістю. Він дуже підтоптався, і його тонзура вже не потребувала послуг перукаря, а головне, він перестав величатися, цим він передусім і різнився від пастиря часів мого дитинства. Він утратив свій поважний самовпевнений вигляд.

При перших же його словах, що на вволення волі пані мали змусити мене розговоритись, я ухилився. Я запевнив його, що моя мати даремно взяла собі в голову, буцімто єдина жінка, єдиний проводир мій у житті — це вона і буцімто для мене немає іншого завдання, окрім визволення з-під її влади хоча б ціною нерозважливого в очах суспільства шлюбу. Я остерігся зовсім заспокоювати пана настоятеля, а лише дав зрозуміти, що для мене нічого ще не вирішено.

— Але,— сказав я,— не я зараз цікавлю вас (він хотів заперечити), я хочу сказати, що не задля мене треба вам кидатися в воду, а задля Сімона, з яким я бачуся тепер щодня. Так, настала пора витягти його на берег, але цього разу він сам поспішить туди, куди вабить його покликання, а вам зостанеться тільки полегшити йому дорогу. І будьте обережні, пам'ятайте, що досить вам заговорити про «духовне керівництво», як він одразу ж замкнеться у собі.

Він слухав мене з сумірною увагою, і мене це зворушувало. Бідний настоятель, усі його пристрасні, нерозтрачені батьківські почуття виливалися на цього селянського хлопця, не безсердечного, звичайно, але згрубілого й озлобленого. Про нього він ладен був правити без кінця-краю.

— Я ніколи не спускав з нього ока, знаєш, я віддалеки

стежив за ним, а він і гадки не мав про це. Першої зими в Парижі він захворів на запалення легенів. Я зазнайомився з його господинею, задобрив її, а вона сповіщала мене про його здоров'я, звісно, тайкома! Сімон подумав би, що він при смерті, якби довідався, що я никаю біля його постелі.

Мама лежала в себе в кімнаті, тому ніщо не заважало настоятелеві зійтися з Сімоном на вулиці Шеврюс, а не в книгарні. Він погодився, «але тільки з дозволу пані». Коли я, прочинивши двері, виклав мамі наше прохання, вона урвала мене кволим голосом:

— Ах, робіть, як знаєте, аби лиш він не попадався мені на очі.

Зустріч відбулася в віталеньці і тривала десь зо дві години; тоді Сімон подався до себе, не попрощавшись зі мною. Вони домовилися, що Сімон ще на рік залишиться в Талансі, де місцевий священник, «святий абат Муро», приятель пана настоятеля, візьме Сімона під свою опіку й підготує до повернення в семінарію, звичайно, не в Бордо, а, можливо, в Іссі-ле-Муліно. Все це вимагало немалих роздумів і клопотів.

Я також пообіцяв настоятелеві, що невдовзі він побачить мене в Мальтаверні: моя мати, зрештою, домоглася від мене згоди на від'їзд, але з застереженням. Я заявив, що спершу мені треба зробити необхідні до моєї дисертації виписки в міській бібліотеці. Навряд чи хто міг похвалитися, що бачив мене там бодай хоч раз за весь той час...

Два місяці не розгортав я цього зшитка. Те, що я пережив, не надається до жодного опису, не вкладається у звичайні слова: є сором, який годі висловити. Все, що я можу розповісти тут про це, буде, як і все інше, лише викладом подій у певній послідовності й порядку. Отож спробую: треба додержати обіцянки, даної Донзакові... По правді кажучи, на якого біса мені ця приключка? Ніби я сам не зазнавав гіркої втіхи, знов і знов переживаючи цей сором, година по годині, аж до кінця моєї історії, точніше, до кінця одного розділу моєї історії, щойно оце початої!

Я пишу це двадцятого жовтня, поклавши зшитка на коліна, в нашій сторожці, в урочищі Шікан, загубленому в глушині, далеко від усіх ферм. Стоїть м'яка година, туман, того дня чекали великого перельоту, але припутні не летять: сьогодні тепло, вони ховаються в гіллі дубів і об'їдаються

жолудями. Я бачу гостроносий профіль Прюдана Дюбера, його важке підборіддя, він видивляється крізь верхи сосен небесні дороги, на яких мають потягтися летючі зграї, якщо тільки вони з'являться. Лунає свист, до Прюдана підходить якийсь орендар, питає:

— Passat Palumbes?

— Nade! Nade !!

Під могутніми окорінкуватими дубами, що накрили нашу халупу, я завжди цілою своєю істотою відчуваю вічність, так само як на берегах Юра, проймаюся свідомістю тлінності нашого буття. Людина — це навіть не мисляча тростина², а мисляча мошка, але і в ті небагато хвилин, відпущених їй на життя, вона знаходить час на парування — ось що жахливо. З усього сподіяного я спробую записати дещо таке, про що, мені здається, можна сказати.

Я не відвідував міської бібліотеки зовсім не тому, що майже щовечора ходив на вулицю Егліз-Сен-Серен. З Марі я сходився тільки після робочого дня й легко примирив вимоги роботи над дисертацією з вимогами своєї жаги. Але в ці важкі тягучі денні години в отупілому від спеки місті, я здатний був лише чекати... Що ж тут такого? В чому, властиво, драма? Така історія всіх і кожного в певному віці, в певний момент життя. Певне, треба бути християнином, як я, чи бути ним бодай у минулому, як Марі, щоб думати, ніби йдеться про щось більше, ніж наша земна доля, коли ми поступаємось інстинктові розмноження, властивому всім видам живих істот. Або, точніше, треба належати до того виду нетерпимих християн, до яких належу я: піддавшись на поступку, вони шукають собі виправдання. Якщо судилося їм загинути, вони гинуть з піднесеною головою.

В одному я більше не мав сумніву — в ширості Марі того дня, коли вона казала про своє побоювання відірвати мене від Бога, а я запідозрив, що вона «прикидається». Вона відкинула Бога для себе, але не для мене. Вона запевняла, що мене створено зі сплаву, де злилося те, що йде від Христа і від Кібели...³ Але якщо послухати її, в мені

¹ — Летять припутні?

— Nil Nil (Діал.)

² Мисляча тростина — вираз із «Думок» Паскаля: «Людина — це найслабша тростина, яка лише є в природі, але це мисляча тростина».

³ Кібела — в греко-римській міфології богиня плодючості, мати всього живого. Тут — втілення поганського начала, що протистоїть християнському.

переважає християнська сторона. «Я не хочу занапащати тебе», — казала вона. Я заперечував, нагадуючи їй нашу ніч у Мальтаверні. Чому, питали ми себе, вона більше не повторилася? Чому мало не щовечора я принижено повертався на вулицю Егліз-Сен-Серен, хоча, розлучаючись напередодні, ми одностайно вирішували, що це востаннє? Чому ці повторні падіння так мало скидалися на той наш сон літньої ночі, коли все щастя світу відкрилося мені якоїсь миті, ніби наші душі віднайшли того вечора, на один-єдиний вечір право поєднатися тієї самої миті, як і наші тіла? І ось я знову приречений на огиду. Хто вдихнув у мене цю огиду?

«Чого ти домагаєшся?» — як сказала б моя бідолашна мама. Марі не скидалася ні на яку іншу жінку, можливо, тому, що була колись набожною дівчиною. І в цьому теж не було брехні: її мука безмірно перевищувала мою. Ця мука старила її, скоріше, зраджувала її справжній вік, тоді як я, за її словами, зберігав свою ангельську подобу, «навіть крильця не пом'ялися», — казала вона з насмішкою й тугою.

На вулиці Шеврюс, мама, очікуючи мене, сновигала кімнатами з трагічним виразом на обличчі, який з'являвся в неї особливо в поважних випадках. Я скільки міг зволікав час під приводом необхідності читання в міській бібліотеці. Нарешті вона зажадала, щоб я бодай призначив дату нашого від'їзду. Я відмовився назвати будь-яку дату. Наприкінці тижня вона вже ні про що не питала, і було ясно, що більше вона дурити себе не дасть. Вона знала, звідки я повертаюся щовечора, і знала, що я про це знаю. Вона обіймала мене лише, щоб обнюхати, але вона була сліпа й не бачила того, що сповнило б її радістю, якби вона зрозуміла це: вона вважала, що я заплутався в павутинні, і це справді було так, точніше, павутиння обплутувало моє тіло в години чекання, а потім — ще кілька хвилин. Але про те, що ні Марі, ні я більше й не думали поєднатися навіки, моя мати й не здогадувалася: з мого тимчасового поневолення вона висувала, що мене поневолено назавжди.

Вечорами по обіді я йшов з дому, ситий і втомлений. Мама знала: цього разу я виходжу на те, щоб творити зло, я завжди пропонував їй прогулятися разом. Вона відмовлялася, вона була спокійна. Іноді я повертався за годину, іноді трохи пізніше, якщо слухав музику на майдані Кенконс, де влітку влаштовувалися відкриті концерти. Але найчастіше я вдовольнявся морозивом у кав'ярні на майдані Комедія

або, незважаючи на москітів, блукав алеями Ботанічного саду, далі від юрми, що оточувала духовий оркестр 57-го полку.

Я був певен, що тепер, наприкінці серпня, нікого тут не зустріню. Але того вечора на лаві в далекому куточку тераси сидів якийсь молодик і смалив люльку. Я присів на краю тієї лави, не дивлячись у його бік. Він насмішкувато запитав:

— Серпень, а ти в Бордо? Чому не в Аркашоні, або Понтайяку, або Люшоні?

Я впізнав студента останнього курсу на прізвище Келлер, одного з тих християн, котрі «йдуть у народ», «сіва-ча»¹, одного з тих хлопців, котрих я дратував, ще перш ніж розтулював рота.

— Мабуть, тому, — сказав я з притиском, — що тут у мене є справи веселіші.

Він буркнув:

— Чого ще від тебе чекати?

Коли ми з ним познайомилися на факультеті два роки тому, цей апостол, уподобавши мене, заходився проповідувати. Але тоді книжка Барреса «Під поглядом варварів»² давала мені відповідь на все, постачала мене формулами для оборони від товаришів «з ущипливим розкоти-стим сміхом». Від усіх інших я відгородився «гладенькою поверхнею». Я не забув ужити цієї зброї і проти Келлера, котрий скоро визначив мене як найнікчемнішу істоту в світі: заможний великий буржуа.

— Що ти знаєш про мене? — заперечив я. — Тільки те, що я сам дозволив тобі побачити, щоб ти дав мені спокій, і все це скінчилося. З таким самим успіхом я міг би устругнути штуку в твоєму дусі, в жанрі «високої душі».

— І що ж криється під кожною з цих личин? Гадаю, щось не дуже привабливе...

— Але ж я не прошу тебе дивитися!

Мій тон, очевидно, вразив цього християнина, і він поквапився додати:

— Вибач, будь ласка. Признаюся, я не мав права поставитися до цього так зверхньо. Всі ми однаково нещасливі.

¹ Один з молодиків, що групувалися навколо журналу «Сівба», заснованого в Парижі 1899 року, з 1902 року з суто літературного журналу «Сівба» перетворилася в орган християнської демократії; 1910 р. був заборонений папою Пієм X.

² Перша частина трилогії М. Барреса «Культ я».

— Так, Келлере, але є різниця між таким нещасливим, як я, розпещеним, пересиченим, заклопотаним тільки самим собою і таким нещасливим, як ти, спраглим справедливості.

— О! Але ти знаєш, попри все, я шукаю радості... Ми повинні знову побачитися,— провадив він піднесено,— я не читатиму тобі проповідей.

Я відчув бажання розповісти йому про все, звіритися йому. Я задихався. Я сказав:

— Залюбки, але зараз я переживаю тяжкий час. Бог покинув мене.

Він узяв мене за руку і ненадовго затримав у своїй.

— «Коли ви думаєте, що далеко від мене, тоді я найближче до вас». Знаєш ці слова з «Наслідуння»? ¹

— Але річ не просто в холодності, в зашкарублості. Я творю зло.

— Ти твориш зло?

— Так, і та, з ким я творю його, не менше за мене бажає, щоб ми зреклися зла... Але щодня настає час, коли це не залежить ні від неї, ні від мене...

— Так, я розумію,— сказав Келлер проникливо.— Я молитимусь за тебе. Я близько знайомий з настоятелькою монастиря візитандинок ².

— О ні,— заперечив я.— Не варто. Це такі дрібниці, менше, ніж дрібниці...

— Ти називаєш це дрібницями?

Я підвівся, я знову забалакав тим тоном, що свого часу доводив Келлера до розпачу.

— Так, я сповнений смирення, у смиренні я не знаю тобі рівні, я гадаю, жоден мій учинок нічогісінько не важить.

— А проте від найменшого нашого вчинку залежить наше вічне спасіння. Ти в це не віриш?

— Ні, вірю... Але від одного вчинку не більше, ніж від іншого. Найгірше в мені, Келлере,— це, бачиш, не мої діла, це навіть не мої думки. Найгірше в мені — байдужість, брак тієї пристрасті, якою опанований і ти, християнин, і всі молоді войовники — соціалісти, анархісти... Найгірше в мені те, що я байдужий до страждання інших і охоче мирюся зі своїм привілейованим становищем...

— Ти — буржуа, великий буржуа, його треба убити в тобі. Ми уб'ємо його, ось побачиш.

¹ «Н а с л і д у в а н н я Х р и с т а» — духовний твір, приписуваний ченцеві Фомі Кемпійському (1380—1471).

² Орден візитандинок заснований 1610 року.

— У буржуазії міцний хребет. Я родом із тих селян, мешканців ланд, котрі змушують старих батьків працювати, поки ті не здохнуть, а якщо беруть прислужницею якусь маленьку дівчинку, дівку, як вони кажуть, то витримує вона тільки тому, що цей вік усе стерпить...

Я замовк, засоромившись, що звірився цій випадково зустрінутій високій душі, і підвівся:

— Прощавай, Келлере. Не ходи зі мною. Забудь усе, що я сказав. Забудь про мене.

— Невже ти думаєш, що я про тебе забуду? Ми побачимося, коли почнеться навчання? Обіцяй мені...

Бідолашний Келлер! Він молитиметься, страждатиме через мене, змусить молитися і страждати святих сестер. Яке безглуздя! А проте ніщо на світі не хвилює мене дужче, ніж це єднання святих душ, їхня взаємодія: мое роздратування проти Келлера викликане тим, що він торкнувся найзаповітніших моїх таємниць, але я сумнівався в його владі впливати на мої діла і спрямовувати їх по іншому річищу. Ні, я не думаю, що події другого дня були пов'язані з цією зустріччю в Ботанічному саду. Все, що сталося, було звичайною річчю і навіть неминучою: мама не могла більше терпіти цю непевність і неспокій, час ішов, пора їй було втрутитися.

Назавтра, ледь я розплющив очі, як уже знав, що в звичайну годину мені вже не доведеться дзвонити на вулиці Егліз-Сен-Серен, що Марі чекатиме на мене за дверима. Дощу не було, але десь він, певне, пройшов, дихалося, в кожному разі, легко. Я міг цілий день, наче заблудлий пес, копотіти набережними. Я дійшов аж до доків. Назад приїхав трамваєм, стоячи на задній площадці, затиснутий у юрбі докерів. Я поблукав ще трохи. Все, що я робив до жаданої хвилини, ваги не мало. О пів на сьому Марі за дверима не виявилось, я подзвонив, але марно. Очевидно, її затримали. Я вирішив пройтися вулицями, чекати було несила. Хвилин за десять я поринув у темні надра церкви Сен-Серен, найпохмурішої в усьому місті, потім вернувся до дому Марі. І тут я побачив, як вона переходить вулицю. Вона була бліда й задихалася. Вона добула ключа з кишені:

— Швидше заходь.

Вона штовхнула мене в вітальню з причиненими віконницями. Не встигнувши навіть скинути капелюшка, сказала:

— Щойно я бачила твою матір.

— Де ти її бачила? Ти говорила з нею?

— Так, уяви собі! Я показувала книжку покупцеві. Раптом мені стало ніяково від пильного погляду дами в чорному, досить повної і на вигляд дуже статечної, вона щойно зайшла до книгарні. Я зразу відчула, що це не купувальниця, що цікавлю її тільки я, і раптом побачила тебе, так, тебе, Алене, переді мною показався твій ангельський лик, він відділився від цього великого владного обличчя Агриппіни чи Аталії¹. Я впізнала твою матір, такою я й малювала її собі. «Ўсти очима» — виявляється, це буває дослівно так! Мало сказати їла очима, вона рвала мене на шматки. Мені здавалося, я знаю, що означає бути чийм-небудь ворогом. Ні, відчувати до себе ненависть, справжню ненависть доводиться куди рідше, ніж здається: це так ніби тебе вбивають повільною смертю, щоб дужче натішитися цим, якщо можливо,— тепер я знаю, як виглядає ненависть. Можливо, треба було дати їй піти? Що б зробив ти, Алене? Я піддалася своєму першому поривові, властиво, мабуть, цікавості. Я звернулася до неї, запитавши найділовитішим тоном: «Що ви хочете, пані?» Вона трохи сторопіла. Потім сказала, що зайшла тільки поглянути на новинки. «Так,— сказала я,— а можливо, й на мене?» Уяви собі її обличчя тієї миті. «Ви знаєте, хто я?» — «Я знаю про вас усе, пані». Вона поблідла як смерть і прошепотіла: «Він говорив з вами про мене? Тепер мене вже нічого не може здивувати!» Я заперечила: «О, я все про вас знаю не тому, що він розповідає мені про вас, а тому, що на ньому лежить ваша печать, ви самі виліпили його, він справа ваших рук, навіть коли він вислизає од вас. Я знаю про вас усе в тій мірі, в якій знаю все про нього». Вона сказала: «Все це слова...» — тим тоном, яким, мабуть, казала собі раніше: «Базікало». «Неможливо розмовляти в цій крамниці...» — пробурмотіла вона. «Тут є підсобка, пані. Якщо ви вважаєте для себе можливим пройти туди...» Вона погодилася. Я попрохала Балежа зайнятися кілька хвилин покупцями і ввела твою матір у закапелок.

— Мама в закапелку!

— Так, уяви собі; в цій шафі ми опинилися, як ти любиш казати, ніс у ніс. Перші звернені до мене слова не відповідали її люті: очевидно, вона підготувала їх заздалегідь, з

¹ Агриппіна (16—59) — мати римського імператора Нерона, дійова особа трагедії Жана Расіна «Британнік»; Аталія (бл. 841—835 р. до н. е.) — цариця Іудеї, персонаж однойменної трагедії Расіна — честолюбні владні героїні, що не зупиняються ні перед чим.

холодною головою, й мені здається, в міру того, як вона їх викладала, вона заспокоювалася й поступово пристосувалася до їхнього звучання. Вона запевнила мене, що утрималася від усякого судження про мене, більше того, вона зацікавлена в тому, щоб усе гарне, що ти говорив їй про мене, було правдою, і хотіла б цьому вірити. «Але, панно, якщо ви справді така вибрана істота, якою він вас змалював (несамохіть презирство сичало змією у цих словах), то неможлива річ, щоб, люблячи Алена так, як, за вашими словами, ви його любите, ви не розуміли, що нічого не може бути гіршого для двадцятидволітнього хлопця, котрому з певного погляду не більше п'ятнадцяти...» «Він мав п'ятнадцять, пані, перед тим, як зі мною зустрівся...» Вона добре зрозуміла, про що я кажу, зціпила зуби, але стрималася і провадила далі: «Нічого не може бути гіршого, ніж одруження з жінкою набагато старшою за нього, і, вибачте, якщо я ображаю вас, та що вдієш, із жінкою з минулим...» — «Так,— сказала я,— і з теперішнім, і, чому б не сказати, з майбутнім?» Я дражнила її з холодного розрахунку, щоб вона нарешті спалахнула. Але вона вела далі: «Чи не думаєте ви, панно, що знайдеться на світі мати, котру б не засмутило таке одруження? Я вже не нагадую вам про те, чому наші родини ні в якому разі не можуть поріднитися...» — «Авжеж, пані... передусім я не належу до того, що зветься доброю родиною. А Алена, він — молодий Гажак, типовий юнак з доброї родини...»

Я роздратовано перебив Марі:

— Ти висміювала мене перед матір'ю! Тобі хотілося похизуватись, взяти над нею гору, розчавити її і ти скористалася мною.

— Що ж,— сказала вона,— не стану приховувати, я дістала гостру насолоду, зводячи ці рахунки, я дозволила собі втіху грубіянити на всі заставки. Вищим зухвальством було б сказати їй те, що крутилося в мене на язиці: «Ваш син прохав моєї руки, але заспокойтеся, шкода й мови про те, щоб я погодилася: я люблю Алена, а не його багатство, що викликає в мене жах, не його середовище, що мені огидне...» Я могла навіть визнати, що різниця в літах може бути загрозою нашому щастю, і для мене більшою мірою, ніж для тебе. Так... Але, Алена, це означало б видати їй секрет, зняти з неї величезний тягар, вона зразу б стала господинею твого життя, а ти позбувся б обмінної монети, якою я тебе забезпечила, бо ж твоя мати ладна згодитися на все,

аби лише я зникла. Отож треба було вести далі гру, і я зіграла її до кінця. Спершу я з нею не сперечалася, я навіть визнала слухність її резонів. Я погодилася, що з погляду суспільства і навіть з будь-якого погляду я не є тією дружиною, про яку мріє мати єдиного сина, та ще такого багатого, як ти... Хіба лише, — додала я, — з однією метою — вирятувати його від гіршого зла...

— О! — обурився я. — Маю надію, ти не кинула їй у лице обвинувачення в пристрасті до землі, не згадала про Нума Серіса, Вошку?

— Ні, я нічого не кидала їй у лице, я все подала вельми гречно — так, щоб вона не пішла, грюкнувши дверима. Я мала ту винагороду, що тепер усі пута, що зв'язували тебе, порвано, але призналася, що визволила тебе ще не до кінця: я пояснила, як неважко було б довести тобі, що не треба ніякого чаклунства, щоб спостерігати за тим, як ростуть сосни, а вони ростуть самі собою, щоб змушувати орендарів збирати живицю і класти собі до кишені грошики. Замість гноїти дерева, що їх давно б треба вирубати і на більшу вигоду замінити новими, я б навчила тебе провадити регулярні поруби й забезпечила б тобі величезний річний прибуток, з якого нині вашим орендарям нічого не перепадає... Але ми, сказала я, всі ці порядки змінимо — виторг за проданий ліс ми ділитимемо з орендарями. Так ми поклали собі, Ален і я...

— Але ж це неправда, — гукнув я, — не могла ти сказати їй таку брехню!

— А от і сказала! Зробила собі таку приемність.

О, цей недобрий голос Марі, я не раз його чув, коли на мить проривалася гіркота, що накіпіла в неї за роки її безрадісної юності, але тільки зустріч з моєю матір'ю повалила всі загатки і хлопнув цей потік, що обілляв заодно й мене. Я раптом опинився на боці своєї матері. Я зрозумів це з крику, що вихопився в мене:

— Та в що ти втручаєшся!

— Ага! — гукнула вона несамовито. — Он воно що! Це сильніше, ніж Герміонине «хто тобі сказав?»¹ Що ж так

¹ У трагедії Расіна «Андромаха» (1667) Герміона, ображена тим, що Пірр відкинув її кохання, наказує закоханому в неї Орестові помститися Піррові; але коли Орест приносить їй вістку про Піррову смерть, Герміона в розпачі вигукує:

Яким ти правом став його життя суддею?
Чому ти вбив його? І волею чиєю?
Ну, хто тобі сказав?

обурило тебе: образа, завдана матері, чи ідея поділити з орендарями гроші за поруб сосен? То, значить, через те, що я хотіла забрати у тебе цю кістку, ти показав раптом ікла! О, ти справжній син своєї матері! Біжи, втіш її!

Я пробурмотів:

— Марі, любач...

Я хотів обійняти її, але вона мене відштовхнула: вона була в нестямі.

— А ось чого ти, певне, ніколи не зумієш — це поводитися з жінками як чоловік: цього навчити годі.

Спершу я не відчув удару і стояв нерухомо, опустивши руки. Мабуть, вона побачила моє перекошене обличчя і миттю протверзела. Вона застогнала:

— Алене, хлопчику мій...

Але тепер настала моя черга відштовхнути її, і я щосили грюкнув вхідними дверима.

РОЗДІЛ ОДИНАДЦЯТИЙ

На дуби Шікана лє дощ. Від безугавного плюскоту самота цього загубленого в ландшах куточка здається ще повнішою. Я маю притулок — манюпісіньку їдальню, складену з соснових колод і криту сухою папороттю, вона зливається з халупою і не відстрашує припутнів. У кімнатці коминок, колись у ньому смажили для Лорана жайворонків, настріляних ним у полях Жуано. Він не любив полювання на припутнів: адже воно змушує мисливця сидіти нерухомо. Ось уже чотири роки, як він лежить непорушно, бідолашний хлопець, непорушно лежить те, що від нього зосталося. Те, що зосталося від цієї молоді, повної життя істоти... Ніщо ні до чого не приводить у цьому світі. Але очевидність цієї істини безсила проти туги, зродженої певною надією — нещастям уже доконаним, непоправним, яке доведеться мені нести ті шістдесят років, що я відпустив собі для життя. Спробую здолати цю тугу, знову взявшись у цьому шитку за нашу історію від того місця, де я її урвав, переживаючи її знову, хвилю по хвилі, до останнього нищівного для мене удару.

Отож двері Марі зачинилися за мною; все скінчено, цього разу все скінчено без вороття. «Алене, хлопчику мій!» Її

останній заклик розлютив мене замість зворушити. Ні, я не «твій хлопчик». Хоч яка ти стара, ти все ж не могла б бути моєю матір'ю. Я спускаюся вулицею Егліз-Сен-Серен, я біжу до мами, хтозна, може, вона вже при смерті. Вона іноді скаржиться на серце й часто каже: «В нас у роду вмирають від серця». Луї Ларп, який очікував мене на сходах, попередив, що в пані мігрень і вона не обідатиме. Не стукаючи, я заходжу до неї в кімнату. Вона лежить, але не в темряві, як буває в найважчі дні. Лампа коло її узголів'я запалена. Вона дуже бліда, всміхається мені й нібито спокійна. Я намагаюся не зрадити себе, але невже вона не помітить, що я вражений? Вона пригортає мене до себе, і я заходжуся риданнями, ніби в колишні часи, коли я діставав прощення після спалаху гніву, і вона казала: «Ти вмійш каятися?»

— Що з тобою, любий мій?

— Я знаю, тобі завдали болю.

— Ах, ти знаєш? Так, болю... але також і полегкості. Чи не байдуже, що думає про нас ця нещаслива дівчина? Головне, що в душі своїй вона розуміє, яка непереборна відстань лежить між нею і тобою, тепер я спокійна...

— Вона сказала тобі, що відмовилася?..

— О! Не остаточно, але я зрозуміла: вона вирішила зіграти шляхетну роль. Це вона не бажає твоїх грошей, твоїх земель, твого буржуазного середовища. Це вона тобі відмовляє, розумієш? (Мама засміялася, настільки це здалося їй безглуздим.) Ну що ж, я дуже рада!

Отже, все сталося не так, як розповіла мені Марі. Вона зобразила переді мною напіввигадану сцену. Навіщо? Щоб помститися за те, що зазнала поразки? А вона, звичайно, зазнала її, оскільки до мами вернувся спокій.

— Так, я заспокоїлася. О, не стільки через її вихватку проти всього, що ми для неї втілюємо, а й тому, бідний мій друже, що я побачила її. Я визнаю,— додала вона одразу,— в неї гарні очі. Цього в неї не забереш. Але виглядає вона куди старшою за свій вік: це жінка, яка працює, адже ж так?

— Так,— сказав я,— і яка багато страждала.

— О! Такі страждання...

Мама обачно проковтнула останні слова. Помовчавши, я запитав:

— Ви говорили про Мальтаверн?

— Ні, звичайно! На це в неї не стало зухвальства, якщо не зважати на її тираду проти земельної власності й великих власників.

— Ручаюся, вона обурювалася тим, що ми не ділимося з орендарями прибутками від порубу лісу?

Я запитав це найбайдужішим тоном. Злегка відсунувшись, я розглядав освітлене лампою велике бліде обличчя, але воно не виражало нічого, окрім подиву:

— Чого ти домагаєшся? Уявляєш собі, як би я одрізала їй, якби вона насміла... Але ти не обідав, мій бідолашний хлопчику. Сьогодні в нас заохоложене курча. Іди, не турбуйся за мене, я задоволена.

Я був голодний і поїв усмак під схвальним поглядом Луї Ларпа. Я ще не страждав. А може, й не страждатиму? Мене мали за хворобливо-вразливу дитину, а потім — підлітком я й сам цьому вірив. Але тільки я знав, у яке страхіття байдужості можу я раптом обернутися, і не тільки до інших, а й до самого себе. Чому Марі напалася саме на мене? Чому вона вирішила зігнати на мені свою образу за те, що мама взяла над нею гору, як брала гору над фермерами, слугами, орендарями, постачальниками, Нума Серісом і більше, ніж над усіма, над своїм нещасним сином? Можливо, Марі раптом зненавиділа в мені усе, що раніше надто любила: мою кволість, мою невеликовну інфантильність. «Чого я домагаюся?» Вона рішуче вирвалася зі свого останнього сну про щастя, що втілилося для неї в мені... А я? А я? Вивернувшись за серпанковою запоною, я прислухався до дзижчання москітів, що кружляли навколо мене з люттю диких звірів. Я все твердив: а я? Я зціпив зуби. Ні, я не такий чутливий, як усі вони вважають, і навіть не такий кволий.

Через два дні ми вирушили до Мальтаверна. Напередодні я їздив попрощатися з Симоном. Я призначив йому зустріч у нього в Талансі, там ми порозмовляли без перешкоди. Мені не пощастило умовити його поїхати зі мною бодай на кілька днів. Він відмовився не тільки через пані — найбільше його лякали Дюпори. Сімон утихомирився, злагіднів; ім'я пана Муро не сходило з його вуст. Він віддав себе в руки пана Муро. Я признався, що зовсім не здатний на таке цілковите, за Паскалем, підкорення своєму духовному наставникові. Останній рік роботи в лицейі тепер уже не лякав Сімона. Це буде час «зосередженості», як він казав. Потім він уступить до семінарії в Ісі: «На той час ви

будете в Парижі, ми з вами побачимося». Він не має ніякого сумніву в тому, що я поїду до Парижа й так само буду вщедреній і обтяжений тим, що йому дано пізнати лише через мене і в мені. Я пожартував, що таким чином він пізнаватиме світ за моїм посередництвом, і поки я занепащатиму себе, він заробить собі спасіння. Він вимовив упівголоса: «Наше спасіння, спасіння для нас обох».

Я не знав, що він теж завдасть мені удару. Я мав його за незлостиву, нездатну зробити мені ні добра, ні зла — так, за найплохішу істоту. Ми ще не обмінялися жодним словом про Марі, і я відчував, що за цією мовчанкою щось криється. Я звик вічно чути від своєї підозріливої й проникливої мами: «Ти щось од мене приховуєш». Я сам перейняв у неї цей нахил дошукуватися, що приховують од мене інші. Прощаючись, я запитав у Сімона, чи знає він усе про мене і Марі? Так, він бачив її учора. Я пошкодував, що вимовив це ім'я. Я відчував, що йому бракує такту, цьому селюкові. Такту йому бракувало, він сказав:

— Знаєте, їй ніби хворого зуба вирвано... — І додав: — Це краще для вас обох. Бо так чи інакше вона ніколи не вірила... Ви мали підозру, що вона мріє про шлюб. В її становищі... Ні, та що ви! Така розумниця, як вона, мабуть, могла б підвести вас до цього, але ж вона добре розуміла, що то буде пекло. Вона не божевільна. Ось тільки коли б ця історія надто затяглася, вона могла б зіпсувати щось інше, а це для неї справа вирішена. Правда, старий Бард не так уже строго на вас дивиться...

— А хіба Барда обходить особисте життя Марі?

— Отакій! Нічого такого, звичайно, між ними немає, та й бути не може. Старому Бардові сімдесят років. Звичайно Марі виходить заміж за книгарню. Він і так перетворився лише на рахівника, а душею справи стала вона. Книгарня, знаєте, для неї все. Присягаюся вам, вона віддає їй перевагу перед Мальтаверном. Послухали б ви, як вона згадувала про кропиву на березі Юра, про мухи, про їзду бідкою на заїденій гедзьями шкапі, про чекання на Нізанському вокзалі...

— Якщо хто-небудь міг зрозуміти Мальтаверн, його сосни, що сходять живицею, цю скорботну ялову землю, то саме Марі...

— Е, ні, пане Алене, треба там народитися і щоб наші діди й прадіди народилися там. Тільки ми з вами... Вона

городянка, вона й життя проводить не на вулиці, не на свіжому повітрі, а в Пасажі.

— І ви думаєте, ніби Бард і вона...

— О, не раніше Нового року, скорше в середині січня...

— Отже, я був останнім перепочинком, що вона собі дозволила... Все-таки це жахливо!

— Таж ні, нічого такого не станеться, нічого й не може статися, просто вони влаштують своє життя...

— Та й що тут такого! — гукнув я. — Вона звикла до старих.

— Це недобре, пане Алене, це недобре!

— Який жах — старі, котрі намагаються наблизитися до молодих, яка мерзота! А старі письменники ще сміють говорити про це в своїх книжках, і не сором їм? Подумати лишень, вона була приречена на це! Правда, вона мала мене. Але так воно буває завжди. Коли Балеж піде на спочинок, вона зможе найняти собі двадцятилітнього прикажчика.

— Ні, пане Алене, вона вас кохала, вона вас кохає.

— Що ж, покохає і двадцятилітнього прикажчика, а потім вони уб'ють Барда й поберуться. Що й казати, все це цілком у душі Золя¹, ця книгарня в Пасажі.

— О! Пане Алене, що ви! Це недобре...

— І в неї теж щось є від Золя — те, що я завжди ненавидів. Що може зрозуміти в Мальтаверні Тереза Ракен? А все ж вона його полюбила, знаєте, вона любила його в вечір вашого приїзду, а потім уночі, і ще на світанку, перед тим, як розверзлася ця розпечена піч, і сосни, здавалося, простягали до нас гілля, благословляючи її й мене... Та ні, вони благословляли тільки мене, вони знали тільки мене, в неї з ними не було нічого спільного.

Нараз мене охопила лютя.

— Авжеж, вона створена для Барда! Зрештою вона не набагато за нього молодша!

— О пане Алене!

— Як для жінки скінчилася перша молодість, вона вже переходить в інший стан, у стан Барда.

Я не знав, що скорбота може мене довести до такого сказу.

— І подумати лишень, — гукнув я, — що всі ці жерці скімлять крадькома і нарікають на безженство, тоді як

¹ Мається на увазі роман Еміля Золя «Тереза Ракен» (1867).

найліпше в їхньому існуванні те, що вони позбавлені цього скотства. Навіть у скотини це не так брудно!

— О пане Алене, як сказала б пані, ви забалакуєтеся. Плоть свята, ви це знаєте.

Я заридав:

— Так, я знаю.

Сімон не мав найменшого уявлення, що треба робити й говорити, коли такий пан, як пан Ален, ридав перед ним. З дитинства він ніколи не плакав, ні перед іншими, ні навіть на самоті. Сльози також були одним з моїх привілеїв.

Я скоро взяв себе в руки, витер очі, перепросив: просто мене вразив цей шлюб із старим. Але я вже починаю звикати до цієї думки. Отже, вона виходить за книгарню: чого ще кращого бажати? Все чудово...

Я сів у машину. З Сімоном ми побачимося, коли почнеться навчання. Як тільки діон поїхав, я знову почав страждати. Це страждання зовсім не скидалося на те, що я звичайно називав стражданням. Воно завдавало фізичного болю, було фізично нестерпне. Марі знала, вона це завжди знала, вона взяла для забавки жовтодзьобого пуцьвірінка, перш ніж зв'язати себе назавжди. Коли вона стане пані Бард, їй доведеться поводитися обачно. Як подолати цей біль? Довго я так не витримаю. Якби мені не треба було завтра їхати до Мальтаверна, я б розшукав Келлера, він повів би мене у своє братство, можливо, я там зустрів би когонебудь. Він сказав: «Братство сівачів» — це приязнь». Люди люблять одне одного, це любов, тут нема ніякого скотства.

Другого дня ми вже були в Мальтаверні. Я й чути не хотів ні про Люшон, ні про те, щоб оселитися десь у готелі. Мама бачила, що я страждаю, але вважала, що через кілька днів це минеться. Операцію зроблено, і зараз настав, як завжди, важкий поопераційний період. А сама вона була спокійна й ніжна, якою я не бачив її уже багато років, утихомирена як людина, що уникла смертельної небезпеки. Вона й гадки не мала, що була буквально на крок од найбільшого нещастя, ніколи вона не була до нього ближче, ніж у тяжкі години між короткими проясненнями, ще дарованими мені долею. Ці рядки я пишу тільки для себе, їх не прочитає навіть Донзак, бо найганебніше, найжалюгідніше — це вдати, ніби хочеш померти і не помирати. Невдале самогубство завжди викликає підозру, але бути нездатним навіть на невдачу! Краще вже не давати приводу до насмішки.

Отож, що оберігало мене весь цей час — після зустрічі

з Сімоном напередодні від'їзду до Мальтаверна й досьогодні — від безумного бажання заснути навкі, від цього «намагання-не-жити»? Я не знаю, що відомо про цю недугу лікарям, але добре знаю, що відчуває нещасний, в чиєму роду і прадід, і брат прадіда втопилися в Тешуейській лагуні. Пастухи називають цю недугу пелагрою і кажуть, що всіх, хто нею страждає, тягне у воду.

Я думаю, що ця хвороба, подібно до інших хвороб у нас у крові, вона зроджена тугою, даною нам у смертельних дозах, вона складає саму серцевину нашої істоти, вона з'являється на світ разом з нами і лунає вже в першому нашому немовлячому крикові.

Протягом останніх тижнів, що їх я прожив поряд із мамою, втихомиреною і просвітленою, поблажливою до всього, ладною на шкоду собі годувати мене раками й грибами, я виснував, що від смерті мене вберегла тільки моя безрукість. «Нічого ти не вмієш робити власноруч,— не раз зневажливо казала мені мама,— ти не здатний стати навіть вантажником». Так, і навіть убити себе. Тешуейська лагуна нині зовсім зміліла. А отрута... хіба можна купити її в аптекаря без рецепта? Я надто боягузливий, щоб наважитися прийняти смерть, як Анна Кареніна під колесами поїзда, надто боягузливий, щоб кинутися вниз із висоти, надто боягузливий, щоб натиснути гашетку.

Найдивніше, що єдина моя підпора — віра в вічне життя — не мала тоді для мене ані найменшої ваги. За дефініціями малого катехізису й заборонами казуїстів мені чувся глузливий регіт: ці йолопи прирівнюють до вбивства акт добровільного відходу зі світу... Насамперед не такий уже він добровільний, бо його доконечність закладено в нас так само, як усе, що вбиває нас день у день, од народження аж до смерті. У цей мій приїзд земля Мальтаверна стала для мене саме тим, чим вона була,— похмурими яловими ландами, які рано чи пізно вигорять дотла. Перетворював її мій власний погляд, магія мого погляду. Так само, як і Марі. Земля Мальтаверна і Марі завжди залишалися такими, які є. Я втратив над ними владу перетворення. Тільки б Марі не подумала, що я хотів вграти через неї.

Я намагався молитися, але слова втрачають усякий сенс, коли я вимовляю їх, і цей притулок, де я часто рятувався і де, як я вважав, можна поринути в споглядання, обертається розверзлим проваллям у порожнечу, в ніщо.

Але, повторюю, бувають дні полегкості. Несподівано

я віднаходжу смак до життя. Я знаю, це ненадовго, хвороба повернеться, але я скористаюся з часу, даного мені на перепочинок. Глупої ночі я підводжуся й виходжу босий на балкон, де ми з Марі стояли, спершись на поруччя. І мої очі бачать усе це ще раз, так, усе це було: небо з пригаслими зорями, сосни, підняті до неба верхи сосон, і мої очі, задивлені на них, і охоплене розпукою серце. Це було, я брехав, запевняючи, що нічого не було, і якщо я загубив ключа від цього безглузлого світу, це ще не означає, що ключа нема.

Години полегкості приходили дедалі частіше, поки не стався випадок, про який я зараз розповім. Я й справді думав, що це тільки випадок, а то був той поворотний пункт, де доля чигала на мене і схопила за горло, ніби всі мої думки про самогубство були провісниками біди, готової упасти на нас усіх.

Хоч у вересні ніхто вже не купається біля млина пана Лапейра — вода там холодна як лід — але того дня було так тепло, що я на всяк випадок захопив із собою купальний костюм. Безперечно, мене не полишала думка про можливість покінчити все разом цього дня, бо ж я, напевне, буду там сам. Мене страшив кінець Анни Кареніної, але не кінець Офелії — мабуть, я таємно знав, що інстинктивно почну робити рухи, які не дадуть мені потонути. В мене роїлися якісь невиразні думки про можливість нещасливого випадку. Я уявив собі горе матері, горе Марі. Казатимуть те, що кажуть у таких випадках: може, корчі або крововилив. Свідків не буде.

Спускаючись піщаною дорогою до млина, я з досадою побачив, що в ставку хлюпається якийсь самотній купальник. Вода занадто холодна, довго він там не пробуде. Я вирішив почекати, поки він звільнить мені місце, і ковзнув у чагарі папороті, звідки міг стежити за ним, сам залишаючись непоміченим. Є особлива втіха — звичайно в ній не признаються, але я признаюся — дивитися на того, хто нас не бачить, навіть не знає, що ми тут, і думає, що він сам. Справді втіха, доступна лише Богові. Дуже скоро я помітив, що мій купальник був купальницею — правда, такою тоненькою й довгоногою, що легко було помилитися. Але, мабуть, уже не маленькою дівчинкою. У дівчаток не зрозумієш — дівчатка ніколи не бувають дітьми, дитинство їм заказане. Ця, очевидно, була ще дівчиськом, вона купалася в хлоп'ячому купальнику. Дівчина з містечка ніколи б цього собі не дозволила. Вона вибрела з води,

вмостилася на березі на сонечку, щоб обсохнути, озирнутися довкола. Був полудень — тиша й безлюддя. Вона мершій спустила шлейки купальника, невинно оголивши худорляві плечики й ледве окреслені перса. Те, що я відчув, зовсім не подібне до того, про що може подумати Донзак — не любовстрастя фавна. Ні, маленькі дівчатка ще не викликають у мене поганих думок. Мені здалося, ніби кулак, що стискав моє горло, раптом розтулився (аби ж знаття!), ніби хтось прибрав долоні, що затуляли мої незрячі очі, і я раптом прозрів. Уже саме це створіння було дивом, а в світі таких мільйони — в тому світі, який я не знав і в який проте ніщо й ніхто не змусить мене вступити, якщо я волітиму сидіти в своїй кімнаті, де є тільки книжки і нема жодної людини.

Підвівшись, дівчинка довго стояла під сонячним промінням, і так далеко були від мене нечисті думки, що, дивлячись на неї — хай це важливо лише для мене самого — я, як звичайно, побачивши чудове юне тіло, відчув з усією очевидністю, що Бог є. Бог існує, ви ж бачите самі. І той самий голос, що кричав мені на вухо: «Все перед тобою, все тобі дано, убивай і їж!..» — той самий голос шепотів: «Але ти можеш вибирати: і зректися всього, і шукати мене, і в цьому єдина рада».

Дівчинка зникла в чагарях папороті і скоро показалася знову, в короткій спідничці, не дуже гарна, оскільки я міг судити віддалеки: круглий гребінець туго стягував її волосся, і чоло здавалося зависоким.

Але я бачив її без сукні і знав, що вона прекрасна — не вродою, втіленою в уже сформованих рисах, а тою, що таїться в мінливих лініях, які складаються в пору дозрівання. Я підглянув мить між зорею і світанням чи, точніше, між світанням і ранком — диво, що триватиме недовго і посправжньому ще не почалося.

Я дав їй піти й рушив слідком, тримаючись трохи поодаль. Вона простувала, статечна й поважна, як доросла дівчина, потім, нараз підскачивши, мов козеня, пірнала в зарості папороті, нахилилася, щось там збирала і знов рушала далі. Зненацька суха галузка хруснула в мене під ногою. Вона обернулася, піднесла ручку до очей, щоб розглядіти, хто воно йде за нею, і раптом — може, впізнала мене? — кинулася щодуху тікати і зникла за поворотом стежки. Коли я підійшов до повороту, її вже й слід прохолов — певне, сховалася в лісі.

РОЗДІЛ ДВАНАДЦЯТИЙ

Вертаючись із млина, весь поглинутий думками про злякану купальницю, я здалеку побачив, що мама чекає мене на ганку.

Вона гукнула, що мені прийшла телеграма, і, коли я підійшов, простягла її мені, уже розірвану:

— Я її розірвала, звичайно! Це Сімон... стає ж нахабства!

Я прочитав: «Необхідно терміново побачитися. Телеграфуйте можливість приїхати завтра Таланс».

— Якщо хочеш послухати моєї поради, зажадай, щоб він спершу написав, у чому річ.

— Ні, він дуже скромна людина. Певне, має поважні причини. Я поїду завтра ж уранці. Треба тільки попередити водія.

— Авжеж. І машина твоя і водій твій.

У вранішньому тумані півні Мальтаверна перекликалися з півнями віддалених ферм. «Цей крик, повторений сторожею стоудо»¹. Я був майже певний, що викликає мене Марі і що я застану її в Сімона. Мені це було навіть не дуже цікаво, я твердо вирішив ухилитися від марних пояснень; коли маєш справу з лицедійкою, нема потреби вдавати, ніби віриш у реальність вигаданого нею персонажа, навіть якщо вона сама в це вірить і вміє дурити себе. Донзак говорить про романи Бурже², що це шагова психологія. Так, саме такою мідяною монетою ми розплачуємося одне з одним. А крім того, хоча й я досяг зараз якогось привалу на своєму шляху, я був геть знеможений, я вже нічого не відчував. Сидячи сам у машині, я сміявся від думки, що з усіх моїх претензій до Марі сплигло на поверхню тільки те, що сказала вона Сімонові про кропиву на березі Юра, про мух, про бідку і про Нізанський вокзал — її зречення Мальтаверна. Вона зреклася його, невдячна, недостойна, ідіотка!

Її не було в Сімона, коли я приїхав, але вона мала прийти на сніданок. Бард казиться, сказав Сімон, тому, що Марі залишить на годину крамницю. Вона була в розпачі, що сама не розповіла мені про свій майбутній шлюб, який зводився для неї тільки до того, щоб книгарня не потрапила

¹ Рядок з вірша Шарля Бодлера «Маяки».

² Бурже Поль (1852—1935) — французький письменник, автор психологічних есе і романів, найвідоміший з яких — «Учень» (1889).

в чужі руки. За визнанням Сімона, він передав куті меду, описуючі Марі, як я розлютився, коли він навпростець розповів мені про її план, гадаючи, що мені давно все вже відомо.

— Ви передасте кожне моє слово, — дорікнув я роздратовано. — Ви здатні все отруїти. Скромність — це, на жаль, чеснота, що її годі будь-кого навчити.

Він мляво боронився. Певне, мав на своєму сумлінні чимало таких гріхів.

Марі приїхала трамваєм десь перед полуднем. Те, що мало ось-ось на мене впасти, але чого я тоді бодай приблизно не міг уявити, тепер, коли це сталося, заважає мені докладно пригадати плутані слова, що ними обмінялися ми з Марі в Сімоновій кімнаті, де нас він полишив самих. Треба віддати належне Марі — тільки-но побачивши моє сумовите обличчя, вона вже не думала більше ні про кого, окрім мене. До того ж, я маю дар — будити в жінках турботливу й захоплену матір. Вона ніжно стисла моє обличчя обіруч і сказала:

— Мені не подобається твій погляд.

Я, не затіваючи суперечки, вислухав усі міркування Марі з приводу її шлюбу, ніби вже не відчував ніякого смутку. Ті кілька годин, що минули після цього порозуміння з Марі, по сніданку в баланському бістро, куди запросив нас Сімон, ті кілька годин здаються якимись безконечними, паузою в моєму житті між двома світами. А потім — і замітки про найбанальнішу пригоду, замітки під портретом у «Жіронді», що її приніс мені консьєрж на вулиці Шеврюс разом із ранковою кавою, було досить, щоб у млі ока жбурнути мене в бездонне провалля, куди я лечу й далі сторч головою.

Отож того ранку, відсърбнувши кілька ковтків кави, я неуважно зазирнув у газету, і мені здалося, ніби це галюцинація: обличчя маленької дівчинки з зачесаним над високим чолом волоссям, це обличчя без усміху я одразу впізнав. Була то дівчинка з млина. І внизу курсивом: «Жаннета Серіс пішла з дому свого батька пана Нума Серіса позавчора в полудень і не вернулася. Гадають, вона втекла з дому, в дитини помічалася така схильність. Вона мала на собі смугастий светр, білі сандалії на босу ногу. У волоссі круглий гребінець». Далі йшла адреса Нума Серіса, номер телефону. Це була Вошка! Перш ніж збагнути, обдумати й передумати все, що внесла ця історія в мою невтїшну тугу, я не міг не посміхнутися: який лихий жарт

мені утнули! Отже, це Вошка купалася біля млина пана Лапейра і здалася мені такою прегарною! Це не могло бути випадковістю, надто добре все було влаштовано. Як сказано в Святому Письмі: «Ворог це зробив...» Так, ворог показав мені її принадність, але що сталося з нею самою? Моя поява її вжахнула, вона кинулася навтьоки, вона зникла, й, можливо, назавжди...

Я був єдиний свідок. Треба негайно вертатися до Мальтаверна. Але в полудень у мене призначено побачення з Марі й Сімоном. Я розповім їм усе, зроблю так, як вони мені порадять. А втім, мабуть-таки, це втеча; я не знав, що в неї така схильність: адже при мені про неї ніколи не говорили. Боже мій, нащо ти посміявся з мене?

Я хапливо вбрався, вийшов, купив ще дві бордоські газети, побачив той самий портрет, те саме оголошення. Я забіг до Ліонського банку і до редакції газети «Франс» на вулиці Порт-Діжо, там завжди вивішують останні повідомлення: про зникнення маленької Серіс не було нічого. Я повернувся на вулицю Шеврюс. Признаюсь, я тремтів зі страху, знемагав від тривоги. Страху перед чим? Тривоги перед чим? Я був левен, що треба бути готовим до найгіршого. Якщо це найгірше станеться, що ж, цього разу я знайду силу і спосіб перейти на той бік. Ворог мене не дістане, хоч як добре він усе влаштував.

Мені здавалося, ніби я обіруч утримую зашморг, обвитий довкола моєї шиї, і він щомиті стягується дедалі тугіше. Опівдні я вже стояв за дверима і розчинив їх, не давши їм подзвонити. Не знаю, на кого я скидався. Марі гукнула:

— Алене, що сталося?

Я не міг говорити, я показав їм фотографію. Ну й що? Вони її бачили, вони навіть посміялися. Дівчинка втекла... Я заперечив:

— Нема з чого тут сміятися, це справа моїх рук.

— Та ти з глузду з'їхав, Алене!

Тоді я почав розповідати їм усю історію, сам не впізнаючи свого голосу. Вони більше не сміялися. Марі сказала:

— Зараз ми поснідаємо, і ти вирушиш туди. До вечора її знайдуть. Як тільки прийдеш, даси свої свідчення.

Я не міг проковтнути ні шматка, і Марі запропонувала піти випити чашку шоколаду у Прево.

— Тебе чекає тільки одна прикрість — давати свідчення...

— І побачити своє ім'я в усіх газетах, — додав Сімон.

Марі пильно глянула на нього, знизала плечима й запро-

понувала зайти до книгарні — звідти вона зателефонує своєму постійному покупцеві, завідувачеві відділу хроніки в «Жіронді»: можливо, він мене заспокоїть.

Книгарня о цій годині була зачинена, ми ввійшли через чорний вхід. Приятеля Марі в редакції не було, але вона знала його домашній телефон і досить швидко додзвонилася до нього. Вона простягла мені трубку. Так, є новини: «Якийсь збирач живиці бачив, як дівчинка пробігла повз нього, йому здалося, що вона чимось, чи кимось налякана, або навіть рятується від переслідування. Цього чоловіка без упину допитують. Поки що він тільки свідок, але...» Трубка випала в мене з рук.

— Алене, ну хіба можна так шаліти?

— Він не збрехав, цей чоловік, вона тікала, бо злякалася. Це мене вона злякалася. Мене, я ж бачив, як вона купається...

— Так, але за чверть години ти вже був у Мальтаверні й тобі вручили телеграму від Сімона. Чого ти так хвилюєшся?

Сімон похитав головою:

— Го-го, ви й справді гадаєте, ніби нема через що псувати собі кров?..

— Та замовкніть ви, йолопе! — гукнула вона з серцем.— Погляньте лишень на нього. Я хотіла просити вас провести його до Мальтаверна, але краще вже хай їде сам, ніж із вами... А втім, ні! Я сама з ним поїду. А ви залишайтеся тут до приходу Балежа. Ви йому все розтлумачите... І як треба, допоможете. Я вернуся завтра вранці.

— Але що скаже пані, коли вас побачить?

— Вона побачить також свого сина, і їй досить буде одного погляду: вона зрозуміє, що ви нічого не розумієте.

Я відчув полегкість, я віддав себе в її руки, нічого лихого не станеться зі мною, поки вона поряд. Я зітхнув вільно. Машина просувалася зі швидкістю черепахи людною вулицею Сент-Катрін. Потім ми виїхали на Леоньянську дорогу, і незабаром почалися сосни. Марі взяла мене за руку. Вона запитала:

— Ти більше не боїшся?

Ні, зараз я не боявся, але знав, що скоро це знов почнеться. Я розумів, що запідозрити мене годі, та хвилин за десять я, можливо, перестану це розуміти. Одне мені було ясно — все було проти мене.

— Навіть ти, Марі, якщо тебе допитуватимуть, і ти

розповіси все, що тобі відомо, будеш свідком обвинувачення...

— Уважай, хлопчику, ти знову починаєш усе спочатку...

— Пам'ятаєш, вранці перед нашим від'їздом ти захотіла подивитися на Юр, і я повів тебе манівцями, бо ми знали, що дівчинка за нами шпигувала? Пам'ятаєш, що я сказав про неї? Я сказав тобі: «Я її задавлю!»

— Ти мариш, Алене. І, власне, це не має ніякої ваги.

— А проте, як тебе допитуватимуть, твій обов'язок згадати ці викривальні слова.

— Що ж вони викривають, окрім хвилинного роздратування? Я сама розізлилася, і кожен, будши тобою...

— Вона знала, що я її ненавиджу, якщо вона так злякалася: досить їй було мене побачити, і вона кинулася до лісу, де чатував на неї той чоловік.

— Ну, це вже фатум, як сказав Шарль Боварі¹, в кожному разі, не твоя вина.

— Суха галузка тріснула в мене під ногою, вона обернулася й побачила мене. Я міг поставити ногу поряд із тією галузкою, і вона б пішла далі піськовою дорогою до Мальтаверна. І того дня я побачив її оголеною, саме того дня я відкрив, що помилявся в ній, що тепер вона так само не подібна до дівчинки, котру ми називали Вошкою, як метелик до гусені...

Помовчавши, Марі прошепотіла:

— Яка катастрофа для твоєї матері!

— То ти її розумієш?

Так, вона її розуміла. Більше ми не розмовляли. Іноді вона брала мене за руку і злегка стискувала її, ніби нагадуючи про свою присутність: не бійся, я тут. Так говорила мати, коли мені бувало страшно. Марі знала про цю мою хворобу, вона спостерігала її в одного зі своїх старих.

— Ти сказав Сімонові, що я звикла до старих...

Він переказував їй геть усе!

— Так, він переказує все. Отож, одного мого старого просто душили привиддя, що їх він сам собі вигадував.

У Вілландро, де ми зупинилися заправитися пальним, люди біля гаража щось палко обговорювали. Сідаючи до керма, водій сказав нам:

— Цей мерзотник признався, що задавив її. Спершу

¹ Шарль Боварі — один із героїв роману Флобера «Мадам Боварі» (1857).

сховав тіло в овечій оборі, а вночі довів візком до Юра і кинув у чорторій, вище млина.

Я затулив обличчя руками, не тому, щоб сховати від Марі мої сльози, а щоб не бачити більше цього клятого світу, піти з якого їй бракувало мужності.

Мама сиділа у вітальні, віконниці були причинені. Вона мовчала, ніби вражена громом, і навіть не звернула уваги на Марі. Та й чи впізнала вона її?

— Я не хотіла, пані, щоб він їхав сюди сам після такого удару.

Мама пильно на мене глянула:

— Це був удар для тебе?

— Так, це страшніший, ніж ти гадаєш: це ж бо мене злякалася дівчинка, від мене кинулася тікати, як навіжена.

Мама кілька разів втомлено повторила:

— Що це ти городиш?

Але скоро вона нашорошилася. Коли я скінчив, вона мовила:

— Тепер, коли злочинця затримано і він признався, не варто тобі нічого казати: все це залишиться між нами.

— Ні,— не погодилася Марі,— це важливо для цього нещасного. Аленове свідчення доведе, що дівчинка справді злякалася, що вона бігла бігом через ліс, що все сталося так, як він розповів, хоча йому й не повірили: ця маленька дівчинка задихана, знесилена...

— Так,— сказав я,— певне, вона зовсім задихалася, це її згубило.

Я хотів одразу піти до жандармерії, але тепер, за словами мами, жандарми всі були на млині: вбивця показував, куди він кинув тіло. Я не хотів чекати. Мама сама попросила Марі:

— Ви не залиште його?

Я зацікавив їх куди менше, ніж гадав. Вони затримали вбивцю і збиралися виловити тіло. Я вважав за свій обов'язок розповісти, як злякалася мене маленька Серіс, але бригадир, що допитував мене, очевидно, не надав моїм словам бодай найменшої ваги. Для них це була вже справа розв'язана. Повернувшись додому, я проспав дві години як убитий. Я дізнався, що під час мого сну мама і Марі розмовляли про мене чи, скоріше, Марі намагалася пояснити мамі, що за мною треба пильнувати. Либонь, вона зрозумі-

ла, що переконала маму, бо о шостій годині поїхала на станцію, не побачившись зі мною.

— Але,— запевнила мене мама,— тепер вона за тебе спокійна.

Пробуджена Марі тривога охопила й маму і хоч трошки відвернула від думок про маленький труп, що ввижався їй невідступно. Вночі мама прилягла на Лоранове ліжко, щоб бути поряд зі мною, і тоді я зробив несподіване відкриття: виявляється, з маленькою Серіс її єднали зовсім не ті ниці розрахунки, що їх я їй приписував: вона ніжно прихилилася до дитини без матері, і та теж була до неї прихильна.

— Але ти не знав, та й не міг знати, бо ж мені і наказано говорити про неї, про те, яка велика любов була її до тебе.

— Її любов до мене?

— Так, це здається неймовірним, бо ж вона мала всього дванадцять років. Я б ніколи не подумала, що це можливо, або, певне, була б шокована, якби сама не бачила цього поклоніння, цієї ніжної відданості, зовсім ще дитячої і водночас уже жіночої, хоча, звичайно, цілком чистої і невинної. Мені це вже відомо, зі мною вона говорила про тебе без угаву. Знаєш, що допомагає мені не ремствувати проти наруги над невинним дитям? Я кажу собі: зараз вона бачить, що ти перестав її ненавидіти, плачеш за нею і ніколи її не забудеш, вона тепер для тебе не Вошка...

— Але ж вона не знала, що я називав її Вошкою?

— Знала. Сам розумієш, не я їй про це розповіла. Нума Серіс почув про це від Дюберів, гадаю, від твого любого Сімона, і якось увечері, коли був п'яний, розповів дівчинці. Як вона плакала, як плакала...

Тепер плакали ми з мамою. Глупої ночі ми плакали удвох, мама і я, не в змозі примиритися з моторошною реальністю, з тим, що витерпіло тіло нещасної дівчинки, з усією цією скверною, з цим паплюженням...

— Алене, ти прочитав усі книжки, ти знаєш усе, що написано про зло, яке допущене Богом; навіщо ж, якщо це дитина, маленька дівчинка, навіщо, перш ніж умертвити її, треба було віддати і тіло її, і душу сліпій тварюці? В чому сенс випробувати, через які проходять діти мало не щодня? І ми ще знаємо тільки те, про що пишуть у газетах. Але щодня, повсюди, у цілому світі...

Вона замовкла, чекаючи відповіді. А я плавав над маленьким згнъбленим тілом, що його ніколи не зможуть омити всі води Юра. Нарешті я сказав:

— Можливо, зло втілене в комусь одному.

— Значить, цей один існує, його було створено, цю владу йому дано.

— Мамо, іншої відповіді нема, тільки це наге (бо Він був нагий), обпльоване, прибите до хреста тіло, над якими насміхалися книжники,— Тіло Господнє. Відповідь цю дівчинка вічно зберігатиме в своєму серці. Віднині і во віки віків. І скоро ми пізнаємо те, що відчуваємо щоразу, причащаючись цього оскверненого, розп'ятого і уславленого Тіла.

— Так, я вірю, вірю.

Я почув її ридання, вперше в житті почув, як вона ридас з любові.

— Я любила це дівча, як не любила нікого, навіть тебе. Я казала їй: «Ти повинна стати освіченою, я ніколи ні про що не могла побалакати з Аленом. У нашому колі нема підхожих жінок для такого хлопця, як він». І ось, хоча вона скінчила лише початкову школу, дівчина стала брати лекції у нашого вчителя, а він дуже освічений, скоро захистить дисертацію. І ще вона вивчала латину в кюре, він розтлумачував їй питання, що тебе цікавлять. Він також тепер ними цікавиться. Бідолашний пан настоятель, ти й гадки не маєш, як ти впливав на нього. Я заважаю тобі спати. Треба спати, мій любий.

— Я не хочу спати. Головне, щоб ти була коло мене.

Ми лежали якийсь час мовчки. Під поривами нічного осіннього вітру заговорили мальтавернські сосни, і вони разом із нами оплакували маленьку дівчинку, заживо кинуто дикому звірові, але не просто зжер її дикий звір, як діву Бландіну¹, а була вона віддана на найстрашнішу наругу, яка тільки може випасти на долю Божого творіння, і останній її погляд був спрямований на спотворене нелюдське обличчя... Мама озвалася знову:

— Якщо я правильно зрозуміла цю особу (цією особою була Марі), ти взяв собі в голову, ніби я доручила малій шпигувати за вами, поки мене не було. Невже ти вважав мене здатною на таке? Правда, я їй багато чого розповідала. Ми жили з нею так дружно, коли я бувала в Мальтаверні без тебе! Вона знала всі мої страхи, відтоді як ця особа ввійшла в твоє життя. Бо ж ми тільки про тебе й балакали. Але якщо мала тоді за вами підглядала, то не тому, що я її про це просила, ні, це вона сама, з власного почину. Ніколи б я не повірила, що дівча її літ може так ревнува-

¹ Християнка, кинута на розтерзання диким звірам 177 року в Ліоні.

ти. Вона сама розповіла мені, як вона страждала через тебе того вечора і тієї ночі, вона мені розповідала все. Ми одна одній розповідали все. А знаєш, я не була ревнива. Я б віддала своє життя, якби ти полюбив її. Вона вірила, що ти все ж колись полюбиш, і навіть мене змушувала в це вірити. Найжахливіше, що все це правда, ти таки її полюбив за годину перед тим, як її згвалтовано й задушено...

— Так, і любитиму до кінця своїх днів, берегтиму її, носитиму в своєму серці цю бідолашну маленьку Вошку, єдину мою любов.

Нараз я почув, як мама сміється. Так, вона сміялася. Вона сказала:

— Знаєш, як вона помстилася за те, що ви її називали Вошкою? Так ось, цю особу вона інакше, як ключка, не називала: вона, бувало, чула, як я побиваюся через дівчину, «котра підчепила тебе на ключку»...

Цього разу ми довго мовчали, потім мама заснула. Її подих був хрипкий, здавалося, він ледве проривався крізь усе ще не проляті сльози. Я не спав, подумки я повторював уже пройдений шлях, свій стражденний шлях: перша зупинка — смерть брата, друга зупинка — згвалтована дівчинка. Кволий, беззбройний, чи стане в мене снаги ступити ще хоч крок? Ах, лягти на голу землю, в заповітному куточку Мальтаверна, що його я в дитинстві називав «відрада». Чому «відрада»? Простягтися й чекати, аж поки засну безпробудним сном.

Нарешті задрімав і я. Коли прокинувся, мами в кімнаті не було. Певне, пішла на месо. Я й не пробував молитися. Це не було бунтом, але після такого нещастя відчуваєш порожнечу — не те щоб відсутність, ні, просто немислимо, що там хтось є, і одначе він є: така таємниця віри, нерушимої в тих, на кого зійшла її благодать, віри, здатної устояти навіть перед убивством маленької дівчинки, цим убивством, на саму думку про яке мені хочеться вити протягло й монотонно, як замучена тварина.

Прокинувшись, кожен із нас повернувся до своєї скорботи, замурувався в ній знову. Щоб уникнути надокучливості газетярів (мої свідчення опубліковано в часописах), сьогодні вранці я вирушив полювати на припутнів. У Шікані мене ніхто не знайде. Крім того, вбивця сидить за ґратами, він признався, і вся ця історія вже витиснута іншим. Найголовніше було знайти силу, щоб продовжувати свою власну історію, вирішити, в якому напрямі йти далі. Марі написала,

що мені слід поїхати до Парижа, як тільки я почуюся на силі: «...вирвати коріння,— твій Баррес¹ оголосив це злом, але це єдине зцілення, єдина надія на одужання після завданого тобі удару. Звичайно, хоч би де ти був, усе, що сталося, назавжди залишиться в тобі, але, можливо, тебе наділено даром, що так захоплює тебе в інших, даром оживляти минуле, добувати його з могили. Знаєш, що каже про тебе Сімон Дюбер з упертістю трохи втомливою, та зрештою чарівливою? «Він буде великою людиною, ось побачите!» — запевняє він. За це я люблю його; попри всі його негарні риси, риси розбещеного селяка, попри те, що ви у своєму Мальтаверні обернули його на потвору. Він вірить у тебе. Він любить тебе не так віддано, як ти уявляєш, іноді навіть ненавидить, але він у тебе вірить. Коли в нас вірять інші, ця віра вказує нам правдивий шлях. Слідом за Донзаком ми з Сімоном вказуємо тобі твій шлях, і поза ним правдивої дороги для тебе немає.

Єдина перешкода — це твоя мати, і повір, я не стану тобі радити не рахуватися з нею. Якщо я й відчуваю докори сумління, згадуючи нашу історію, то лише через цю бідолашну «пані», котру я так немилосердно спрочувала, повіривши в образ, створений тобою і Сімоном. Пам'ятаєш, я казала тобі з приводу її частих поїздок до Мальтаверна, що «вона зраджує тебе з твоїм маєтком»? Що ж, тепер ми знаємо, вона зраджувала тебе з Вошкою — а все з любові, хоча ні плоть, ані кров тут були ні при чому».

Так, нарешті я це збагнув: стара жінка вилила на дівчинку всю свою ніжність, яка в її житті нікому не була потрібна, хіба що чоловікові, але він був їй фізично огидний, або мені, однак я став для неї істотою незрозумілою, причаємною до іншого поріддя, дарма що вийшов з її лона; сама моя присутність ще більше поглиблювала безодню самоти, в якій потонула б нещасна «пані», коли б не було маєтку, що підтримував її на поверхні, і благочестивих повинностей, що позначили, як віхами, всі її дні... Але була ще та дитина, котру я ненавидів, але котра любила мене, і котру вона полюбила.

Так, обійти цю перешкоду було нелегко. Мама схвалюва-

¹ Герої роману Барреса «Перекопиполе» (1897) покидають рідну Лотарингію і в космополітичній атмосфері Парижа вироджуються в марних мрійників або авантюристів, позбавлених твердих засад, опанованих прагненням пробитися в житті. Вистояти перед розтлінним впливом доволі сильної дійсності можуть, з погляду Барреса, лише люди, міцно зв'язані з місцевими та родинними традиціями, з рідним ґрунтом.

ла моє бажання їхати до Парижа, але прохала почекати ще бодай рік. Звичайно, я можу готувати свою дисертацію і в Бордо. Ніби справа була тільки в моїй дисертації! Йшлося про моє життя (у кожному разі, в цьому я переконавав себе). Треба було спробувати останній шанс, вирвати себе з корінням із цієї землі, де мене вражено в саме серце, зробити дослід пересадки — як у нас кажуть, «пікіровку», рослини в інший ґрунт — задля ідеї, яку навіяли мені не лише Донзак, Сімон і Марі, але й ділки, з яких я був родом: ідеї використати свій страшний дар, зробити так, щоб з нього навіть крихта не пропало. «Навіть крихта не повинна пропадати», — казали іноді нам, дітям, але тоді йшлося про скибку хліба чи недогарок свічки. А тепер для мене не повинно пропадати те, що я вистраждав сам і змусив вистраждати інших: і ця дівчинка, кинута вбивцею в річку, що тече під вільшняком і тектиме в мені до останньої смертної години, і моя мати, що пригнічує всіх, але сама тепер пригнічена горем. На цей капітал і доведеться мені жити. Все, що може ще зі мною статися, хоч яка довга була б моя дорога, зостанеться поза фатальним колом, що замкнуло цей період мого життя.

Мама казала мені: «З горя не вмирають. Люди не вмирають зі свого горя. Навіть коли вони не можуть утішитися, вони не вмирають, а ось я умру, я відчуваю, що поволі умираю. Зажди трошки, не покидай мене». Я не міг їй відповісти, що для мене в двадцять два роки все це не так просто, що я сам повинен спробувати вижити. Щодня я брав із собою до Шікани томик Бальзака із бібліотеки мого батька в виданні Шарпантьє 1839 року, де багато романів названо інакше, ніж у повній збірці творів. Бальзак не належить до моїх найулюбленіших письменників. Він надто м'ясистий (кажу про стиль). Але він належить до тих авторів, які найбезпосередніше впливають як збудник небажання помирати. Мені огидне поріддя описаних ним молодих шанолюбців, їхня жорстокість, а проте вони викликають у мене, навіть у мене, намагання спробувати щастя на своєму шляху, моєму шляху, який мені треба ще відкрити.

Тепер я все ще перебуваю всередині замкнутого кола: все минуле ще не завершилося настільки, щоб можна було його описати на папері. Воно — не пережите, воно те, чим я живу і тепер. І мама тут, вона ще жива, і я не можу залишити її помирати на самоті, коли в ній ще живий обожнюваний образ згвалтованої дівчинки з розплющеними

очима. Вона казала мені: «Щохвилини і вдень, і вночі я бачу її неживу, але очі в неї розширені з жаху».

Вона щодня ходила до старого Серіса, котрий пив менше, ніж вона сподівалася, але тільки тому, що хотів упорядкувати свої справи, а вже потім «усерйоз узятися за вино».

— Віриш,— казала мама,— на похороні, де плакали геть усі, старого Серіса, здавалося, зворушили тільки твої сльози. Він міг би тебе зненавидіти, хоча й гадки не має, що мала так через тебе страждала, та де там! Знаєш, що він мені запропонував? Фіктивний продаж усіх його земель, щоб ти став його спадкоємцем, спадкоємцем Жаннети...

— Ні за що в світі! — вигукнув я.

— Авжеж,— сказала мама,— про це шкода й мови. Я була така певна в твоїй відмові, що відмовилася від імені нас обох. Тоді він став умовляти мене укласти справжню угоду, зі збереженням за ним права користування. Тобі вирішувати.

— Мамо, я зроблю все, що ти хочеш.

— Що я хочу? Я більше нічого не хочу. Сама думка про те, щоб скористатися з цієї смерті, викликає у мене жах. Маєток Серіса буде поділено між його небожами і тим самим знищено. Цього я й хочу: хай нічого не залишиться з того, що належало їй. Я була б рада, якби все згоріло. А втім, Нума Серіс певен, що так воно і станеться, все кінець кінцем згорить.

— Але ж, мамо, чому саме зараз усе повинно згоріти, а раніше не згоріло? Уже з давніх-давен б'ють на сполох і долають вогонь...

— Тому що, каже Серіс, якщо в майбутньому і вдарить хто-небудь на сполох, ніхто не прийде більше на поклик: на фермах нікого не зостанеться. Люди не хочуть жити, як вовки, в цих застумах, жуючи чорний хліб і кукурудзяну кашу. Серіс каже, що американським науковцям не потрібна вже наша живиця, щоб добувати терпентин, а попит на сосну для шахтових кріплень і залізничних шпал увесь час падатиме. І тоді все згорить,— повторила мама з якоюсь безнадійною втіхою,— бо ж довкола нікого не буде... І чому це тільки самим деревам дароване помилування? Вони також помруть, згораючи живцем. Уже так краще воно...

Ти думав, що я люблю землю задля землі. А я мріяла, як ти і малá станете господарями всіх цих угідь, а я оберігати-му вас обох і ваші інтереси, дивитимусь на неї і бачитиму,

що вона щаслива з тобою. Коли настоятель дорікав мені і правив без кінця: «Не заберете ж ви своїх ферм із собою!», я відповідала: «На Божій дорозі я радітиму, що передам своїм дітям і залишу все в зразковому стані». Я запевняла настоятеля, що земельна власність довговічна, і якщо терпить вона від поділу, то зростає з допомогою шлюбів і спадку, і тому смерті до неї зась». Тепер я знаю, що це неправда. Але що ж правда, Алене, що ж правда?»

Мені залишилося тільки одне: здатися на ласку Божу і чекати від нього знаку, кличу, який, можливо, почую тільки я, і який звістить годину мою. Але я не брав до уваги того, що без мого відома, без відома самої мами відбувалося в її душі; так, достеменно «відбувалося», змінювалося і несподівано вилилося в прийнятному рішенні, яке вернуло мені волю.

У День усіх святих ми пішли покласти квіти на могилу маленької Серіс. Я був уражений, що мама не прочитала «De Profundis»¹, як звичайно читала, наказавши мені і Лоранові стати навколішки, коли ми приходили на могилу бідного тата. «З глибин кличу тебе, Господи...» Може, в маминому голосі всупереч її волі це моління лунало надто драматично, а, може, моя власна туга надавала її голосу такого звучання? Того Дня усіх святих ніхто не кликав з глибини, з безодні, край якої, випростана, стояла мама — старий дуб із ще зеленим листям, але вже вражений блискавкою. Вона не вклякла, губи її не ворушилися. Дорогою назад вона сказала:

— Я щойно прийняла рішення. Я не повернуся до Бордо. Я чекатиму тут. А ти можеш податися до Парижа, як висловилася ця особа того дня, як тебе привезла: «Йому потрібно податися до Парижа...» — казала вона.

— Але чого ж ти чекатимеш, мамо?

Вона повторила:

— Чекатиму...

Я нагадав їй, що тут не буде пана настоятеля, який вирішив доживати свій вік у Бордо, але не на чолі якоїсь парафії, як він мріяв і сподівався, а наставником у школі жіночого монастиря.

— Я знаю, але його наступника мені довго чекати не доведеться.

¹ Католицька молитва.

Ми ще не були знайомі з новим священиком: він відмовився навідати нас, спершу він вирішив обійти всіх до одного орендарів своєї парафії. Він вельми гостро сповістив бідному настоятелю про свій твердий намір не перетворюватися в «священника при замку».

— Голод не тітка,— сказала мама,— скоро я побачу його тут із простягнутою рукою. А орендарям він знадобиться, як звичайно, лише на те, щоб освятити новий свинарник. Пан настоятель, проте, вважає, що його наступник має рацію, що ми всі помилялися і помилятимемося надалі.

Вона йшла по дорозі твердою ногою, відповідаючи на привітання, строго дозуючи свої кивки та усмішки відповідно до громадського становища зустрічного, а проте в цю пору свого життя вона скидалася на муху, що в неї один мій класний товариш, зображуючи розжалування Дрейфуса, обривав лапку по лапці, крильце по крильцю. Так і мама день у день позбувалася всіх своїх непохитних переконань. Ніщо не було істинним із того, в що вона вірила, але найфальшивішим з усього було саме те, що вона вважала за одкровення. Навіть якщо зараз вона не усвідомлювала цього цілком, вона сприймала це як очевидність, похмуро й бездушно, як жінка, вражена втратою дитини, котру любила над усе в світі; тепер можна забрати у неї все, вона більше нічого не відчує.

— Коли у нас нічого не залишається,— сказав я їй,— коли ми відчуваємо себе покинутими, настає час, неминучий для кожного з нас, і приходять наша черга покликнути: «Боже мій, Боже мій, нащо ти мене покинув?»¹ Цю годину остаточної поразки втілено в хресті, хрест є її символом, нестерпним, неприйнятним для людини в молодих або зрілих літах до того дня, коли обриси його повністю зіллються з обрисами нашого тіла...

Мама перехопила мене:

— І нашого сирця.

Мене вразили ці слова в її вустах. То вона знала, що розпинають завжди саме наше серце? Невже ми просто не помічали, що мама жила тільки серцем? Можливо, ніжність, з якою вона ставилася до Жаннети, проявлялася й раніше? Я спробував пригадати. В моїй пам'яті сплив спогад, як по батьковій смерті в наш старий особняк, куди майже нікому не щастило проникнути, раз чи двічі на

¹ Останні слова розп'ятого Христа (Євангеліє від Матфея, XXVII, 46).

рік приходила мамина подруга по монастирській школі, Сара М., ірландка чи англійка; вона приводила з собою маленьку дівчинку, «свою вихованку», казала нам мама. Вони приїздили звідкись іздалеку, подібні до морських птахів, вітром прибитих до берега під час бур у пору рівнодення. Народження цієї маленької дівчинки, її звали Андре, було зв'язано з однією з тих таємниць, що про них мама казала: «Про це вам ще рано знати». Усе було нам ще рано знати, але все входило в мене, і нічого тепер не повинно пропасти.

Останній ар'єргардний бій мама дала мені, умовляючи мене оселитися в Парижі вкупі зі студентами-католиками. Я запевнив її, що в двадцять два роки я вже досить дорослий і мене не тільки не лякає брак знайомих у Парижі, але навіть підохочує: почати все від нуля, спробувати завоювати столицю, на таке завоювання знов і знов вирушає провінціал без єдиного рекомендаційного листа в кишені.

— Але як ти житимеш?

— Ну, як усякий старанний студент, що не пропускає жодної нагоди здобути успіх. А в першому ряді щасливих нагод стоять зустрічі з різними людьми.

Мама запитала:

— Задля добра чи заради зла?

— Так просто ніколи не буває. Я певен, що всі зустрічі, навіть найгірші, вийдуть на користь.

— Що ти про це знаєш, бідолашний мій дурнику?

І справді, що я про це знав? Я сам осмислював свою історію, будував її довільно, у згоді зі своєю метою, приписував Передвічному людські наміри, і сам був задоволений з власної вигадки.

Мама більше не слухала мене. Вона запитала, яку суму доведеться пересилати мені щомісяця. Я міг відповісти, що їй нема чого втручатися, що для порядкування своїм добром я не потребую посередника. Це їй і на думку не спадало. Аж до кінця вона перевірятиме мої видатки, проводитиме всі недільні вечори, схилившись над рахунковими книгами.

РОЗДІЛ ТРИНАДЦЯТИЙ

Листопад видався якийсь променистий. Мама проведе мене до Бордо, допоможе спакуватися і повернеться до Мальтаверна; вона це вирішила твердо. Але я правив без кінця, що нічого не хочу вирішувати заздалегідь і зостануся з нею, якщо вважатиму за потрібне, хоча бачу — від мене тепер їй помочі мало. Вона не стала сперечатися навіть для годиться.

За день перед нашим від'їздом вона попросила мене піти з нею до млина пана Лапейра. Я признався, що й сам хотів пройти ще раз цей шлях, але не міг зібратися на сили.

— Удвох ми зможемо,— сказала вона.

На мамі був міський капелюшок, вона надягла чорні рукавички і розіпнула парасольку. Вона не носила жалоби, не мала права носити жалобу по Жаннеті, котра не була їй родичкою, але тепер у її туалеті не проявлялося ані найменшої недбалості, допустимої в селі, так наче нежива дівчинка, що невідступно стояла перед нею, зобов'язувала її суворо дотримуватись неписаного церемоніалу.

Мама, котра звичайно рідко ходила на прогулянки, виступала пісковою дорогою, густо всіяною глицею, особливо величаво. Коли показався млин, вона взяла мене під руку, раніше вона цього не робила ніколи.

— Ось звідси я її побачив,— сказав я,— і спершу подумав, що це хлопчик.

Мама зупинилася. Вона довго дивилася на заснулу у плесі воду, поверхню якої не морщив повів вітру. Вона попросила повести її в те місце серед папороті, де я тоді сидів.

— Здається, це було тут. Авжеж, тут.

Вона завмерла, повернувшись обличчям до сонної води, і я побачив, як вона, дарма що ніколи не плакала при нас, притисла до очей обтягнуту рукавичкою руку й сказала:

— Дай мені твою хусточку.

— Пора вертатися, мамо, підемо навпростець.

Вона не відповіла, вийшла з чагарів і рушила до загадки. Ні, це неможливо, не можна піддавати її такому випробуванню. Я взяв її під руку, але вона випрочалася. О, як довго тяглися нескінченні хвилини, поки я дивився на спотворене водою відображення моєї матері, вбраної помиському, в капелюшку й рукавичках під розіпнутою парасолькою.

— Вернімося! — сказала вона зрештою.

Ми рушили піщаною дорогою, яка для маленької Серіс

стала останньою дорогою в її житті. Я мав показати мамі, на якій відстані від мене то поважно йшла, то весело підстрибувала бідолашна Червона Шапочка.

— Ох! — прошепотіла вона.— Ось стежка, якою вона побігла, коли побачила тебе...

— Так, тут вона звернула до лісу.

Ніби відшукуючи загублений слід, мама розпитувала мене, пильно вдивляючись у землю:

— Ти певен, що саме тут вона звернула?

До лісу мама не пішла. Вона стояла нерухомо, висо-чіючи над папороттю, обличчям до сосон, які бачили все... Я спробував узяти її за руку, але вона випручала її і, не повертаючи голови, мовила ввіголоса:

— А все тому, що вона тебе боялася. Якби ти просто на неї не зважав, як кожен хлопець твого віку на дитину, вона б не подумала тікати, нічого б не сталося, вона була б жива. Вона так нажахалася, бо знала, як ти її нена-видиш...

— Ні, мамо, ні! Вона знала, і саме від тебе, що я не хо-чу цього шлюбу, задуманого з корисливих міркувань.

— Не з корисливих. Це ти їх мені приписував.

— Ти ніколи нічого такого не говорила, що я міг би вважати інакше...

— Але ж ти так її ненавидів, що я боялася при тобі навіть вимовити її ім'я. Ледве я розтулила б рота, ти змусив би мене замовчати, ти пішов би, грюкнувши дверима. Вона знала, що ти дав їй це бридке прізвисько. Ось від чого вона померла. Так, вона була вже вражена на смерть, коли кинулася до лісу. Давно вже ти завдав їй цього смертельно-го удару.

— Мамо, ти надто несправедлива.

Я знову хотів узяти її під руку, але вона відштовхнула мене майже брутально і пішла вперед сама, а я плентався слідком, повторюючи:

— Ти надто несправедлива, надто несправедлива...

Тоді вона ледь обернулася і сказала з викликом:

— Так, усе це ти! Усе це ти!...

— Невже, мамо, ти не розумієш, якщо я винен у цьому нещасті, то й ти також, ти передусім. Бо ж ти зробила все, щоб цей план став мені огидний. Ти завжди все вирішувала за мене, але зрештою мені двадцять два роки, у мене все життя попереду, а ти збиралася розпорядитися ним за своїм уподобанням, і даремно ти заперечуєш — ні про що інше, крім земель Серіса, не було й мови. Ніколи, за жод-

них обставин, я не міг здогадатися про твою прихильність до дівчинки..

— Бо я боялася розсердити тебе ще більше, якби ти дізнався, що я люблю її...

— Більше, ніж мене?

Вона не відповіла. Вона підіймалася на ганок Мальтаверна, пристаючи на кожному східці. У передпокої вона знову мене відштовхнула:

— Мені треба побути самій. Мені більше ніхто не потрібен. Зрозумій мене, ніхто.

Я почув, як грюкнули двері до її спальні, і сів біля коминка. Знявся вітер, сосни, вимахуючи гіллям, здавалося, подавали мені знак у вікно. Їхній протягливий жалісний стогін зливався з німим криком, який був готовий зірватися з моїх уст, з ремством проти Бога, смиренним і безнадійним.

Лампи я не запалив. На що мені зважитися? Моїй матері я зараз не потрібний, більше того, моя присутність для неї нестерпна. І все ж я маю охороняти її, бути поруч, щоб озватися на перший її поклик. Її ворожість пом'якшиться, хоч-не-хоч я стану її єдиним прихистком: бо ж, крім мене, у неї нема нікого. Так, але якщо вона відмовиться поїхати звідси, що буде зі мною? Чи перебудемо ми віч-на-віч цілу зиму в Мальтаверні, чи я залишуся один на вулиці Шеврюс, під наглядом Луї Ларпа?

Мої думки роїлися без усякого ладу. Сам не знаю, скільки часу збігло, поки я сидів, не запалюючи світла, при коминку.

Надворі смеркло, і я розрізняв уже тільки дві білі плями замість моїх рук, що лежали на гострих колінах, і тут я почув на сходах мамину важку й повільну ходу. Вечеряти було ще рано. Отже, вона верталася до мене. Вона зайшла. Я не підвівся з крісла. Вона провела рукою по моєму чолу і відкинула назад чуба, як, бувало, в дитинстві, щоб поцілувати мене, але того вечора не поцілувала. А проте заговорила з силуваною ніжністю, взагалі їй не властивою.

— Забудьмо все, що ми наказали одне одному, бідна моя дитино. Ми обоє були несправедливі. Пам'ятаю, я засмутилася, коли ти запевняв, що між нами нема ніякого обміну думками, що ми ніколи одне з одним не розмовляємо посправжньому, як у п'єсах чи в романах. Ну що ж, дорогою до млина ми надолужили згаяне.

— Так, усе сталося несамохіть.

— Те, що сталося, треба забути, принаймні, забудь, що наговорила я. Мені треба було на когось поскаржитися, на когось звалити вину. І тобі також... Ось ми й звалили одне на одного...

— Так,— відповів я похмуро,— як два спільники на суді, один винуватить другого...

Вона сказала:

— Змовкни!

Я не бачив її, але чув, що вона плаче. Я підвівся, обняв її, попросив прощення.

— Нашої вини тут не було, мамо. А те, що від нас залежало, могло привести в гіршому разі тільки до непорозуміння, а воно зрештою розвіялося б, навіть дуже скоро розвіялося, бо ж мені кортіло дізнатися, хто ця купальниця, і я дізнався б того самого вечора, якби не прийшла телеграма від Сімона.

— Це нічого б не змінило. На той час усе вже звершилося.

— Так, мамо, ні ти, ні я не винні в цьому жахливому збігові. Такі злочини завжди бувають викликані випадковістю. Завжди можна сказати: «Якби ж дівчинка пішла іншою дорогою...»

Вона прошепотіла:

— Тепер уже по всьому. Це було, це звершилося.

Ми сиділи мовчки. Я розрізняв лише невиразну темну постать у кріслі напроти.

— Слухай, Алене, облишмо порожні балачки і поговоримо відверто. Для тебе питання вирішено, тобі треба поїхати. Так буде краще для нас обох. Ти часто писатимеш мені: в листах люди не дратуються. Розповідатимеш про своє життя, точніше, про ту частину свого життя, про яку зможеш мені розповісти. Я візьмуся за твої справи; якщо заслабну, досить буде послати телеграму; діон чекатиме тебе в Бордо і того ж самого вечора ти прийдеш до Мальтаверна.

— Так, на віддалі тобі буде легше мене переносити, ти знову до мене призвичаїшся...

І цього разу вона не стала сперечатися. Але чи чула, чи зрозуміла вона мене? Вона запитала:

— Ти твердо вирішив їхати позавтра? Один день, так чи інак, треба провести в Бордо...

— Ні, мамо. Книжки, котрі я хочу взяти з собою, я маю тут. Машина відвезе мене просто до паризького поїзда. Він відходить об одинадцятій чотири.

— Але ж майже всі твої речі на вулиці Шеврюс...

— Я маю тут усе потрібне для студента, яким я збираюся стати, а студента ніхто не запрошуватиме в гості: він ні з ким не знайомий.

— Але зрештою в тебе зав'яжуться знайомства...

— Можливо... Та перш ніж вирушити у світ, я все-таки подивлюся, як одягаються в Парижі. Згадай, чого тільки зазнав бідний Люсьєн де Рюбампре, коли прибув до Парижа, вбраний за ангулемською модою.

— Який ще Люсьєн де Рюбампре? — запитала вона неуважно, ніби не чекаючи відповіді.

— Годі-бо, мамо! Ти ж читала «Втрачені ілюзії»! Я сам тобі давав їх.

— О, ти знаєш, я не те, що ти; у мене в голові нічого не тримається, усе зразу вилітає.

Вона заходилася розчіпати головешки в коминкові, спершись, як завжди, ліктями на коліна, і раптом промовила:

— Треба телеграфувати цій особі, хай зустрине тебе на вокзалі й посадить у поїзд.

— Ні, мамо, мене не треба вже садовити в поїзд. До того ж я ненавиджу вокзали не менше, ніж цвинтарі. Я почну нове життя позавтра, об одинадцятій чотири. Це буде друге моє народження.

Прюданова дружина доповіла, що обід готовий.

— Подумати тільки,— промовила мама, підводячись,— я їстиму залюбки, я зголодніла.

Ми сиділи одне проти одного під висячою лампою, вона чаділа, тхнуло гасом. Нараз я відчув радість від думки про скорий від'їзд в інший світ, в інше життя.

Ні, то була не радість, то була нетерплячка, яку відчуваєш у нескінченному задушливому тунелі: треба вирватися з нього, хай би там що, якнайхутчіє, тікати назавжди, не озираючись, несучи всі свої скарби в самому собі.

Моя мати важко підвелася з-за столу, і ми знову повмозувалися кожен у своєму кріслі. Вона підкинула поліно в вогонь і, як завжди, трохи підняла спідниці, щоб погріти ноги біля вогню. Не дивлячись на мене, вона раптом сказала:

— Ось я все думаю про це, по-моєму, тобі треба повідомити цю особу про свій від'їзд і передати їй, коли відходить поїзд.

— Тобі не здається забавним, мамо, що саме ти...

Я вчасно зупинився, побоявшись завдати їй болю якимсь необачним словом.

— Так,— сказала вона,— я погано про неї думала. Вона була для мене тою особою, яка загрожувала щастю моєї малої. Хіба могла я уявити в своєму засліпленні, що, перш ніж занাপастити це щастя, занাপастять її, мою бідну дівчинку, і якою страшною буде її загибель. Все мені уявляється тепер по-іншому — і люди, і їхні вчинки... Або, скоріше, я бачу їх такими, які вони є, не гіршими і не кращими, ох, тепер мені неважко буде виконати заповідь «Не судить...»¹ Ні, більше я не суддя. А крім того, я знаю цю особу краще, ніж ти гадаєш. Я не розповіла тобі докладно, про що ми говорили ті дві години, коли ти спав як убитий після свідчення в жандармерії. Вона не розігрувала комедії, повір мені. Вона хотіла лише одного: щоб я не спускала з тебе ока. Вона гадала, що ти страждаєш недугою, яку вона спостерігала в панотця Х., котрий зіграв таку зловісну роль в її житті. Я зрозуміла, чим вона була для тебе, чим могла бути й надалі. Та хіба не все одно тепер, чи вона, чи інша. Вона посіла б моє місце, вона боронила б тебе, оберігала, не вимагаючи нічого взамін. Колись ти сказав мені: вона вистраждала більше, ніж будь-яка дівчина її віку. Тепер я розумію, що це означає: вона переступила межу, за якою більше нема нічого. Раніше, хоча я і була стара, я жила своєю надією, ненавиділа все, що їй загрожувало. Але тепер... чому б і не вона, зрештою? Я протягну ще якийсь час, але не так уже довго. Ти зостанешся сам. То чому б і не вона?

— Ні, мамо, не починай усього з початку, не починаймо наново. Моє життя тут було подібне до смерті, мені треба вирватися з нього, і я вирвуся. Якщо не витримаю і пропаду, ну що ж, чим швидше, тим краще. Але ні, я житиму! Я житиму!

— Невдячний, ти завжди був невдячний. Тепер про це знатиме і ця особа, а я знала завжди.

— Того, що могла мені дати тільки вона, і того, що вона дала мені, я ніколи не забуду, хоч би скільки прожив на світі. Але зрозумій мене, мамо, я теж переступив межу, за якою вже нічого й думати про щастя: йдеться про те, щоб підкорити собі життя. Цю межу я переступив у двадцять два роки, а ти — коли тобі уже стукнуло шістдесят.

¹ «Не судить (щоб і вас не судили)». (Євангеліє від Матфея, VII, I.)

Ці слова я говорив мамі за день перед моїм від'їздом до Парижа. Але тепер я їх виклав на папері. Я взявся до цього транспонування себе самого відтоді, як почав свої нотатки, без усякої потаємної думки, лише тому, що завжди був перший у написанні творів, писав далі зі звичною ретельністю старанного учня. Тепер для мене настала пора глянути просто в лице спокусі — і при цьому не померти з сорому, — піддатись якій я зможу лише, коли мами вже не буде: нехай книжка в дешевій оправі, ціною три франки, стане завершенням усієї цієї муки. Нова зроджена в мені людина виявить свою снагу й мужність, зважившись використати для свого сходження власну свою долю, що стане змістом книжечки в дешевій оправі за три франки.

Ми ще довго гомоніли тоді в присмерку, поки, нарешті, не розійшлися мовчки по своїх кімнатах, несучи в руці ту ж саму, збережену з давніх часів, гасничку (інакше не можна було вимкнути на першому поверсі електрику!), але в моїй пам'яті не збереглося більше нічого. Напевне, я був трошки неуважний, бо всю мою увагу привертала до себе реальність, що її досі я не міг ясно сформулювати: я зрозумів, що відречення від мами і відречення від Марі було продиктоване мені тією самою доконечністю; річ була не в моїй егоїстичній чи жорстокій натурі, не в моїй черствості до інших людей. Те, що знайшло нарешті в мені своє вираження, те, чому я був ладен підкоритися з холодною рішучістю, було бажання вижити, і неодмінною умовою цього стало для мене подвійне зречення.

Довгої осінньої ночі, простягнувшись на крижаних простирадлах, марно намагаючись зігрітися у своїй сільській спальні, я методично все обмірковував від початку до кінця. Гасниця ще горіла, але поза вузьким освітом кімнату заливали сутінки, такі сприятливі для привидів, живих і померлих. Я питав себе, чи допоможе мені повна безликість номера в паризькому готелі закласти ці привиди? Ні, я не боявся їх, але почати це нове й невідоме життя я зможу, лише коли вони заснуть у мені і не відвертатимуть мене від майбутньої битви.

Я не зостануся самотній, я це знав. Мене любитимуть, і це я знав. Але я загодя вирішив не перекладати своєї ноші на чужі плечі. Досить уже я чорнив себе, і не слід більше підмішувати чорної барви в опис своєї вдачі. Цієї ночі я й гадки не мав про те, щоб використовувати інших людей, змусити їх слугувати моєму успіхові чи моїм утіхам. Я не

знаю, що називає Господь гріхом проти духу, тим гріхом, якого він не відпускає, але я знаю, я завжди знав, що таке гріх проти плоті. Маленька Серіс, згвалтована і задавлена,— це і є несвітський образ злочину духовного, який чинили безліч людей, котрі навіть не знають, що вони винні, а може, вони й насправді не винні. Але я, Господи, хай би що я робив, я винний перед Тобою. Я намагатимуся повернути собі колишню чистоту, бо знаю: я не можу обійтися без Тебе, і Ти теж знаєш: народжений в іншому середовищі, я, може, зумів би обійтися без усього, але не без Тебе.

Так я молився тієї передостанньої ночі в Мальтаверні; думка моя витала між минулими часами і прийдешніми, між пережитими стражданнями і тими, що я маю ще пережити разом із новими зустрічами, поразками, помилками, недугами і несподіванками. Я завжди думав лише про свою власну історію, нібито історія Франції мене не торкалася.

Я знову беруся до цього зшитка в кімнаті, такій самій тихій і спокійній, як моя кімната в Мальтаверні. Вікно її дивиться в вузький садок готелю Есперанс на вулиці Вожіар, проти семінарії кармелітів. Гомін Парижа глухіший, ніж гомін сосон у парку під подихом бур у пору рівнодення; я спокійний, я не страждаю. Учора, недільного ранку, я продавав газети Саньє «Демократія»¹ біля церкви святого Сульпіція², коли люди виходили звідти після урочистої меси. Другого ж дня по приїзді я пішов на бульвар Распай. На почин мені дано це доручення, незважаючи на моє звання ліценціата словесності, що ним я, здається, похвалився уперше. Безперечно, вони мали рацію, піддавши мене такому випробуванню, воно було вирішальне; більше вони мене не побачать. П'ять чи шість років тому я б на це пристав — зараз надто пізно. Отож мені не залишається нічого іншого, як одвідувати бібліотеку, записатися на факультет, слухати лекції, бути студентом серед студентів, нічим не зраджувати того, що я несу в собі, хоча, можливо, моя ноша не важча за ношу, яка обтяжує кожного з них. Але за цю історію відповідаю я, і ніхто інший, лише я можу встежити, щоб з неї не пропало анітрохи хлоп'яцтва, не схожого на всі інші. Так, це було хлоп'яц-

¹ Газета, заснована 1910 року після заборони журналу «Сівба» Марком Сеньє, одним з його керівників.

² Церква Святого Сульпіція в Парижі збудована в XIII віці, багато разів реконструювалася.

тво, найщедріше і водночас найзнедоленіше, а передусім найсамотніше; і хоч як мало учасників у цієї драми, хто з інших хлопців має таку матір, як я, хто з них зберігає в своєму серці споганену і задавлену маленьку дівчинку?

Останні сторінки мого зшитка мають ясно відповідати на одне нібито просте запитання, що його, проте, я уникаю відтоді, як приїхав до Парижа. Андре Донзак мешкає напроти мого готелю в семінарії кармелітів, але він гадає, що я ще в Бордо. Чому я не дав йому знати про себе? Спершу я розраховував на випадкову зустріч, вона здавалася мені неминучою, ніби вулиця Вожірар була вулицею Шеврюс! А сказати щиро, я боюся цієї зустрічі. Чому? Я ж бо добре знаю, що конче мушу його побачити. Мені треба, щоб хто-небудь увів мене в Сорбонну, але не просто квапливий і байдужий посередник, а приятель, такий, як Донзак, котрий знає мене і взявся б керувати мною, поки це буде потрібно, — в Сорбонні, в бібліотеках, а також у музеях. Я мешкаю за два кроки від Люксембурзького музею, від зали Кайбота¹, де Андре буває трохи не щодня; я заприсягся йому, що не піду туди без нього: він хоче бачити, як я уперше гляну на «Балкон» Мане². Я почекаю, я терплячий: паризькі вулиці варті всіх музеїв.

Щиро кажучи, я маю нагальніший привід виманити Донзака з лігва; я прагну знову дістати свої зшитки, що їх він тримає у себе. Ах! Це головне! А що як пожежа знищить ветху семінарію, що як Донзак помре нагло... Щоденник підлітка. Що за божевілья ставити своє життя на одну цю карту! А я поставив. Хвалити Бога, крім мене, ніхто про це не знає, і не може з мене сміятися.

Зараз мені ще треба заповнити чотири сторінки щотижневого листа до мами. Душевні переживання їй ні до чого, я маю, як вона каже, «щось розповісти». Досі я писав їй тільки про свій готель, про те, як мене годують і обслуговують. У двох коротких відповідях вона повідомляла про своє здоров'я і продаж лісу.

Але копнімо трохи глибше. Донзак належить, принаймні

¹ Кайбот Гюстав (1848—1894) — французький художник. Маючи чималий масток, він купував картини своїх приятелів-імпресіоністів, які згодом пожертвували державі. Тут ідеться про залу в Люксембурзькому музеї (з 1750 по 1939 рр.— Національний музей), де були виставлені його полотна.

² «Балкон» (1868) — картина французького художника-імпресіоніста Едуарда Мане (1832 — 1889) з зібрання Кайбота.

тепер, до того самого підзолу, до тих самих пісків, з яких я вирвавсь, щоб не померти. Боюся, що тільки-но ми зустрінемося, сама його присутність розіб'є чари Парижа. Як визначити цю п'янку чарівливу силу? Я блукаю, мов хмільний, я занурююся в людську річку, мене несе її течія, і я то пливу тротуарами, то пірнаю в бари і пивниці на штиб «Таверни Пантеону» на розі бульвару Сен-Мішель та вулиці Суфло. В Бордо я був молодим Гажаком і боявся людей, але в Парижі я ніхто, невідомий нікому на всьому білому світі чоловік, позбавлений імені, хоча, на жаль, не позбавлений обличчя,— річ у тому, що тут повно мисливців за гарненькими личками, але я їх не боюся, в таких ловах дичина має бути спільником плавця, а цього, я певен, зі мною не станеться.

Я ходжу ночами, поки мене носять ноги. Ах! Тепер я знаю, чому стільки років я блукав лісами Мальтаверна, то до Великої Сосни, то, щоб глянути на старигана з Лассю!

Перші вечори я не переходив на той бік Сени. Я стояв, спершись на парпет мосту,— я люблю ці парпети, на них спіралися Бодлер, і Моріс ле Герен¹, і сила-силенна вигаданих персонажів! Я читав про себе «П'яного корабля»² (Рембо я узнав тільки цього року) і Віктора Гюго, чий дух витав тут над кожним каменем. Аж ось якось я перейшов Сену і тепер переходжу майже щовечора. Біля Лувру, під самим муром палацу, є кам'яні лави, де ночами ніхто не сидить. Я сідаю перепочити і споглядаю славетну незмінну декорацію, але зараз, 1907 року, Стефан Пішон³, Бріян⁴, Барту⁵ (хоча, правда, є ще Клемансо⁶ і Пікар⁷) — просто ліліпути, що пустують серед шекспірівських декорацій. Я піднімаюся вулицею Ріволі до майдану Згоди⁸. І там кін порожній, антракт: 1907 року не відбувається нічо-

¹ Де Герен, Моріс (1810—1839) — французький поет-романтик.

² «П'яний корабель», вірш французького поета-символіста Артюра Рембо (1854—1891).

³ Пішон Стефен (1857—1933) — депутат від партії радикалів, неодноразово посідав пост міністра закордонних справ.

⁴ Бріян Арістід (1862—1932) — французький державний діяч, дипломат.

⁵ Барту Луї (1862—1934) — французький державний діяч, з правих.

⁶ Клемансо — 1906 року Клемансо ввійшов до уряду Сар'єна як міністр внутрішніх справ, потім очолив кабінет міністрів до 1909 року.

⁷ Пікар Жорж (1854—1914) — французький генерал, міністр оборони.

⁸ Два палаци на майдані Згоди в Парижі, збудовані архітектором Габріелем, в одному з них міністерство морського флоту, а другий відомий під назвою Готель Крійон.

го. Все, що станеться в майбутньому, я ще побачу, мені двадцять два роки! Я завжди кохався в історії, сам того не знаючи. В Парижі я це зрозумів. Роздивлюючись палаци, зведені Габріелем, і ці статуї, що уособлюють міста Франції¹, і Страсбург з його вінками й виблискуючими прапорами, я думаю про те, що зріє в цій Ліліпутії 1907 року і що мені ще судилося побачити...

Геть знесилившись, я роблю привал у кав'ярні Вебера, єдиній великій кав'ярні, куди я зважуюся заходити, окрім звичних кав'ярень Латинського кварталу. Від ганебного страху витратити зайвий гріш, що зв'язував мене в Бордо, не лишилося й сліду. Я замовляю десяток устриць і півпляшки «мумма». Не знаю, який у мене при цьому вигляд, до кого я подібний, за кого мене вважають. Але, щиро кажучи, навряд чи я зайшов би хоч разок до Вебера, якби не та пара, котру я здибав там першого ж вечора і здибую тепер щоразу. Першою з'являється бабуся. В неї волосся з сивиною, підстрижене, як у Жанни д'Арк. Так, стара Жанна д'Арк, ось до кого вона подібна. Їй приносять холодне м'ясо по-англійському і кухоль пива. Вона курить, не спускаючи з ока вхідних дверей. Молода з'являється десь перед північчю, у неї втомлений вигляд, вона голодна; цікаво, після якої роботи вона приходить сюди? На Жанну д'Арк подібна й ця, але в неї біляве волосся, і вона віку Жанни д'Арк. Коли я побачив її вдруге, вона поглянула на мене, вона мене впізнала. Стара спостерігала за нею в дзеркало.

Додому я вертався омнібусом на гумових шинах, відшукавши за кольором ліхтарів той, що йде на вулицю Вожіар.

Інколи в негоду я не йду далі кав'ярні на бульвар Сен-Мішель. Я уникаю лише кав'ярню Арку через тамтешніх жалюгідних настирливих і гугнявих повій. У такі вечори я підпадаю під владу своєї невідступної ідеї. Таємниця зла, що була для мене лише одним із аспектів духу, розкривається переді мною навіч. Звір, що накинувся на маленьку Серіс у лісі біля млина пана Лапейра, блукає, здається мені, всюди, але тут за кожною потворою злісно стежать інші, і вона метається, скинувши машкару, і всі

¹ На майдані Згоди знаходяться статуї, що зображують вісім основних французьких міст: Брест, Лілль, Руан, Ліон, Марсель, Бордо, Нант і Страсбург. До 1918 року (коли Страсбург, захоплений Пруссією 1870 року, був визволений) статуя Страсбурга була вкрита траурними прапорами.

бачать її божевільні очі і цей огидний рот, що його треба ховати від усіх.

Я ще не зважуюся піти на Монмартр. Латинський квартал і його фауна мені вже звичні, але Монмартр наганяє на мене страх. Я немало чув про нього в «Таверні Пантеону», де завжди сила людей, де кожен може звернутися до вас із запитанням. Я відповідаю з дорогою душею, я ж бо ніхто.

Я лягаю близько другої години і западаю в глибокий сон, що його я не знав у Мальтаверні, де півні будили мене на світанні. В Парижі я випливаю на поверхню, коли робочий люд трудиться уже кілька годин. Запізно, щоб іти до ранкової меси, хіба що в неділю. У полудень я снідаю вкупі з іншими студентами, що живуть у нашому готелі, — єдина пора дня, коли я говорю з собі подібними, з людьми, котрі знають моє прізвище та ім'я, знають, із якої провінції прибув я до Парижа, котрі ненавидять або божествлять Марраса ¹, а мені такі байдужі, що я їх просто не помічаю.

Потім я знову блукаю, але пополудні за привали мені правлять церкви, хоча мій денний шлях не різниться від нічного: у всьому, що бачили мої очі вночі, я питаю у Тебе звіту, Господи. Я починаю завжди з церкви Святого Сульпіція, до неї я пробираюся вузькою вуличкою Феру, де мешкав студентом мій батько в останній рік імперії ². Всередині церкви мій маршрут теж незмінний; я зупиняюся праворуч од входу перед фрескою Делакруа ³. Я відчуваю себе воднораз і Іаковом, і ангелом, а сам у смертельній сутичці з самим собою, у мене неухважний вигляд, та ні, я твердий і впертий, я вимагаю відповіді, сидячи позаду головного вітваря перед святою Дівою Пігалья ⁴—Донзак терпіти її не може, а я люблю. Я застаюся там довго, скільки можу витримати, потім виходжу на вулицю Сервандоні. Діставшись до набережної, я піднімаюся Сеною до собору Паризької Богоматері. Я пірнаю в нього, ніби

¹ Моррас Шарль (1868—1952) — французький літератор і політичний діяч, що очолював групу «Ліги французької дії», організацію націоналістичного і монархічного спрямування.

² 1870 рік, рік падіння Другої Імперії.

³ Делакруа Ежен (1798—1863) — французький художник, глава романтичної школи. На фресці Делакруа у капличці церкви святого Сульпіція зображено біблійний епізод змагання Іакова з Богом (Буття, ХХІІ, 24—28).

⁴ Пігаль Жан-Батіст — французький скульптор, який поєднував у своїй творчості елементи барокко і класицизму.

поринаючи на саме дно, як у церкві Сент-Андре в Бордо, але потрапляю в полон людської історії, що тут бурхала, і вона заступає від мене Бога.

Іноді я прокидаюся ще до світанку. Торцевою бруківкою шурхотять колеса припізнілого фіакра. Мені здається, ніби зі мною більше нічого не може статися, більше нічого зі мною не станеться, все випито до краплі, з'їдено до крихти, і та ніч на балконі Мальтаверна поряд із Марі, котра мене кохала,— це все, що мені відпущено. Я жебрак, що вже дістав милостиню, і нема чого мені більше сподіватися, навіть горя, бо й свою часточку горя я дістав того дня, коли маленька дівчинка бігла переді мною по дорозі до млина пана Лапейра, а потім суха галузка хруснула у мене під ногою і вона озирнулася.

А все ж дещо сталося, але це така дещиця, що я навіть не знаю, чи варто про це писати. Учора ввечері стара Жанна д'Арк не з'явилася у Вебера — можливо, заслабла. Я думав, що молода також не прийде, а проте весь час позирав на двері. Вона ввійшла у свою звичну годину, сіла до столика, довго вивчала меню, ніби не знаючи, що все одно замовить м'ясо по-англійському, потім звела очі, подивилися на мене і всміхнулася.

З М І С Т

ПОЦЛУНОК, ДАРОВАНИЙ ПРОКАЖЕНОМУ.....	4
МАВПУЛЯ	54
АГНЕЦЬ	107
СТАРОВІТСЬКИЙ ХЛОПЧИНА	209

Франсуа Моріак
ПОЦІЛУНОК,
ДАРОВАНІЙ ПРОКАЖЕНОМУ

Переклад з французької

Редактор *Ольга Ленік*
Відповідальна за випуск *Валентина Кирилова*
Технічний редактор *Ольга Грищенко*
Коректор *Вікторія Апанасенко*

Здано до друку 20.04.94. Підписано до друку 30.06.94.
Формат $84 \times 108^{1/32}$. Гарнітура таймс.
Папір офсетний № 1. Зам. 4-65.

Видавництво «Основи».
Київ-133, бульвар Лихачова, 5.

Акціонерне товариство «Книга».
254655, МСП, Київ-53, вул. Артема, 25.

Моріак Франсуа

- М79** Поцілунок, дарований прокаженому / Перекл. з французької А. Перепаді — К.: Основи, 1994.— 364 с.
ISBN 5-7707-5609-8

До книжки відомого французького письменника, лауреата Нобелівської премії Франсуа Моріака (1885—1970) увійшли романи «Старосвітський хлопчина», «Агнець», «Поцілунок, дарований прокаженому» та повість «Мавпуля». Ці твори підтвердили його реноме тонкого майстра психологічного аналізу, творця родинних саг французької провінції.

Книжка розрахована на широке коло читачів.

Видавництво «ОСНОВИ»

випускає фундаментальні класичні твори
в галузі економіки, державного управління,
менеджменту, а також гуманітарних
та суспільних наук.

Протягом 1994 року
будуть видані такі книжки:

ІСТОРІЯ:

Арнольд Тойнбі. Дослідження історії (у 2-х т.).

Переклад з англійської.

Фернан Бродель.

**Матеріальна цивілізація,
економіка і капіталізм,
XV—XVII ст.**

Переклад з французької.

Жан-Батіст Дюрозель.

Історія дипломатії від 1919 року до наших днів.

Переклад з французької.

ПОЛІТОЛОГІЯ:

Ісая Берлін. Чотири есе про свободу.

Переклад з англійської.

*Джозеф Шумпетер. Капіталізм, соціалізм
і демократія.*

Переклад з англійської.

Даніель Геген. У лабіринті Європейської спільноти.

Переклад з французької.

Ентоні Сміт. Національна ідентичність.

Переклад з англійської.

ДЕРЖАВНЕ УПРАВЛІННЯ І МЕНЕДЖМЕНТ.

Гольгер Бем, Йохен Вернер,

Габріела Гардт, Герман Шульц.

Видавець майбутнього: маркетинг і менеджмент у видавництві.

Переклад з німецької.

Леонід Коваль. Адміністративне право України.

Даніель Сульє, Домінік Ру. Управління.

Переклад з французької.

ФІЛОСОФІЯ:

Платон. Діалоги.

Переклад з давньогрецької.

Марк Тулій Цицерон. Про державу. Про закони. Про природу богів.

Переклад з латини.

Св. Августи́н. Сповідь.

Переклад з латини.

Сенека. Листи до Люцілія.

Переклад з латини.

Йоган Гейзінга. Homo Ludens.

Переклад з англійської.

Людвіг Вітгенштайн. Tractatus logico-philosophicus.

Філософські дослідження.

Переклад з німецької.

Бертран Рассел. Історія західної філософії.

Переклад з англійської.

Карл Поппер. Відкрите суспільство та його вороги. (у 2-х т.).

Переклад з англійської.

Христос Яннарас. Безрозривна філософія.

Переклад з грецької.

Хосе Ортега-і-Гасет. Вибрані твори.

Переклад з іспанської.